

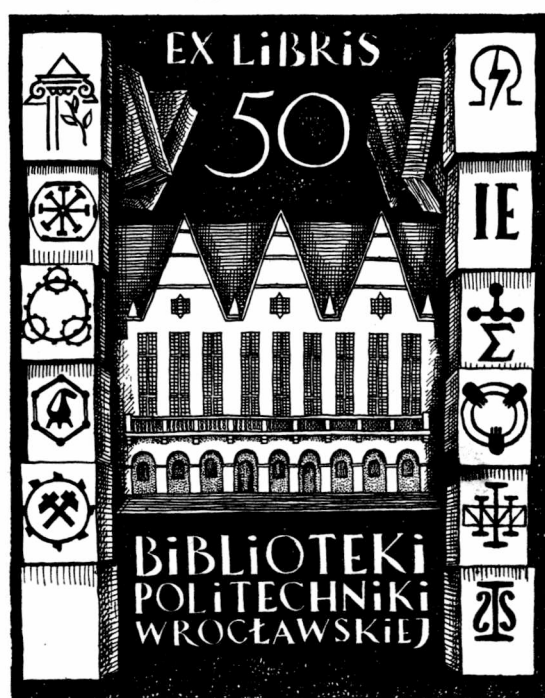
MAG. BODANSKA
F. 4

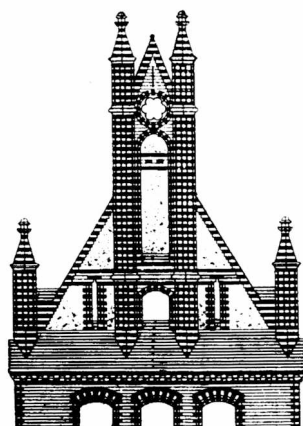
Agnieszka Gryglewska

Architektura Wrocławia
XIX–XX wieku
w twórczości
Richarda Plüddemanna

Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej

Richardson

Agnieszka Gryglewska

Architektura Wrocławia
XIX–XX wieku
w twórczości
Richarda Plüddemanna

Opiniodawcy
Ewa Chojecka
Ernest Niemczyk

Opracowanie redakcyjne
Alicja Kordas
Barbara Wachowska

Korekta
Barbara Wachowska

Projekt okładki
Agnieszka Gryglewska
Iwona Petryszyn

Prace edytorskie
Krzysztof J. Dawidowicz

29 9850 L/1

© Copyright by Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1999

OFICyna WYDAWNICZA POLITECHNIKI WROCŁAWSKIEJ
Wybrzeże Wyspiańskiego 27, 50-370 Wrocław

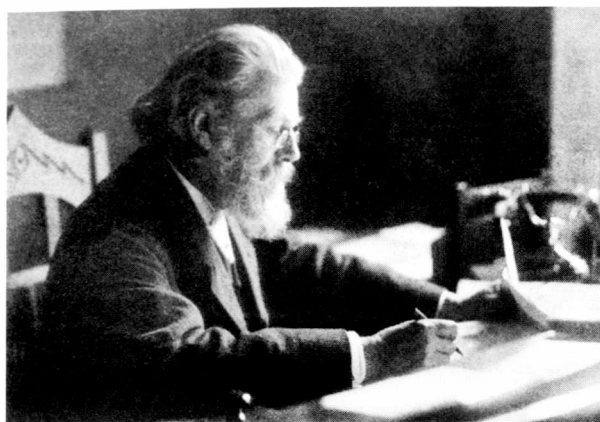
ISBN 83-7085-386-2

Nakład 400 + 46. Ark. wyd. 28. Ark. druk. 15 $\frac{1}{4}$.
Oddano do druku w grudniu 1998 r. Druk ukończono w styczniu 1999 r.

Akc. 269/D/99

Przedmowa	7
Architektura niemiecka przełomu lat 70. i 80. XIX wieku	13
Fazy neogotyku niemieckiego. Szkoły neogotyku	13
Berlińska architektura komunalna lat 1871–1896. Neogotyk w Berlinie	16
Architektura komunalna Wrocławia lat 1871–1885	19
Biografia Richarda Plüddemanna	22
Lata 1846–1885	22
Pochodzenie. Pierwsze lata nauki (1846–1868)	22
Pierwszy okres nauki w berlińskiej Akademii Budowlanej (1868–1873)	23
Praktyka budowlana we Wrocławiu i kontynuacja studiów (1873–1876)	24
Praca w Ministerstwie Robót Publicznych w Berlinie (1878–1884)	27
Udział w konkursach architektonicznych (1883–1885)	29
Richard Plüddemann – miejski radca budowlany we Wrocławiu. Lata 1885–1910	33
Wybór na stanowisko miejskiego radcy budowlanego w 1885 roku	33
Organizacja miejskiej administracji budowlanej we Wrocławiu	34
Pierwsze projekty. Ważniejsze przedsięwzięcia budowlane w latach 1885–1908	35
Działalność społeczna Richarda Plüddemanna, udział w komisjach i sądach konkursowych	58
Propozycje architektoniczne dla Wrocławia (1909–1910)	61
Twórczość architektoniczna Richarda Plüddemanna w latach 1885–1909	66
Motywy wyboru neogotyku	66
Zasady kompozycji	68
Idea prawdy w architekturze Plüddemanna	69
Materiał budowlany	69
Cegła – materiał związany z rodzimą tradycją	70
Kamień	72
Drewniany szkielet	73
Pokrycie dachów	74
Konstrukcja	74
Funkcja	79
Forma	82
Bryła	83
Elewacje	86
Dekoracja	87
Wnętrza	88

Krytyka architektury neogotyku	91
Opinie o Richardzie Plüddemannie	92
Koncepcje urbanistyczne Richarda Plüddemanna i ich wpływ na rozwój nowoczesnego planowania przestrzennego we Wrocławiu po 1895 roku	93
Podsumowanie	98
Przypisy	103
Kalendarium życia i twórczości Richarda Plüddemanna	120
Wykłady dla Związku Architektów i Inżynierów we Wrocławiu	122
Udział w komisjach budowlanych i technicznych oraz ważniejszych sądach konkursowych	122
Bibliografia	124
Publikacje Richarda Plüddemanna	124
Literatura i źródła biograficzne	124
Wybrana literatura	128
Biogramy architektów	132
Katalog	137
I. Budynki oświaty	138
II. Budynki ochrony zdrowia i opieki społecznej	174
III. Budynki straży pożarnej	188
IV. Budynki opłat celnych	195
V. Przebudowy i rozbudowy istniejących budynków	198
VI. Inne budynki użyteczności publicznej	206
VII. Wybrane budowle techniczne	217
Przypisy do Katalogu	220
Zusammenfassung	222
Spis ilustracji	237
Indeks nazwisk	244

1. Richard Plüddemann (1846–1910)

Architektura komunalna, nowe zjawisko w XIX wieku, anonimowa, uważana za schematyczną i szampową, nie cieszyła się dotąd zainteresowaniem ani polskich, ani niemieckich badaczy, z wyjątkiem reprezentacyjnych budowli ratuszy, muzeów, teatrów, giełd. Po raz pierwszy w ubiegłym stuleciu, wraz z rewolucyjną zmianą struktury społeczeństwa, powstały dotychczas nieznane zadania budowlane, dla których nie istniały żadne wcześniejsze wzorce. Administracja miejska – nowy inwestor – odpowiedzialna za społeczność gwałtownie rozwijających się miast, wznosiła nowe budowle – służące codziennym potrzebom i kulturze mieszkańców – biura, szpitale, przytulki, szkoły, place zabaw, zakłady wodne, gazownie, elektrownie, hale targowe, muzea, teatry, biblioteki. Budownictwo takie, wraz ze wzrostem uprzemysłowienia i rozwojem miast, powstawało masowo i coraz bardziej zyskiwało na znaczeniu. Jednak nawet wtedy, tylko zadania budowlane służące idei państwa, kulturze lub religii były uważane za zadanie „sztuki budowlanej” w przeciwieństwie do innych, o charakterze technicznym, gospodarczym i socjalnym¹. W XIX wieku powstało wiele nowych typów budowli, które w wyniku daleko posuniętej specjalizacji dostosowane były konstrukcją lub specyficznym układem funkcjonalnym do różnorodnych, nowoczesnych zadań. Były to często dzieła anonimowych twórców, architektów-urzędników budowlanych. Jak pisał Nikolaus Pevsner: *Tam, gdzie architektura XIX wieku doszła do użytecznych rozwiązań, nie chodziło o dzieła wybitnych architektów, lecz raczej o anonimowy proces rozwojowy. Wybitni architekci owego czasu byli zbyt zajęci obramowaniem i obudową fasad dekoracjami*². W książce tej³ autorka odkrywa przed czytelnikiem ten nieznaną wycinek historii architektury miasta.

Celem badań nad życiem i twórczością Richarda Plüddemanna, wrocławskiego architekta i urzędnika budowlanego, było ustalenie danych biograficznych, z położeniem głównego nacisku na okres jego działalności we Wrocławiu, opracowanie katalogu wrocławskich dzieł, ich

charakterystyki, poznanie metod pracy architekta w służbie miasta. Uzyskane wiadomości pozwoliły na przedstawienie działalności Plüddemanna w kontekście historycznym, powiązanie jego twórczości z głównymi prądami dziewiętnastowiecznej sztuki niemieckiej oraz ustalenie jego pozycji na tle architektury przełomu XIX i XX wieku, szczególnie architektury komunalnej.

Richard Plüddemann był jedną z najważniejszych postaci wrocławskiej architektury ostatnich piętnastu lat XIX i pierwszego dziesięciolecia XX wieku. Sprawował funkcję wysokiego urzędnika miejskiego – miejskiego radcy budowlanego (Stadtbaurat), przez 23 lata kierował miejskimi inwestycjami z zakresu architektury. Był autorem i współautorem ponad stu projektów budowli komunalnych, między innymi: szkół ludowych, średnich, wyższych zakładów naukowych, hal gimnastycznych, szpitali, przytułków, łaźni miejskich, straży pożarnej i stajni, hal targowych. Gdy obejmował funkcję architekta miasta, Wrocław liczył zaledwie 300 tysięcy mieszkańców, gdy odchodził z urzędu, Miejska Administracja Budowlana (Stadtbaupverwaltung) musiała sprostać potrzebom 528 tysięcy wrocławian, zapewniając im budowle socjalne, techniczne i gospodarcze. Jako projektant, kierownik Miejskiej Administracji Budowlanej przy Magistracie, o dużym autorytecie we wrocławskim środowisku artystycznym, przewodniczący technicznych komisji budowlanych, uczestnik sądów konkursowych, przewodniczący i członek licznych związków i stowarzyszeń artystycznych, autor wykładów i publikacji, wpływał niemal przez ćwierć wieku na styl wrocławskiej architektury.

Wykształcony w berlińskiej Akademii Budowlanej (Königliche Bauakademie) w kulcie artystycznego dziedzictwa Karla Friedricha Schinkla (1781–1841), we wrocławskim okresie twórczości pozostawał wierny stylowi neogotyckiemu i architekturze ceglanej (Backsteingotik). Plüddemann do Wrocławia, z którym był związany już od 1873 roku, przybył z Berlina. Od 1885 roku powstała tu

większość jego projektów. Nazwany we wrocławskiej prasie *romantykiem* (...), a jednocześnie człowiekiem *jasnego, chłodnego umysłu* (...) ⁴, tworzył w stylu, który można zaliczyć do ostatniej, trzeciej fazy neogotyku niemieckiego, do której należały dzieła takich znanych architektów, jak Johannes Otzen (1839–1911) i Carl Schäfer (1844–1908).

Wspomnienia i nekrologi w prasie wrocławskiej i niemieckich czasopismach architektonicznych ukazały w 1910 roku w obszerny sposób przebieg jego życia i znaczenie jego dzieła, sławiąc dorobek, choć były też próby krytycznej oceny jego twórczości (*Deutsche Bauzeitung*). Śmierć Plüddemanna przypadła na czas schyłku Jugendstilu, odrzucenia dziewiętnastowiecznej, historyzującej szaty architektonicznej i początków funkcjonalizmu, manifestującego się między innymi w budowlach Hansa Poelziga (1869–1936) i Maxa Berga (1870–1947). Za życia upamiętniony kamienną sylwetką mnicha na elewacji ratuszowej, jako jedna z postaci najbardziej znaczących dla kultury miasta, po śmierci zapomniany i niedoceniony, w następnych dziesiętkach lat nie był postacią interesującą historyków architektury i architektów. Rzadko wzmiankowany w przewodnikach po mieście, kojarzony był jedynie z wrocławskimi projektami gmachu Miejskiej Kasy Oszczędności i Biblioteki Miejskiej, szkół oraz hali targowej przy placu Nankiera.

Życie i dorobek Plüddemanna – tej znanej, ale jedynie z nazwiska postaci – nie doczekały się dotychczas wyczerpującego opracowania. Vollmer ⁵, Thieme-Becker ⁶, a za nim Łoza ⁷ i inne leksykony podają jedynie daty z życia i główne dzieła z bogatego dorobku Richarda Plüddemanna. Rzadko o nim wspominają autorzy polskich powojennych prac na temat sztuki Wrocławia (*Sztuka Wrocławia*, red. Tadeusz Broniewski ⁸; Jerzy Rozpędowski, *Architektura od klasycyzmu do okresu II wojny światowej* ⁹; Edmund Małachowicz, *Stare Miasto we Wrocławiu* ¹⁰; *Atlas architektury Wrocławia*, red. Jan Harasimowicz ¹¹), historii (Michał Kaczmarek, Mateusz Goliński, Teresa Kulak,

Włodzimierz Suleja, *Wrocław. Dziedzictwo wieków* ¹²) oraz w niemieckich leksykonach o Wrocławiu (Gerhard Scheuermann, *Das Breslau – Lexikon* ¹³; *Breslau von A bis Z*, red. Fritz Marx ¹⁴). Prace te zawierają, niestety, błędy i nieścisłości dotyczące twórczości tego architekta.

Twórczość jego była tematem tylko jednej monografii – pracy magisterskiej Beaty Stragierowicz (Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego 1984) pt. *Gmach dawnej Biblioteki Miejskiej we Wrocławiu*, w której autorka wykorzystała część zachowanych rysunków, źródeł prasowych i dokumentów archiwalnych, a dane biograficzne ograniczyła do życiorysu, zamieszczonego w zespole akt Związku Architektów i Inżynierów we Wrocławiu ¹⁵. Plüddemann wymieniony jest również w pracy magisterskiej Ewy Janiszewskiej pt. *Dawny gmach Zarządu Prowincji Śląskiej (Regierungsgebäude) we Wrocławiu* (Uniwersytet Wrocławski 1991) przy okazji omawiania przebiegu budowy i historii gmachu. W pracy doktorskiej Pawła Kirschkego *Architektura wrocławskich domów towarowych i handlowych oraz ich rola centrotwórcza na obszarze Starego Miasta we Wrocławiu* (Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej 1993) nazwisko Plüddemanna pojawia się obok opisu projektu wrocławskich hal targowych. W latach 1992–1994 bogato ilustrowane opracowanie materiałów źródłowych, w tym projektów Richarda Plüddemanna, autorka pracy przedstawiła w raportach Instytutu Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej. Stanowią one katalog projektów i budowli, który – po uzupełnieniu kwerendy archiwalnej – jest podstawą niniejszej monografii ¹⁶. W ostatnich latach wzrosło zainteresowanie wrocławską architekturą komunalną przełomu XIX i XX wieku. O tym, że przestała być dostrzegana jako „nieelitarna”, świadczą prace seminaryjne na Wydziale Architektury Politechniki Wrocławskiej i w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, a także najnowsze wydawnictwa na temat architektury Wrocławia ¹⁷.

Autorka oparła się w pracy przede wszystkim na projektach architektonicznych, obejmujących ponad 1500 plansz, przechowywanych w Archiwum Budowlanym miasta Wrocławia. Są one bezcennym źródłem wiedzy o architekcie, jego metodzie pracy, a także organizacji wrocławskiej administracji budowlanej. Zawierają poszczególne fazy projektów: szkice, projekty koncepcyjne, techniczne i rysunki powykonawcze (często kompletny zbiór)¹⁸. Ważnym uzupełnieniem rysunków jest zgromadzony w zespole Akta miasta Wrocławia w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, zachowany niemal w całości zbiór: pism urzędowych i korespondencji dotyczącej przebiegu budowy, ogłoszeń o przetargach i ofert rzemieślników budowlanych, kosztorysów i harmonogramów robót budowlanych, sporadycznie uzupełnionych planami i opisami projektów. Innym źródłem zawierającym podobne informacje jest pismo *Breslauer Gemeinde-Blatt* – organ wrocławskiego Magistratu, ukazujący się od 1901 roku, a także wrocławska prasa codzienna: *Breslauer Zeitung*, *Schlesische Zeitung*, *Breslauer General-Anzeiger*, publikujące szczegółowe sprawozdania z obrad Rady Miejskiej, podczas których zapadały decyzje o budowie i projektach gmachów komunalnych, ich finansowaniu oraz opisujące budowę miejskie przy okazji ich inauguracji. Własne artykuły architekta, opublikowane w latach 1874–1910 w *Baugewerks-Zeitung*, *Architektonisches Skizzenbuch*, *Deutsche Bauzeitung*, *Zentralblatt der Bauverwaltung* oraz *Schlesien*, są ważnym źródłem informacji na temat jego poglądów i programu artystycznego. Podstawą do opracowania części biograficznej były liczne wspomnienia, jakie ukazały się po odejściu Plüddemanna na emeryturę na początku 1909 i po jego śmierci w 1910 roku, w periodykach: *Zentralblatt der Bauverwaltung*, *Deutsche Bauzeitung*, *Zeitschrift für Bauwesen*, *Schlesische Heimatblätter*, *Schlesien* i prasie codziennej. Wrocławska prasa dokumentowała też przebieg kariery zawodowej. Wzmianki o jego udziale w pracach Magistratu ukazywały

się wielokrotnie w latach 1885–1908. Istotne znaczenie mają również wydawnictwa okolicznościowe o charakterze źródłowym, publikowane przez wrocławski Magistrat.

Badania „berlińskiego” okresu twórczości Plüddemanna były utrudnione, gdyż część akt (rysunki) Ministerstwa Robót Publicznych (*Ministerium für öffentliche Arbeiten*), przechowywanych w archiwum w Merseburgu, a następnie w Tajnym Archiwum Państwowym w Berlinie (*Geheime Staatsarchiv*) nie zachowała się, a część jest w opracowaniu. Niemożliwe jest pokazanie wcześniejszych prac, bowiem projekty młodszych pracowników ministerstwa, takich jak Plüddemann, były zazwyczaj wykonywane anonimowo i sygnowane przez wyższych rangą urzędników. Nie odnaleziono prywatnej korespondencji i dokumentów, a także akt personalnych przechowywanych w Magistracie, odesłanych do registratury (*Reponenden-Registratur*) przed rokiem 1939¹⁹. Kalendarium życia i twórczości Plüddemanna może się więc okazać niepełne.

Doskonałym źródłem informacji na temat architektury czasów II Rzeszy Niemieckiej (1871–1918) były budowlano-techniczne czasopisma niemieckie, takie jak: *Deutsche Bauzeitung*, *Zentralblatt der Bauverwaltung*, *Zeitschrift für Bauwesen*, *Architektonische Rundschau*, *Schweizerische Bauzeitung*, *Der Profanbau*, *Der Industriebau*, *Architektonisches Skizzenbuch*, *Baugewerks-Zeitung*, *Ostdeutsche Bau-Zeitung*. Architektura śląskiej XIX wieku i jej twórcom poświęcone były liczne prace naukowe, lecz dotyczyły inwestycji prywatnych i w niewielkim zakresie państwowych (prace magisterskie w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, pod kierunkiem prof. dr hab. Zofii Ostrowskiej-Kęłowskiej, oraz monografie kamienic mieszczańskich i budynków użyteczności publicznej, opracowane w Instytucie Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej). Wiedza na temat budynków komunalnych Wrocławia z drugiej połowy XIX i początku XX wieku była dotychczas zniko-

ma. W urzędzie konserwatorskim znajdują się spisy tych obiektów na fiskach, 10 spośród nich zostało od połowy lat siedemdziesiątych wpisanych do rejestru zabytków (budynki dawnej Miejskiej Kasy Oszczędności i Biblioteki Miejskiej, Szkoły Rzemiosła Budowlanego i Wyższej Szkoły Budowy Maszyn, szpitala dla nerwowo i umysłowo chorych, Przytułku dla Kalek im. Claassena, ośrodka opieki społecznej w Praczech, hala targowa, 3 mosty, wieża wodna przy ulicy Wiśniowej). Kartę architektury opracowano dla hali targowej, mostów (Grunwaldzki, Osobowicki, Zwierzyniecki), straży pożarnej przy ulicy Gdańskiej.

Porównanie wrocławskiego dziewiętnastowiecznego budownictwa komunalnego z podobnym na terenie Śląska nie jest możliwe ze względu na brak opracowań zarówno współczesnych, jak i przedwojennych. Analiza porównawcza wymagałaby żmudnych badań na materiałach źródłowych (projekty, rękopisy) w poszczególnych miastach śląskich. Najlepsze rozpoznanie mamy w dziedzinie budownictwa technicznego, a szczególnie komunalnych urządzeń wodociągowych i wież ciśnień, zajezdni tramwajowych (raporty IHASzIT PWr. – J. Dobesz, A. Gryglewska, S. Januszewski, P. Wiater, E. Piątek) oraz budownictwa przemysłowego finansowanego przez prywatnych właścicieli²⁰ i gminy na terenie Dolnego Śląska (architektura kopalń, gazowni, kolejnictwa, elektroenergetyki – raporty IHASzIT PWr. – S. Januszewski, T. Szpineter, P. Gerber, E. Piątek, J. Dobesz). Wiedzę na temat architektury wrocławskich szpitali XIX i XX wieku uzupełni praca doktorska Małgorzaty Wójtowicz o wrocławskich klinikach uniwersyteckich (w przygotowaniu).

Twórczość wrocławskich miejskich radców budowlanych XIX wieku: Juliusa von Roux, Aleksandra Kaumana, Karla Johanna Christiana Zimmermanna, Roberta Mendego nie była dotychczas badana. Maxowi Bergowi – następcy Richarda Plüddemanna na stanowisku Stadtbaurata – będzie poświęcona praca doktorska Jerzego Ilkosa.

Autorka korzystała z niemieckojęzycznej literatury na temat historii Niemiec, architektury XIX i XX wieku Wrocławia i Niemiec, organizacji administracji budowlanej. Brak jest szczegółowego opracowania historii Wrocławia przełomu XIX i XX wieku, wydane po 1945 roku leksykony i przewodniki ujmują tylko wąski jej wycinek na temat żyjących tu Polaków. Pomocna była jedynie praca Czaplińskiego, Galosa i Korty na temat historii Niemiec²¹, najnowsze zbiorowe opracowanie pod tytułem *Wrocław. Dziedzictwo wieków*²² nie prezentuje historii miasta z czasów II Rzeszy w sposób wyczerpujący.

W pracach nad pruską i niemiecką architekturą XIX wieku rola budownictwa państwowego i gminnego (komunalnego), projektowanego i realizowanego przez architektów-urzędników na usługach państwa i gmin miejskich, nie była dotychczas wystarczająco wyeksponowana. Jest to zaskakujące tym bardziej, że celem założenia berlińskiej Akademii Budowlanej (1799) było kształcenie urzędników budowlanych potrzebnych aparatowi państwowemu²³. Peter Lemburg w pracy doktorskiej szeroko omawia sposób kształcenia, kompetencje architektów-urzędników państwowych, ich rywalizację z prywatnymi architektami. Przepisom prawnym, historii zawodów urzędnika budowlanego i architekta prywatnego w latach 1799–1932 jest poświęcona książka Eckharda Bolenza z 1991 roku²⁴. Wzmiankę o urzędnikach budowlanych zamieścił również Michael S. Cullen w *Bauwerke der Gründerzeit*²⁵, omawiając też pozostającą w gestii urzędów budowlanych architekturę przemysłową i szpitalną okresu grynderskiego (po powstaniu Rzeszy). Manfred Klinkott poświęcił rozdział swojej książki o ceglanej architekturze Berlina Hermannowi Blankensteinowi, architektowi miejskiemu Berlina w latach 1872–1896, autorowi projektów między innymi 112 szkół, dzięki któremu architektura ceglana stała się znakiem rozpoznawczym miejskich instytucji²⁶. Nawet Ludwig Hoffmann, miejski radca budowlany Berlina w latach 1896–1924, autor pro-

jektów ponad 111 zespołów architektonicznych, nie do-
czekał się obszernej monografii. *Architektur von Ludwig
Hoffmann (1852–1932) in Berlin* (reprint na podstawie
wydania z 1902 roku, Berlin, New York 1987) zawiera
bogato ilustrowane przykłady dzieł tego architekta i jedy-
nie krótką notę biograficzną. Szerzej prezentuje jego twór-
czość Julius Posener w swym fundamentalnym dziele
*Berlin auf dem Wege zu einer neuen Architektur*²⁷. Dirk
Meyhöfer w *Hamburgs Backstein. Zur Geschichte des
Ziegelbaus in der Hansestadt*²⁸ wspomina kierownika
hamburskiej Deputacji Budowlanej w latach 1872–1901
Andreas Meyera, nie zamieszczając dokładniejszej cha-
rakterystryki jego twórczości. Jacoba Koerfera – jednego
z urzędników kolońskiej administracji budowlanej – przed-
stawił w pracy doktorskiej Klemens Klemmer²⁹. Praca
Christopha Timma³⁰ o Gustavie Oelsnerze – inspektorze
budowlanym we Wrocławiu, następnie radcy budowlanym
Katowic i Altony – zawiera błędy w interpretacji jego
wrocławskich dzieł.

Fakt, że architektura berlińska XIX wieku inspirowała
wrocławskich twórców, sprawił, że niezwykle pomocna
jako źródło materiału porównawczego okazała się seria
wydawnictw na temat Berlina i jego budowli, ukazująca
się od 1896 roku do dziś³¹. Zawiera ona katalog architek-
tury komunalnej i państwowej: uczelni, szkół średnich
i gminnych, zakładów opieki zdrowotnej, kąpielowych, hal
targowych, straży pożarnej i innych, opatrzony wstępem
historycznym i opisem poszczególnych typów budowli.
Charakterystykę ważniejszych budowli użyteczności pu-
blicznej Berlina, także komunalnych, zamieszczają w swo-
ich pracach Manfred Klinkott³² i Eva Börsch-Supan³³.
W opracowaniach na temat dziewiętnastowiecznej archi-
tektury innych regionów Niemiec, na przykład Szlezewiku-
Holsztyna³⁴ czy Nadrenii³⁵, podane są jedynie nieliczne
przykłady nie dające obrazu całej architektury komunal-
nej tych obszarów. Dieter Dolgner w *Historismus. Deut-
sche Baukunst 1815–1900*³⁶, w rozdziale na temat ko-

munalnych i mieszczańskich budowli, zajmuje się repre-
zentacyjnymi budynkami ratuszy, giełd i muzeów, pomi-
ając przeważające w swej masie zadania budowlane
z dziedziny ochrony zdrowia i oświaty. Cenne pozycje sta-
nowią prace monograficzne Hannsa Michaela Crassa
o niemieckich bibliotekach³⁷ i praca zbiorowa *Das Rat-
haus im Kaiserreich* na temat ratuszy³⁸. Ważnym wkła-
dem w badania nad historią, organizacją i architekturą
niemieckich szpitali są prace Axela Murkena³⁹.

Istotą i znaczeniem neogotyku zajmowali się między
innymi: Karl Scheffler⁴⁰ i Alfred Kamphausen⁴¹. Interesu-
jące są krytyczne wobec neogotyku prace z lat dwudzie-
stych XX wieku, między innymi Corneliusa Gurlitta⁴² i Her-
manna Schmitza⁴³. Duże znaczenie mają współczesne pu-
blikacje Georga Germanna, w których zajmuje się histo-
rią doktryny neogotyckiej⁴⁴. Również opracowanie archi-
tektury berlińskiej Ewy Börsch-Supan zawiera rozdział po-
święcony neogotykowi. Próby sprecyzowania chronolo-
gii i charakterystyki stylu podejmują między innymi
Günther Kokkelink⁴⁵ i Jutta Schuchard⁴⁶.

Wzorem układu niniejszej pracy i metod badawczych
były niemieckie monografie o Friedrichu Adlerze⁴⁷, Jo-
hannesie Otzenie⁴⁸, Conradzie Wilhelmie Hase⁴⁹ i Carlu
Schäferze⁵⁰, architektach współczesnych Plüddemannowi,
projektujących w drugiej połowie XIX wieku w stylu neo-
gotyckim, w większości edycje prac doktorskich. Pomoc-
ne były również obszerne prace na temat architektów ślą-
skich, tworzących w drugiej połowie XIX wieku: Carla
Lüdeckego⁵¹ i Alexisa Langer⁵².

W pracy można wyróżnić 3 zasadnicze części. Są to:
biografia Richarda Plüddemanna, charakterystyka jego
twórczości architektonicznej w latach 1885–1909 (obej-
mująca również zagadnienia urbanistyczne) oraz katalog
dzieł architekta. Rozdział pod tytułem „Biografia Richar-
da Plüddemanna”, podzielony na dwa okresy – lata 1846
–1885 i 1885–1910 – zawiera poszerzoną biografię ar-
chitekta, z uwzględnieniem epoki i warunków, w których

żył i tworzył. We fragmencie omawiającym jego pracę we wrocławskiej administracji budowlanej przedstawiono strukturę urzędu, metody jego pracy, pracowników – urzędników budowlanych oraz zakres ich kompetencji. Zaprezentowana w rozdziale „Architektura niemiecka przełomu lat 70.–80. XIX wieku” charakterystyka niemieckiej architektury neogotyckiej oraz architektury komunalnej od końca lat siedemdziesiątych XIX do początku XX wieku, stworzyła tło do przedstawienia twórczości Plüddemanna w drugim rozdziale pracy, ostatni rozdział zawiera również ocenę roli Plüddemanna w przemianach wrocławskiej urbanistyki w ostatnich latach XIX wieku. W „Podsumowaniu” kończącym pracę, oceniono rolę i miejsce artysty w historii architektury Niemiec na przełomie XIX i XX wieku oraz ukazano jego wpływ na architekturę Wrocławia w tym okresie. Jako aneks dołączono „Kalendarium życia i twórczości”, zestawienie wykładów oraz publikacji Plüddemanna, listę komisji technicznych i sądów konkursowych, w których brał udział. Literatura ogólna zamieszczona na końcu tomu dotyczy: historii Niemiec, architektury niemieckiej XIX i XX wieku, architektury neogotyckiej, komunalnej, dorobku architektów miejskich i jest uporządkowana alfabetycznie. Literatura i źródła biograficzne dotyczące postaci Plüddemanna zostały uporządkowane chronologicznie i obejmują lata 1876–1997.

Katalog dzieł Richarda Plüddemanna zawiera omówienie jedynie wrocławskich projektów tego architekta, o innych pracach wspomniano w części biograficznej (nie obejmuje prac sprzed roku 1885, wykonanych dla Ministerstwa Robót Publicznych i Rządu w Poczdamie, oraz budowli sakralnych na Śląsku i w Szlezewiku-Holsztynie, z których znany jest z publikacji jedynie kościół w Szklarskiej Porębie). Jest on skomponowany w układzie tematycznym (obiekty szkolne, ochrony zdrowia i opieki spo-

łecznej, straży pożarnej, rogatki, przebudowy, inne budynki użyteczności publicznej, budowle techniczne) i chronologicznym. Umożliwia to wyodrębnienie różnych etapów jego twórczości. Pominęto mniej znaczące projekty budynków o charakterze gospodarczym i technicznym (większe założenia gazowni miejskiej, miejskiej rzeźni i portu będą stanowiły temat odrębnej monografii). W katalogu zamieszczono między innymi wybór materiałów źródłowych, nazwiska współpracujących projektantów, krótką historię budowy i opis zawierający analizę formalną dzieł. W katalogu podano również niemieckie nazewnictwo budowli i ulic. W tekście pierwszego tomu pojawiają się jedynie niemieckie nazwy nie ujęte w katalogu. Autorka ma nadzieję, że jej praca uzupełni nieznany dotychczas obraz miasta dziewiętnastowiecznego i z początku XX wieku oraz stanie się zachętą do dalszych badań nad architekturą komunalną Wrocławia i Śląska.

Szczególne słowa podziękowania za merytoryczne wskazówki kieruję pod adresem promotora mojej pracy doktorskiej Pana profesora Jerzego Rozpędowskiego. Za podejmowane dyskusje i konsultacje dziękuję Panu profesorowi Ernestowi Niemczykowi, doktorowi Januszowi Dobeszowi, Pani doktor Agnieszce Zabłockiej-Kos i Panu mgr. Jerzemu Ilkoszowi. Specjalne podziękowania należą się pracownikom Archiwum Budowlanego we Wrocławiu, bez których pomocy i życzliwości, nie byłoby możliwe opracowanie obszernej dokumentacji projektowej, stanowiącej podstawowy materiał źródłowy mojej pracy. Podziękowanie za pomoc kieruję do władz Wydziału Architektury Politechniki Wrocławskiej oraz Dyrekcji Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki, które umożliwiły mi finansowanie badań, kierownictwu Archiwum Budowlanego miasta Wrocławia za stworzenie możliwości zaprezentowania mojej pracy dzięki wystawie pt. *Richard Plüddemann – architekt Wrocławia* i publikacji.

Architektura niemiecka przełomu lat 70. i 80. XIX wieku

Fazy neogotyku niemieckiego Szkoly neogotyku

Powstaniu neogotyku w Niemczech sprzyjał literacki romantyzm, niemiecki idealizm, nacjonalizm i ponowne umocnienie religijności około 1800 roku. Jego szczególnie nasilenie wystąpiło podczas wojen niepodległościowych lat 1806–1815⁵³. Wspomnienie pełnej chwały przeszłości Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego sprzyjało przyjęciu stylu gotyckiego jako nowej niemieckiej religijno-patriotycznej sztuki⁵⁴. Zamiłowanie architektury do średniowiecza było wtedy jedynie romantyczną tęsknotą, znaną bardziej z teoretycznych projektów niż z realizacji. Dzieła neogotyckie, ozdobione pojedynczymi motywami blank, wieżyczek, łuku ostrego, powstawały wówczas jako „uboczny produkt” eklektycznej postawy architektów klasycyzmu⁵⁵.

Dla dalszego rozwoju neogotyku istotna była szczególnie znajomość średniowiecznych zabytków architektury, uzyskana na podstawie pomiarów gotyckich konstrukcji i ornamentów, archeologicznych badań naukowych i działalności konserwatorskiej. Aktywne pozostały też romantyczne dążenia do trwania przy idei „chrześcijańsko-narodowej”. Te wartości, którym gotyk zawdzięczał swoje ponowne odkrycie, nie zanikły, ale zaczęły ustępować przed kryteriami konstrukcji, kompozycji i estetyki⁵⁶. Wiedza o zasadach budowlanych gotyku dała podstawy do ich normatywnego i dogmatycznego zastosowania, charakterystycznego dla drugiej fazy neogotyku, związanej z twórczością między innymi: Georga Gottloba Ungewittera (1820–1864), Friedricha von Schmidta (1825–1891), Vicenza Statza (1819–1898). Rozgraniczenie pierwszej i drugiej fazy neogotyku przyjmuje się najczęściej około połowy XIX wieku. Dokładniejszy podział podają Erwin Neumann i Günther Kokkelink, przyjmując lata czterdzieste XIX wieku. Moment przełomowy wyznaczają: publikacja Friedricha Hoffstadta *Gothisches ABC Buch* (1840), praca Augusta Reichenspergera *Die christlich-germanische Baukunst und ihr Verhältniß zur Gegenwart* (1845), początek rozbudowy katedry kolońskiej

(1842), konkurs na Nicolaikirche w Hamburgu (1844)⁵⁷. Druga faza neogotyku kończy się około 1870 roku. Po niej neogotyk wchodzi w późną, trzecią fazę obejmującą ostatnie 30 lat XIX wieku, której pojedyncze przykłady, równoległe z innymi stylami, występują jeszcze do I wojny światowej⁵⁸.

Jutta Schuchard⁵⁹ porządkuje następujące kryteria drugiej fazy neogotyku niemieckiego, zwanej „dogmatyczną”, rozszerzając jej charakterystykę określoną wcześniej przez Günthera Kokkelinka⁶⁰, by porównać ją z cechami fazy trzeciej:

I. Nacisk na wartości „narodowe i chrześcijańskie”. Gotyk jako narodowo-niemiecka i chrześcijańska sztuka budowlana (następstwo ideologii romantyzmu).

II. Prawo do normatywnej możliwości nauczania gotyckich praw budowlanych i wymaganie, by gotyk stosować we wszystkich zadaniach budowlanych.

III. Stosowanie zasady kompozycji „otwartej”⁶¹ i „malowniczości” – wartości nastroju i uczucia (cecha przeniesiona z romantyzmu).

IV. Wymaganie prawdy w kształtowaniu rzutu i elewacji, wnętrza i strony zewnętrznej, konstrukcji i materiału. Teza o konstrukcji i materiale budowlanym jako elementach tworzących formę. Żądanie budowania zgodnie z funkcją.

V. Akcentowanie pracy rzemieślniczej. Element społeczno-etyczny, który opiera się na życzeniu odnowy sztuki budowlanej i rzemiosła artystycznego. Ponowne nawiązanie do tradycyjnych technik rzemieślniczych i form pracy.

VI. Idea rozwoju polegająca na przekonaniu, że styl przyszłości osiągnie się dzięki dalszej swobodnej pracy w ramach gotyckich zasad budowlanych.

Kokkelink rozciąga te cechy na całą 2. połowę XIX wieku. Schuchard wydziela trzecią, późną fazę neogotyku zamykającą się w ostatnich trzydziestu latach XIX wieku, gdzie jej zdaniem I kryterium, narodowo-chrześcijańskie, nie odgrywa już istotnej roli, natomiast aspekt „malownic-

czości” zyskuje na znaczeniu⁶². Styl ten łączył elementy architektury angielskiej, francuskiej, z różnych obszarów Niemiec. Na skutek rozwoju techniki, umożliwiającej szybszą wymianę informacji i swobodny dostęp do wiedzy o architekturze średniowiecza, neogotyki stawał się coraz mniej charakterystyczny dla poszczególnych regionów i szkół budowlanych. Tylko nieliczni architekci pielęgowali archeologiczną wierność stylowi⁶³.

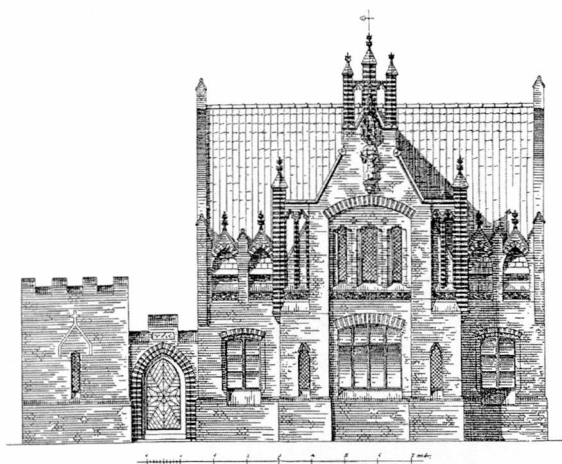
Po utworzeniu Rzeszy Niemieckiej w 1871 roku, sztuka budowlana została obciążona politycznym zamówieniem, ograniczającym jej swobodę. Według Hermanna Schmitza neogotyki – podobnie jak niemiecki renesans – odrodził się z ożywionego poczucia narodowej tożsamości⁶⁴. Dla tej „narodowej architektury” sprzyjający grunt stworzyły „polityczne i duchowe impulsy”. Ani założenie Rzeszy, ani duma ze zwycięstwa nad Francją w 1871 roku nie zmieniły jednak od razu języka form architektonicznych na te akcentujące „niemieckość”. Duża liczba architektów była jeszcze wtedy nastawiona kosmopolitycznie i projektowała w stylu neorenesansowym, który był wówczas rozumiany jako europejska i w pełni „nowoczesna” sztuka budowlana. Odwrócenie się od tych „obcych” form nastąpiło, jak twierdzi Klinkott, w czasie nasilenia się procesu izolacji Niemieckiej Rzeszy i odwetowej polityki Republiki Francuskiej⁶⁵, której przejawem było uchwalenie w marcu 1875 roku ustawy wzmacniającej odbudowywane po wojnie siły zbrojne Francji⁶⁶.

Wzrost politycznego i gospodarczego znaczenia w okresie założenia Rzeszy Niemcy zawdzięczały w dużej mierze mieszczaństwu, które po 1850 roku stało się po szlachcie i kościele nośnikiem kultury, a obok państwa i gmin – ważnym inwestorem. Gotyk ceglany był w Niemczech czymś więcej niż średniowiecznym stylem budowlanym. Ta „wczesnomieszczańska”, miejska sztuka budowlana stała się elementem nacechowanej romantyzmem identyfikacji tej grupy społecznej z narodową historią i kulturą. Uważano wówczas, że średniowieczna architek-

tura ceglana była odbiciem gospodarczej, artystycznej i duchowej siły narodu⁶⁷. *W tej skłonności do historycznych wzorców nie chodziło o powrót do średniowiecza, lecz o nadanie sensu teraźniejszości przez cytowanie historii. Solidność i zdolność do obrony, a także: posłuszeństwo, pilność, oszczędność, punktualność – to „pruskie cnoty”, które przypominać miała ta architektura, a jej wartość podkreślał etos staropruskiego państwa*⁶⁸.

Już od połowy XIX wieku neogotyki przeżywał ogromny rozkwit, i choć nie zdominował całej niemieckiej architektury przodował w architekturze sakralnej, a gotyckie metody budowania przenikały też do świeckich budowli. Kierunek ten nie występował równomiernie na terenie Niemiec. Zaznaczyły się centra neogotyku. Najważniejsze z nich to szkoła kolońska na obszarze Nadrenii (architekci wywodzący się z katedralnej strzechy budowlanej, między innymi: Vincenz Statz, Franz Schmitz, August Hartel) i hanowerska na terenie północnych Niemiec (pod kierunkiem Conrada Wilhelma Hasego)⁶⁹.

Największy rozkwit hanowerskiego gotyku, którego podstawy stworzył August Heinrich Andreä (1804–1846), nastąpił po 1849 roku, gdy Hase (1818–1902)⁷⁰ rozpoczął pracę na Politechnice w Hanowerze i nadał architekturze tego miasta gotycki charakter⁷¹. Szkoła hanowerska była daleka od propagowanej przez szkołę kolońską ścisłej zależności od ideału gotyku. Hase, podobnie jak Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc (1814–1879) we Francji, widział w gotyku przede wszystkim formę konsekwentnie wynikającą z funkcji, konstrukcji i materiału, odnajdując w tej zależności *prawdę sztuki budowlanej*⁷². Ceglana, neogotycka architektura Hasego, zdobiona kolorową glazurą, stosująca się do zasad średniowiecznej logiki konstrukcji, została jednocześnie podporządkowana nowoczesnym potrzebom⁷³. Zasługą Hasego i szkoły hanowerskiej było szerokie rozpropagowanie ceglanego neogotyku, jako stylu architektury świeckiej⁷⁴ – budynków poczty, banków, szkół, szpitali i domów mieszkalnych⁷⁵.

2. Hanower, dom mieszkalny Hasego, elewacja od strony ulicy, arch. Conrad Wilhelm Hase, 1860

3. Lubeka, Katharineum, arch. C.G.A. Schwiening, 1874–1896

Ceglany neogotyck szkoły hanowerskiej w ostatnich 30 latach XIX wieku zdominował architekturę użyteczności publicznej na obszarze północnych Niemiec. W Hamburgu w latach 1872–1901 Deputacją Budowlaną kierował Franz Andreas Meyer, uczeń Hasego. Pod jego kierunkiem powstały liczne spichrze, budynki opłat celnych i bramy miejskie⁷⁶. Miasto ozdobiły dzieła architektury sakralnej dwóch innych jego uczniów – Wilhelma Hauersa (1836–1905), który wzniósł tu między innymi kościół pod wezwaniem św. Jana w Harvestehude (1882), i Johanneisa Otzena (kościół św. Gertrudy, 1885 i Chrystusa w Eimsbüttel, 1885)⁷⁷. Architektura hamburska w stosunku do hanowerskiego pierwowzoru była *zbyt perfekcyjna*, charakteryzował ją *nadmiar różnokolorowych cegieł, glazury, form*⁷⁸.

W sąsiedniej Lubece, bogatej w średniowieczne zabytki architektury, powszechne było cytowanie form średniowiecznych, takich jak: wysokie hełmy – iglice, schodkowe szczyty, powierzchnia ścian z cegły na zmianę czerwonej i ciemnej, glazurowanej. Cechy te odnajdujemy w twórczości architekta-urzędnika budowlanego (Baudirektor) Lubeki Carla Georga Adolfa Schwieninga z lat 1874–1896 (Katharineum, 1874–1891; budynek sądu przy Große Burgstrasse, 1893–1896)⁷⁹.

Również w budownictwie komunalnym północnej Nadrenii, obok neorenesansu, popularny był ceglany neogotyck. Architektura lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku ukazuje ceglane, gotycyzujące fasady mocno rozczłonkowane ryzalitami i wnękowaniami, o zróżnicowanych otworach okiennych, wysokich dachach, często o symetrycznej kompozycji bryły. Szkoły Hermanna Weyera w Kolonii (szkoła ludowa am Mauritiuswall, szkoła wyższa przy Spiesergasse, 1882) otrzymały ceglane fasady z kamiennym detalem gzymsów, obramień szczytów i otworów okiennych, zgodne z tradycją tamtejszej regionalnej architektury średniowiecznej. Dachy, podobnie jak w północnych Niemczech, były kryte łupkiem⁸⁰.

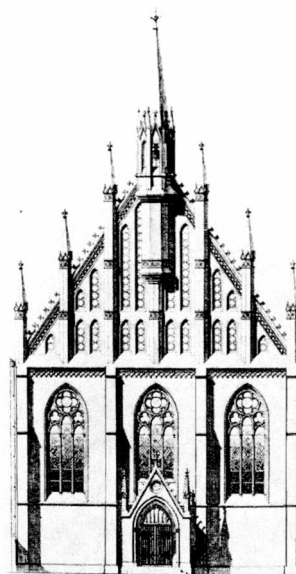
Lokalizacja ośrodków ceglanej architektury neogotyckiej w jej ostatniej, późnej fazie lat około 1870–1900 pokrywa się z obszarami, na których już w średniowieczu dominowała cegła: północnych Niemiec (Dolna Saksonia, Meklemburgia, Brandenburgia, Szlezwik, Holsztyn), północnej Nadrenii i Śląska. O neogotyckim obrazie architektury miast końca XIX wieku zdecydowała powstająca masowo architektura komunalna. Styl północnoniemieckiego neogotyku ceglano do architektury komunalnej Wrocławia w 1885 roku wprowadził przybyły z Berlina Richard Plüddemann.

Berlińska architektura komunalna lat 1871–1896 Neogotyck w Berlinie

Po wojnie lat 1870–1871 Berlin stał się w północnych Niemczech ośrodkiem wiodącym w dziedzinie architektury. Już wcześniej stolica pruskiej monarchii wpływała w znaczący sposób na sztukę budowlaną Królewca, Poznania i Wrocławia, a po wcieleniu Hanoweru, Kassel i Nassau z Wiesbaden – zachodnich obszarów Niemiec⁸¹.

Architektura berlińska przełomu lat 60. i 70. XIX wieku była zdominowana przez styl renesansowy. Przeważający był wpływ paryskiej École des Beaux-Arts i francuskiego renesansu (Friedrich Hitzig, 1811–1881; Gustav Stier, 1801–1880)⁸².

Pierwsza epoka budowlana Berlina jako stolicy Rzeszy obejmuje lata 1872–1896, w których miejską administracją budownictwa lądowego kierował Hermann Blankenstein⁸³. Przejął on Urząd Budowlany w krytycznym momencie, gdy miasto znajdowało się w niekontrolowanym procesie wzrostu lat grynderskich. Jego twórczość pozostawała pod wpływem późnoklasycystycznej architektury szkoły Schinkla, łączyła elementy kierunku „tektonicznego”, „helleńskiego renesansu”, a także stylu arkadowego (Rundbogenstil). Blankenstein pozostawił budowle o prostopadłościennym bryle, dekorowane formami wywodzącymi się z grecko-rzymskiego antyku i renesansu. Dzięki niemu cegła stała się znakiem rozpoznawczym komunalnych budowli Berlina⁸⁴. Julius Posener zarzucał mu: *uporczywe trwanie przy tradycji wywodzącego się z czasów Schinkla stylu ceglanego oraz to, że zimne, surowe, ze stereotypową dekoracją z terakoty (...) miejskie budowle były jako takie bezceremonialnie oznaczone, nosiły libierię w swym skostniałym stylu ceglanym, zgodnym ze smakiem lat siedemdziesiątych (...)*⁸⁵. Twórczość Blankensteina, która zdominowała berlińską architekturę użyteczności publicznej na przestrzeni ponad 20 lat, spotkała się dotychczas ze sprzecznymi ocenami. Eva Börsch-Supan zarzuca jego urzędowej działalności *brak artystycznych impulsów*⁸⁶. Julius Posener formułuje zarzut wykonywania powtarzalnych, sztamponowych projektów: *Blan-*

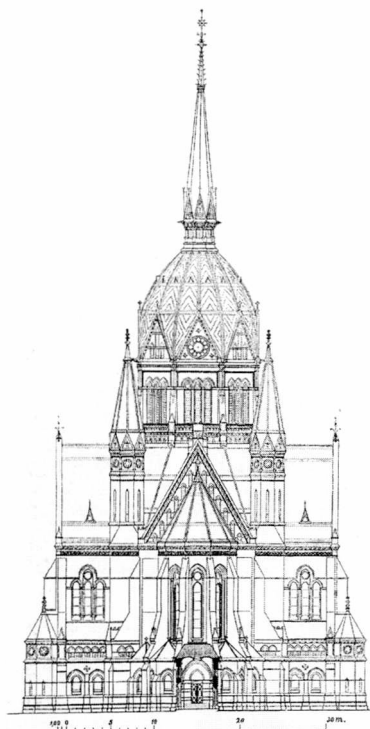
4. Berlin,
kościół pod wezwaniem
Chrystusa
(Christuskirche),
fasada,
arch. Friedrich Adler,
1862–1866

*kenstein niewiele ryzykował, te same formy i pomysły przechodziły z jednej budowli do drugiej*⁸⁷. Manfred Klinikott natomiast podkreśla oszczędność, użyteczność, solidność i brak zmanierowania jego architektury⁸⁸.

Sporadycznie pojawiające się dotychczas w Berlinie formy neogotyckie ograniczały się do dzieł sakralnych. Już w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XIX wieku powstały tu neogotyckie kościoły naśladujące plany Schinklowskiego Friedrich Werdersche Kirche (1821–1830), między innymi Petrikirche Johanna Heinricha Stracka (1846–1852) i Bartholomäuskirche Friedricha Augusta Stülera (1854–1858). Efektem pierwszych wnikliwych studiów nad rodzimą architekturą marchijskiego gotyku ceglanego był kościół pod wezwaniem Chrystusa (1862–1866) Friedricha Adlera. Wpływy architektury sakralnej Karla Friedricha Schinkla można było zauważyć także w ceglanych kościołach Hermanna Blankensteina, wzniesionych na początku lat 70. w stylu arkadowym, których gotycki system konstrukcyjny (na przykład Zwölfapostelkirche, 1871–1874) był przejęty z budowli Stülera i Adlera.

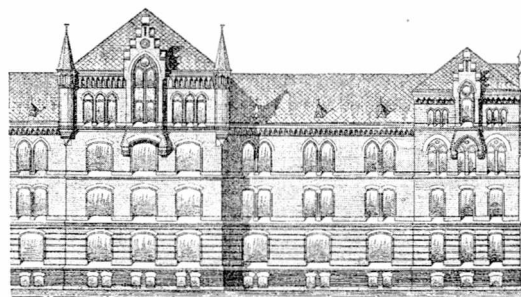
Kontrowersje w berlińskim środowisku architektonicznym na temat neogotyku ujawniły się przy okazji odbudowy najstarszego berlińskiego kościoła St. Nikolai przez Blankensteina. Johannes Otzen⁸⁹, uczeń i współpracownik Hasego, rozpoczął wtedy walkę z rządzącym w Berlinie pojmowaniem architektury średniowiecznej, przedstawiając swoje propozycje projektowe w Deutsche Bauzeitung⁹⁰. Nie bezpośrednio, lecz dość wyraźnie odmówił zarówno Stülerowi, jak i Blankensteinowi umiejętności, by mogli odbudować zabytkową budowlę w sposób współczesny. W głośnym wykładzie z 12 maja 1877 roku *Frage der modernen Gothik* (Kwestia nowoczesnego go-

5. Berlin, kościół
św. Krzyża (Kirche
zum Heiligen Kreuz),
widok od strony
prezbiterium, arch.
Johannes Otzen,
1885–1888

tyku), jaki wygłosił dla Związku Architektów i Inżynierów, scharakteryzował siebie jako zwolennika gotyku, który wyszedł ze szkoły Hasego i Ungewittera, postulował wybór średniowiecznej sztuki, głównie wczesnego gotyku, i ducha gotyku, jako punktu wyjścia do kształtowania sztuki narodowej⁹¹. Gotyk już na początku XIX wieku był proklamowany jako styl narodowy nie tylko w Niemczech, ale również w Anglii i Francji. Mimo, iż Franz Mertens w 1835 roku (publikacja *Die Baukunst des Mittelalters. Geschichte der Studien über diesen Gegenstand*, 1850)⁹² rozpoznał pochodzenie gotyku z Île-de-France, podważając poglądy o jego niemieckich korzeniach⁹³, powszechne było jednak przekonanie, że średniowiecze było czasem największych osiągnięć niemieckiej architektury⁹⁴.

Otzen krytycznie odniósł się do dotychczasowych prób urzeczywistnienia gotyckich zasad budowania w architekturze Berlina. Gotyckie dzieła Schinkla, Stülera i innych były dla niego jedynie *eklektycznymi eksperymentami, mieszaniną średniowiecznych i innych struktur i form*. W kolejnym wykładzie, jaki wygłosił na początku 1878 roku, dalej argumentował swoje stanowisko, kładąc nacisk na wymaganie narodowej zasady w sztuce i odrzucając wszystko, co zbudowano w Berlinie w ostatnich dziesiątkach lat⁹⁵. Swym radykalnym poglądom zawdzięczał to, że 1 kwietnia 1879 roku został przyjęty do pracy w berlińskiej Akademii Budowlanej⁹⁶, gdzie już od 1878 roku wykładowcą był Carl Schäfer⁹⁷, inna ważna dla architektury neogotyckiej postać, historyk i teoretyk architektury, autor projektu rozbudowy uniwersytetu w Mar-

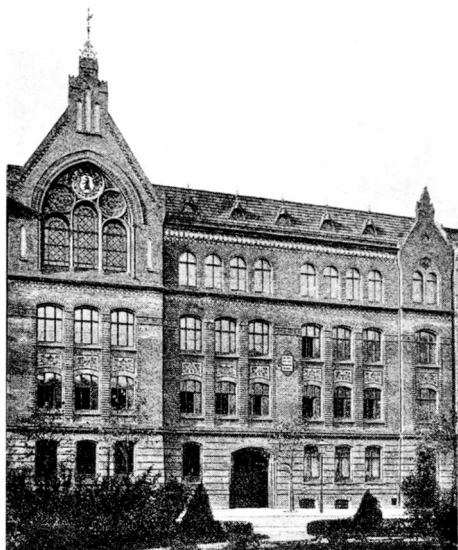
6. Berlin-Moabit, koszary IV Regimentu Straży w Fuß,
arch. F. Schönthals, 1891–1893

burgu. Był to dostrzegalny znak dążenia Akademii do odnowienia berlińskiej sztuki budowlanej.

W latach 1879–1894 Carl Schäfer zyskał popularność jako naukowiec, badacz średniowiecznego budownictwa mieszczańskiego i autor serii artykułów i wykładów publikowanych między innymi na łamach *Deutsche Bauzeitung*, *Zentralblatt der Bauverwaltung* i *Zeitschrift für Bauwesen* na temat średniowiecznych metod konstrukcji murowanych i drewnianych, technik budowlanych i rzemieślniczych⁹⁸, przyczyniając się szczególnie do ponownego odkrycia drewnianej konstrukcji szkieletowej. Najśłynniejszy wykład wygłosił 13 marca 1883 roku na temat domu niemieckiego pt. *Ueber das deutsche Haus (O niemieckim domu)*⁹⁹.

Okazją do wprowadzenia przez Otzena hanowerskiego gotyku ceglanego do architektury stolicy było zlecenie zaprojektowania kościoła św. Krzyża, który powstał w latach 1885–1888¹⁰⁰. Cechy architektury Otzena, takie jak: drobne rozczłonkowanie form, gotyckie zdobnictwo z wieżyczkami, fialami i wimpergami, różnorodne zastosowanie glazurowanych cegieł prowadzące do barwności „malowniczej” dekoracji, ukazały się wkrótce w architekturze Berlina.

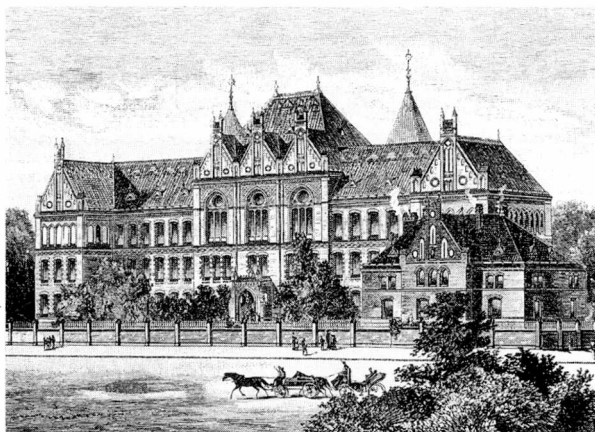
Kierunek średniowieczny w świeckiej architekturze Berlina coraz bardziej zaczął się ujawniać już na początku lat osiemdziesiątych XIX wieku, najwcześniej w berlińskim budownictwie przemysłowym (browar w Berlinie-Moabit, Friedrich Koch) i wojskowym. W latach 1881–1884 powstały, według projektów architekta Schönthalsa koszary Gwardii Strzelców w Lichterfelde, z ostrołukowymi oknami, wysokimi dachami i schodkowymi szczytami oraz koszary IV Regimentu Straży w Fuß (1891–1893) w Berlinie-Moabit, z podobnymi formami. Dążenie do zastosowania elementów gotyckich można było także zauważyć w pracach zarządzanej przez Hermanna Blankensteina berlińskiej administracji budowlanej. Przy Stephanstraße 27 zbudowano w latach 1892–1893 szkoły gminne według wzorca średniowiecznej architektury. Miejski inspektor

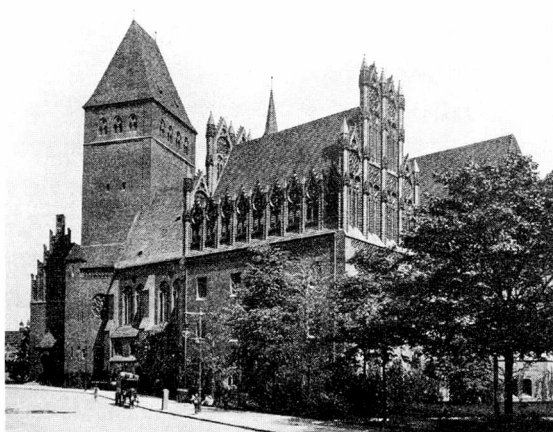
7. Berlin,
Stephan-
straße 27,
zespół szkół
gminnych,
1892–1893

9. Berlin
-Steglitz,
ratusz, arch.
H. Reinhard,
G. Süßenguth,
1896–1898

8. Berlin-Schöneberg, Gimnazjum im. Ks. Henryka
(Prinz-Heinrich-Gymnasium), arch. Friedrich Schulze, 1891–1893

10. Berlin, Muzeum Marchijskie, arch. Ludwig Hoffmann,
1901–1907

budowlany Frobenius zaprojektował w 1896 roku XI Gimnazjum Realne przy Boeckstraße 9–10 z gotycyzującymi elementami¹⁰¹. Również berlińskie szkoły państwowe, projektowane przez rządowego radcę budowlanego Friedricha Schulzego pod koniec lat osiemdziesiątych, otrzymały takie formy. Königliche Friedrich-Wilhelms-Gymnasium (1888–1890) i Prinz-Heinrich-Gymnasium w Schöneberg (1891–1893) zbudowano w stylu ceglanego neogotyku, nie zawsze unikając klasycznej zasady symetrycznego kształtowania bryły. Licowane czerwonymi ceglami powierzchnie ścian ozdobiono kształtkami oraz zielonymi, glazurowanymi wyrobami ceramicznymi¹⁰². Formy marchijskiego neogotyku ceglanego, już o bardziej uproszczonych formach i dekoracji z jasnych blend, otrzymały również berlińskie ratusze przedmieść Steglitz (Heinrich Reinhard, Georg Süßenguth, 1896–1898) i Schmargendorf (Otto Kerwin, 1900–1902). Ich *posępne*¹⁰³, czerwone fasady ozdobiono potężnymi wieżami z blankami i wyku-

szami, schodkowymi szczytami, jasnymi blendami i dekoracją w formie tarcz herbowych.

Styl neogotycki w architekturze Berlina ery wilhelmińskiej był jednak tylko jednym wśród wielu kierunków zdominowanych jeszcze w latach osiemdziesiątych XIX wieku przez architekturę wyrastającą z tradycji późnoklasycystycznej szkoły berlińskiej, a na przełomie wieków przez oficjalną architekturę państwową – kamienny, monumentalny, masywny neobarok. Ostatnią większą berlińską budowlą neogotyku był malowniczo ukształtowany gmach muzeum Marchijskiego (Berlin-Mitte), zaprojektowany na dwa lata przed przełomem wieków, zbudowany w latach 1901–1907 przez następcę Hermanna Blankensteina na stanowisku miejskiego radcy budowlanego Berlina – Ludwiga Hoffmanna (1852–1932)¹⁰⁴. Bogaty gotycki detal szczytów muzeum określał charakter jego zbiorów. To ostatnie wielkie dzieło berlińskiej architektury ceglanej stanowi punkt końcowy historyzmu, nie tylko w Berlinie¹⁰⁵.

Architektura komunalna Wrocławia lat 1871–1885

Lata od proklamacji II Rzeszy Niemieckiej w 1871 roku do wybuchu I wojny światowej były czasem gospodarczego rozkwitu Prus i Śląska. Okres gwałtownego rozwoju Wrocławia rozpoczął się już około połowy XIX wieku wraz z rozwojem przemysłu i komunikacji oraz napływem ludności wiejskiej, szukającej zatrudnienia w przemyśle. Wzmoczona aktywność samorządu miejskiego zaznaczyła się wówczas uchwaleniem w 1853 roku nowej ordynacji miejskiej. Jednak dopiero przemiany gospodarcze i polityczne, które nastąpiły w Prusach po wojnie francusko-pruskiej 1870 roku, stały się istotnym czynnikiem stymulującym inwestycje miejskie¹⁰⁶.

Nowa siedziba władz miejskich była największą budowlą komunalną Wrocławia na początku lat sześćdziesiątych XIX wieku. Nowy Ratusz, zbudowany w latach 1860–1863 według projektu Friedricha Augusta Stülera, otrzymał neogotycką dekorację i motywy charakterystyczne dla szkoły berlińskiej stylu arkadowego. Funkcję miejskiego radcy budowlanego pełnił wtedy (1855–1866) Julius von Roux (?–1867), absolwent berlińskiej Akademii Budowlanej, współpracownik Schinkla¹⁰⁷, projektujący w stylu późnoromantycznego neogotyku (schodkowe szczyty,

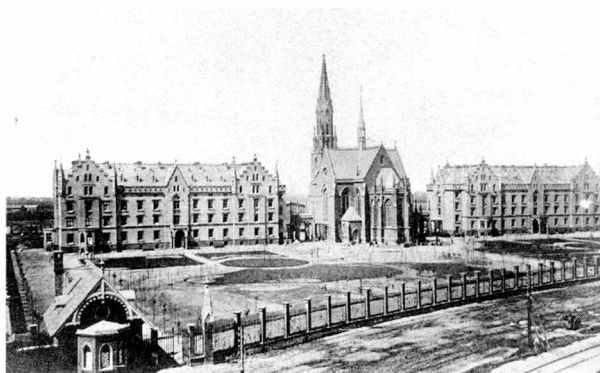
11. Wrocław, Rynek, Nowy Ratusz, arch. Friedrich August Stüler, 1860–1863. Stan obecny

12. Wrocław, Dworzec Główny, arch. Wilhelm Grapow, 1855–1857. Stan obecny

blanki, wysokie dachy) łączonego z elementami klasycznymi (boniowane cokoly i naroża, tynkowane elewacje, pełny łuk). Kilka zachowanych projektów szkół elementarnych jego autorstwa ukazuje jednak tandetną, zunifikowaną architekturę¹⁰⁸ (pl. Franciszkański 1–3, Minoritenhof, proj. 1863–1864; ul. Na Szańcach, auf der Lehm-dammwiese, proj. 1863)¹⁰⁹.

Inne wrocławskie budowle użyteczności publicznej, powstające w tym czasie w stylu neogotyckim, takie jak: sąd i więzienie przy Podwalu (Karl Ferdinand Busse, 1845–1853), Nowa Giełda (Carl Lüdecke, 1864–1867), dzisiejsze dworce: Główny (Wilhelm Grapow, 1855–1857) i Nadodrze (1868), można zaliczyć do architektury późnoromantycznej, ideowo związanej jeszcze z pierwszą połową XIX wieku¹¹⁰. Na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX wieku zaznaczyły się również inne kierunki bliskie architekturze berlińskiej, czego przykładem były okazałe budowle Wzgórza Liebicha (Carl Schmidt, 1866–1867, neorenesans) i Dworca Świebodzkiego (Walther Kyllmann, Adolph Heyden, 1870–1873, późny klasycyzm pod wpływem paryskiej École des Beaux-Arts).

13. Wrocław, ul. Szpitalna (Reichstraße). Szpital św. Trójcy, arch. Karl Johann Christian Zimmermann. Widok od wschodu

14. Wrocław, ul. Komuny Paryskiej 36–38 (Vorwerkstraße). Szkoła realna (1876–1877), fasada, arch. Robert Mende. Stan obecny

Architektem miejskim we Wrocławiu w latach 1864–1872 został Karl Johann Christian Zimmermann (1831–1911)¹¹¹, również absolwent Berlińskiej Akademii, wybitny architekt którego talent potwierdził w 1872 roku wybór na stanowisko architekta Hamburga. Jego wrocławska architektura wywodziła się z form dojrzałego włoskiego renesansu, a jej najlepszym przykładem był gmach Gimnazjum św. Marii Magdaleny (1867–1869). Inne budynki jego szkół to przykłady uproszczonej, niemal bezstylowej architektury (Gimnazjum św. Jana, 1865–1872, budynki szkół elementarnych). Architekt projektował również w stylu neogotyckim (kościół Zbawiciela, szpital św. Trójcy), bliskim architekturze Stülera. Gazownia miejska (proj. 1865), zakład wodny z wieżą ciśnień Na Grobli (K.J.Ch. Zimmermann, J. Moore, 1866–1871) były przykładami rzeczowej architektury, której forma wynikała z jej przeznaczenia.

Po krótkotrwałej koniunkturze gospodarczej i zmierzonym ruchu budowlanym lat grynderskich 1871–1873, które wiązały się również ze wzrostem miejskich inwestycji budowlanych, w architekturze Wrocławia nastąpił okres charakteryzujący się zdaniem wrocławskiej prasy z początku XX wieku, *tanim i złym budownictwem*, (...) *upodobaniem do zewnętrznego luksusu*, (...) *zawstydzającą bezbarwnością, mizerotą i monotonią*¹¹², określony przez Karla Masnera w 1910 roku czasem *artystycznego upadku*¹¹³. Wrocławskie budownictwo komunalne tego okresu, mimo przeniesienia pewnych wzorców z Berlina, dalekie było od ich rozmachu i jakości¹¹⁴. Lata 1873–1885, były związane ze sprawowaniem urzędu architekta Wrocławia przez Johanna Roberta Mendego (?–1899)¹¹⁵. Projektowane przez niego budowle miejskie należały do nurtu architektury późnych naśladowców Karla Friedricha Schinkla i reprezentowały późnoklasycystyczne formy berlińskiej architektury lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX wieku. Elementy stylu arkadowego przenikały się w nich z cechami „renesansu helleńskiego”. Styl arkadowy, będący

kompromisem między renesansem i romanizmem, po utworzeniu Rzeszy stosowany był niemal wyłącznie przez urzędników budowlanych¹¹⁶. „Helleński renesans” łączył formy grecko-rzymskiego antyku i renesansu z zasadami tektoniki klasycystycznej sztuki budowlanej i był znany między innymi z architektury Hermanna Blankensteina lat 1872–1896¹¹⁷. Budynki szkół stopnia podstawowego, które w 1874 roku przeszły pod patronat miejski, powstawały wtedy najczęściej. Ich architektura, dla uniknięcia zbyt wysokich kosztów, poddana była surowej dyscyplinie zmuszającej do redukcji ozdób. Niedoskonała, uproszczona, nie dorównywała berlińskim wzorcom ani pod względem artystycznym, ani pod względem jakości. Wyższy poziom artystyczny prezentowały gmachy elitarnych szkół średniego stopnia nauczania, jak Ewangelickiej Szkoły Realnej przy ulicy Komuny Paryskiej 36–38 (Vorwerkstraße, Robert Mende, 1876–1877) i Królewskiej Szkoły Rzemiosła i Wyższej Szkoły Realnej przy ulicy Prusa 1–3 (1878–1879) oraz dwóch hal gimnastycznych (1877, 1878). Skalą wyróżniał się projekt szpitala dla umysłowo i nerwowo chorych przy ulicy Kraszewskiego, którego budowę według projektu Mendego rozpoczęto w 1885 roku.

15. Wrocław, pl. Wolności 10 (Schloßplatz).
Budynek Banku Rzeszy, fragment fasady,
arch. Johann Eduard Jacobstahl, 1876. Stan obecny

Twórczość wrocławskich miejskich radców budowlanych w drugiej połowie XIX wieku była odbiciem tendencji w „oficjalnej” architekturze niemieckiej, a inspiracje pochodziły z Berlina. Oprócz budynków komunalnych Wrocławia, także najokazalsze budowle użyteczności publicznej rozpoczęte w pierwszych latach po zjednoczeniu Niemiec, zostały za-

projektowane przez berlińskich architektów: Muzeum Sztuk Pięknych (Otto Rathenau, 1875–1880), Bank Rzeszy (Johann Eduard Jacobstahl, 1876), Zarząd Prowincji Śląskiej (Karl Friedrich Endell, 1883–1886) oraz Poczta i Telegraf przy ulicy Wita Stwosza (Albrecht Straße, arch. Walter Kyllmann, Adolph Heyden, Carl Doflein, 1884–1888)¹¹⁸.

Biografia Richarda Plüddemanna

Lata 1846–1885

Pochodzenie. Pierwsze lata nauki (1846–1868)

Richard Adolf Odo Plüddemann urodził się 30 września 1846 roku w rodzinie ziemiańskiej, w Gąskach (Funkenhagen) koło Sarbinowa na Pomorzu (okręg koszaliński). Jego ojcem był Sellmar Fernando Plüddemann – porucznik i właściciel dóbr Gąski, matką – Fanny Friederike Alexandrine Pehmel¹¹⁹. Nie jest znane rodzeństwo Richarda¹²⁰. Należy przypuszczać, że był spokrewniony ze znaną kołobrzeską rodziną kupców i armatorów, z której wywodzili się między innymi malarz historyczny i ilustrator książek Hermann Freihold Plüddemann¹²¹ oraz muzyk i muzykolog, autor ballad – Martin Plüddemann¹²². Jest prawdopodobne, że na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych XIX wieku ojciec Richarda jako wojskowy został przeniesiony służbowo do Berlina, dokąd przeprowadziła się także cała rodzina¹²³. Tam upłynęło dzieciństwo i młodość Richarda. Rodzina Plüddemannów zamieszkała w dzielnicy Friedrichstadt i tu w latach 1857(?)–1866 Richard uczęszczał do Gimnazjum im. Fryderyka Wilhelma (Friedrich-Wilhelms-Gymnasium), a w czerwcu 1866 roku zdał egzamin maturalny¹²⁴.

Wiosną 1866 roku trwające od połowy lat pięćdziesiątych między Austrią i Prusami spory o dominację wśród księstw i królestw niemieckich doprowadziły do otwartego konfliktu. Na początku maja Prusy ogłosiły mobilizację. Richard Plüddemann, jako ochotnik „jednorocznik”, wkrótce po zdaniu egzaminów maturalnych wziął udział w walkach III Batalionu Strzelców¹²⁵. Klęska katolickiej Austrii pod Sadową 3 lipca 1866 roku i pokój zawarty w Pradze 23 sierpnia tego roku stworzyły podstawę do zjednoczenia Niemiec pod przywództwem protestanckich Prus¹²⁶. W nowo utworzonym Związku Północnoniemieckim rozpoczęto reformy zmierzające do ujednolicenia Rzeszy, a zwłaszcza jej gospodarki. Lata po 1866 roku charakteryzuje znaczny liberalizm gospodarczy. W 1867 roku wprowadzono wolność poruszania się i osiedlania. Ujednolico-

no miary i wagi (1868), przepisy, zwyczaje i kodeks handlowy (1869)¹²⁷. Nowa ustawa przemysłowa, zwana *Gewerbefreiheit*, z 21 czerwca 1869 roku i powiązane z nią zarządzenia liberalizowały między innymi przepisy dotyczące uprawnień do prowadzenia działalności budowlanej¹²⁸.

Decyzję o karierze architekta i urzędnika państwowego podjął dwudziestojednolletni Richard po powrocie ze służby wojskowej w 1867 roku. Rozpoczął wtedy roczną praktykę pod kierunkiem architekta Friedricha Adlera (1827–1908)¹²⁹. Była ona warunkiem przyjęcia do berlińskiej Akademii Budowlanej¹³⁰. Adler był już wówczas uznanym architektem, profesorem akademii berlińskiej i naukowcem¹³¹, autorem dzieła na temat średniowiecznej sztuki budowlanej w Prusach *Mittelalterliche Backstein Bauwerke des Preussischen Staates*, którego pierwszy zeszyt ukazał się w 1859 roku. Pełniło ono podwójną funkcję – rzetelnej inwentaryzacji naukowej i, przeznaczonego do praktycznego użycia, obszernego wzornika rodzimego, średniowiecznego detalu¹³². Pracę tę, zdaniem Lemburga, należałoby uznać za epokową, za jedną z najistotniejszych przyczyn ożywienia średniowiecznego budownictwa ceglanego, wejścia marchijskiego gotyku ceglanego do nowej architektury Berlina¹³³.

Już wcześniej musiały być znane Plüddemannowi prace Adlera, zwłaszcza budynek mieszkalny G. Halskiego (1859–1860) i nieistniejący dziś kościół pod wezwaniem Chrystusa (1862–1866) przy Königgrätzerstraße 113 i 123, w sąsiedztwie domu Plüddemanna. Niewielki, ozdobiony sterczynowym szczytem gotycki Christuskirche, oparty na wzorcach marchijskiej i berlińskiej średniowiecznej architektury ceglanej, był wczesnym odbiciem pracy teoretycznej Adlera. Został jednak zaprojektowany jako w pełni samodzielne dzieło¹³⁴. Plüddemann zapewne uczestniczył na przełomie 1867 i 1868 roku w pracach związanych z zakończeniem budowy jednego z najbardziej udanych dzieł Adlera – kościoła św. Tomasza (1864–1869). Obiekt ten

16. Berlin, kościół św. Tomasza, arch. Friedrich Adler, 1864–1869

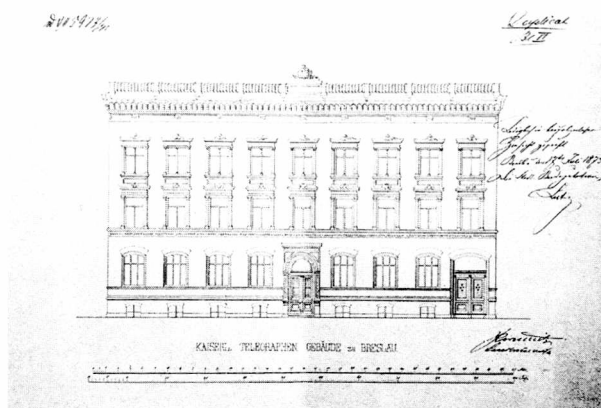
był wówczas jednym z najdoskonalszych przykładów syntezy antyku i średniowiecza, łączącym średniowieczną bryłę z klasycznym detalem. Projekty obu kościołów były nieznanym w ówczesnym Berlinie przejawem wnikliwych studiów nad sztuką średniowieczną¹³⁵. Również na przełomie 1867 i 1868 roku powstał, wykonany na konkurs, projekt berlińskiej katedry Friedricha Adlera, budowli centralnej, zwieńczonej kopułą, o klasycznych formach detalu architektonicznego. Echa tego projektu, uznanego za jeden z dziesięciu najlepszych¹³⁶, odnajdziemy w projekcie dyplomowym Plüddemanna, który miał okazję, by w czasie rocznej praktyki u Adlera zetknąć się zarówno z jego dziełami teoretycznymi, jak i projektami. Tu zapoznał się z architekturą oszczędną, o wyważonych proporcjach, nieprzeładowaną zbędnymi detalami, opartą na tradycji ceglanej architektury średniowiecznej, ale również na kierunku klasycznym – „tektonicznym”, charakterystycznym dla tak zwanej berlińskiej szkoły architektury, pozostającej pod wpływem Carla Boettichera (1806–1899)¹³⁷. Tu obserwował próby połączenia obu kierunków, będące wyrazem poszukiwań nowych form stylowych – *syntezy antycznej tezy i średniowiecznej antytezy*¹³⁸ w architekturze. Richard Plüddemann miał prawdopodobnie okazję uczestniczyć w najciekawszym okresie twórczości Friedricha Adlera.

Pierwszy okres nauki w berlińskiej Akademii Budowlanej (1868–1873)

W 1868 roku Richard Plüddemann rozpoczął pierwszy, trzyletni kurs studiów w berlińskiej Akademii Budowlanej¹³⁹. W tym czasie profesorowie uczelni należeli już do drugiego pokolenia następców Karla Friedricha Schinkla. Zajęcia ze studentami prowadzili wówczas znani architekci i naukowcy, jak wymieniony już Friedrich Adler (projektowanie prostych budynków), Hermann Spielberg (formy antycznej sztuki budowlanej), Hermann Blankenstein – późniejszy architekt miejski w Berlinie (architektura średniowieczna), Richard Lucae (projektowanie). Rysunek linearny i architektoniczny wyładał Carl Boetticher, który po śmierci Schinkla i po pierwszej edycji słynnej *Tektonik der Hellenen* (1841) był uważany za właściwego „przewódcę” Akademii Budowlanej¹⁴⁰. Jego twórczość, pod której wpływem byli jego uczniowie i nauczyciele Akademii, tacy jak: Johann Heinrich Strack (1805–1880), Martin Gropius (1824–1880), Friedrich Adler, Hermann Blankenstein (1829–1910), Johann Eduard Jacobstahl (1839–1902) czy Hermann Spielberg (1827–1886), zaliczana do kierunku późnoklasycystycznego, zdominowała dydaktykę tej uczelni. Po jego odejściu z Akademii w 1876 roku zanikł w nauczaniu kierunek późnoklasycystyczny na korzyść historyzmu inspirowanego francuską architekturą¹⁴¹.

Pierwszy etap studiów przerwała Plüddemannowi wojna francusko-pruska, która wybuchła 19 lipca 1870 roku. Wziął w niej udział wraz z niemal połową studentów Akademii¹⁴². Walczył w bitwach pod Weissenburg-Wörth (4–6 sierpnia 1870 r.), Stonne, Sedanem (1–2 września 1870 r.), Malmaison i przy zdobyciu Paryża¹⁴³. Po niemal rocznej przerwie powrócił na studia, a prawdopodobnie na początku 1873 roku zdał swój pierwszy państwowy egzamin, uzyskując tytuł kierownika budowy.

Po wojnie francusko-pruskiej powstało nowe państwo niemieckie – cesarstwo, II Rzesza Niemiecka. Zjednocze-

17. Wrocław, pl. Muzealny 11 (Museumplatz). Projekt budynku Cesarskiej Dyrekcji Telegrafu, elewacja frontowa, arch. Johannes Promnitz, 1873

nie Niemiec doprowadziło do niezwyklej koncentracji potęgi gospodarczo-militarnej. Już w 1870 roku potencjał gospodarczy Niemiec był większy niż Francji, a mniejszy tylko niż angielski i amerykański. Lata 1871–1873, zwane okresem „założycielskim” (Gründerperiode), oprócz zjednoczenia przyniosły ożywienie działalności gospodarczej i budowlanej, głównie dzięki wprowadzeniu na rynek poważnej części kontrybucji francuskiej¹⁴⁴. W dziedzinie budownictwa lata grynderskie charakteryzowały się pojawieniem dużej ilości drogiej i tandetnej architektury, której wyższe koszty spowodowane były wyższymi zarobkami i cenami materiałów¹⁴⁵. Okres ten zakończył się w październiku 1873 roku, gdy Niemcy ogarnął kryzys ekonomiczny, który wstrząsnął gospodarką, powodując masowe bankructwa. Po nim nastąpiła długotrwała stagnacja, a poprawa koniunktury pojawiła się dopiero na początku lat osiemdziesiątych XIX wieku¹⁴⁶.

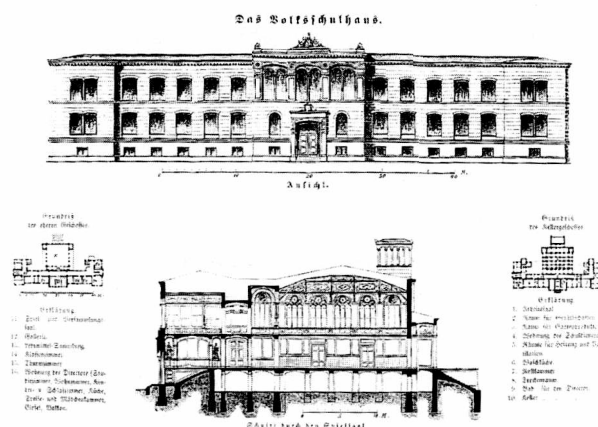
Praktyka budowlana we Wrocławiu i kontynuacja studiów (1873–1876)

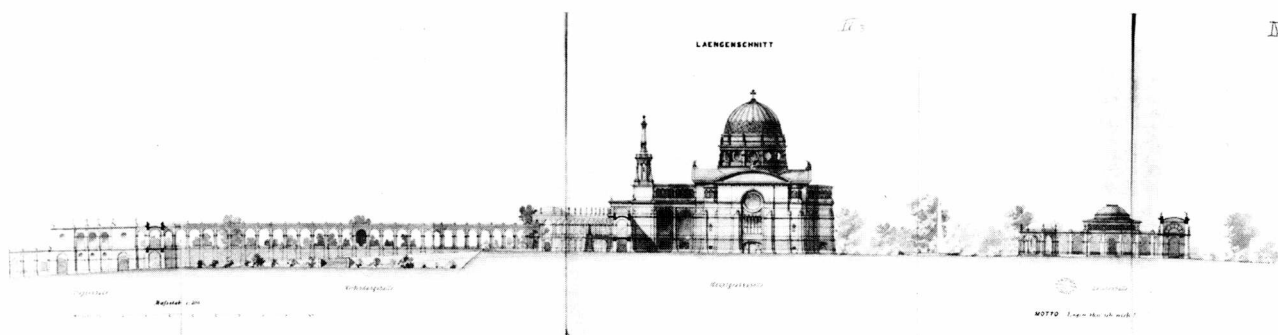
W 1873 roku, po złożeniu egzaminu na kierownika budowy, Plüddemann udał się prawdopodobnie po raz pierwszy do Wrocławia, gdzie rozpoczął dwuletnią praktykę w służbie publicznej, konieczną do kontynuowania studiów w Akademii Budowlanej. We Wrocławiu kierował on budową gmachu Cesarskiej Dyrekcji Telegrafu¹⁴⁷ przy placu Muzealnym 11 pod opieką autora projektu, okręgowego architekta królewskiego (Landbaumeister) Johannes Promnitsa (1829–1882)¹⁴⁸. Ten aktywnie działający we wrocławskim oddziale Związku Architektów i Inżynierów (Architekten- und Ingenieur-Verein) architekt¹⁴⁹ wprowadził do niego prawdopodobnie swojego praktykanta. Richard Plüddemann został członkiem wrocławskiego oddziału związku 4 października 1873 roku i pozostał w nim, z przerwą na przełomie lat 1884 i 1885, do 1910 roku¹⁵⁰. We

Wrocławiu aktywnie uczestniczył w działalności związku, biorąc udział w uroczystościach i wykładach oraz w miesięcznych konkursach (Monatskonkurrenzen)¹⁵¹. W 1873 lub 1874 roku został laureatem pierwszej nagrody pierwszego konkursu, otrzymując symboliczną sumę trzech talarów¹⁵². Plüddemann miał tu doskonałą okazję, by poznać wrocławskie środowisko architektów i urzędników budowlanych zaangażowanych w działalność tego związku.

W 1874 roku ukazała się na łamach czasopisma budowlanego Bagewerks-Zeitung pierwsza publikacja projektu Richarda Plüddemanna¹⁵³, wizji nowoczesnej szkoły ludowej, zbudowanej według zasad dra J.D. Georgensa, którego artykuł *Ogród szkolny i budynek szkoły ludowej* opublikowano w numerze 52 tego pisma. Richard Plüddemann, zafascynowany nową teorią kształcenia dzieci w szkole koedukacyjnej, dającej ogólne wykształcenie, uczącej i wychowującej je w kontakcie z przyrodą, zmierzył się z tą ideą, nadając jej kształt budowli¹⁵⁴. Doktor Georgens proponował, by lekcje odbywały się przez znaczną część roku na powietrzu. Nie miały to być jednak jedynie

18. Projekt szkoły ludowej według zasad dr. J.D. Georgensa. Elewacja frontowa, przekrój, rzuty piwnic i piętra, arch. Richard Plüddemann, 1874

19. Berlin-Spandau, projekt konkursowy cmentarza centralnego. Przekrój podłużny przez teren, skala 1:300, arch. Richard Plüddemann, 1876

spacery czy przebywanie na świeżym powietrzu, ale działania umotywowane przez cele pedagogiczne, takie jak: wspólna praca w ogrodzie oraz zabawa. W takiej szkole trzy typy przestrzeni: do zabawy, pracy i nauki, zarówno we wnętrzu budynku szkolnego, jak i poza nim, miały równorzędne znaczenie.

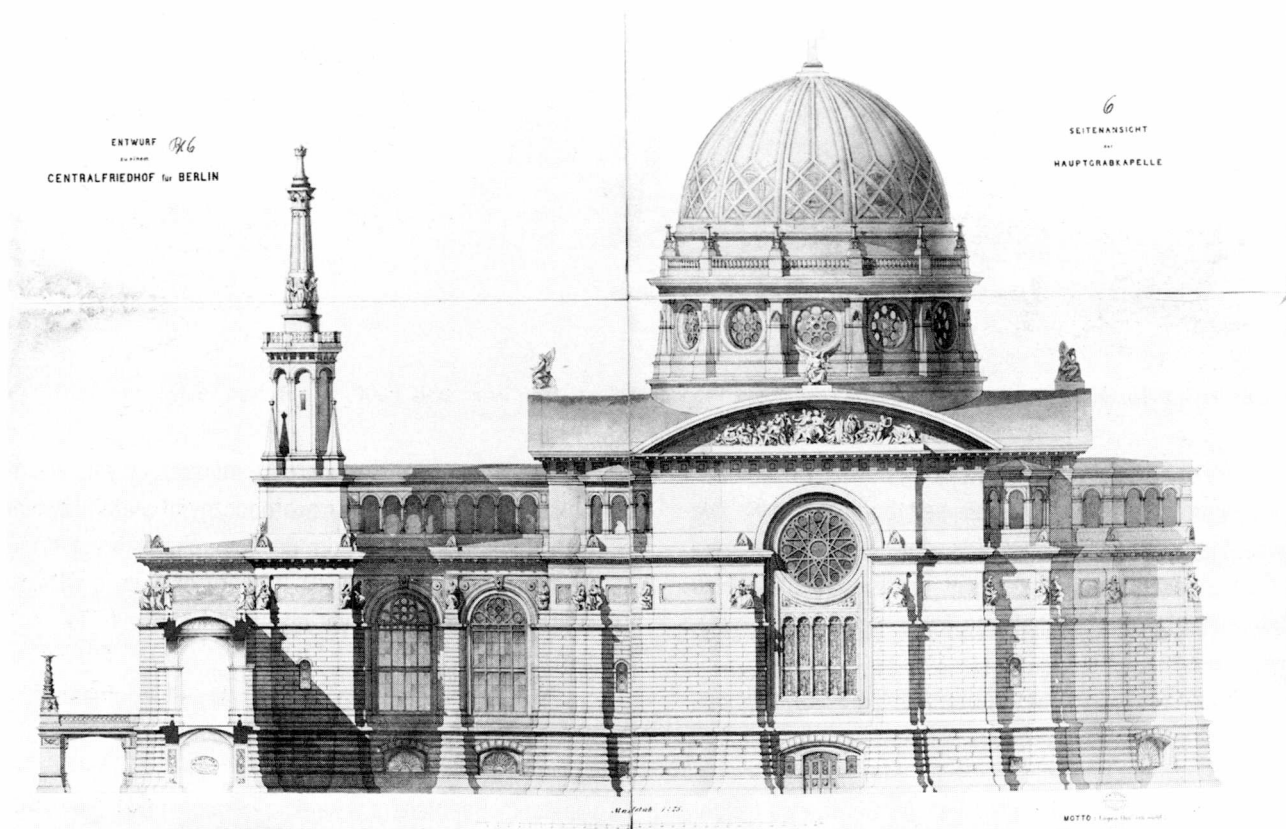
Projekt Plüddemanna siedmioklasowej szkoły ludowej, uzupełnionej o klasy specjalne dla uczniów zdolniejszych i mniej zdolnych, przedszkole i zakład dokształcania, uwzględniał zaproponowany przez dra Georgensa trójpodział przestrzeni szkolnej. W obrębie ogrodu znalazły się: wspólny plac zabaw, ogród do pracy na wolnym powietrzu i „plac do nauki” do zajęć teoretycznych, a w obrębie budynku szkolnego: centralna sala wielofunkcyjna (do wspólnych zabaw, ćwiczeń gimnastycznych i uroczystości szkolnych), izby lekcyjne, pracownie, pomieszczenia na pomoce naukowe, biblioteka z czytelnią, pomieszczenia administracyjne i mieszkalne dla nauczycieli. Ten projekt szkoły wzorcowej miał spełniać wszystkie wymagania stawiane szkole w zakresie zdrowia, zajęć dydaktycznych i rozwoju duchowego uczniów. Zgodnie z teorią J.D. Georgensa taka szkoła *miała tworzyć zamknięty w sobie organizm, przez który dokonuje się – w odróżnieniu od nieregularnego wychowania w rodzinie – wychowywanie systematyczne, we wspólnocie życia i dążeń, radości i porządku społecznego*¹⁵⁵.

W skromnej, klasycystycznej architekturze budynku można odnaleźć elementy związane z tradycją berlińskiej Akademii Budowlanej. Prostota bryły o płaskim dachu, gładkie elewacje z delikatnymi, poziomymi podziałami, oszczędny ornament – to elementy nawiązujące do kierunku „tektonicznego”. Plan zaprojektowano jako symetryczny, wydłużony, zbliżony do litery „T”. Wzorowana na pałacowej fasada miała ryzality na osi i na narożach. Jedyne ryzalit środkowy został zaakcentowany bogatszą dekoracją, grupą figur, oknami – biforiami na górnej kondygnacji i akroterionami na narożach. Mocno wysunięty ry-

zalit środkowy od strony ogrodu, mieszczący salę wielofunkcyjną, był flankowany czworobocznymi wieżami zwieńczonymi galeriami i płaskim dachem, charakterystycznymi dla architektury Schinkla. Otwory okienne o różnym wykończeniu zostały zamknięte łukiem odcinkowym lub pełnym.

Po powrocie do Berlina w 1875 roku Plüddemann kontynuował studia na Akademii Budowlanej, w pracowni Johanna Eduarda Jacobstahla¹⁵⁶, od 1874 roku profesora i następcy Boettichera w katedrze ornamentyki. Jak twierdzi Klinkott, w dziedzinie ornamentu nie można było wówczas znaleźć w Berlinie lepszego architekta¹⁵⁷. Drugi, jednoroczny kurs studiów, wymagany przy dopuszczeniu do egzaminu końcowego na budowniczego, obejmował następujące przedmioty: najważniejsze style budowlane wszystkich krajów i czasów, budownictwo wiejskie i reprezentacyjne, rysunek naśladujący i projektowanie, projektowanie budynków użyteczności publicznej, rysunek ornamentu¹⁵⁸.

Z powodu braku zachowanych materiałów archiwalnych Akademii Budowlanej nie można stwierdzić, jakim Plüddemann był studentem. O dużej staranności, precyzji kreski i fantazji świadczy jego projekt wykonany na konkurs im. Schinkla, organizowany rokrocznie przez berliński Związek Architektów i Inżynierów. 4 marca 1876 roku Plüddemann został laureatem tego niezwykle cenionego konkursu¹⁵⁹. Uzyskał drugą z dwóch pierwszych nagród przyznanych w dziedzinie architektury, za projekt centralnego cmentarza w Berlinie-Spandau z mottem *Lügen thu' ich nicht* (*Nie kłamie*)¹⁶⁰. Laureatem równorzędnej nagrody został Otto von Ritgen – architekt z Giessen (praca oznaczona mottem *Hortus*)¹⁶¹. Nagrodzony w konkursie projekt Plüddemanna Państwowy Urząd Egzaminacyjny przyjął jako pracę dyplomową, będącą oprócz egzaminu ustnego i pracy klauzurowej, częścią egzaminu państwowego na budowniczego¹⁶². Według opinii sądu konkursowego projekt ten świadczył o *talencie i dużej biegłości autora, a jed-*

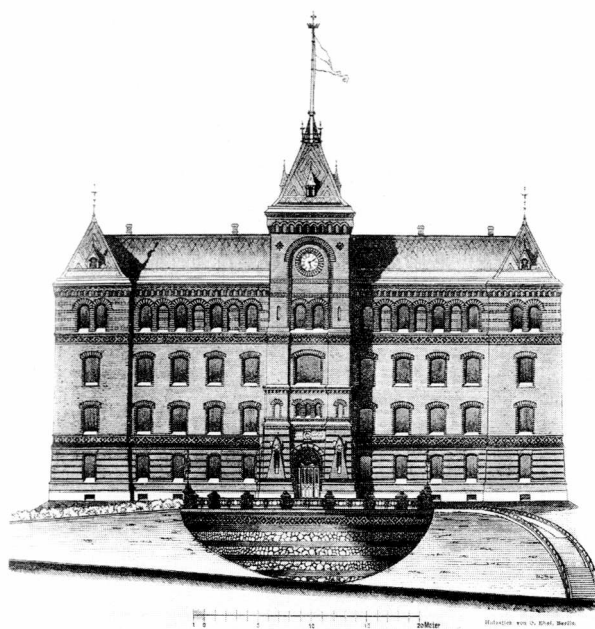
20. Berlin-Spandau, projekt konkursowy cmentarza centralnego.
Elewacja boczna kaplicy cmentarnej, skala 1:75

nocześniej o jego dążeniu do odejścia od utartych schematów architektonicznych¹⁶³. Zachowane rysunki ukazują budowlę w stylu łączącym jednocześnie elementy renesansowe, barokowe i klasycystyczne, zakomponowane według zasad urbanistyki barokowej. Kompozycja cmentarza na zboczu wzgórza Spandau jest symetryczna, osiowa i podporządkowana dominancie – umieszczonemu centralnie kościołowi cmentarnemu i jego potężnej kopule. Na osi założenia zaprojektowano dwupoziomowy portyk prowadzący od głównej bramy wejściowej, w formie łuku triumfalnego, do placu przed kościołem. Portyk obiega również okrągły plac wokół kościoła i łączy ze sobą 10 kaplic cmentarnych z kostnicami, porządkując w ten sposób przestrzeń. Aleje cmentarza rozchodzą się od kaplic promieniście.

Główna kaplica cmentarna została zaprojektowana jako budowla kopułowa. Autor wybrał zapewne uświęconą tradycją formę mauzoleum, jednocześnie nawiązał kształtem rzutu i kompozycją bryły do konkursowych projektów katedry berlińskiej Friedricha Adlera, czy B. Kolschera z 1868 roku. Inspiracją zapewne był również Schinklowski kościół św. Mikołaja w Poczdamie (1830–1849). Do centralnej, wzniesionej na planie krzyża greckiego świątyni, przykry-

tej potężną kopułą, przylega krótki korpus nawowy. Pełni on jedynie rolę przedsionka z reprezentacyjną klatką schodową. Pod częścią centralną kościoła zaprojektowano kryptę. Fasadę flankują dwie szeroko rozstawione wieże w formie obelisków, mieszczące jednocześnie klatki schodowe i kominy. Kompozycja bryły została podporządkowana kopule – dominancie, na sposób barokowy znacznie podwyższonej, dzięki usytuowaniu jej na bębnie i wykonaniu z dwóch warstw. Jedna czasza jest właściwą kopułą, druga – podwyższoną konstrukcją dachu z pokryciem. Kamienne elewacje kościoła mają wysokie, ciężkie, boniowane cokoły, są podzielone masywnymi lizenami – przyporami. Każda ze ścian jest zwieńczona frontonem w formie łuku odcinkowego. Górną część elewacji bogato zdobi dekoracja rzeźbiarska, taka jak: płaskorzeźby w tympanonach frontonów, postacie aniołów na ich zwieńczeniu, obeliski na balustradzie kopuły, czy rozety wypełniające okulusy bębna kopuły. Architektura innych budowli cmentarza jest skromniejsza, podporządkowana architekturze kościoła. Kaplice, przykryte spłaszczonymi kopułami, nieznacznie wznoszą się ponad arkadowy portyk obiegający plac.

Sąd konkursowy, wyrażając opinię na temat pracy *Lügen thu' ich nicht* stwierdził, że dobrze zostało usytuowane główne wejście na cmentarz, ale niedogodnie rozmieszczono kostnice wokół kościoła. Główny portal za-

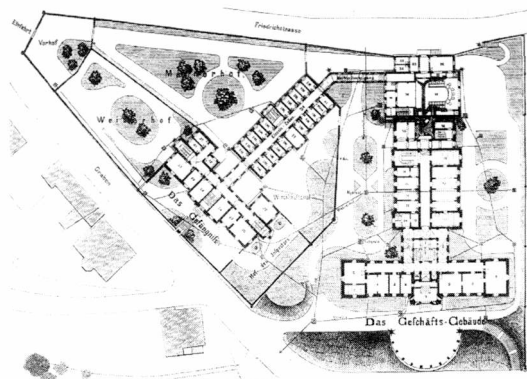
21. Flensburg, więzienie i budynek administracyjny Sądu Ziemskiego i Okręgowego. Elewacja frontowa budynku administracyjnego, arch. Richard Plüddemann, 1879–1882

projektowany jako wspiana klatka schodowa był – jego zdaniem – *zręcznie i interesująco ukształtowanym elementem*. Podobnie chwalone były projekty kostnic i kaplicy, za mniej udane natomiast uważano otwarte hale-łątniki. Zwrócono uwagę, że architektoniczne opracowanie kominów, należących do systemu ogrzewania kanałowego kościoła, jest motywem zbyt mocno podkreślonym. Zarzucano autorowi, że *architektoniczne ukształtowanie budowli nie zawsze było szczęśliwe i nie wszędzie osiągnięto stylistyczną jedność; niejednakowo udane są również proporcje*¹⁶⁴.

Zwycięzca konkursu otrzymał medal Schinkla i nagrodę pieniężną, przyznaną pod warunkiem wykorzystania jej na podróż zagraniczną o charakterze naukowym¹⁶⁵. Podróż studialną, przez Austrię do Włoch, a następnie do Francji, Belgii, Holandii i Niemiec, odbył Plüddemann po uzyskaniu tytułu budowniczego na przełomie 1877 i 1878 roku.

Praca w Ministerstwie Robót Publicznych w Berlinie (1878–1884)

Pierwszym miejscem pracy Richarda Plüddemanna było nowo powstałe Ministerstwo Robót Publicznych w Berlinie¹⁶⁶. Pracował tam od powrotu z podróży na przełomie 1878 i 1879 roku do września 1884 roku na stanowisku architekta rządowego (Regierungsbaumeister), projektując budynki sądowe. Podczas pracy w ministerstwie Plüddemann miał okazję ponownie zetknąć się z Friedri-

22. Flensburg, więzienie i budynek administracyjny Sądu Ziemskiego i Okręgowego. Rzut parteru, skala 1:800

chem Adlerem, który od końca 1877 roku kierował tam resortem budowy kościołów. Od 1878 roku pracował w ministerstwie, podporządkowany Adlerowi, przybyły z Marburga Carl Schäfer, którego twórczość w znaczący sposób wpłynęła na późniejszą architekturę Plüddemanna. Trudno dziś powiedzieć cokolwiek o ich bezpośrednich kontaktach, gdyż nie są one potwierdzone źródłami¹⁶⁷.

Reforma ustawodawstwa karnego w 1877 roku stawiała nowe wymagania architekturze, co doprowadziło w następnych latach do wzniesienia wielu nowych gmachów sądowych¹⁶⁸. W Berlinie powstał, publikowany w 1882 roku, projekt Plüddemanna zespołu obiektów Sądu Ziemskiego i Okręgowego we Flensburgu (Szlezwik-Holsztyn), uznany za najbardziej udany z jego projektów budynków sądowych¹⁶⁹. Był to zarazem jego pierwszy znany z publikacji projekt, który nazwano „gotyckim”¹⁷⁰, mimo że należałoby go zaliczyć do przykładów stylu arkadowego. Osiove ukształtowanie bryły rozczłonkowanej ryzalitami oraz detale (okna zamknięte pełnym łukiem, naśladujące boniowanie kolorowe warstwy cegły czy odcięcie szerokimi, „tekstylnymi” fryzami pierwszej i ostatniej kondygnacji), należały jeszcze do repertuaru sztuki klasycznej. Jednakże proporcje brył, wertykalizm elewacji, wysokie dachy, smukła wieża zegarowa, z mocnym gzymsem koronującym w formie machikuł, oraz licowanie ścian cegłą, nawiązywały do tradycji architektury średniowiecznej północnych Niemiec. Obronna forma wieży, uważanej za symbol bezpieczeństwa, akcentowała zapewne funkcję pałacu sprawiedliwości. Skromna dekoracja architektoniczna elewacji polegała na wykonaniu z cegły glazurowanej, żółtej i brązowej, pasów, fryzów i opasek okiennych na tle lica z cegły czerwonej i oddziaływała głównie kolorem. Bogata kolorystyka ceglanej budowli, podkreślenie horyzontalnych podziałów, arkadowe gzymsy – to cechy zarówno średniowiecznej, jak i neogotyckiej architektury północnoniemieckiej z okolic Lubeki¹⁷¹.

W czasopiśmie *Deutsche Bauzeitung* dostrzeżono szczególne walory wystroju wnętrza: *Wykonanie łuków gurtowych i krawędzi sklepień z jasnożółtej cegły, wyposażenie sal w drewniane, zdobione kolorowo okna, nadało wnętrzu cechy odbiegające od zwyczajnych szablonów*¹⁷². Szczególnie bogato były wyposażone sale: sądu przysięgłych, wydziału cywilnego i ławników. Zastosowano tu między innymi ozdobne drewniane stropy, sosnowe boazerie płycinowe, kolorowe szklenie okien. Wewnętrzne podziały tych pomieszczeń i dekoracja malarska zostały dopasowane do obrazów olejnych sprzed 1864 roku, które przeniesiono ze starej siedziby sądu. Na uwagę zasługiwała również główna, reprezentacyjna klatka schodowa – ażurowa, o rozdzielnych biegach, oparta na stalowych kolumnach¹⁷³. Architektura gmachu więzienia, utrzymana w tym samym stylu, otrzymała znacznie skromniejszą dekorację. Gmach sądu mieścił na 1. i 2. kondygnacji sale i biura Sądu Okręgowego, a na 3. i 4. kondygnacji – prokuratury i Sądu Ziemskiego. Gmach więzienia został zaprojektowany dla 82 mężczyzn i 24 kobiet, przetrzymywanych w celach pojedynczych i zbiorowych¹⁷⁴.

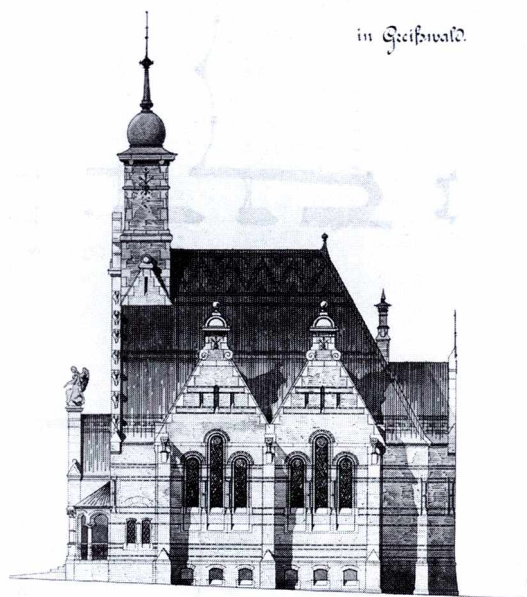
23. Flensburg, więzienie i budynek administracyjny Sądu Ziemskiego i Okręgowego. Przedśionek budynku administracyjnego, rys. Richard Plüddemann

Projekt zespołu budynków sądowych we Flensburgu (1879–1882) był zapewne pierwszym dziełem Plüddemanna, w którym zastosował formy średniowieczne, a rok 1879 stał się momentem przełomowym dla jego postawy artystycznej. Od tej pory nie powróci już do wyuczonych w berlińskiej akademii zasad klasycznego projektowania w duchu berlińskiego „hellenizmu”. Plüddemann opowie się za partią neogotyckich architektów związanych ze szkołą hanowerską kręgu Conrada Wilhelma Hasego, zapewne pod wpływem wykładów, które wygłosił dla berlińskiego Związku Architektów przybyli do Berlina w latach siedemdziesiątych jego uczniowie, Johannes Otzen i Carl Schäfer, negując dotychczasowe osiągnięcia neogotyckiej architektury Berlina¹⁷⁵.

Wiosną 1879 roku architekt zamieszkał we Flensburgu, aby kierować realizacją swojego projektu od września

Greifswald 1883, Nr. 59
Plüddemann, R. - Entwurf

Entwurf zu einer Friedhofskapelle
in Greifswald.

Seiten-Ansicht.

Köln, Aufzeichnungen

1879 do 1 lipca 1882 roku¹⁷⁶. W mieście tym spędził, jak sam twierdził, cztery spośród najpiękniejszych lat swego życia – krótko po ślubie z Elsbeth Hammer (ur. 1858), w dobrych układach towarzyskich, wykonując interesującą go pracę¹⁷⁷. Tu przyszło na świat dwoje z trójki jego dzieci¹⁷⁸. Oprócz pracy na budowie rządowych obiektów, Plüddemann zajmował się także nieokreślonymi bliżej prywatnymi zleceniami, głównie projektami wiejskich kościołów¹⁷⁹. Brał także udział w konkursach. Znany jest jego udział w konkursie na kościół św. Gertrudy w Hamburgu-Uhlenhorst (1.10.1881), którego laureatem został jeden z czołowych neogotycystów niemieckich Johannes Otzen¹⁸⁰. Praca Plüddemanna znalazła się wśród 11 najlepszych¹⁸¹. Nie można dziś nic powiedzieć na temat tego projektu. Nie ma danych na temat miejsca jego przechowywania, nie zachował się opis, a rysunki nie były publikowane.

W 1883 roku Plüddemann powrócił do pracy w Berlinie, w Dziale Budowlanym Ministerstwa Robót Publicznych. Stąd wiosną 1883 roku został oddelegowany do Wrocławia, gdzie kierował budową gmachu Zarządu Prowincji Śląskiej (Regierungsgebäude), projektu rządowego radcy budowlanego Karla Friedricha Endlla (1843–1891)¹⁸², przy dzisiejszym placu Powstańców Warszawy. Do 1 sierpnia 1883 roku kierował pracami ziemnymi przy

24. Greifswald, projekt konkursowy kaplicy cmentarnej. Elewacja boczna, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, 1883

posadowieniu budynku¹⁸³, po czym na skutek różnicy zdań, jaka powstała między nim i miejscowymi urzędnikami budowlanymi, powrócił na własną prośbę do poprzedniej pracy¹⁸⁴. Kierownictwo wrocławskiej budowy przejął po nim architekt rządowy Behr¹⁸⁵.

Udział w konkursach architektonicznych (1883–1885)

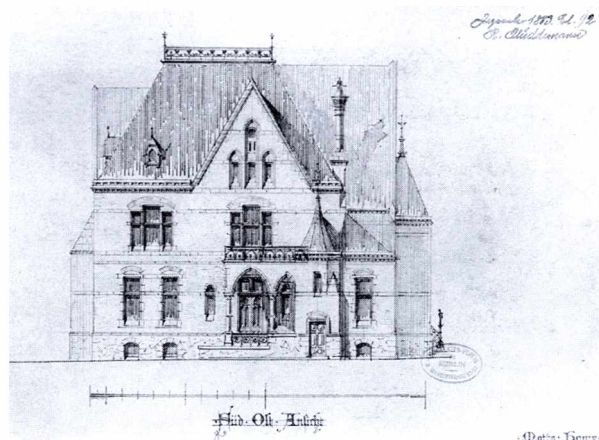
Okres twórczości Plüddemanna po powrocie z Wrocławia nie jest dobrze udokumentowany. Z lat 1883–1885 znane są tylko jego projekty konkursowe. O artystycznym rozwoju i poszukiwaniach świadczyć może to, że z pewnym powodzeniem wziął on udział w kilku miesięcznych konkursach Związku Architektów i Inżynierów w Berlinie. Jego projekty kaplicy cmentarnej w Greifswaldzie (22.10.1883), willi w Lüdenscheid (29.12.1883) i Cochem (26.06.1884) nie uzyskały głównej nagrody, lecz były uhonorowane wyróżnieniem związku (Vereinsandenken)¹⁸⁶. Wszystkie wymienione budynki zostały zaprojektowane, zgodnie z zadanymi warunkami konkursowymi, z cegły i kamienia. Wybrany przez inwestorów materiał budowlany narzucał raczej szatę średniowieczną lub renesansu niemieckiego (zwanego też północnym), będącego wynikiem poszukiwań narodowego stylu na początku lat osiemnastych XIX wieku.

Formy renesansu północnego otrzymał projekt niewielkiej protestanckiej kaplicy cmentarnej w Greifswaldzie. Jego skromna dekoracja manierystyczna była prawdopodobnie inspirowana projektem gmachu Zarządu Prowincji Śląskiej we Wrocławiu Karla Friedricha Endlla, którego budową kierował Plüddemann do sierpnia tego samego roku. W architekturze kaplicy, obok renesansowych (woluty na zwieńczeniu szczytów, ornament okuciowy, okrągłe okna, cebulasty hełm wieży-dzwonnicy), można również odnaleźć elementy średniowieczne (konstrukcja budynku, wertykalizm bryły, wysokie, trójkątne szczyty, zaburzająca symetrię wieżyczka klatki schodowej z ostroś-

25. Lüdenscheld,
projekt konkursowy willi.
Plan parteru,
arch. Richard
Plüddemann, 1883

26. Lüdenscheld, projekt konkursowy willi.
Elewacja południowo-wschodnia

powym hełmem, rozety, czołganki na obramieniu szczytu, romanizujący portal uskokowy i wykrój okien). Architekt zaprojektował kaplicę na symetrycznym, zbliżonym do kwadratu planie, z prostokątną apsydą zamykającą prezbiterium i półeliptyczną halą poprzedzającą kruchtę. Budynek był dwupoziomowy, przykryty wysokim, dwuspadowym dachem. We wnętrzu kaplicy zaprojektowano sklepienia krzyżowo-żebrowe o podniesionej strzałce, oparte na dwóch smukłych, żeliwnych kolumnach z kapitelami zdobionymi ornamentem roślinnym; żebra sklepień i łuki gurtowe z cegły; ściany tynkowane, pokryte dekoracją malarską.

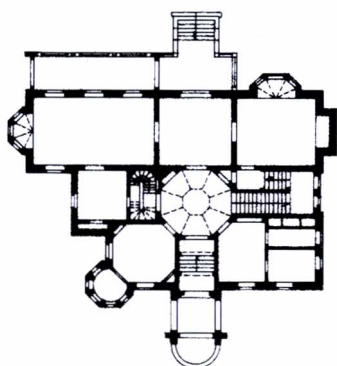
Projekt Plüddemanna został uznany przez sąd konkursowy za wyróżniający się wśród 18 nadesłanych prac, lecz jako *mieszanka świeckiej i kościelnej architektury*, nie wydał się stosowny do przewidzianego zadania budowlanego. Konkurs wygrał Carl Doflein¹⁸⁷. Drugą nagrodę otrzymał prawdopodobnie O. Rieth, a trzecią – Plüddemann.

Jeszcze w tym samym roku Plüddemann zaprojektował na konkurs willę w Lüdenscheld w Westfalii dla Carla Bassego, nadając jej „malowniczy” kształt i szatę gotycką. Wnętrze budynku o rzucie zbliżonym do kwadratu rozplanowano wokół rozległego, ośmiobocznego holu, z którego dostępne były wszystkie pomieszczenia, stąd klatka schodowa prowadziła na górne piętro. Ten element, przejęty z Anglii¹⁸⁸, występował od początku lat siedemdziesiątych XIX wieku w architekturze szkoły hanowerskiej, między innymi Conrada Wilhelma Hasego i jego ucznia Edwina Opplera (1831–1880)¹⁸⁹. Hala w projektach Opplera stanowiła punkt centralny, wokół którego malowniczo „naraślały” kolejne wnętrza (Villa Solms w Baden-Baden, 1874; Villa Theodor Oppler w Norymberdze, 1875). W projekcie Plüddemanna widoczne jest podobieństwo do planu willi Testdorp w Hamburgu, znanej budowli hanowerskiego

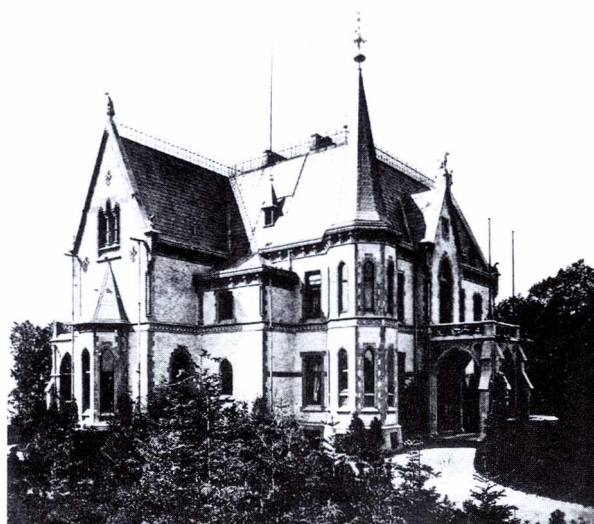
architekta J.H.M. Brekelbauma z 1876 roku¹⁹⁰. Podobna jest również kompozycja bryły, połączenie cegły i kamienia na elewacji, dekoracja nawiązująca do form francuskiego gotyku¹⁹¹. Zaprojektowana przez Plüddemanna willa o zwartej, nieregularnej bryle, z przybudówkami, werandą, szczytami, balkonami, wieżyczkami, wysokim dachem z grzebieniem na kalenicy, otrzymała bogaty detal (okna wypełnione maswerkami, rozety, posąg pod baldachimem na szczycie elewacji frontowej). Obfitość dekoracji rzeźbiarskiej i rozrzutność w dysponowaniu kubaturą budynku sprawiły zapewne, że praca Plüddemanna osiągnęła prawdopodobnie dopiero czwarte miejsce w konkursie. Życzeniem właściciela było bowiem *unikanie zbędnego luksusu we wnętrzu jak i na zewnątrz (...). Nie jest istotny wystawny wystrój wnętrza, lecz praktyczne i racjonalne wykorzystanie przestrzeni (...). Dom powinien mieć charakter mieszczański*¹⁹².

Projekt budynku willowego producenta win nad brzegiem Mozeli w pobliżu Cochem w Nadrenii powstał pół roku później. Zgodnie z zaleceniem inwestora, willa i usytuowany obok budynek gospodarczy miały mieć *malowniczy wygląd i harmonizować ze sobą. Przy projektowaniu altan i wykuszy należało uwzględnić piękne widoki wzdłuż biegu rzeki*. Projektowana willa składała się z dwukondygnacyjnego domu połączonego z parterowym budynkiem gospodarczym¹⁹³. Bryła rozczłonkowana, nieregularna, z licznymi wykuszami, wieżyczkami, przybudówkami, szczytami, lukarnami. Jej dominantę stanowiła usytuowana od strony rzeki wysoka, ustawiona przekątniowo, czworoboczna wieża zwieńczona wysokim, ostrosłupowym hełmem z szerokim, odgiętym okapem. Na elewacji połączono mur kamienny z ceglanym i drewnianą konstrukcją szkieletową. Stosując „fachwerk”, architekt nawiązał do tradycyjnych technik budowlanych znad Renu i Mozeli oraz

27. Hamburg, willa
senatora A. Testdorpfa,
rzut parteru,
arch. J. H. M. Brekelbaum,
1876

28. Hamburg, willa senatora A. Testdorpfa, widok

znanego mu zapewne z publikacji w *Architektonisches Skizzenbuch* (1875) projektu rekonstrukcji zamku w Cochem Carla Juliusa Raschdorffa (1823–1914)¹⁹⁴. Trójkątne szczyty i wieże w technice „fachwerku”, wysokie, naczółkowe dachy świadczą o zainteresowaniu Plüddemanna pracami Georga Gottloba Ungewittera, Edwina Opplera, czy Carla Schäfera, propagującymi tradycje rodzimego, gotyckiego budownictwa mieszczańskiego¹⁹⁵. Inspiracją mógł być również projekt Haus Grimm Carla Schäfera (Marburg, Rittergasse 3, 1877), publikowany w *Deutsche Bauzeitung* w 1879 roku, jedno z najbardziej innowacyjnych dzieł architektury lat siedemdziesiątych XIX wieku w Niemczech¹⁹⁶. Praca Richarda Plüddemanna osiągnęła prawdopodobnie trzecie miejsce w konkursie. Inni wyróżnieni uczestnicy to: Carl Doflein, Richard Schultze, O. Rieth¹⁹⁷.

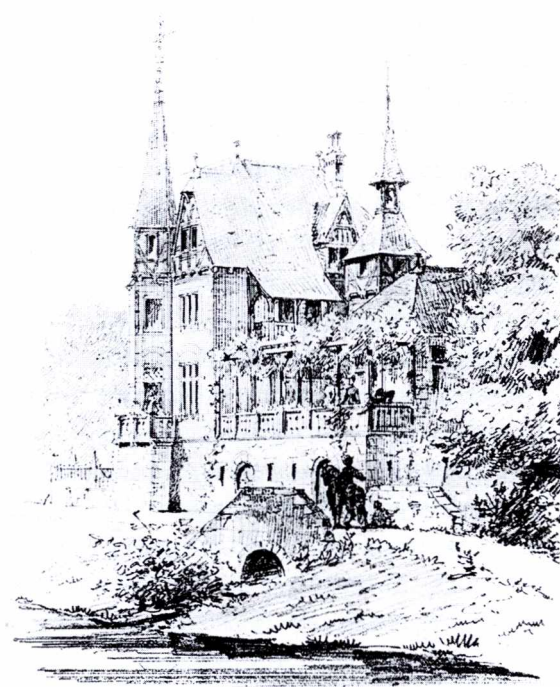
Wspólna obu projektom willi była „malowniczość”, polegająca na swobodnym grupowaniu elementów budowli, wysuwaniu ich, cofaniu, różnicowaniu, komponowaniu asymetrycznych elewacji. Było to zjawisko charakterystyczne szczególnie dla budownictwa willowego w 2. połowie XIX wieku i motywowane aspektem funkcjonalnym. Powszechny był wówczas pogląd, że malownicze ukształtowanie bryły budynku umożliwia stworzenie wygodnego i funkcjonalnego układu pomieszczeń¹⁹⁸. Efekt „malowniczości” był skutkiem projektowania „od wnętrza na zewnątrz”, do którego dążyli August Welby Northmore Pugin (1812–1852) w Anglii, Georg Gottlob Ungewitter¹⁹⁹ i architekci szkoły hanowerskiej od połowy XIX wieku w Niemczech²⁰⁰.

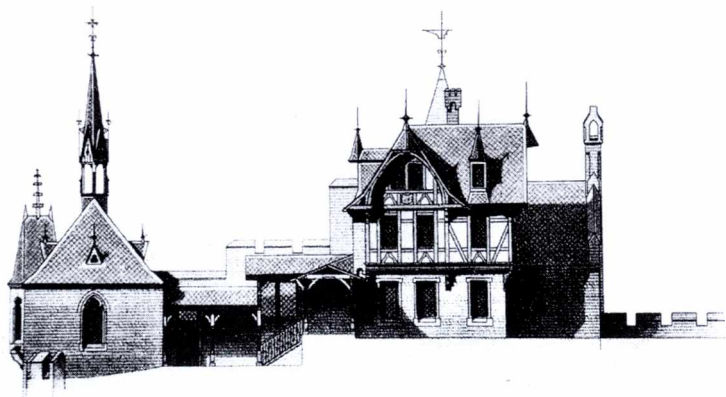
Na podstawie trzech projektów konkursowych wykonanych przez Plüddemanna w ciągu ośmiu miesięcy można stwierdzić jedynie, że stosował on szatę architektoniczną o przewadze form średniowiecznych, nie unikając jednocześnie elementów renesansowych. W zakresie kompozycji porzucił klasyczną symetrię, skłaniając się ku

asymetrii, harmonii, „malowniczemu” grupowaniu brył. W twórczości Plüddemanna widoczny jest już wpływ architektury szkoły hanowerskiej, znanej mu zapewne z publikacji i z autopsji, a także badań nad historią niemieckiego budownictwa drewnianego, upowszechnianych wówczas przez Carla Schäfera dzięki cyklowi jego berlińskich wykładów (od 1879 roku; najsłynniejszy wykład *Das Deutsche Haus* wygłosił 13 marca 1883 roku)²⁰¹.

W październiku 1884 roku Plüddemann został mianowany okręgowym inspektorem budowlanym (Land-Bau-

29. Cochem, projekt konkursowy willi. Widok perspektywiczny, arch. Richard Plüddemann, 1884

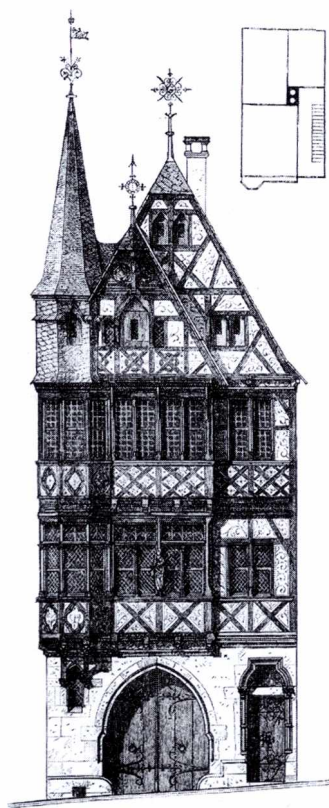
30. Cochem, projekt odbudowy zamku,
arch. Carl Julius Raschdorff, 1875

inspektor) i przeniesiony służbowo do pracy na stanowisku technicznego pracownika pomocniczego przy Królewskim Rządzie w Poczdamie²⁰². Z tego okresu znany jest jedynie z opisu jego projekt neogotyckiego gmachu Sądu Rzeszy (Reichsgerichtsgebäude) w Lipsku, wykonany na konkurs w lutym 1885 roku. W czasopiśmie Zentralblatt der Bauverwaltung został on zauważony wśród 119 nadesłanych na konkurs prac i oceniony jako najlepszy w grupie projektów, w których *służbowe pomieszczenia mieszkalne oddzielono od pomieszczeń biurowo-administracyjnych sądu*²⁰³.

Z opisu projektu można wnosić, że był to budynek trzypiętrowy, z dwoma wewnętrznymi dziedzińcami i dostawionym od strony południowej skrzydłem mieszkalnym. Wnętrze zaprojektowano wokół wewnętrznej hali o kwadratowym rzucie, umieszczonej na poziomie między parterem i 1. piętrem, dookoła której rozmieszczono korytarze i sale posiedzeń. Elewacje w stylu gotyckim odzwierciedlały wewnętrzne podziały pomieszczeń, (wydzielenie skrzydła mieszkalnego umożliwiło dobór właściwych dla tej funkcji wysokości kondygnacji, rozstawu osi okien itp.). Symetrię kompozycji elewacji frontowej zaburzała smukła wieża w południowo-wschodnim narożu budynku, mieszcząca pokoje do pracy prezydenta sądu i prokuratora Rzeszy.

Współcześni docenili malowniczość ukształtowania bryły i ciekawe rozplanowanie wnętrza: *Bardziej malownicze ukształtowanie obiektu nie bez powodzenia osiągnął w (...) gotyckim projekcie Richard Plüddemann z Poczdamu. (...) Trzypiętrowa bryła warta jest cieplejszego zainteresowania jak i hala poczekalni. To otwarte w kierunku korytarzy ze wszystkich stron i na wszystkich piętrach kwadratowe pomieszczenie, leży na wysokości podestu schodów między parterem i pierwszym piętrem, więc jest równie dostępne dla położonych na obu piętrach sal posiedzeń (niestety trochę rozproszonych)*²⁰⁴. Zastrzeżenia budził samodzielny, nowoczesny i zapewne twórczy spo-

sób posługiwania się formami gotyckimi: *Autor posłużył się formami średniowiecznymi, mniej jednak pozostając wiernym duchowi tego stylu, niż byłoby to pożądane. Podczas gdy gotyk, w ściśle historycznym wykonaniu wydaje się w pełni powołany do rozwiązania tego zadania, widzimy tu detale gotyckie zastosowane w nowoczesny sposób, który zbyt często oferuje pewne piękne elementy stylu, bez zastąpienia ich czymś innym, równoważnym*²⁰⁵. Konkurs wygrał późniejszy architekt miejski Berlina Ludwig Hoffmann (1852–1932)²⁰⁶ wraz z Peterem Dybwardem (1855–1921)²⁰⁷. Zrealizowali oni lipski „pałac sprawiedliwości” w latach 1887–1896 w formach południowo-niemieckiego baroku, odpowiadającego aktualnym tendencjom architektury wilhelmińskiej²⁰⁸.

31. Magdeburg,
Ritterstraße 3,
budynek biurowy
Grimm,
arch. Carl Schäfer,
1875–1876

Richard Plüddemann – miejski radca budowlany we Wrocławiu. Lata 1885–1910

Wybór na stanowisko miejskiego radcy budowlanego w 1885 roku

W 1885 roku upłynął określony umową dwunastoletni okres pracy Johanna Roberta Mendego – miejskiego radcy budowlanego budownictwa lądowego we Wrocławiu. 2 lipca 1885 roku Richard Plüddemann stanął do konkursu na to stanowisko przed wrocławską Radą Miejską. Jego konkurentami byli: miejski inspektor budowlany do spraw inżynierii miejskiej Richard Eger²⁰⁹, rządowy radca budowlany Georg Wernich²¹⁰ i dotychczasowy miejski radca budowlany Robert Mende. Przebieg wyborów był burzliwy, a głosowanie odbyło się w trzech turach. Richard Plüddemann został wybrany na następną dwunastoletnią kadencję²¹¹. Wśród kandydatów był jedynym architektem spoza Wrocławia. Jego wybór był zaskoczeniem dla mieszczan wrocławskich, śledzących z dużym zainteresowaniem szanse walki wyborczej pozostałych kandydatów, uznanych już wrocławskich architektów²¹².

Zaprysiężenie Plüddemanna odbyło się 3 września 1885 roku na posiedzeniu Rady Miejskiej. Nadburmistrz Ferdinand Julius Ernst Friedensburg²¹³ powitał nowego architekta miejskiego następującymi słowami: *Panie Radco Budowlany Plüddemann, przyjął Pan urząd architekta miejskiego tutejszego miasta (...) trudny i ciernisty, gdyż wszystko co Pan stworzy, natychmiast zostanie urzeczywistnione i natychmiast stanie się obiektem krytyki, dlatego że wielu jest przyzwyczajonych do tego, by w dziedzinie budownictwa wszystko, co nie odpowiada ich indywidualnemu smakowi, określać jako błąd. (...) Będzie Pan miał obowiązek wszędzie udowadniać, że obiekty, których budowę Pan kieruje, odpowiadają regułom sztuki i techniki. To, czego Pan dokonał w królewskiej służbie, pozwala nam wyrazić oczekiwanie, że jest Pan w stanie sprostać temu podwójnemu zadaniu*²¹⁴.

Jak niewdzięcznym wydawało się to stanowisko, świadczyły ataki na poprzednich radców budowlanych

we Wrocławiu Karla Johanna Christiana Zimmermanna i Roberta Mendego, a także wypowiedź jednego z zasłużonych, wrocławskich radnych: *Każdy urząd, który by mi przyjął w udziale, przyjąłbym szybciej niż ten Radcy Budowlanego Wrocławia*²¹⁵. Przed nowym radcą budowlanym otwierało się szerokie pole działania, dodając za ówczesną wrocławską prasą *pod warunkiem, że poświęci się zadaniu bez reszty, by nie podzielić losu swych poprzedników, którzy uznawali swoje stanowisko za dość trudne*²¹⁶. W ciągu dwudziestu lat sprawowania urzędu Stadtbaurata przez Zimmermanna i Mendego powstało niewiele wyróżniających się dzieł architektonicznych finansowanych przez miasto. Przybyły z Berlina w 1885 roku Plüddemann, jawił się więc jako *pionier nowej kultury*, walczący przeciwko *demoralizującemu budownictwu spekulacyjnemu*, dający dobre wzorce, także dla architektury prywatnej²¹⁷.

Wrocław był wówczas drugim pod względem wielkości, po Berlinie, miastem Prus i trzecim, po Hamburgu, miastem Niemiec²¹⁸, liczącym w 1885 roku 299 640 mieszkańców, rozwijającym się dynamicznie, między innymi dzięki wcielaniu okolicznych gmin. Już w 1868 roku włączono do Wrocławia wsie warzywnicze: Nową Wieś, Gajowice, Dworek, Glinianki, Huby oraz wsie rybacko-flisackie Rybaki i Stare Szczytniki. Na przełomie XIX i XX wieku granice miasta przesunięto w kierunku zachodnim, gdzie získano tereny pod zakłady przemysłowe i urządzenia komunalne. W latach 1895–1897 przyłączono Popowice na zachodzie oraz Borek na południu miasta. W 1899 roku inkorporacja objęła część Muchoboru, w 1904 roku tereny Zalesia, Gaju, Tarnogaju i Rakowca²¹⁹. Rozwój miasta odbywał się na skalę nieznaną w jego dotychczasowej historii²²⁰. Rozwiązania wymagały problemy w zakresie technicznego wyposażenia miasta. Włączenie nowych gmin do obszaru miejskiego oznaczało kosztowne wydatki związane z uzbrojeniem terenu, budową dróg, nowoczesnych budynków szkolnych, które miały zastąpić stare

wiejskie szkoły. Dało to natomiast możliwość budowy szpitali, przytułków, domów opieki społecznej na słonecznych i bogatych w wodę terenach²²¹.

Z końcem sierpnia 1885 roku Plüddemann odszedł z pracy w administracji państwowej i 1 września 1885 roku objął stanowisko miejskiego radcy budowlanego w Kolegium wrocławskiego Magistratu²²². Zamieszkał z rodziną na parterze kamienicy przy ulicy Powstańców Śląskich 58 (Kaiser-Wilhelm-Straße).

Organizacja miejskiej administracji budowlanej we Wrocławiu

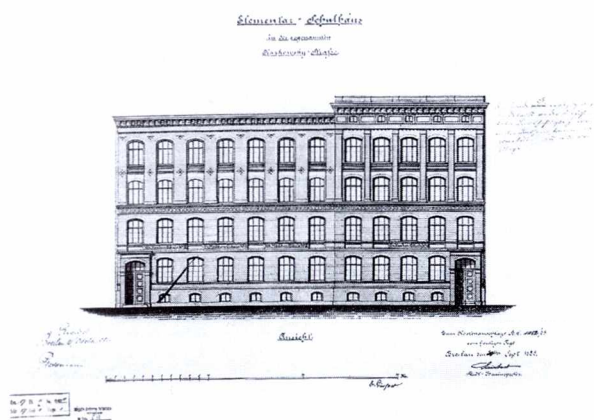
W 1885 roku na czele wrocławskiej Miejskiej Administracji Budowlanej (Stadtbauperwaltung), czyli Biura VII Magistratu, stało dwóch miejskich radców budowlanych, kierujących dwoma działami budownictwa – budownictwem lądowym (Hochbauwesen) i inżynierią miejską (Tiefbauwesen)²²³. Richard Plüddemann objął stanowisko miejskiego radcy budowlanego do spraw budownictwa lądowego po Robercie Mendem. Funkcję miejskiego radcy budowlanego do spraw inżynierii miejskiej pełnił w tym czasie Aleksander Kaumann (do lipca 1893 roku). Byli oni etatowymi członkami Kolegium Magistratu, wybieranymi na 12 lat²²⁴. W skład Biura VII Magistratu w 1885 roku wchodziły następujące działy: Miejska Deputacja Budowlana (Stadtbau-Deputation), Deputacja Tam (Damm-Deputation), Komisja Kanalizacji (Canalisations-Commission), Biuro Geometrii z komórką planowania (das Geometrische Bureau incl. Plankammer), inspekcja eksploatacji kanałów (Canal-Betriebs-Inspection) oraz 4 inspekcje budowlane (Bau-Inspectionen).

Obaj radcy budowlani byli jednocześnie członkami Miejskiej Deputacji Budowlanej²²⁵. Jako członkowie tej instytucji kontrolnej sprawowali nadzór nad całością budownictwa miejskiego i prywatnego przez sprawdzanie rysunków, kosztorysów, ich zgodności z przepisami poli-

cji budowlanej, kontrolę placów budowy oraz miejskiego składu materiałów budowlanych, a także stanu istniejących budowli będących w posiadaniu miasta²²⁶. Miejskim radcom budowlanym podlegali miejscy inspektorzy budowlani. W 1885 roku miasto było podzielone na dwie strefy obsługiwane przez inspekcje budowlane: wschodnią i zachodnią²²⁷. Inspekcje inżynierii miejskiej były odpowiedzialne za samodzielną realizację i utrzymanie budowli wodnych, obronnych, mostów, ulic i dróg, a inspekcje budownictwa lądowego – za budowę i utrzymanie budowli komunalnych. Wschodnią inspekcją budownictwa lądowego kierował w 1885 roku inspektor H.F. Steinbart (do 1891), zachodnią – Friedrich Kessler (do 1892)²²⁸. W 1886 roku powstała inspekcja budowlana do spraw policji budowlanej (Bauinspektion für Baupolizeisachen), zajmująca się prywatnymi sprawami budowlanymi, sprawdzaniem projektów pod względem technicznym i ich zgodności z prawem budowlanym²²⁹. Kierował nią do 1893 roku poprzedni miejski radca budowlany Robert Mende, a następnie Friedrich Kessler. Kontynuacją planu miasta, wyznaczaniem linii regulacyjnych, numeracją domów i opracowaniem projektów zajmowało się Biuro Geometrii, podlegające miejskiemu radcy budowlanemu do spraw inżynierii miejskiej.

Głównym zadaniem działu administracji budowlanej zajmującego się budownictwem lądowym było projektowanie, realizacja i utrzymanie budynków będących własnością miasta: szkół, szpitali, przytułków, straży pożarnej i stajni, rogatek miejskich, budowli administracyjnych i innych. Nie podlegało mu zatem finansowane przez państwo budownictwo: niektórych szkół wyższych (gimnazja), uczelni, gmachów rządowych, sądów i więzień²³⁰.

Miejski radca budowlany opracowywał szkicowe propozycje projektowe (Skizze, Vorentwurf) nowych budowli komunalnych zleconych przez Radę Miejską Magistratowi do wykonania²³¹. Projekty te były przedstawiane wraz z kosztorysem do zaopiniowania właściwym komisjom

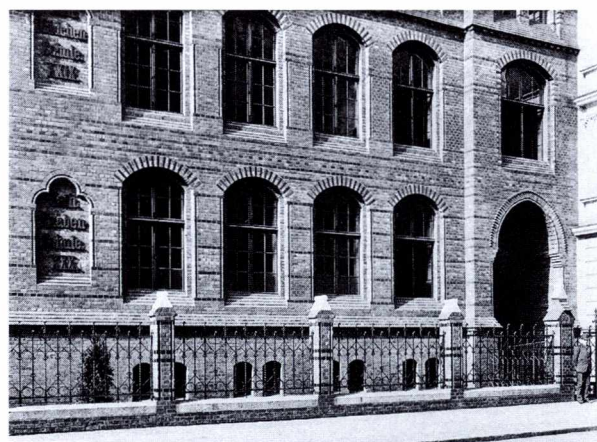

32. Wrocław, ul. Józefa Haukego-Bosaka 33 (Brüderstraße 3b). Projekt budynku szkoły elementarnej. Elewacja frontowa, arch. H. F. Steinbart, 1884

Rady Miejskiej²³² przy udziale rzeczoznawców²³³. Wniośki komisji, opracowane bardziej pod kątem kosztów budowy niż estetyki, były przedstawiane w czasie obrad Rady Miejskiej i szeroko dyskutowane. To Rada Miejska decydowała o przydzieleniu czy ograniczeniu funduszy na budowę i, co za tym idzie, miała wpływ na kształt, wielkość obiektu, jego program użytkowy, zastosowane materiały budowlane. Rada Miejska zatwierdzała jedną z wersji projektu wstępnego i przekazywała do dalszego opracowania²³⁴ lub zobowiązywała Magistrat do wykonania kolejnego szkicu uwzględniającego uwagi komisji.

Budowle komunalne powstawały na terenach będących własnością miasta, zakupionych często w tym celu od prywatnych właścicieli. Prawo do nabywania terenów na drodze wywłaszczenia dała gminom ustawa o liniach regulacyjnych (Fluchtliniengesetz) wprowadzona w 1875 roku. Zabraniała ona także zabudowywania działek przy ulicach nieurządzonych²³⁵. Brak planów regulacyjnych dla niektórych dzielnic wrocławskich (wykonywanych przez dział inżynierii miejskiej), a co za tym idzie – terenów uzbrojonych pod budowę, powodował opóźnienie w przedsięwzięciach działu Miejskiej Administracji Budowlanej kierowanego przez Plüddemanna.

Miejska Administracja Budownictwa Lądowego pracowała na rzecz innych biur Magistratu, administracji zajmującej się sprawami oświaty (Biuro IV), ochrony przeciwpożarowej (Biuro III), ochrony zdrowia i opieki społecznej (Biuro II) i innych. Budowę inicjował miejski radca budowlany lub poszczególne biura. Budownictwo komunalne było finansowane z budżetu odpowiednich działów administracji, pożyczek z Miejskiej Kasy Oszczędności i prywatnych fundacji (szpitale, łaźnie, przytułki).

33. Wrocław, ul. Józefa Haukego-Bosaka 33. Fragment elewacji frontowej budynku szkoły elementarnej, arch. H. F. Steinbart, Richard Plüddemann, 1885–1887

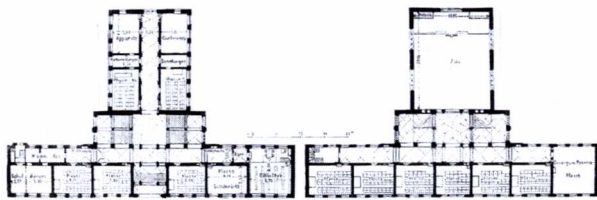
Pierwsze projekty.

Ważniejsze przedsięwzięcia budowlane w latach 1885–1908

Przejmując po Robercie Mendem urząd Miejskiego Radcy Budowlanego, Plüddemann zastał miejskie inwestycje budowlane na różnych etapach projektu lub budowy, co było nieuniknione ze względu na długi, kilkuletni okres ich realizacji.

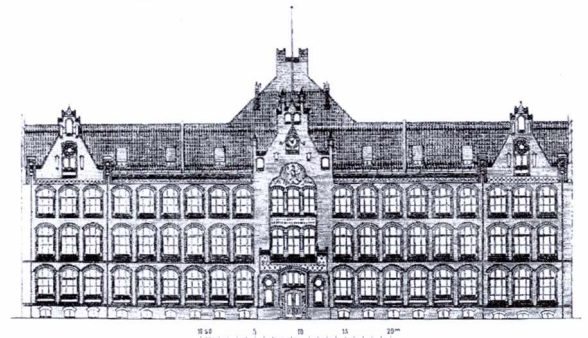
Po zmianie na stanowisku Stadtbaurata budynki już rozpoczęte (szpital dla nerwowo i umysłowo chorych między dzisiejszą ulicą Kraszewskiego i Wybrzeżem Korzeniowskiego, szkoła elementarna przy ulicy Swobodnej) lub których projekty były już wykonane (szkoły ludowe przy ulicach Paulińskiej i Haukego-Bosaka), w formach inspirowanych późnoklasycystyczną architekturą berlińską lat siedemdziesiątych XIX wieku, nie były realizowane wiernie według istniejących planów. Plüddemann zajmował się osobiście zmianami, które ograniczały się głównie do wystroju elewacji²³⁶. Przy zachowaniu wymiarów zewnętrznych i ogólnej dyspozycji rzutu, budynki te zyskały zupełnie nową szatę architektoniczną, również z cegły, ale o przewadze form średniowiecznych, takich jak wydatne gzymsy z arkadowym fryzem, przypominające machikuły, oszczędnie użyty motyw łuku ostrego i charakterystyczne dla północnoniemieckiego gotyku ceglano-kolorowe, glazurowane pasy na elewacji.

Pierwsze budynki szkół o przekształconym w duchu ceglano-neogotyku wystroju elewacji były ukończone w 1887 roku. Zaprojektowany w tym stylu, już w całości przez Plüddemanna, okazały gmach szkoły ludowej przy ulicy Reja powstał w 1892 roku. Neogotyk ceglany w re-

34. Wrocław, ul. Jedności Narodowej 117. Królewskie Gimnazjum im. Fryderyka. Rzuty parteru i II piętra

35. Wrocław, ul. Jedności Narodowej 117 (Matthiasstraße). Królewskie Gimnazjum im. Fryderyka (Königliches Friedrichs-Gymnasium), elewacja frontowa, arch. Brinkmann, 1893–1896

dakcji hanowerskiej, tak jak w przypadku architektury komunalnej Plüddemanna przeniesiony z Berlina, zaczął niemal równocześnie przenikać także do wrocławskiej architektury państwowej i kościelnej²³⁷. Joseph Ebers (1845–1923), od 1883 roku architekt diecezjalny, twórca między innymi kościołów św. Henryka (1889–1893) i św. Elżbiety (1892–1896), przeniósł na grunt architektury katolickiej pewne rozwiązania z budownictwa protestanckiego oraz formy charakterystyczne dla architektury sakralnej Johanna Otzena²³⁸. W latach 1887–1892 zbudowano w tym stylu pierwsze obiekty klinik uniwersyteckich przy ulicy Chałubińskiego (Robert-Koch-Straße). Ich projekt został wykonany przez Georga Thüra w Ministerstwie Robót Publicznych w Berlinie. Jego szczegółowe opracowanie powierzono architektowi wrocławskiemu J. Waldhausenowi²³⁹. Według projektu z 1892 roku, wykonanego przez architektów państwowych, powstał również gmach Gimnazjum Fryderycjańskiego przy ulicy Jedności Narodowej 117, wzniesiony w podobnym stylu. Budowę pod kierunkiem radcy budowlanego Brinkmanna i architekta rządowego Büttnera ukończono w 1896 roku.

Nowością było w 1885 roku wprowadzenie przez Plüddemanna dekoracji z glazurowanych cegieł na elewacji budynku szkoły przy ulicy Swobodnej. Na temat zdobienia elewacji kolorową glazurą wypowiedział się on wkrótce po objęciu stanowiska Stadtbaurata w 1885 roku, w wykładzie dla Związku Architektów i Inżynierów pod tytułem *Über farbige Plastiken*²⁴⁰. Również prasa wrocławska poświęciła wówczas dużo miejsca nowym metodom dekoracji szkolnych fasad kolorową glazurą, odporną na warunki atmosferyczne i *ożywiającą płaszczyzny przez kolorowe punkty, pasy i łuki*²⁴¹.

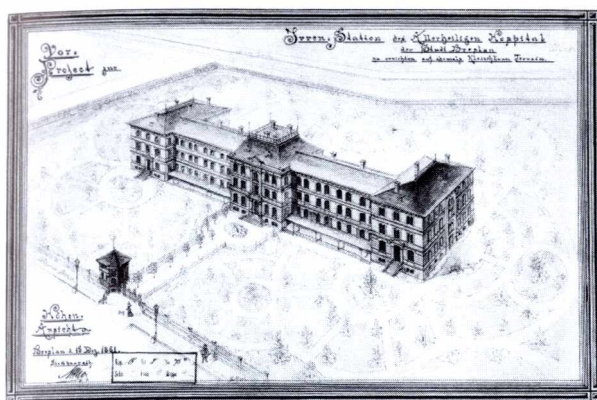
Już w październiku 1885 roku Plüddemann wykonał pierwsze szkice budynku nowej szkoły przy ulicy Reja. Powstał niezwykle oryginalny projekt, architekt zrezygnował bowiem z tradycyjnego układu korytarzowego we wnętrzu na rzecz tak zwanego „systemu halowego”, z cen-

tralnie usytuowaną wielofunkcyjną salą (Hallenschule), stosowanego dotychczas w architekturze niemieckiej niezwykle rzadko. Ponieważ był to jego pierwszy samodzielny projekt szkoły we Wrocławiu, Plüddemann postanowił prawdopodobnie zrealizować swój pomysł sprzed 11 lat – budowy szkoły według teorii pedagoga dr. Georgensa. Zadziwiające jest to, że konserwatywne grono radnych miejskich dostrzegło wyjątkowość projektu, zatwierdzając go większością głosów, co Plüddemann skomentował następująco: *Nie mógłbym życzyć sobie bardziej skwapliwego przyjęcia przez Radę Miejską. Jeśli będę miał takie samo szczęście z innymi projektami, z którymi przed nią wystąpię, nie będę miał powodu do ubolewania*²⁴². Projekt tej szkoły powstawał przez prawie 5 lat, gdyż miasto w tym czasie nabywało sąsiednie działki pod jej budowę. Prace budowlane zakończono w 1892 roku. Należy uznać, że eksperyment ten nie zakończył się powodzeniem. Wysokie okazały się koszty budowy, a zapewne także eksploatacji tego typu budynku szkolnego. Plüddemann nigdy już nie powrócił do systemu halowego. Jego sukce-

36. Wrocław, ul. Swobodna 71–73 (Sadowastraße).

Hala gimnastyczna szkoły elementarnej. Widok od południowego wschodu, arch. Richard Plüddemann, Friedrich Kessler, 1887–1888

37. Wrocław, Wybrzeże Józefa Conrada-Korzeniowskiego 18 (Einbaumstraße 23–25). Projekt szpitala dla nerwowo i umysłowo chorych. Widok z lotu ptaka, arch. Robert Mende, 1881

sem, który był zapewne konsekwencją demonstracji projektu szkoły halowej, było natomiast odrzucenie w marcu 1886 roku przez Radę Miejską przepisu rządowego dotyczącego normatywów do budowy szkół (*Normativbestimmungen über den Bau von Schulhäusern*), *by w przyszłości nie ograniczać w żaden sposób twórczego działania autora planu przyszłych budowli tego rodzaju*²⁴³. Rada Miejska okazała w ten sposób pełne zaufanie nowemu radcy budowlanemu, który już w pierwszych miesiącach pracy we Wrocławiu rozpoczął energiczne działania zmierzające do nadania jednolitego stylu wrocławskim budowlom komunalnym, poprawy ich jakości pod względem artystycznym, technicznym i funkcjonalnym.

Jesienią 1885 roku Plüddemann wykonał szkic hali gimnastycznej z budynkiem mieszkalnym dla pracowników szkoły przy ulicy Swobodnej, której realizację właśnie rozpoczęto. Dopiero w listopadzie 1886 roku, po kilkumiesięcznej dyskusji z Radą Miejską i odpięciu zarzutów komisji budowlanej Rady Miejskiej o hołdowanie *zbyticznemu luksusowi*²⁴⁴, uzyskał on zgodę na budowę tego pierwszego we Wrocławiu domu z mieszkaniami służbowymi dla pracowników szkoły²⁴⁵.

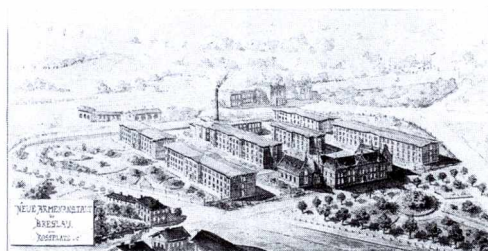
Wkrótce po rozpoczęciu pracy we Wrocławiu, jesienią 1885 roku, nowy radca budowlany musiał podjąć decyzje związane z rozpoczętą na wiosnę budową szpitala dla nerwowo i umysłowo chorych przy ulicy Kraszewskiego według projektu Roberta Mendego z 1881 roku. Z powodu zaawansowanych prac budowlanych architekt mógł jedynie przekształcić ostatnią kondygnację elewacji frontowej (ostrołukowy wykrój otworów okiennych, wydatny gzyms) oraz podwyższyć ryzalit środkowy, nadając mu formę dwuwieżowej fasady kościelnej, zakończonej ostrosłupowymi hełmami. Mocny, wertykalny element na osi elewacji odwracał w ten sposób uwagę od długich bocz-

38. Wrocław, Wybrzeże Józefa Conrada-Korzeniowskiego 18. Fragment elewacji frontowej szpitala dla nerwowo i umysłowo chorych ok. 1888 r., arch. Robert Mende, Richard Plüddemann, 1885–1888

nych skrzydeł budynku. Podobne projekty były znane w architekturze berlińskiej przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX wieku. Formą kościelnej fasady akcentowano miejsce usytuowania pomieszczeń administracyjnych i sali modlitwy w budynkach szpitali, zakładów karnych i opieki społecznej (zakład wychowawczy w Urban, Gustav Möller, 1863–1865; zakład karny w Plötzensee, Heinrich Herrmann, 1868–1873)²⁴⁶. Również w środkowej części wrocławskiego gmachu znalazły się pomieszczenia administracyjne. Plüddemann wprowadził też zmiany w planie budynku. Zgodnie z nowymi tendencjami w budowie szpitali psychiatrycznych, ograniczył liczbę izolatek na rzecz większej liczby sal zbiorowych. Okazały budynek szpitala, o najciekawszej architekturze spośród wrocławskich budowli szpitalnych najbliższego dwudziestolecia, został ukończony w listopadzie 1888 roku.

Od września 1885 do marca 1886 roku Plüddemann wykonał również szkice nowego przytułku dla ubogich, który miał powstać na terenie dzisiejszego placu Staszica, na południe od dworca Nadodrze. Ponieważ teren był zbyt mały w stosunku do rosnących potrzeb miasta, po-

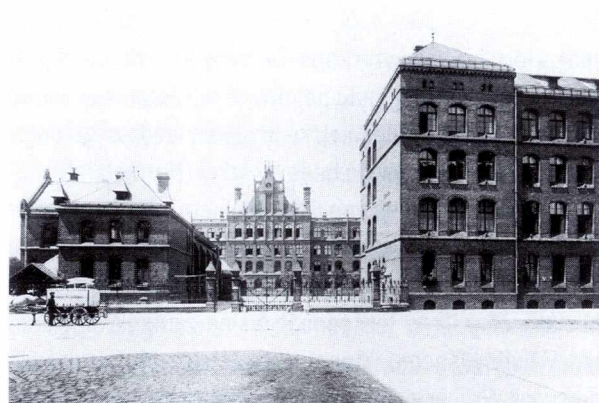
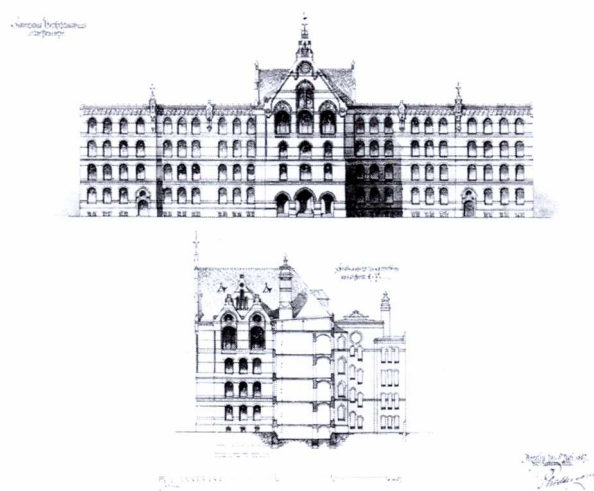

39. Wrocław, pl. Stanisława Staszica (Rossplatz). Projekt budynku administracyjnego i kaplic przytułku dla ubogich. Widok perspektywiczny, arch. Richard Plüddemann, 1885

40. Wrocław, pl. Stanisława Staszica. Projekt przytułku dla ubogich. Widok perspektywiczny od strony południowej, arch. Richard Plüddemann, 1886

zyskano w 1887 roku nową parcelę pod budowę zakładu w sąsiedztwie szpitala przy ulicy Kraszewskiego. Wówczas powstały pierwsze, wykonane wraz z architektem rządowym M. Hennickem, projekty budynków zakładu w stylu neogotyku ceglanego. W 1889 roku Rada Miejska zrezygnowała z budowy przytułku na tym terenie, także z powodu braku odpowiedniej przestrzeni na rozbudowę ośrodka w przyszłości.

Latem 1886 roku Plüddemann odbył podróż studialną do różnych miast niemieckich, aby zebrać doświadczenia na temat konserwacji pomników w związku z przedsięwziętą przez władze miejskie renowacją pomnika Fryderyka Wilhelma III w Rynku. Utrzymanie pomników należało bowiem do obowiązków Miejskiej Administracji Budownictwa Lądowego, którą kierował²⁴⁷. Również w lecie tego samego roku powstały pierwsze szkice jego najbardziej monumentalnego dzieła – gmachu Miejskiej Kasy

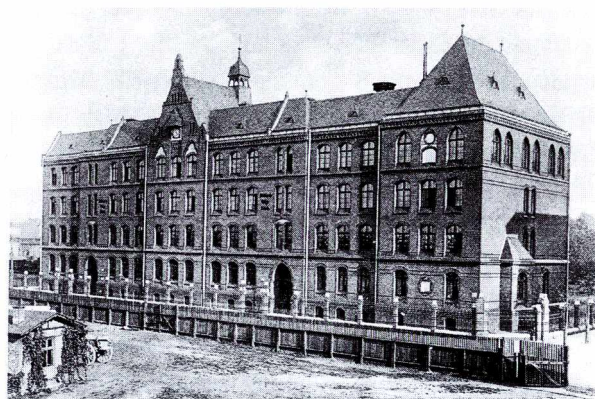
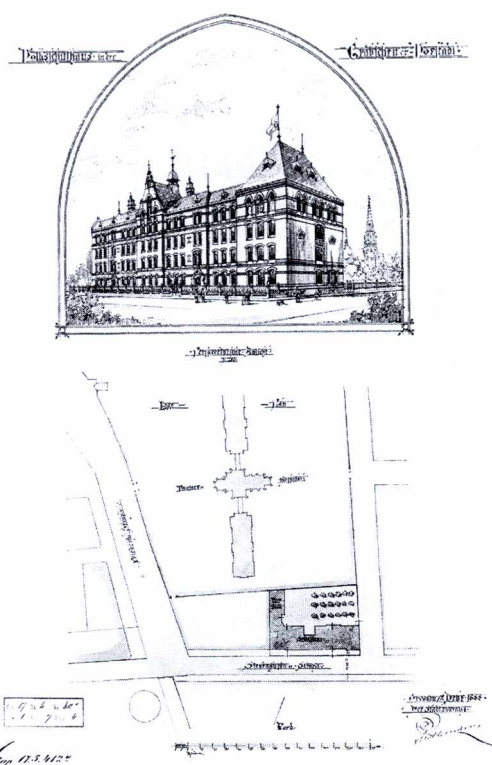
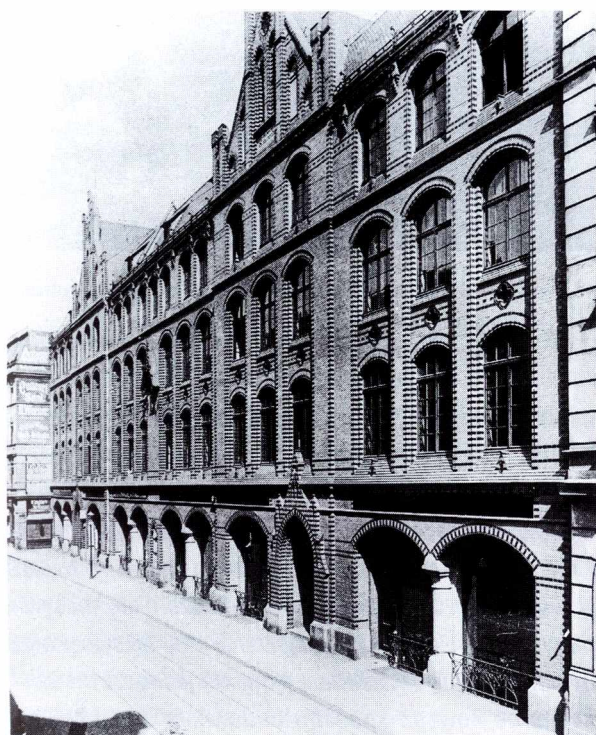
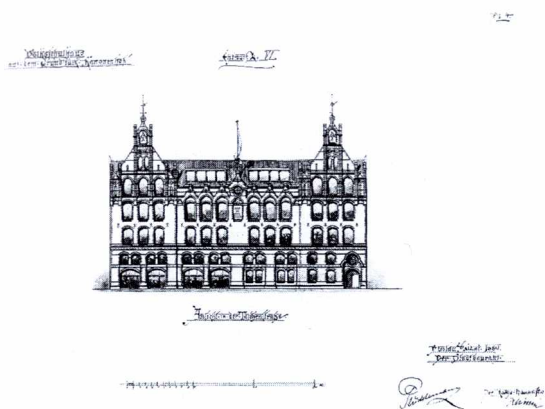
41. Wrocław, ul. Poznańska 16–20 (Posenerstraße). Projekt budynku I zespołu szkół ludowych. Elewacja frontowa,

przekrój poprzeczny, skala 1:200, arch. Richard Plüddemann, 1887

42. Wrocław, ul. Poznańska 16–20. Widok zespołu szkół ludowych od strony ulicy Poznańskiej ok. 1896 r., arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1890–1896

Oszczędności i Biblioteki Miejskiej przy ulicy Szajnoch. Tej okazałej budowli „nowoczesnego gotyku”, którą ukończono w lipcu 1891 roku, ze względu na jej znaczenie dla miasta, radca budowlany nadał formy i barwy zaczerpnięte z miejscowej architektury gotyckiej. Był to gmach interesujący ze względu na jego program użytkowy, łączący pod jednym dachem różne instytucje miejskie, oraz nowoczesną, szkieletową konstrukcję magazynu książek, tak zwanego „systemu magazynowego”. 1886 rok przyniósł też początek prac projektowych nad nową plebanią kościoła św. Wojciecha, która miała zastąpić stary budynek po regulacji ulicy św. Katarzyny. Plebanię, która powstała w 1891 roku, Plüddemann ozdobił szczytami inspirowanymi architekturą gotyckiego kościoła św. Wojciecha.

Od maja do października 1887 roku Richard Plüddemann wykonał szkice trzech nowych szkół ludowych przy

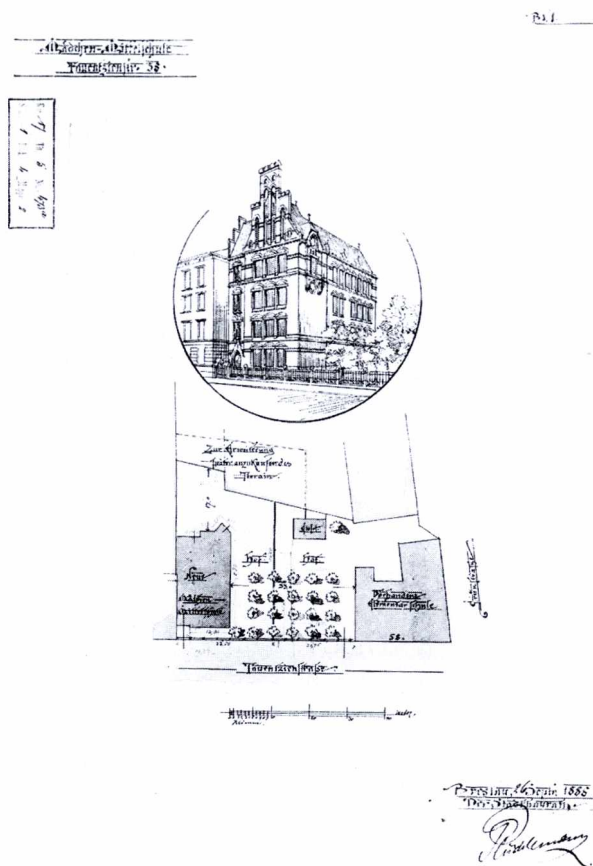
43. Wrocław, ul. Piotra Skargi 29 (Taschenstraße). Projekt wstępny (VII) Szkoły Ludowej „Kanonenhof”. Elewacja frontowa, skala 1:200, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1889

44. Wrocław, ul. Piotra Skargi 29. Elewacja frontowa Szkoły Ludowej „Kanonenhof” ok. 1893 r., arch. Richard Plüddemann, współpr. Karl Klimm, 1891–1893

ulicach Glinianej (1888–1890), Poznańskiej (1890–1892) i Skargi (1891–1893). Wzniesione w stylu północnoniemieckiego neogotyku ceglano-budynki ozdobiono obficie kolorowymi, glazurowanymi ceglami. Bogaty program użytkowy szkół obejmował między innymi: mieszkania służbowe, łaźnie szkolne, czytelnie ludowe i biblioteki. Szkoła przy ulicy Skargi, która początkowo miała liczyć jedynie 18 izb lekcyjnych, zbudowana w centrum miasta, w miejscu jednej z najstarszych odlewni dział i dzwonów we Wrocławiu (stąd nazwa szkoły „Kanonenhof”), w konsekwencji nabywania przez miasto sąsiednich parcel „urośła” do rozmiarów 43-izbowej szkoły. Był to największy zbudowany dotychczas we Wrocławiu budynek szkolny. Z powodu braku światła w ciasnej zabudowie ulicy, gmach ten jako jedyny otrzymał lico elewacji frontowej z jasnej cegły, zdobionej kolorowymi, glazurowanymi kształtkami, a na parterze, gdzie oświetlenie wnętrza było niewystarczające na potrzeby szkoły, znalazły się sklepy (z powierzchnią magazynową w piwnicach)²⁴⁸.

45. Wrocław, ul. Tęczowa 60 (Siebenhufenerstraße). Projekt budynku szkoły ludowej. Widok perspektywiczny i plan sytuacyjny, arch. Richard Plüddemann, 1888

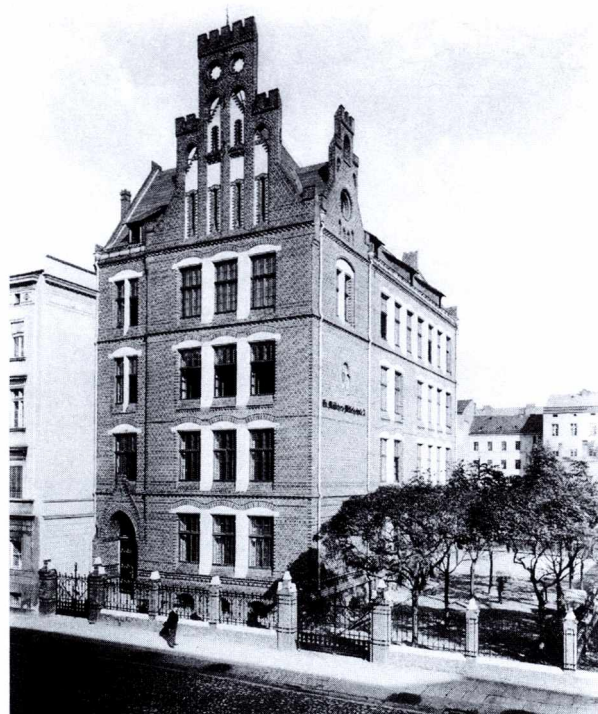
46. Wrocław, ul. Tęczowa 60. Budynek szkoły ludowej. Elewacja frontowa ok. 1893 r., arch. Richard Plüddemann, 1891–1893. Fot. Eduard van Delden

47. Wrocław, ul. Tadeusza Kościuszki 82 (Tauenzienstraße). Projekt budynku Szkoły Średniej nr 3 „Margarethenschule” dla Dziewcząt. Widok perspektywiczny, plan sytuacyjny, arch. Richard Plüddemann, 1888

Już w 1888 roku Plüddemann wykonał kolejne szkice budynków szkół ludowych przy ulicach Tęczyowej (1891–1893) i Poznańskiej (II budynek zespołu szkół, 1895–1896) oraz ewangelickiej szkoły średniej dla dziewcząt zwanej „Margarethenschule” przy ulicy Kościuszki (1891–1892). W tym czasie powstało też kilka mniejszych projektów hal gimnastycznych przy starszych budynkach szkół ludowych i średnich: szkoły ludowej „Auf den Hälteräckern” (1890), szkół średnich dla dziewcząt przy ulicach Trójcy Świętej (1887–1888) i Kraińskiego (1887–1888), Gimnazjum św. Jana (1890–1891). Żadna szkoła zbudowana przed 1885 rokiem nie miała własnej hali gimnastycznej.

Jedną z ostatnich szkół zaprojektowanych przez Plüddemanna, i zbudowanych na początku lat dziewięćdziesiątych XIX wieku, była niewielka szkoła przy ulicy Roosevelta (1892–1893). Jej projekt, przedstawiony na posiedzeniu Rady Miejskiej w listopadzie 1891 roku, wykonany we współpracy z Karlem Klimmem, otrzymał nowatorskie, szerokie przeszklenia elewacji frontowej, umożliwiające dostęp większej ilości światła dziennego do wnę-

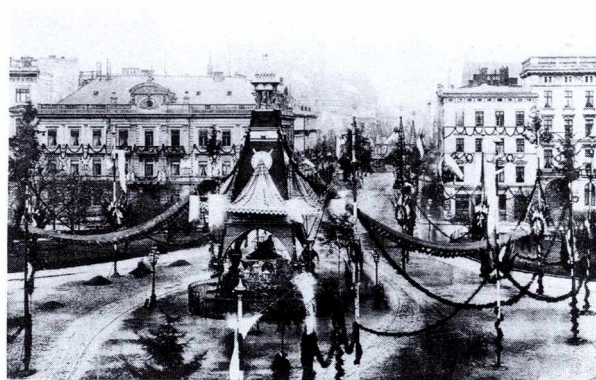

48. Wrocław, ul. Tadeusza Kościuszki 82. Budynek Szkoły Średniej nr 3 „Margarethenschule” dla Dziewcząt. Elewacja frontowa, arch. Richard Plüddemann, 1891–1892

trza izb lekcyjnych. Podobną metodę zastosowano już w szkole średniej przy ulicy Kościuszki i wprowadzono ją na elewacjach kilku starszych budynków szkół. Została ona przyjęta przez Radę Miejską z dużym zainteresowaniem, i doceniona: *Te ogromne okna dają (...) większą powierzchnię chłodzenia niż dawne szerokie, masywne filary międzyokienne, więc ogrzanie izby lekcyjnej może być droższe niż dotychczas; jednakże jednocześnie zalety sanitarne nowego sposobu budowania są tak wielkie, że nie należy się wahać okupić ten nowy, ważny postęp w tworzeniu nowego systemu budowy szkół, niewielką ofiarą na wydatkach.* Radni podsumowali wówczas także dotychczasową intensywną pracę Plüddemanna w dziedzinie budowy szkół wrocławskich stwierdzeniem: *Kto wkracza do naszych nowych budynków szkolnych, odczuwa wrażenie, że w doskonały sposób odpowiadają one coraz wyższym wymaganiom sanitarnym*²⁴⁹.

W nocy z 22 na 23 marca 1887 roku, w czasie uroczystości urodzinowych cesarza Wilhelma I, spłonął renesansowy, szesnastowieczny hełm północnej wieży kościoła św. Marii Magdaleny²⁵⁰. Z ramienia Magistratu odpowiedzialny za prace przy jego odbudowie był architekt miejski. Swoją opinię na temat kształtu nowego hełmu przedstawił w artykułach, które ukazały się w Zentralblatt der Bauverwaltung w 1888 roku. Plüddemann zaproponował formę neogotycką o proporcjach istniejącego re-

49. Wrocław, kościół
św. Marii Magdaleny.
Projekt odbudowy
hełmu północnej
wieży.
arch. Richard
Plüddemann, 1888

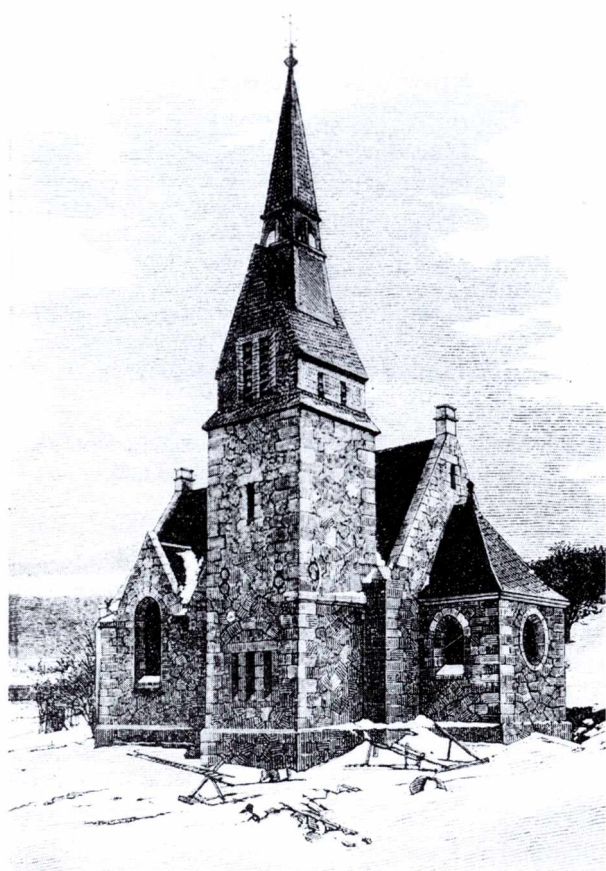

50. Wrocław, pl. Tadeusza Kościuszki (Taubentzenplatz). Dekoracje
z okazji przyjazdu cesarza Wilhelma II w listopadzie 1888 r.,
arch. Richard Plüddemann

nesansowego hełmu²⁵¹. Dyskusja na łamach tego czasopisma dała mu możliwość wyrażenia poglądu na temat metod projektowania w budynku zabytkowym. Rysunek oraz zamieszczone w jego artykule stwierdzenie, że dwie różne formy wież kościoła wzbogacą panoramę miasta, wywołało ostrą polemikę²⁵². Richard Plüddemann był przeciwny odbudowie hełmu w renesansowej formie i w ten sposób stosowaniu imitacji w obiekcie zabytkowym: *Właściwe rozwiązanie zadania polega według mnie na tym, że będziemy postępować w duchu tradycji. Nie możemy, kiedy los nas powołuje, by nasze czasy wpisać do wielkiej księgi historii sztuki, w ich miejsce wstawić inną datę w zawstydzeniu, że będą one obok innych, donioślejszych, wyglądać zbyt skromnie. Może przyszłe czasy, wydadzą niekorzystny wyrok na nasze osiągnięcia, jednak nie będą mogły nas obwinąć o plagiat*²⁵³. Zdaniem Plüddemanna forma hełmu powinna nawiązywać do stylu budowli, nie pozostawiając jednocześnie wątpliwości co do czasu jej powstania, dzięki zastosowaniu współczesnego detalu. Uważał, że odbudowa hełmu powinna być wykonana zgodnie ze stylem obowiązującym w ostatniej ćwierci XIX wieku, zaproponował więc odbudowę hełmu wieży w duchu współczesności, o smukłej, malowniczej i funkcjonalnej formie, co w 1888 roku doprowadziło do powstania projektu gotyckiego. Mimo nowoczesnych poglądów na odbudowę zabytku, kontrowersyjna wydaje się metoda Plüddemanna prowadząca ostatecznie do regotyżacji kościoła. Szkice i gipsowy model hełmu zostały przed-

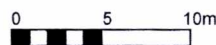
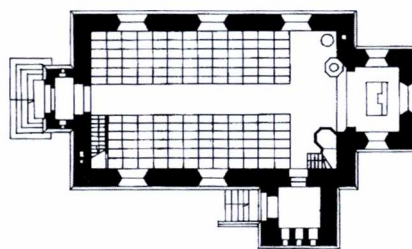
stawione do publicznej oceny we wrocławskim Muzeum Sztuk Pięknych²⁵⁴. Komitet ekspertów, do którego powołano takie sławy niemieckiej architektury, jak radców budowlanych: profesora Conrada Wilhelma Hasego z Hanoweru, konserwatora zabytków Reinholda Persiusa (1835–1912) z Berlina i Carla Lüdeckego, uznał propozycję Richarda Plüddemanna za *niezbyt szczęśliwe rozwiązanie problemu*²⁵⁵. Prawdopodobnie pod naciskiem opinii publicznej, Miejska Administracja Budowlana odtworzyła hełm i most łączący obie wieże w formie sprzed pożaru²⁵⁶. 23 maja 1891 roku uroczyście zakończono budowę krytego miedzią hełmu północnej wieży o kształcie z 1565 roku²⁵⁷.

Plüddemann, nazwany we wrocławskiej prasie *ministrem dekoracji*²⁵⁸, był odpowiedzialny za dekorowanie miasta z okazji różnych świąt i uroczystości państwowych. W dokumentach Związku Architektów i Inżynierów zachowała się wzmianka o sprawozdaniu z 1888 roku, jakie przedstawił architekt po powrocie z pogrzebu cesarza Wilhelma I, na temat dekoracji trasy pogrzebowej i katedry w Berlinie. Podróż ta sprawiła, że architekt zaproponował wzniesienie pomnika cesarza na placu przy ulicy Świdnickiej, uzyskany przez zasypianie fragmentu fosy miejskiej²⁵⁹. Plüddemann był odpowiedzialny za dekorację trasy przejazdu cesarza Wilhelma II i jego małżonki Augusty Wiktorii w listopadzie 1888 roku, w związku z ich pierwszą wizytą we Wrocławiu²⁶⁰. Ulice miasta i place na trasie przejazdu zyskały wówczas odświętną dekorację z tysięcy elektrycznych lamp. Wysoki na 20 metrów baldachim nad pomnikiem generała Taubentzena na placu Kościuszki, wykonany z drewna i kolorowych tkanin, zgodnie z intencją projektanta, miał przypominać budowaną wówczas na Wystawę Światową w 1889 roku wieżę Eiffla, ale o bogatszym zarysie i kolorze²⁶¹.

51. Szklarska Poręba, rysunek perspektywiczny kaplicy, arch. Richard Plüddemann, 1888–1891

Można przypuszczać, że w czasie pobytu we Wrocławiu para cesarska ufundowała, *dzięki pośrednictwu możnych protektorów*, elementy wyposażenia wnętrza kaplicy w Szklarskiej Porębie, projektowanej wówczas przez Plüddemanna. Ambonę ofiarował panujący cesarz Wilhelm, ołtarz – cesarzowa Augusta Wiktorja, witraż w apsydzie – małżonka zmarłego cesarza Fryderyka, a ze spadku po zmarłej cesarzowej Auguście подарowano lichtarze²⁶². Istnieją wzmianki, że Plüddemann projektował kościoły na Śląsku, wymieniana jednak we wspomnieniach i znana z publikacji jest jedynie ta ewangelicka kaplica w Szklarskiej Porębie-Marysinie. Jest to jeden z dwóch znanych projektów Plüddemanna wykonanych dla prywatnego inwestora w czasie sprawowania funkcji wrocławskiego miejskiego radcy budowlanego. Budowę kaplicy rozpoczęto w 1888 roku ze środków zebranych w czasie letnich koncertów, z dobrowolnych składek, zbiórek i fundacji miłośników Szklarskiej Poręby. Niewielka, jednonawowa kaplica otrzymała skromne, gotyckie formy detalu. Jej bryłę zdominowała wieża, której dwuspadowy dach został zwieńczony smukłą latarnią w kształcie ostrosłupa, przerwaną galeryjką, tak charakterystyczną dla architektury Plüddemanna. Burzliwy klimat wysokich gór, duże

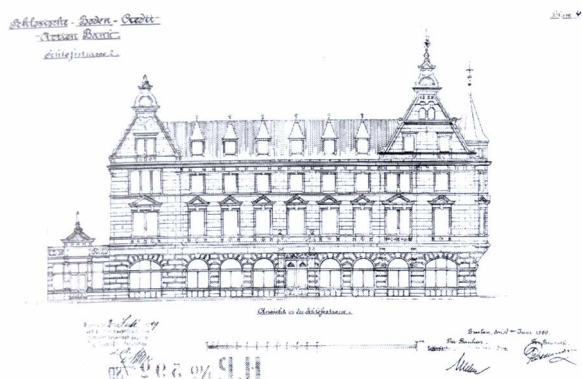

52. Szklarska Poręba, plan przyziemia kaplicy

opady śniegu, trudności z prowadzeniem bieżących napraw, spowodowane brakiem rzemieślników, przesądziły o zastosowanym materiale – miejscowym granicie i o prostocie formy budowli, która – zdaniem projektanta – wiązała się z większą odpornością na warunki klimatyczne. Prostota artystycznego wyrazu górskiej kaplicy miała – według autora – stanowić kontrast dla *zmanierowanej miejskiej architektury*. Według współczesnych ocen kaplica doskonale wpisywała się w krajobraz Karkonoszy²⁶³.

Mimo obowiązków Stadtbaurata i aktywnej działalności społecznej, Plüddemann wykonał w 1889 roku dla prywatnego inwestora projekt gmachu Śląskiego Ziemskiego Banku Kredytowego (Schlesische-Boden-Credit-Actien Bank). Gmach banku powstał przy ulicy Gepperta w 1891 roku w malowniczym stylu renesansu północnego, tak innym od stylu dotychczasowych prac wrocławskich Plüddemanna. Precyzyjnie zaprojektowany i wykonany detal kamiennych elewacji świadczył o umiejętnościach i dużej biegłości architekta w posługiwaniu się też innymi formami stylowymi niż gotyckie. Budynek ten, zamykający oś ulicy Szajnochy, sąsiadował z budowanym w tym samym czasie neogotyckim gmachem Kasy Oszczędności i Biblioteki Miejskiej, którego ukończenie w 1890 roku umożliwiło zmianę układu funkcjonalnego, poprawę warunków sanitarnych i komunikacji w pomieszczeniach biurowych Magistratu, znajdujących się w Nowym Ratuszu w Rynku i w sąsiadującym z nim budynku w Sukiennicach.

Wraz z przebudową tych wnętrz, projektowaną przez Plüddemanna w latach 1888–1896, przebiegała też zaproponowana przez niego reorganizacja Działu Miejskiej Administracji Budowlanej Budownictwa Lądowego, zmierzająca do jego usamodzielnienia i rozbudowy o nowe komórki pracowni i inspekcji, zajmujące się projektowaniem i wznoszeniem miejskich budowli. Już 24 października 1888 roku miejski radca budowlany przedstawił na

53. Wrocław, ul. Eugeniusza Gepperta 4 (Schloßstraße). Projekt Śląskiego Ziemskiego Banku Kredytowego. Elewacja frontowa, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, 1889

forum Rady Miejskiej swój pierwszy memoriał na temat rozbudowy administracji budownictwa lądowego Magistratu, załączając listę licznych planowanych inwestycji miejskich. Dopiero część postulatów zawartych w jego następnej *proponycji organicznych zmian lub udoskonaleń administracji budowlanej* z 16 grudnia 1891 roku doczekała się urzeczywistnienia. Plüddemann proponował między innymi wyraźne oddzielenie kompetencji działu budownictwa lądowego od całości spraw budowlanych prowadzonych przez Biuro VII dzięki utworzeniu Biura VIIa; zorganizowanie pracowni projektowej budownictwa lądowego (Atelier für Hochbau), usytuowanej w pobliżu pokoju radcy budowlanego dla ułatwienia korygowania i opiniowania projektów; wzmocnienie personelu w inspekcjach budowlanych, a także ustanowienie trzeciej inspekcji – do spraw budowy szkół²⁶⁴.

Na skutek reorganizacji Miejskiej Administracji Budowlanej, Dział Budownictwa Lądowego zyskał większą samodzielność, mimo że nie stworzono jego oddzielnego biura. 1 lipca 1892 roku powstała pracownia projektowa budownictwa lądowego, kierowana przez architekta magistrackiego (Ratsbaumeister) Karla Klimma (1856–1924)²⁶⁵, współpracującego z Plüddemannem od 1885 roku, oraz inżyniera magistrackiego (Ratsingenieur) Otto Wieprechta. Zadaniem jej było: projektowanie, kosztorysowanie i budowa obiektów naziemnych, a także ochrona zabytków. Powstanie pracowni spowodowało odebranie części kompetencji inspekcjom budowlanym. W 1892 roku zwiększono jednak ich liczbę o inspekcję zajmującą się budową szkół: ludowych, realnych, średnich, wyższych, bibliotek ludowych i czytelni na terenie całego miasta. Kierował nią od 1894 roku inspektor budowlany Hermann Froböse²⁶⁶. W 1901 roku stworzono kolejną inspekcję budowlaną, zajmującą się północną częścią miasta (na pół-

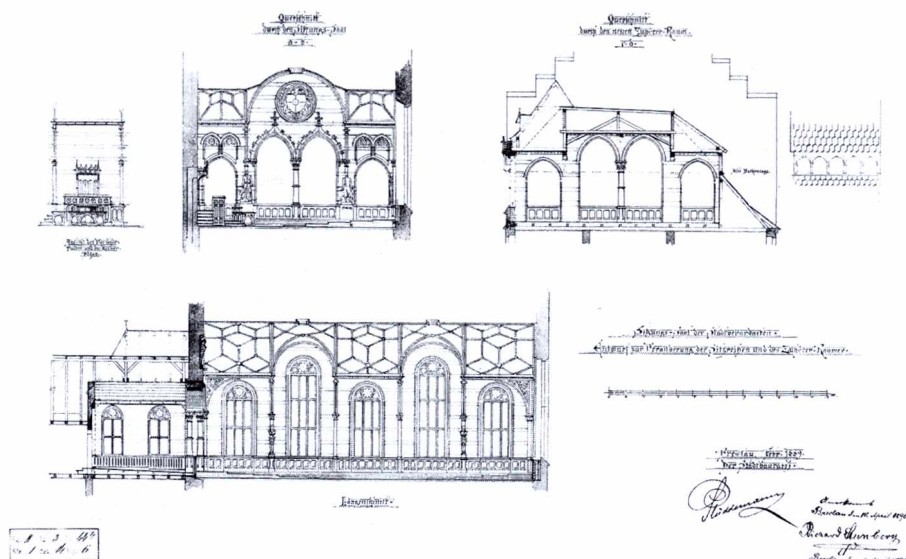

54. Wrocław, ul. Eugeniusza Gepperta 4. Fragment elewacji frontowej Śląskiego Ziemskiego Banku Kredytowego, 1889–1891. Stan obecny

noc od Odry), kierowaną przez Richarda Perreya, a od 1903 roku Charlota Cabanisa. Kolejnymi kierownikami istniejącej inspekcji zachodniej byli Friedrich Friese (1893–1904)²⁶⁷ i Heinrich Küster (1905–1908)²⁶⁸, a inspekcji wschodniej Julius Nathansohn (1892–1908)²⁶⁹. W 1907 roku powstała pod kierunkiem architekta Gustava Oelsnera²⁷⁰ piąta inspekcja budowlana, zajmująca się budową szpitali.

Mimo wzmocnienia sił wrocławskiej administracji budowlanej na skutek jej reorganizacji w 1892 roku, nie osiągnęła ona rozmiarów administracji budowlanej w innych dużych miastach Niemiec. Architekt miejski Berlina Ludwig Hoffmann w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku także zreformował Wydział Budownictwa Lądowego Magistratu. Jego biuro projektowe składało się wówczas z ośmiu oddziałów kierowanych przez pracowników pomocniczych, którzy mieli do pomocy po 10–15 architektów. Prace projektowe już od pierwszych szkiców mogły być wspomagane modelami detali²⁷¹. We Wrocławiu w 1885 roku budownictwem lądowym zajmowało się 8 pracowników technicznych (radca, inspektorzy, technicy

55. Wrocław, Rynek, Nowy Ratusz.
Projekt przebudowy sali posiedzeń
Rady Miejskiej, skala 1:100,
arch. Richard Plüddemann, 1889

i asystenci budowlani), po 1892 roku w trzech inspekcjach i pracowni projektowej pracowało około 18 osób. W Kolonii w 1900 roku w Urzędzie Budownictwa Lądowego było zatrudnionych 26 osób²⁷², a w Hanowerze w 1905 roku – 32²⁷³. Budżet przeznaczony na budownictwo we Wrocławiu w latach 1885–1909 można w przybliżeniu ocenić na około 50 mln marek, co stanowi około połowę podobnej sumy wydanej przez miejską administrację budowlaną Berlina w latach 1872–1896 (110 mln marek)²⁷⁴. Przy ogromnym tempie rozwoju Berlina w latach 1896–1924 zdarzyło się, że suma 63 milionów marek była wydatkowana w ciągu trzech lat²⁷⁵.

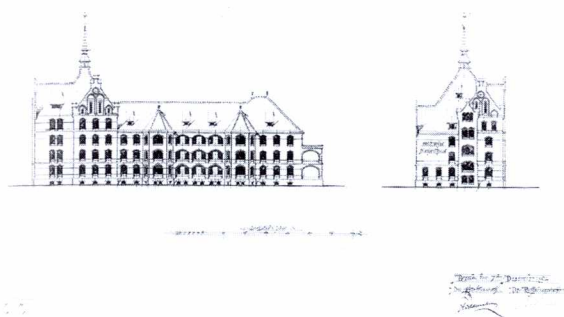
Ważnym wydarzeniem dla miasta był wybór w 1891 roku nowego burmistrza – Georga Bendera (1848–1924)²⁷⁶, inżyniera, doktora filozofii i medycyny. W jego osobie Plüddemann znalazł *sprzymierzeńca* w walce o wysoką jakość architektury wrocławskiej²⁷⁷ oraz współpracownika w Deputacji Budowlanej i licznych komisjach czuwających nad najważniejszymi miejskimi inwestycjami budowlanymi.

W listopadzie tego samego roku Plüddemann przedstawił na wykładzie w siedzibie wrocławskiego Związku Architektów i Inżynierów swój program budowy hal targowych we Wrocławiu. Na podstawie znanych sobie przykładów z Lipska, Drezna, Frankfurtu nad Menem i Berlina (Alexanderplatz) określił wielkość, konstrukcję, układ komunikacyjny i funkcjonalny oraz niezbędne wyposażenie przyszłych wrocławskich hal. Zaproponował również ich liczbę i rozmieszczenie na planie miasta. Cztery hale miały być usytuowane na linii oddalonej o około 600 m zarówno od centrum miasta, jak i jego przedmieść. Jedno-

cześnie największa z hal, wzorem Berlina, miała być zlokalizowana wraz z dużym placem przeładunkowym w pobliżu linii kolejowej²⁷⁸. Ten zakrojony na szeroką skalę program spowodował zwleknięcie z budową hal targowych z powodu braku odpowiedniego terenu. O ich budowie zdecydowano ostatecznie w 1901 roku²⁷⁹.

Również w 1891 roku Miejska Administracja Budowlana rozpoczęła prace przygotowawcze związane z budową rzeźni miejskiej i targu bydłem przy ulicy Legnickiej (Frankfurterstraße) na Popowicach. Plüddemann był zaangażowany w prace projektowe i organizacyjne. Prawdopodobnie wykonał część szkiców budynków mieszkalno-administracyjnych rzeźni. Głównym projektantem był berliński architekt Georg Osthoff²⁸⁰. Wrocławska administracja budowlana opracowała również program użytkowy całego założenia. Plüddemann brał udział w pracach komisji budowy rzeźni miejskiej do zakończenia prac budowlanych w październiku 1896 roku. Prawdopodobnie zaangażowanie pracowników Miejskiej Administracji Budowlanej przy tej inwestycji spowodowało, że z wyjątkiem projektu gmachu Przytułku dla Kalek im. Claassena w latach 1894–1896 nie były podejmowane ważniejsze zadania projektowe.

Lata pracy Plüddemanna na stanowisku miejskiego radcy budowlanego do czasu rozbudowy Miejskiej Administracji Budowlanej w 1892 roku – to okres jego największej aktywności zawodowej. Większość projektów przeciążonego pracą niewielkiego Urzędu Budowlanego wykonywał wówczas sam, jedynie przy pomocy kreślarza. Opracował także kilka projektów dla prywatnych inwestorów²⁸¹. Zostały wtedy ukończone jego pierwsze wroc-

56. Wrocław, ul. Ołbińska 32 (Trebnitzerstraße 25). Projekt Przytułku dla Kalek im. Claassena. Elewacje frontowa i boczna, skala 1:200, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1894

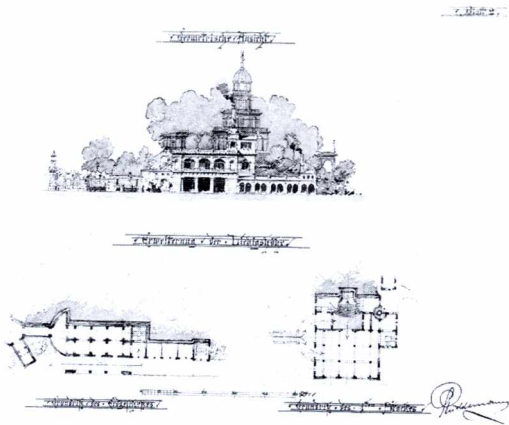
ławskie budowle: szkoła halowa, szkoły ludowe przy ulicach Glinianej i Poznańskiej, budynek szkoły średniej przy ulicy Kościuszki, gmach banku przy ulicy Gepperta i ukończenie tego okresu – budowa Kasy Oszczędności i Biblioteki Miejskiej. Ostatnie lata XIX wieku charakteryzują się szczególnie ożywioną działalnością budowlaną wrocławskiego Magistratu, także na tle innych niemieckich miast. O energicznej działalności zawodowej Plüddemanna w tym okresie świadczą częste wzmianki na jego temat w prasie codziennej, dokumentujące dyskusje dotyczące budownictwa komunalnego na obradach Rady Miejskiej, jego zainteresowanie najdrobniejszymi szczegółami inwestycji budowlanych. Od 1892 roku większą część prac projektowych prowadzili pod nadzorem Stadtbaurata architekci pracowni projektowej i inspektorzy budowlani, a projekty opracowywali na podstawie szkiców jego autorstwa lub wykonanych przy jego współudziale. Architektura wrocławskich budowli, jakie wówczas powstały, była jednak podporządkowana własnej wizji, programowi artystycznemu architekta Wrocławia. W odniesieniu do działalności Plüddemanna można zastosować zdanie o współczesnym mu architekcie Berlina Hermanie Blankensteinie: *Współpracownicy miejskiego rady budowlanego pozostawali pod jego wyłącznym wpływem. Nawet jeśli były zauważalne cechy twórczości podporządkowanych mu urzędników budowlanych, nigdy nie dominowały, a budowle niosły niezatarte piętno jego twórczości* (1896)²⁸².

Wytyczenie ulicy Nowej (Neue Gasse) w 1892 roku wzdłuż północnego zbocza wzgórza Liebicha (dawnego bastionu Sakwowego), służącego od 1867 roku mieszkańcom miasta jako miejsce wypoczynku i spotkań, zainspirowało Plüddemanna do naszkicowania propozycji rozbudowy tego kompleksu. Dwa projekty, różniące się wiel-

57. Wrocław, ul. Ołbińska 32. Widok Przytułku dla Kalek im. Claassena od północy, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1896–1898

kością założenia, powstały w maju i listopadzie 1892 roku²⁸³. Architekt zaproponował wzniesienie od strony ulicy Nowej budowli, stanowiącej jednocześnie reprezentacyjną klatkę schodową, restaurację i zaplecze kuchenne, rozszerzającej powierzchnię górnej płaszczyzny wzgórza. Na szkicach ukazał dwukondygnacyjne, zwieńczone balustradą neorenesansowe loggie, nawiązujące do architektury całego zespołu. Zgodnie z zamierzeniem autora neorenesansowa architektura *miała być zharmonizowana z efektowną architekturą wzgórza i miała mieć wielkomiejski charakter*²⁸⁴. Podczas prowadzenia prac ziemnych przy ulicy Nowej na przełomie lat 1892–1893, odkopano resztki murów miejskich oraz portal bramy w murach obronnych z 1649 roku²⁸⁵. Portal ten, zgodnie ze stosowaną przez Plüddemanna praktyką, mającą na celu uchronienie cennych elementów burzonych budowli zabytkowych, w 1896 roku wbudowano do nowego gmachu Szpitala im. Wenzela-Hanckego przy ulicy Komandorskiej²⁸⁶. Podobną metodę wrocławski radca budowlany zastosował już wcześniej w nowych budynkach łaźni miejskiej przy ulicy Księcia Witolda w 1894 roku i szkoły przy ulicy Poznańskiej w 1895 roku, wykorzystując portale ze zburzonego w 1887

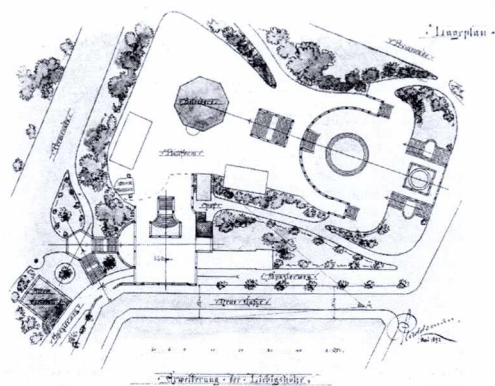

58. Wrocław, Bastion Sakwowy (Liebigshöhe). Projekt rozbudowy wzgórza od strony ulicy Nowej. Widok wzgórza, rzuty parteru i I piętra, skala 1:200, arch. Richard Plüddemann, maj 1892

roku domu przy dzisiejszym placu Bohaterów Getta 2 (Karlsplatz).

Gdy 9 lipca 1893 roku zmarł długoletni miejski radca budowlany do spraw inżynierii miejskiej Aleksander Kaumann, Richard Plüddemann w jego zastępstwie kierował także Działem Administracji Budowlanej Inżynierii Miejskiej i podlegającym mu Biurem Geometrycznym Magistratu, zajmującym się między innymi sporządzaniem planów regulacyjnych miasta. Trwało to do 28 czerwca 1894 roku, gdy wybrano nowego radcę budowlanego do spraw inżynierii miejskiej Alfreda von Scholtza (1850–1934). Wykład Plüddemanna na temat nowoczesnego kształtowania założeń urbanistycznych *Vorschläge für die Verschönerung moderner Stadtanlagen im Bebauungsplane* i jego publikacja w *Deutsche Bauzeitung*²⁸⁷, wpłynęły na przyjęcie we Wrocławiu nowego modelu planowania urbanistycznego, opartego na estetyzującym kierunku urbanistyki Camilla Sittego.

Nowe plany przedmieść Wrocławia powstały w latach 1895–1898. Z powodu kilkuletniej przerwy w wykonywaniu planów regulacyjnych i związanego z tym braku terenów uzbrojonych pod zabudowę, w latach 1893–1897 nie rozpoczynano projektów nowych szkół²⁸⁸. W latach dziewięćdziesiątych XIX wieku głównym zadaniem administracji budowlanej stała się rozbudowa istniejących zespołów szpitalnych: im. Wenzela-Hanckego (1894–1896), im. Jedenastu Tysięcy Dziewic (1893–1894) i im. Johanna Heinricha Theodora Claassena (1896–1898) oraz budowa pierwszych wrocławskich łaźni przy ulicy Księcia Witolda (1893–1894) i przy dzisiejszym placu Orłąt Lwowskich (1898). W projektowaniu budynków ochrony zdrowia i opieki społecznej brał udział, oprócz Plüddemanna, architekt magistracki Karl Klimm. Do najciekawszych re-

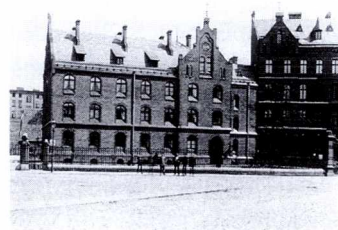

59. Wrocław, Bastion Sakwowy. Projekt rozbudowy wzgórza od strony ulicy Nowej. Plan sytuacyjny, skala 1:400

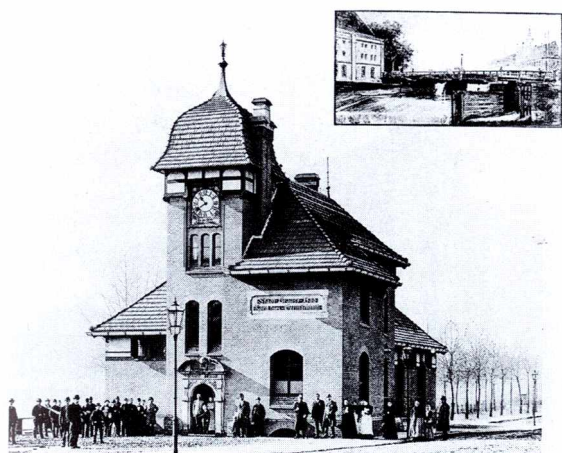
alizacji w tym czasie można zaliczyć rozbudowę Przytułku dla kalek im. Claassena przy ulicy Trzebnickiej. Budynek, wzniesiony w ogrodzie starego ośrodka z 1852 roku, był przeznaczony dla 220 osób nieuleczalnie chorych i starców, biednych i kalekich, bez względu na wyznanie, płeć i pochodzenie. Podobnie jak w budownictwie szkolnym, niezwykle istotne w budowlach szpitalnych było zapewnienie dobrego oświetlenia i przewietrzania ich wnętrza. Zaprojektowane od strony południowej budynku słoneczne loggie i tarasy dawały możliwość wypoczynku na świeżym powietrzu, a wieloboczne ryzality-werandy wprowadzały światło słoneczne do pokoi. Budynek bogato ozdobiony elementami z kolorowej glazury był dobrym przykładem ceglanego neogotyku opartego na wzorcach hanowerskich i ostatnim dziełem Plüddemanna tak mocno związanym z tym kierunkiem²⁸⁹.

60. Wrocław, ul. Komandorska 118–120 (Neudorfstraße). Widok kostnicy Szpitala im. Wenzela-Hanckego od strony ulicy Kamiennej (Kräuterweg) na przełomie XIX i XX w., arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1895

61. Wrocław, ul. Kręta 1–3 (Wörterstraße 1–5). Szpital Jedenastu Tysięcy Dziewic i św. Hieronima, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1893–1894

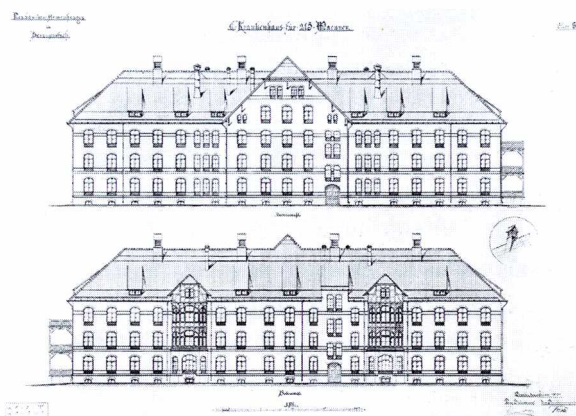
62. Wrocław, ul. Księcia Witolda 2-4 (Werderstraße).
łaźnia ludowa, widok od zachodu, arch. Richard Plüddemann,
Karl Klimm, 1893-1894

63. Wrocław, ul.
Księcia Witolda
2-4. Projekt łaźni
ludowej. Widok
perspektywiczny,
arch. Richard
Plüddemann, Karl
Klimm 1892

Projekt A. Friese 1898
Wrocław, ul. Księcia Witolda 2-4
Richard Plüddemann, Karl Klimm

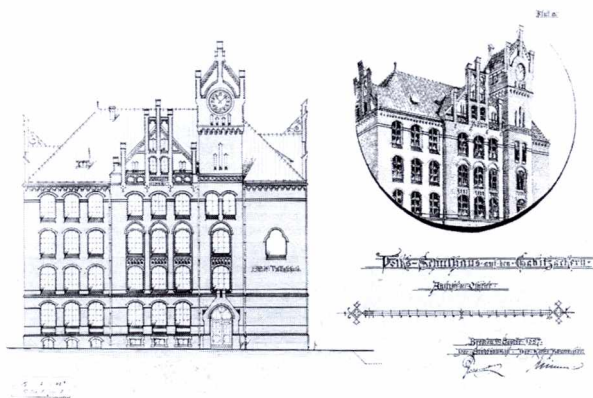
64. Wrocław, pl. Orłąt Lwowskich 7 (Berlinerplatz). Łaźnia miejska,
widok od strony południowo-zachodniej,
arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1898

65. Wrocław-Pracze Odrzańskie (Herrnprotsch), ul. Stabłowicka
147-149 (Stabelwitzer Straße). Ośrodek opieki społecznej. Budynek
gospodarczo-administracyjny ok. 1902 r., arch. Richard
Plüddemann, Karl Klimm, Friedrich Friese, 1900-1902

66. Wrocław-Pracze Odrzańskie, ul. Stabłowicka 147-149. Projekt
ośrodka opieki społecznej. Elewacje pawilonu szpitalnego „C”
dla 215 mężczyzn, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann,
Friedrich Friese, 1898

67. Wrocław-Pracze Odrzańskie, ul. Stabłowicka 147-149.
Ośrodek opieki społecznej, pawilon szpitalny ok. 1902

68. Wrocław-Gajowice, ul. Jemiołowa 57 (Yorckstraße). Projekt budynku I zespołu szkół ludowych. Widok perspektywiczny, elewacja wschodnia, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1897

Niezwykle pilną inwestycją miejską był przytułek dla biednych, którego budowy zaniechano w 1887 roku z powodu braku odpowiedniego terenu. Rada Miejska w 1894 roku postanowiła ostatecznie, że ośrodek opieki społecznej powstanie w oddalonych od Wrocławia o 12 kilometrów Praczech Odrzańskich. Prace projektowe, w których – oprócz Plüddemanna – uczestniczyli Karl Klimm i Friedrich Friese, wznowiono w 1896 roku. Już w 1902 roku do zakładu można było przyjąć równocześnie 293 osoby zdolne do pracy i 455 chorych. Naczelný lekarz ośrodka pisał: *Próbujemy wychować mieszkańców dla pracy i zachęcać przez ofiarowywanie żywności, napojów i wynagrodzenia*. Alkoholicy, epileptycy i umysłowo chorzy pracowali na roli, w stajniach i chlewniach. Rzemieślników (kowali, szewców, stolarzy, ślusarzy, introligatorów) zatrudniono w warsztatach. W piwnicach znalazły się pomieszczenia do wyplatania słomy i wikliny, darcia pierza, przebiegania grochu. Kobiety pracowały przy szyciu i łataniu. Mieszkańcy mogli też wypoczywać w bibliotece, grać na instrumentach muzycznych. Drewniane loggie i werandy budynków szpitalnych umożliwiały wypoczynek na słońcu i świeżym powietrzu. Architektura zespołu, niepozbawiona elementów neogotyckich, dzięki zastosowaniu drewnianej konstrukcji szkieletowej, nawiązywała równocześnie do motywów rodzimych, zabudowy wiejskiej²⁹⁰.

18 marca 1897 roku, po dwunastu latach pracy na stanowisku miejskiego radcy budowlanego, Richard Plüddemann został wybrany przez Radę Miejską na kolejną kadencję i ponownie złożył przysięgę służbową²⁹¹. Podsumowaniem pierwszych dwunastu lat pracy Richarda Plüddemanna we Wrocławiu był jego udział w listopadzie

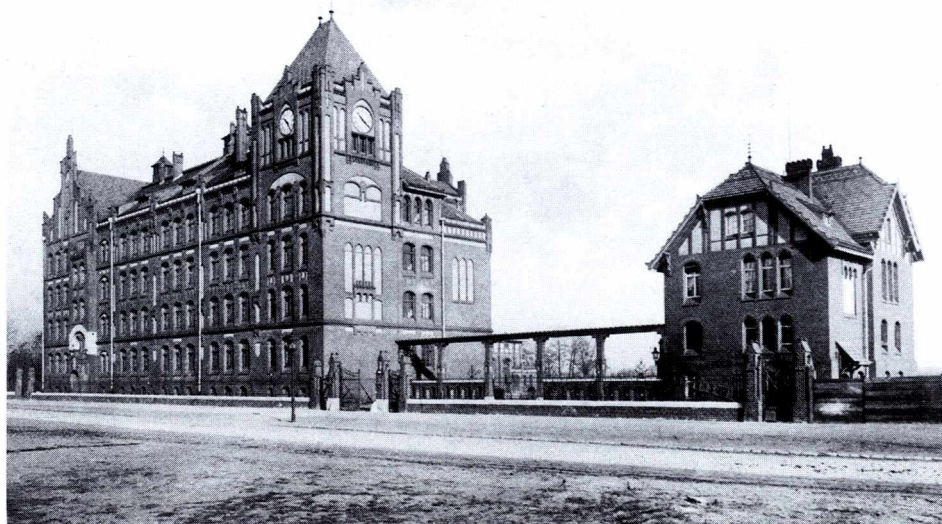
69. Wrocław-Gajowice, ul. Jemiołowa 57. Budynki szkoły ludowej i hali gimnastycznej. Widok od północnego wschodu ok. 1900 r., arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1898–1900

1898 roku w wystawie Stowarzyszenia Artystów w Berlinie, zorganizowanej z okazji osiemdziesiątych urodzin Conrada Wilhelma Hasego. Na wystawie fotograficznej, prezentującej projekty uczniów i naśladowców mistrza, zostały zaprezentowane i dostrzeżone budynki szkolne i służbowe wrocławskiego architekta, *dowodząc jego związków z Hanowerem*²⁹². Jednak już w ostatnich latach XIX wieku w twórczości Richarda Plüddemanna widoczne jest przejście w ramach stylu neogotyckiego od architektury szkoły hanowerskiej na pozycje bardziej nowoczesne.

W 1897 roku powstały po niemal pięcioletniej przerwie pierwsze szkice nowych szkół ludowych – przy ulicy Jemiołowej na Gajowicach (1898–1900) i wzorcowej Szkoły Ludowej im. Pestalozziego przy ulicy Nowowiejskiej (1898–1900). Architektura nowych szkół różniła się od dotychczasowej. Gotycki detal został uproszczony, zgeometryzowany, a dekoracja z glazurowanej cegły zastąpiona większymi płaszczyznami jasnego tynku lub kamiennym detalem. Od tej pory dla budowli Plüddemanna stały się charakterystyczne duże, gładkie płaszczyzny krytych dachówką dachów. W tym samym roku powstał pod kierunkiem Plüddemanna projekt zespołu budynków szkół ludowych i Gimnazjum św. Elżbiety (1901–1903) u zbiegu ulic Dawida i Joannitów autorstwa Karla Klimma. Budynek gimnazjum był jednym z najbardziej okazałych i najpiękniejszych gmachów szkół zbudowanych w czasie sprawowania przez Plüddemanna urzędu miejskiego radcy budowlanego. Otrzymał on średniowieczną, malowniczą bryłę i wyjątkowo renesansowo-secesyjny detal rzeźbiarski. Motyw przewodni jego budowy *Salve lux post tenebras*, rozumiany również jako gwarancja spełnienia

70. Wrocław, ul. Nowowiejska 78
(Michaelisstraße 72–74).

Budynek I Szkoły Ludowej
im. Pestalozziego i dom rektora.
Widok od południowego zachodu
ok. 1900 r.,
arch. Richard Plüddemann(?),
Hermann Froböse(?), 1898–1900

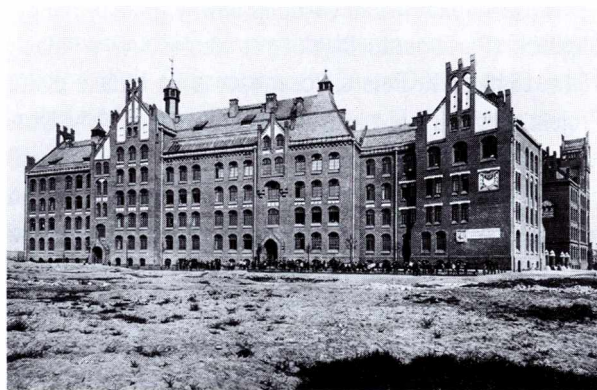
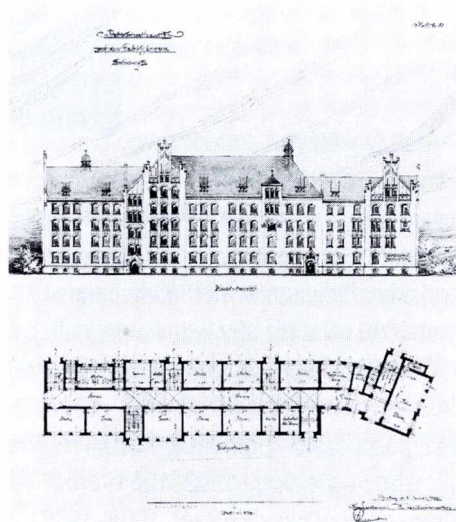
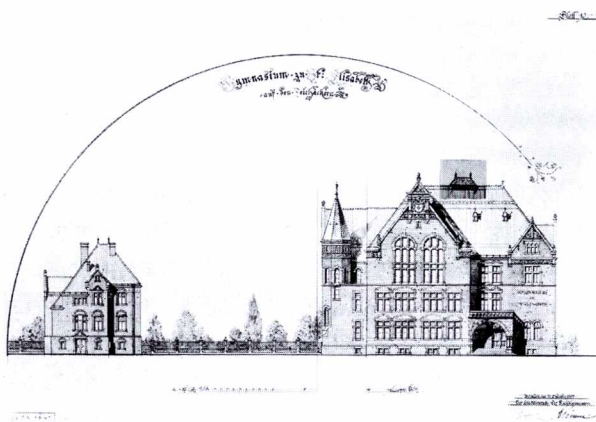
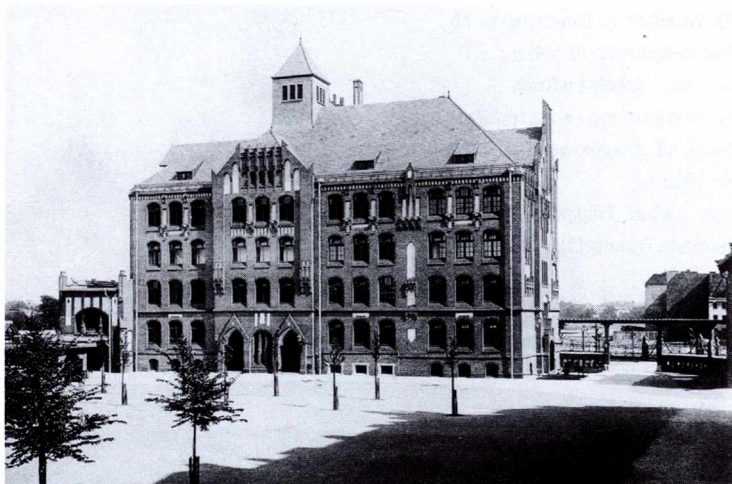

najwyższych wymagań oświetlenia i przewietrzania pomieszczeń szkolnych oraz ich funkcjonalności. Kolejne projekty szkół autorstwa Plüddemanna i Klimma powstały w 1899 roku (szkoły ludowe przy ulicy Kleczkowskiej, 1900–1902; Młodych Techników, 1900–1902; szkoła średnia przy ulicy Joannitów, 1901–1903). Następne projekty rozpoczęto w 1900 roku (drugi budynek szkoły przy ulicy Nowowiejskiej, 1902–1904; drugi budynek na Gajowicach przy ulicy Kruczej, 1905–1907).

W 1897 roku miasto zakupiło dawny gmach Stanów Śląskich (Parlamentu Śląskiego) wzniesiony w latach 1844–1846 przez Petera Rosenbauma na terenie plant. Projekt adaptacji budynku na Muzeum Rzemiosł Artystycznych i Starożytności autorstwa Plüddemanna i Friesego powstał w tym samym roku²⁹³. Wkrótce przebudowano również zakupiony przez wrocławski Magistrat gmach Starej Giełdy, wzniesionej przez Karla Ferdinanda Langhansa w latach 1822–1824. Projekt adaptacji na siedzibę Miejskiej Administracji Budowlanej wykonał Plüddemann we współpracy z architektami Klimmem i Friesem. Uważana dziś za kontrowersyjną, przebudowa miała na celu poprawienie warunków sanitarnych i komunikacji oraz maksymalne wykorzystanie kubatury obiektu na dużą liczbę małych pokoi biurowych. Zmiana funkcji budynku spowodowała znaczną przebudowę wnętrza i częściowo elewacji. Wszystkie istniejące klatki schodowe zostały wyburzone. Nowa, reprezentacyjna klatka schodowa powstała w miejscu dawnego holu. Zlikwidowano wielką salę giełdową, zajmującą środek skrzydła od strony dzisiejszej ulicy Gepperta na 3. i 4. kondygnacji. Ucierpiały tak-

że elewacje. Dodatkowa kondygnacja okien na elewacji wschodniej przebiła belkę pod gzymsem, a powiększone otwory okienne mezzanina, które rozglifiono od strony wnętrza, by zapewnić lepsze oświetlenie pokojom biurowym, przerwały umieszczony nad nimi fryz z meandrem. Stara Giełda stała się również siedzibą Miejskiego Urzędu Mierniczego, Miejskiego Banku i Głównej Kasy Miejskiej. Na 1. piętrze zaprojektowano między innymi: pokoje Urzędu Mierniczego, salę posiedzeń Deputacji Budowlanej, bibliotekę, pracownię budownictwa lądowego, pokoje radcy budowlanego Plüddemanna, radcy budowlanego von Scholtza, architekta magistrackiego Klimma i inżynierów budownictwa lądowego i inżynierii miejskiej. Dopiero w 1901 roku urzeczywistnił się pomysł Plüddemanna sprzed dziesięciu lat połączenia wszystkich komórek Miejskiej Administracji Budowlanej w jednym budynku²⁹⁴.

W latach 1897–1901 Richard Plüddemann zaangażował się w realizację wielkiego miejskiego przedsięwzięcia, jakim był port miejski na Kleczkowie, na północy miasta. W latach 1897–1901 działał on w komisji budowlanej portu²⁹⁵. Projektował też wraz z Klimmem wystrój zbudowanego równocześnie z portem nowego mostu Osobowickiego. W tym samym czasie radca budowlany zajął się organizacją nowej inwestycji – Szkoły Rzemiosła Budowlanego i Budowy Maszyn przy ulicy Prusa. Projekt budynku wykonał Klimm według głównej idei projektu narysowanej mu przez Plüddemanna, który czuwał nad przebiegiem projektowania i budowy tego prestiżowego dla Wrocławia dzieła. Budynek wzniesiony pod hasłem *solidność bez przepychu*²⁹⁶ otrzymał średniowieczną bryłę

71. Wrocław, ul. Jana Władysława Dawida 1–3 (Arletiusstraße). Gimnazjum św. Elżbiety, widok elewacji frontowej od północnego wschodu, arch. Karl Klimm, współpr. Richard Plüddemann, 1901–1903

72. Wrocław, ul. Jana Władysława Dawida 1–3. Projekt budynku Gimnazjum św. Elżbiety i domu rektora. Elewacje północne, skala 1:100, arch. Karl Klimm, Richard Plüddemann, 1898

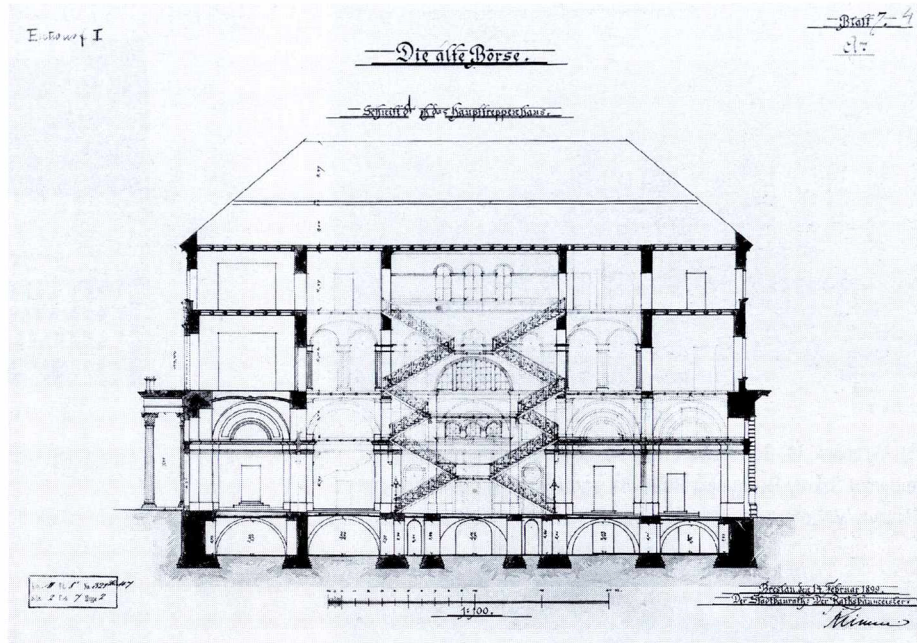
73. Wrocław, ul. Kleczkowska 2a, Trzebnicka 42, (Kletschkauerstraße). Budynek zespołu szkół ludowych. Widok od południowego wschodu ok. 1908 r., arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, Charlot Cabanis, 1900–1908

74. Wrocław, ul. Nowowiejska 78. Budynek II Szkoły Ludowej im. Pestalozziego. Widok od północy ok. 1904 r., arch. Richard Plüddemann, Hermann Froböse, 1902–1904

75. Wrocław-Gajowice, ul. Krucza 49 (Charlottenstraße). Projekt budynku II zespołu szkół ludowych. Elewacja południowa, rzut parteru, skala 1:200, arch. Richard Plüddemann, 1903

76. Wrocław-Gajowice, ul. Krucza 49. Budynek II zespołu szkół ludowych. Widok od południowego wschodu po 1907 r., arch. Richard Plüddemann, 1905–1907

77. Wrocław, pl. Solny 16
(Blücherplatz 15–16). Projekt
przebudowy Starej Giełdy
na siedzibę Miejskiej Administracji
Budowlanej. Przekrój pionowy,
skala 1:100,
arch. Richard Plüddemann(?),
Karl Klimm, 1899

i secesyjną dekorację rzeźbiarską elewacji i wnętrza. Plüddemann narzucił Klimmowi ideę uczynienia kompleksu szkół ucieleśnieniem *wielkiej pomocy naukowej do budowania*. Zamierzeniem Plüddemanna było odejście od historycznych wzorców i uniknięcie w architekturze *w miarę możliwości jakiegokolwiek archaicznego naśladownictwa jakiegokolwiek przeszłej epoki*²⁹⁷. 12 kwietnia 1904 roku, wraz z inauguracją, odbyło się przekazanie budynku szkoły przez władze miejskie skarbowi państwa. Gmach powstał w sąsiedztwie neogotyckich, ceglanych budowli kościoła św. Michała z 1871 roku i ukończonej w 1904 roku szkoły im. Johanna Heinricha Pestalozziego. Stał się elementem monumentalnego, romantycznego zespołu architektury w oprawie malowniczo ukształtowanego parku Nowowiejskiego (Waschteichpark).

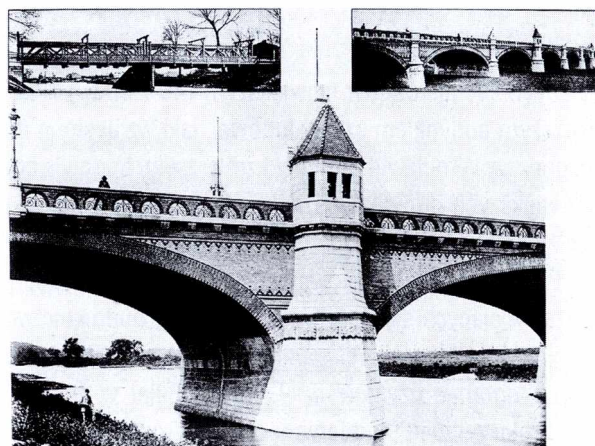
W październiku 1898 roku Plüddemann został wybrany na stanowisko przewodniczącego Związku Architektów i Inżynierów we Wrocławiu, organizacji, w której działał od 25 lat²⁹⁸. W 1899 roku radca budowlany przeprowadził się wraz z rodziną do domu przy ulicy Powstańców Śląskich 99b, położonego w pobliżu placu Powstańców Śląskich.

W latach 1898–1902 w pobliżu nowych granic Wrocławia (po dokonanych w drugiej połowie XIX wieku przyłączeniach sąsiednich terenów), przy drogach wjazdowych do miasta, powstało kilka nowych budynków opłat celnych: przy mostach Osobowickim i Trzebnickim, na Popowicach i przy ulicy Strzegomskiej. Plüddemann, we współpracy z inspektorem budowlanym Friesem, nadał im kształt przypominający wiejskie domy. Zaskakuje odmiennością secesyjna architektura rogatki przy ulicy

Strzegomskiej, zaprojektowanej w 1901 roku. Kubiczna bryła, jasne, gładkie ściany, szeroki okap dachu przywodzą na myśl wystawę darmstadtzką (1901).

Rozwój przestrzenny miasta po 1868 roku sprawił, że niezbędnym i pilnym zadaniem dla administracji miejskiej stała się reorganizacja straży pożarnej, zaopatrzenie jej w nowoczesny sprzęt i budynki oraz jej decentralizacja – przeniesienie komend na przedmieścia, by skrócić czas dojazdu do poszczególnych dzielnic miasta²⁹⁹. W 1901 roku Plüddemann wraz z Klimmem rozpoczął projekty zespołów budynków straży pożarnej przy ulicach Krakowskiej (dla przedmieścia Oławskiego), Litomskiej (dla przedmieścia Mikołajskiego) i Ołbińskiej (dla przedmieścia Odrzańskiego). Pierwsze budynki oddano do użytku już w 1904 roku. Zanim to nastąpiło, w czerwcu 1903 roku, Plüddemann wraz z pracownikami wrocławskiego

78. Wrocław, most Osobowicki (Groschelbrücke), arch. Karl Klimm, współpr. Richard Plüddemann, 1895–1897

79. Wrocław, ul. Bolesława Prusa 53–55 (Lehmdamm). Projekt budynku Szkoły Rzemiosła Budowlanego i Wyższej Szkoły Budowy Maszyn. Widok perspektywiczny, arch. Karl Klimm, 1899

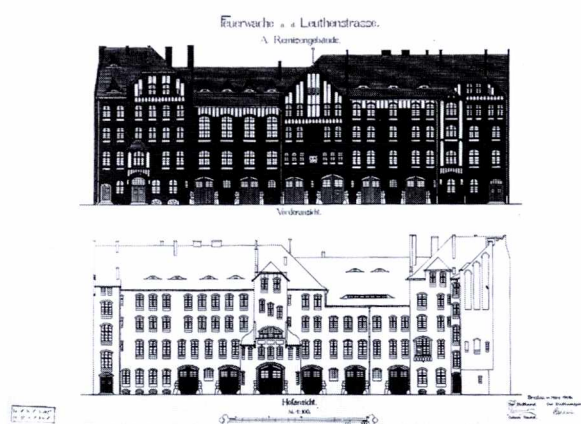

80. Wrocław, ul. Strzegomska 29 (Striegauer Chaussee). Budynek opłat celnych, widok od południa ok. 1903 r., arch. Richard Plüddemann, Friedrich Friese, 1902–1903

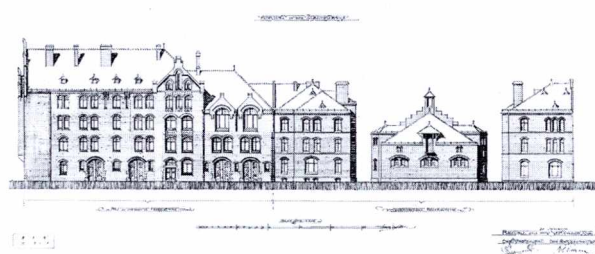
Magistratu, między innymi Wirtzem i Cabanisem, odbył podróż służbową do Szczecina, Berlina, Lipska, Altony, Hamburga, Bremy, Kolonii, Monachium, Wiednia i Budapesztu, w celu zapoznania się z budownictwem i wyposażeniem budynków straży pożarnych. Ze sprawozdania z podróży dowiadujemy się, że wrocławskie realizacje wypadły korzystnie w porównaniu z podobnymi z obszaru Niemiec i Austro-Węgier³⁰⁰.

W 1901 roku rozpoczęto również prace przy projektach dwóch hal targowych, szkół ludowych na Popowicach (1904–1906) i przy rozszerzeniu zespołów szkół przy ulicach Świętokrzyskiej (1905–1907) i Młodych Techników (1905–1908). Budynek szkoły ludowej przy ulicy Młodych Techników był największym (49-izbowy) i najdroższym budynkiem szkoły ludowej, jaki wzniesiono do tej pory we Wrocławiu. Architekt zmierzał ku budowie coraz większych budynków szkół, które wydawały się lepsze z technicznego i ekonomicznego punktu widzenia.

Plüddemann był atakowany przez radnych miejskich, sprzeciwiających się dużym wydatkom na budownictwo szkolne, za *zbytęcną elegancję i zbytek w rozbudowanym programie użytkowym*³⁰¹. Radny Biller w styczniu 1904 roku zarzucił Plüddemannowi, że *drożyzna naszych*

Wrocław, ul. Litomska 63/65 (Leuthenstraße). Komenda Straży Pożarnej nr 2.

81. Wrocław, ul. Litomska 63/65 (Leuthenstraße). Komenda Straży Pożarnej nr 2. Rysunki powykonawcze elewacji budynku remizy, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, Charlot Cabanis, 1905

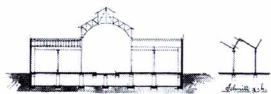
82. Wrocław, ul. Litomska 63–65. Komenda Straży Pożarnej nr 2, budynki stajni i warsztatów około 1905 roku, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1902–1904. W głębi widoczny budynek I szkoły ludowej przy ulicy Młodych Techników 58, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1900–1902

83. Wrocław, ul. Ołbińska 19 (Elbingstraße 17–19). Projekt rozbudowy Komendy Straży Pożarnej nr 3. Widok od ulicy Ołbińskiej, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1902

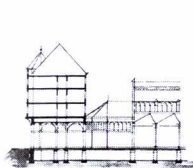
Anzahl gegen die Testanweisung

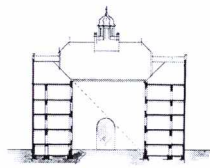
Bewicht gegen die Fixationsdeure

Schlussatz

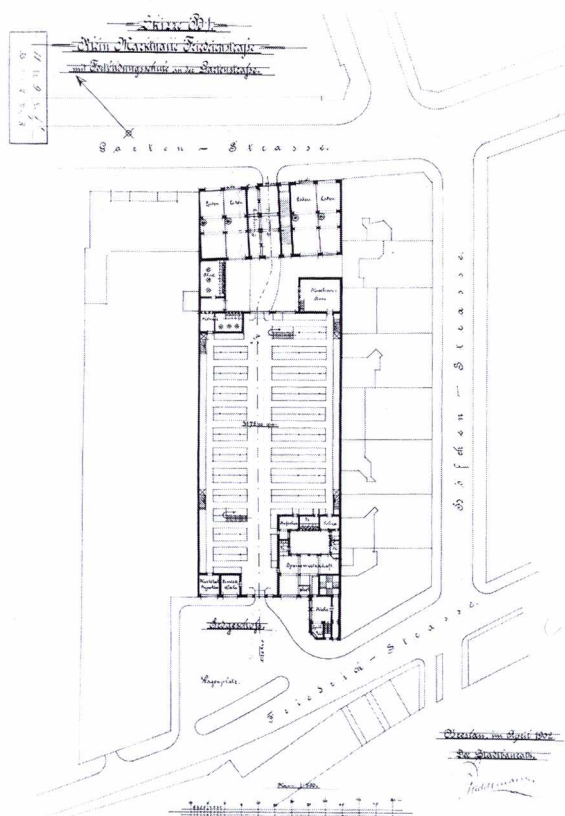

family: 0.4

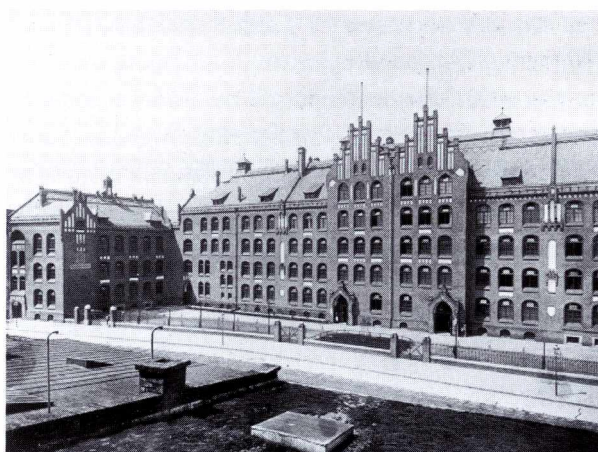
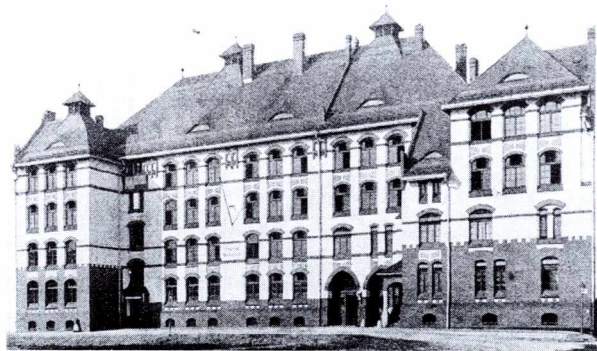

Schull et al.

Endau am 1. März 1901
Der Stadtbaurath

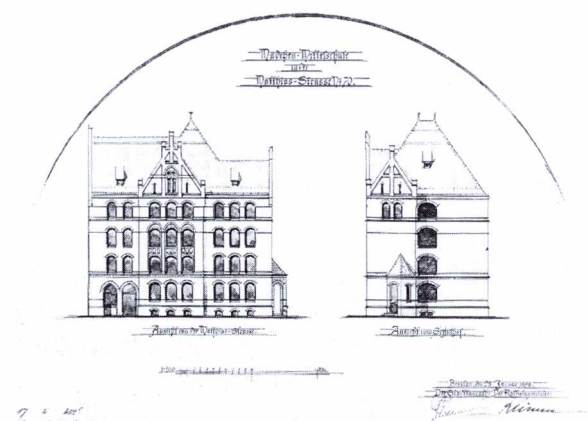
85. Wrocław, ul. Kolejowa 43–45. Projekt Hali Targowej II.
Rzut parteru, skala 1:500, arch. Richard Plüddemann, 1902

88. Wrocław, ul. Młodych Techników 58 (Anderssenstraße 58–62).
Budynek II zespołu szkół ludowych. Elewacja frontowa ok. 1908 r.,
arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, Hermann Froböse, 1905–1908

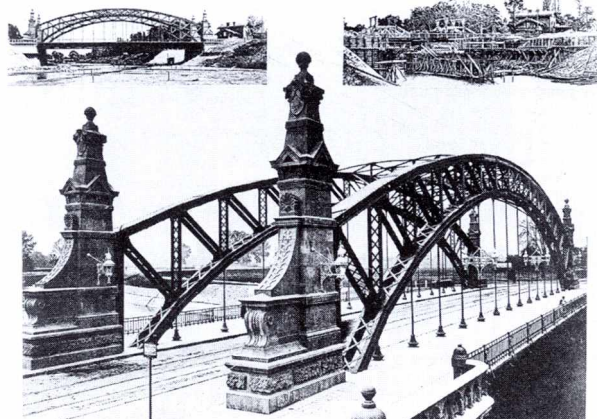

89. Wrocław, ul. Młodych Techników 58. Wnętrze klatki schodowej budynku II szkoły ludowej

90. Wrocław, ul. Juliana Ursyna Niemcewicz 2 (Rosenstraße). Projekt budynku Szkoły Średniej nr 4 „Katharinenschule” dla Dziewcząt. Elewacje, skala 1:200, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1898

91. Wrocław, ul. Juliana Ursyna Niemcewicz 2. Budynek Szkoły Średniej nr 4 „Katharinenschule” dla Dziewcząt. Fasada, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, współpr. Hermann Froböse, 1898–1901

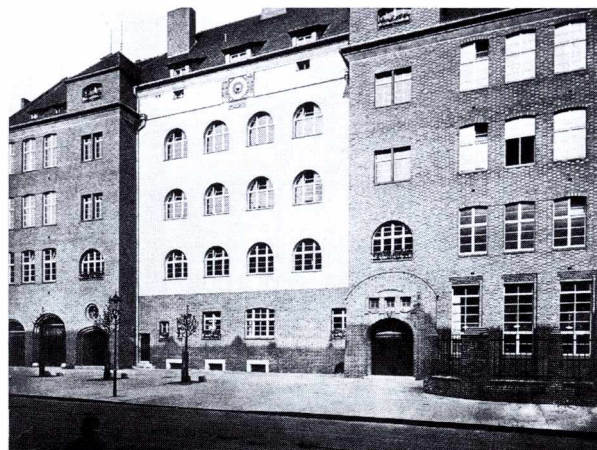
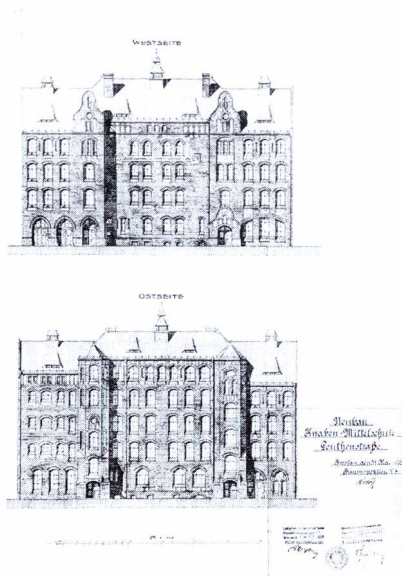

92. Wrocław, most Zwierzyniecki (Passbrücke), arch. Karl Klimm, współpr. Richard Plüddemann, 1895–1897

szkół działa denerwująco na szeroki krąg naszego mieszczaństwa³⁰². Być może neogotyckie zdobienia elewacji były już wówczas postrzegane jako anachronizm, gdyż wrocławskie gmachy szkół pod względem funkcjonalnym, sanitarnym i technicznym nie ustępowały podobnym budynkom w innych niemieckich miastach. Rada Miejska była trudnym i wymagającym inwestorem. Rygorystyczne wymagania finansowe komisji, prowadzące często do rezygnacji z zastosowania drogich materiałów budowlanych i form zdobniczych, ograniczały realizację zamierzeń architekta. Jego praca sprowadzała się wtedy do ciągłych zmagani o każdy szczegół projektu. Równie często zdarzało się jednak, że Plüddemann dzięki swemu uporowi i darowi przekonywania doprowadzał do zatwierdzenia przez Radę Miejską najdroższej z kilku wersji projektu (budynek szkoły średniej przy ulicy Niemcewicz) lub projektu już wcześniej odrzuconego (hala gimnastyczna z mieszkaniami przy ulicy Swobodnej). Również Alfred Messel usprawiedliwiał twórczość swego przyjaciela, berlińskiego architekta miejskiego Ludwiga Hoffmanna tym, że inwestor (Magistrat i Rada Miejska) przeszkadzał mu w realizacji jego pomysłów³⁰³. 16 listopada 1903 roku, w dniu oddania do użytku nowego gmachu Gimnazjum św. Elżbiety, Richard Plüddemann otrzymał tytuł Królewskiego Tajnego Radcy Budowlanego – tytuł jednego z najwyższych rangą państwowych urzędników budowlanych³⁰⁴. Należy przypuszczać, że uhonorowano właśnie w ten sposób jego zasługi w dziedzinie budownictwa szkolnego.

W 1904 roku radca budowlany przeprowadził się do Szczytnik, intensywnie rozwijającej się dzielnicy w północno-wschodniej części miasta. Zamieszkał przy dzisiejszej ulicy Marii Skłodowskiej-Curie 91 (Tiergartenstraße),

93. Wrocław,
ul. Litomska 61.
Projekt
ewangelickiej
Szkoły Średniej
im. Karla von Holtei
dla Chłopców.
Elewacje wschodnia
i zachodnia,
skala 1:100,
arch. Hermann
Froböse, 1907

94. Wrocław, ul. Litomska 61. Fragment fasady budynku ewangelickiej Szkoły Średniej im. Karla von Holtei dla Chłopców w 1909 r., arch. Richard Plüddemann, Gustav Oelsner, 1907–1909

róg Wybrzeża Wyspiańskiego (Uferstraße), między kompleksem Klinik Uniwersytetu Wrocławskiego i terenem budowy Wyższej Szkoły Technicznej (Technische Hochschule), przy moście Zwierzynieckim (1895–1897), którego malowniczy wystrój zaprojektował wraz Klimmem. Rozwój tej części miasta wspomógł Plüddemann koncepcją budowy mostu Cesarskiego (Kaiserbrücke, dziś Grunwaldzki) – „zblizającego” ją do centrum miasta, oddanego do użytku 10 października 1910 roku³⁰⁵. Wystrój architektoniczny tego mostu – wartościowy przykład monumentalnego nurtu w architekturze niemieckiej przełomu XIX i XX stulecia, stanowiący połączenie lekkiej, efektywnej konstrukcji wiszącej, z ciężkimi, „romanizującymi” łukami triumfalnymi pylonów wjazdowych³⁰⁶, został także przez niego zaprojektowany³⁰⁷.

95. Wrocław, ul. Powstańców Śląskich 125–143 (Kaiser-Wilhelm Straße). Hala festiwalowa VII Niemieckiego Święta Towarzystwa Śpiewaczego w 1907 r. Fragment elewacji hali zaprojektowanej przez Hermanna Wahlicha i Dennera, 1906–1907

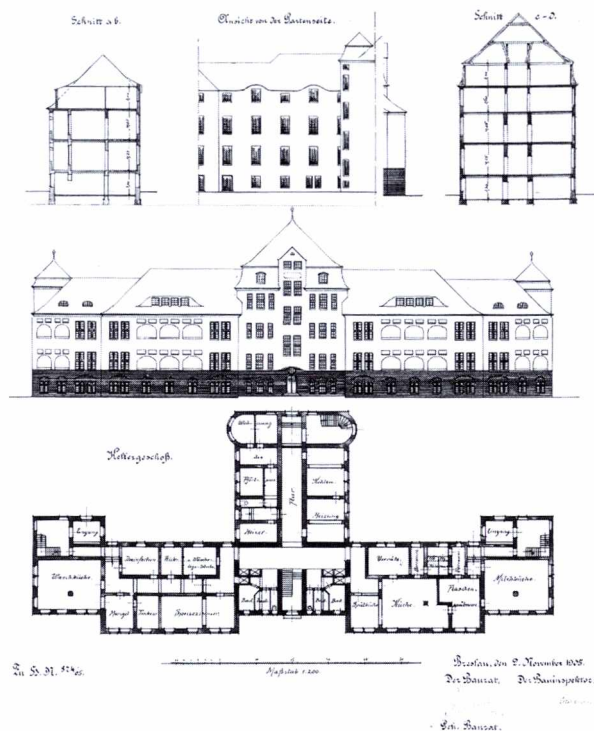

W 1905 roku powstały projekty kolejnych szkół – drugiego budynku szkoły ludowej przy ulicy Dawida (1907–1909) i szkoły średniej przy ulicy Litomskiej (1907–1909). W tym samym roku Plüddemann opracował wycieczne do projektu hali festiwalowej na VII Niemieckie Święto Towarzystwa Śpiewaczego przy ulicy Powstańców Śląskich (1905–1907). Pod budowę hali wydzierżawiono, należący do Augusty Agath, teren w pobliżu placu Powstańców Śląskich, między ulicami Sztabową i Hallera (Menzel-, Kürassierstraße). Wzorcami do ustalenia wymiarów i programu użytkowego wrocławskiej hali były podobne budowle w Wiedniu (Kremser, 1890) i Grazu (1902) oraz wrocławska hala gimnastyczna zaprojektowana przez Klimma na święto gimnastyczne w 1894 roku, które odbyło się w tym samym miejscu³⁰⁸. Po wykonaniu przez Plüddemanna projektu wstępnego rzutu i konstruk-

96. Wrocław, ul. Powstańców Śląskich 125–143. Hala festiwalowa VII Niemieckiego Święta Towarzystwa Śpiewaczego. Wnętrze hali na podstawie planu i projektu konstrukcji Richarda Plüddemanna

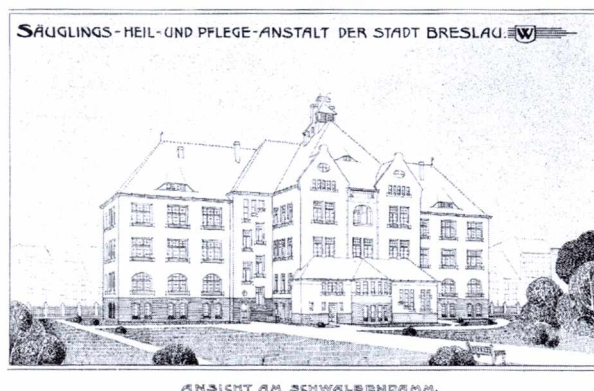

Skizze für das städt. Säuglingsheim.

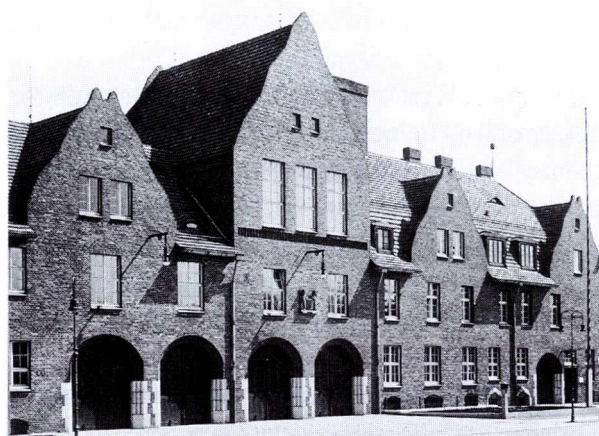

97. Wrocław, ul. Józefa Marii Hoene-Wrońskiego 13c (Schulgasse 13b). Projekt miejskiej ochronki dla niemowląt. Rzut piwnic, przekroje, elewacja frontowa i ogrodowa, skala 1:200, arch. Richard Plüddemann, Charlot Cabanis, 1905

cji hali ogłoszono konkurs na jej wystrój architektoniczny (1906). Konkurs wygrali architekt Hermann Wählich i malarz Denner. Wybrana w przetargu firma budowlana cieśli i radnego miejskiego Hugo Bauma została zobowiązana do budowy, utrzymania (koszty eksploatacji budynku i ochrony przeciwpożarowej) i rozbiórki drewnianej hali po zakończeniu festiwalu. Plüddemann wybrał jako konstrukcję nośną hali festiwalowej drewniane dźwigary łukowe typu „Stephan” o rozpiętości 33 m i rozstawie 5 m (wymiary sali widowiskowej 46 × 124 m). Dla uniknięcia powstawania echa i poprawienia warunków akustycznych nie zastosował koleby o przekroju w formie pełnego łuku, lecz o przekroju wysokiego łuku odcinkowego. Wszystkie narożniki hali zostały zaokrąglone. Uzyskano w ten sposób doskonałe warunki akustyczne w hali. We Frankfurter Zeitung pisano 2 sierpnia 1907 roku: *Nie zapomni się brzmienia hymnu, który rozległ się z 22 tysięcy gardeł i w sposób niewypowiedzianie wspaniały odbił się echem w hali o cudownej akustyce. (...) Akustyka była wprost niespotykana, miało się poczucie, że hala jak żywa istota miała swój własny język o cudownej dźwięczności*³⁰⁹.

98. Wrocław, ul. Józefa Marii Hoene-Wrońskiego 13c (Schulgasse 13b). Projekt miejskiej ochronki dla niemowląt. Widok perspektywiczny w kierunku ul. Wrońskiego, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1905

99. Wrocław, ul. Gdańska 13–15 (Danzigerstraße). Fragment fasady budynku remizy komendy straży pożarnej na przedmieściu Piaskowym po 1910 r., arch. Richard Plüddemann, Charlot Cabanis, 1908–1911

100. Wrocław, ul. Gdańska 13–15. Komenda straży pożarnej na przedmieściu Piaskowym. Wieża do ćwiczeń oraz budynek stajni i wozowni

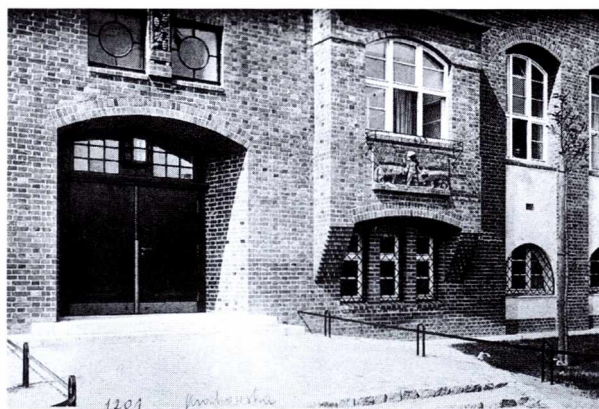

101. Wrocław, ul. Ks. Józefa Poniatowskiego 9 (Blücherstraße 9–13). Szkoła Wyższa dla Dziewcząt im. Cesarzowej Wiktorii. Budynek główny od strony zachodniej ok. 1909 r., arch. Charlot Cabanis, współpr. Richard Plüddemann, 1906–1909

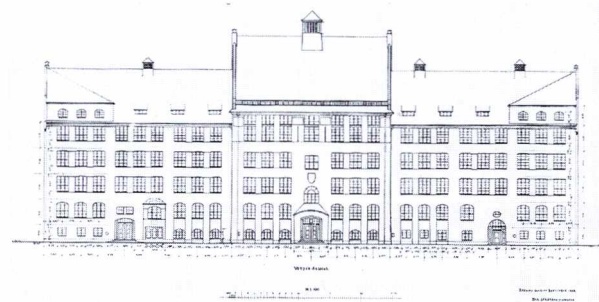
Plüddemann nadał hali formę prostopadłościanu przykrytego walcowatym dachem czterospadowym, otoczonego otwartym obejściem i galerią nakrytą dachem pulpitowym. Bryłę zdominował portal wejściowy flankowany dwiema wieżami z kłatkami schodowymi. Możliwość uczestniczenia w projektowaniu hali festiwalowej dla Plüddemanna, wielkiego miłośnika muzyki, była dużym przeżyciem³¹⁰. Pisał on w Zentralblatt der Bauverwaltung w 1907 roku: *Jest szczęściem dla człowieka lubiącego śpiewać zatrudnienie przy wznoszeniu hali na Święto Towarzystwa Śpiewaczego*³¹¹.

26 czerwca 1906 roku rozpoczęto budowę obu wrocławskich hal targowych. Miejski radca budowlany, który wykonał wstępne szkice hal, uczestniczył już od 1900 roku w pracach komisji technicznej, przygotowującej tę ważną miejską inwestycję. Dwie hale (przy placu Nankiera i ulicy Kolejowej) oddano do użytku równocześnie, 5 października 1908 roku³¹². Tego samego dnia zlikwidowano wszystkie otwarte targowiska miejskie, motywując to zamiarem zwiększenia opłacalności inwestycji. Wspaniałe wnętrza hal o żelbetowej konstrukcji z parabolicznymi łukami stały się we Wrocławiu zapowiedzią epoki architektury funkcjonalizmu.

W 1906 roku powstały projekty kilku budowli, które zostały ukończone już po 1908 roku, po odejściu Plüddemanna na emeryturę. W niezrealizowanych projektach miejskiej ochronki dla niemowląt przy ulicy Wrońskiego z lat 1905–1907 oraz komendy straży pożarnej na przedmieściu Piaskowym przy ulicy Gdańskiej (1906–1911) z 1906 roku, wykonanych wraz z inspektorem Cabanisé, widoczne są elementy stylu „rodzimego”, ar-

Reconstr. Zeichnung. VORANSICHT DER SÜDLICHEN SEITE

102. Wrocław, ul. Krakowska 56–58 (Ohlauer Chaussee). Fragment południowej elewacji budynku szkoły ludowej, 1910 r., arch. Richard Plüddemann, Gustav Oelsner, 1908–1910

103. Wrocław, ul. Krakowska 56–58. Rysunek pomiarowy budynku szkoły ludowej. Elewacja południowa, arch. Gustav Oelsner, skala 1:100, 1908

chitektury nawiązującej do prostoty domu wiejskiego, tradycji regionalnej sztuki budowlanej, propagowanej od przełomu wieków między innymi przez drezdeński Deutscher Bund für Heimatschutz, a we Wrocławiu dzięki wystawie Śląskiego Towarzystwa Rzemiosła Artystycznego w 1904 roku. Nawiązujący do wiejskiej architektury zespół budynków straży pożarnej przy ulicy Gdańskiej zachwyca prostotą i urokiem, może być uznany za najpiękniejszy we Wrocławiu kompleks budynków straży pożarnej.

W 1908 roku, ostatnim roku urzędowania Plüddemanna na stanowisku Stadtbaurata, rozpoczęta była budowa następujących zespołów i gmachów: Wyższej Szkoły dla Dziewcząt im. Cesarzowej Wiktorii (1906–1909, proj. C. Cabanis pod kierunkiem R. Plüddemanna, stan surowy w 1908 roku), drugi budynek szkoły ludowej przy ulicy Dawida (1907–1909, proj. R. Plüddemann, K. Klimm, stan surowy w 1908 roku), drugi budynek szkoły ludowej na Popowicach (1907–1909, proj. R. Plüddemann, H. Froböse, stan surowy w 1908 roku), szkoła ludowa

104. Wrocław, ul. Sucha 1 (Sadowastraße). Dom opieki społecznej. Widok od strony północno-zachodniej, 1909 r., arch. Karl Klimm, współpr. Richard Plüddemann, 1907–1909

przy ulicy Krakowskiej (1908–1910, proj. R. Plüddemann, G. Oelsner, w 1908 roku początek prac ziemnych), ewangelicka szkoła średnia dla chłopców przy ulicy Litomskiej (1907–1909, proj. R. Plüddemann, G. Oelsner, w 1908 roku ukończony stan surowy), straż pożarna przy ulicy Gdańskiej (1908–1911, proj. R. Plüddemann, C. Cabanis, w 1908 roku roboty ziemne), most Cesarski (1908–1910, w lutym 1908 początek prac budowlanych), dom opieki społecznej przy ulicy Suchej (1907–1909, proj. K. Klimm pod kierunkiem R. Plüddemanna, w 1908 roku stan surowy), ochronka dla niemowląt przy ulicy Wrońskiego (1907, projekt koncepcyjny). Tymi pracami budowlanymi kierowali do końca zatrudnieni przy wykonaniu projektów inspektorzy budowlani Charlot Cabanis, Gustav Oelsner oraz architekt magistracki Karl Klimm, nie wprowadzając radykalnych zmian w architekturze budowli. Z wyjątkiem sporządzenia nowego projektu ochronki dla niemowląt, nie ingerował w nią również nowy radca budowlany Max Berg (1870–1947).

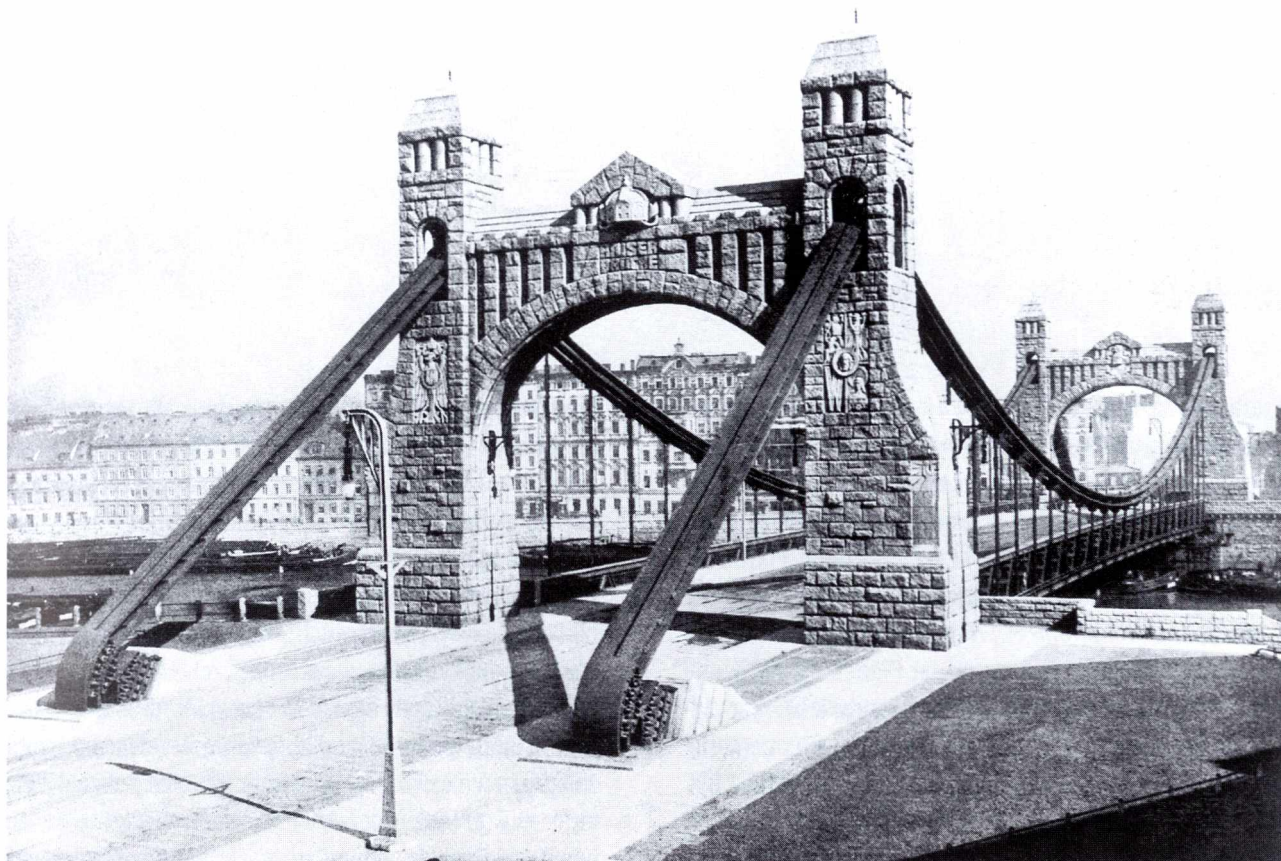
Działalność społeczna Richarda Plüddemanna, udział w komisjach i sądach konkursowych

Richard Plüddemann, oprócz pracy projektowej, uczestniczył w komisjach i przewodniczył podkomisjom technicznym odpowiedzialnym za ważne inwestycje miejskie, takie jak: renowacja ratusza (1885–1891), budowa rzeźni miejskiej (1892–1896)³¹³, budowa hal z okazji świąt i festiwali (1894, 1906)³¹⁴, portu miejskiego (1897–1901)³¹⁵, hal targowych (1900–1908), przytułku dla ubogich (1896–1902). Komisje składające się ze specjalistów, biorąc pod uwagę najnowsze osiągnięcia europejskie w danych dziedzinach, określały wymagania, jakie musieli spełnić architekci i wykonawcy³¹⁶. Zadaniem komisji było ustalenie programu użytkowego inwestycji, sprawdzanie projektów, opiniowanie i doradztwo przy realizacji (rozstrzyganie przetargów) oraz odbiorze technicznym³¹⁷.

Z racji sprawowanego stanowiska i wysokich kompetencji, Plüddemann był powoływany do sądów konkursowych na najbardziej prestiżowe budowle we Wrocławiu, a także na Śląsku³¹⁸. Sędziami we wrocławskich konkursach architektonicznych byli zazwyczaj: przedstawiciel władz miejskich – nadburmistrz, miejski radca budowlany, uznany architekt – radca budowlany, zwykle z Berlina, Lipska lub Drezna, radca rządowy – przedstawiciel królewskiej administracji budowlanej, przedstawiciel inwestora lub przyszłego użytkownika (na przykład Kościoła), jeden z radców miejskich lub radców – członków Miejskiej Delegacji Budowlanej przy Magistracie. Udział w sądach konkursowych umożliwiał wpływ na kształt architektury miasta. Skład komisji był na ogół publikowany w chwili ogłoszenia konkursu, co umożliwiało wykonanie projektu „pod gusty” sędziów konkursowych.

W listopadzie 1889 roku Magistrat ogłosił konkurs na projekt odbudowy hełmu wieży kościoła św. Marii Magdaleny. W sądzie konkursowym wzięli udział burmistrz Ferdinand Julius Ernst Friedensburg, radca budowlany Reinhold Persius, duchowny z kościoła św. Marii Magdaleny oraz trzech architekci-neogotyści: kościelny radca budowlany Joseph Ebers, miejski radca budowlany Richard Plüddemann, królewski radca budowlany Carl Lüdecke³¹⁹. Warunki konkursowe nie narzucały projektantom stylu budowli³²⁰. Należało wziąć pod uwagę proporcje i obrys istniejącego hełmu³²¹. Mimo to konkurs rozstrzygnięty w listopadzie 1889 roku przyniósł prace o formach średniowiecznych, a także średniowieczno-renesansowych. Wygrała neogotycka praca Ernsta Mehla³²² z Wrocławia (*Im Geiste der Alten*)³²³.

Ścisłe określone warunki konkursowe, opracowane przy udziale miejskiego radcy budowlanego, mogły w znacznym stopniu ograniczać inwencję uczestników do jednej, jego własnej wizji. Przykładem może być konkurs na ideowe rozwiązanie konstrukcji mostu Cesarskiego, otwarty 2 kwietnia 1905 roku. W warunkach konkurso-

wych określono preferencje rozwiązań z przewężeniem konstrukcji w środkowej części, jedno- lub trójpřęstowych, z chodnikami na zewnątrz konstrukcji. W sądzie konkursowym, oprócz Richarda Plüddemanna, uczestniczyli: burmistrz Georg Bender³²⁴, profesor Hoffmann z Darmstadt i radca budowlany do spraw inżynierii miejskiej Alfred von Scholtz. Projekt Martina Mayera z Hamburga i E. Weyraucha z Berlina, który uzyskał I nagrodę, odpowiadał warunkom konkursowym i idei Plüddemanna, naszkicowanej już w 1902 roku, a opublikowanej wraz z projektem nowego wrocławskiego ratusza w czasopiśmie Schlesien w 1910 roku. Była to wizja mostu wiszącego, stwarzającego architektoniczną oprawę dla panoramy Ostrowa Tumskiego³²⁵. Warunki konkursowe były przeważnie określone w ten sposób, że autor uhonorowanej nagrodą pracy nie zachowywał prawa do realizacji budowli i kierowania jej budową. O tym miał zadecydować inwestor, który stawał się właścicielem nagrodzonego projektu. Ostateczny projekt mostu Cesarskiego, opierający się na koncepcji konkursowej, wykonali: Günthel i Scholtz (projekt konstrukcji) oraz Plüddemann (projekt wystroju architektonicznego, od 1909 roku kontynuowany przez Klimma)³²⁶.

105. Wrocław, most Grunwaldzki (Kaiserbrücke), widok od południa, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1908–1910

Plüddemann określał też szczegółowe wytyczne do warunków konkursowych, program użytkowy, czasem wykonywał projekt wstępny. Na potrzeby konkursu na projekt koncepcyjny elewacji i detalu hali festiwalowej przy ulicy Powstańców Śląskich 125–143 (21.01.1906) wykonał projekt planu sytuacyjnego, dyspozycji rzutu hali i określił rodzaj drewnianego systemu konstrukcyjnego. Jako przewodniczący sądu konkursowego miał wpływ na zwycięstwo secesyjnej pracy architekta Hermanna Wahlicha i malarza Dennera³²⁷. Świadczy o tym otwarty list do wszystkich wrocławskich związków śpiewaczych, opublikowany 11 lutego 1906 roku w Ostdeutsche Bauzeitung przez Plüddemanna, w którym broni on swego wyboru, zapewniając, że hala *będzie piękna i będzie budziła odświeżające wrażenie*³²⁸.

Powolywanie do sądu konkursowego umożliwiło architektowi szerzenie jego idei, dzięki określeniu wymagań konkursu, a następnie popularyzacji premiiowanych projektów w pismach fachowych³²⁹. Warunki konkursowe określały często styl projektowanej budowli. Kościół

Lutra we Wrocławiu (konkurs z 1.01.1892) miał otrzymać *formy gotyckiej architektury ceglanej z użyciem kamiennego detalu i malowniczo ukształtowaną bryłę*. Plüddemann uczestniczył w sędzię konkursowym wraz z tajnym radcą budowlanym Persiusem z Berlina, królewskim radcą budowlanym Lüdeckem, architektem Heinzem i biskupem Treblinem³³⁰. W materiałach źródłowych wzmiankowany jest również udział Plüddemanna w sądach konkursowych na pomniki wrocławskie³³¹.

Intensywną pracę projektową Richard Plüddemann łączył również z aktywną działalnością społeczną. Był członkiem i przewodniczącym komisji i stowarzyszeń artystycznych skupiających najznakomitszych twórców Wrocławia i prowincji. Najbardziej znaczące z nich to: Związek Architektów i Inżynierów we Wrocławiu (Architekten- und Ingenieur-Verein) i Związek Architektów w Berlinie, Wrocławskie Stowarzyszenie Artystów (Breslauer Künstlerverein)²⁰, Śląskie Towarzystwo Miłośników Sztuki (Schlesische Kunstverein), Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Sztuki (Breslauer Kunstverein), Okręgowy Związek Cechowy Śląskich Mistrzów Rzemiosła Budowlanego (Innungs-Bezirks-Verband Schlesischer Bauwerksmeister) – honorowe członkostwo cechu mularskiego³³², komisja Stary i Nowy Wrocław (Alt- und Neu-Breslau), Kuratorium Muzeum Sztuk Pięknych we Wrocławiu, Komisja Badania i Ochrony Zabytków Prowincji Śląskiej (Prov. Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien).

Związek Architektów i Inżynierów miał za zadanie obronę interesów wyższego personelu technicznego i jednoczył przede wszystkim urzędników budowlanych – państwowych i miejskich. Richard Plüddemann należał do niego od 1873 do 1909 roku, z przerwą w latach 1884–1885. Swą działalność w związku rozpoczął udziałem w konkursach miesięcznych w latach 1873–1884. Przez rok, od października 1898 roku, pełnił funkcję przewodniczącego wrocławskiego oddziału. Głównym celem wroc-

ławskiego związku, podobnie jak oddziału berlińskiego, do którego Plüddemann również należał, było uzupełnianie wiedzy fachowej architektów przez organizowanie wykładów i konkursów. Richard Plüddemann wygłosił w siedzibie wrocławskiego oddziału kilkanaście wykładów informujących o bieżących sprawach Miejskiej Administracji Budowlanej, jej ostatnich projektach. Niektóre z nich zostały opublikowane w czasopismach fachowych, a ich streszczenia ukazały się we wrocławskiej prasie codziennej³³⁴. Plüddemann miał okazję zaprezentować na forum związku swoje wizje przyszłej architektury Wrocławia, które nie zawsze doczekały się urzeczywistnienia. Tu przedstawił między innymi propozycje: budowy pomnika cesarza Wilhelma I przy ulicy Świdnickiej (1888), hal targowych (1891), nowego ratusza (1896), hali wystawowej przy Muzeum Rzemiosł Artystycznych i Starożytności (1909) oraz rozbudowy wzgórza Liebicha (1892). Plüddemann był też członkiem Śląskiego Towarzystwa Miłośników Sztuki, którego zadaniem było propagowanie sztuk pięknych, głównie malarstwa, przez organizowanie wystaw i zakupy dzieł sztuki dla Muzeum Sztuk Pięknych. Richard Plüddemann po śmierci przewodniczącego tej organizacji – Carla Lüdeckego w 1894 roku, zajął jego miejsce i jednocześnie objął po nim funkcję przedstawiciela towarzystwa w kuratorium Muzeum Sztuk Pięknych (do 1909 roku)³³⁵. Członkiem Wrocławskiego Stowarzyszenia Artystów Plüddemann był przez 23 lata (1885–1908)³³⁶.

Znany jest udział Plüddemanna w pracach komisji, których celem była ochrona zabytków. W 1894 roku został on członkiem Komisji Badania i Ochrony Zabytków Prowincji Śląskiej i działał w niej do 1908 roku³³⁷. Wzmógł ruch budowlany w obrębie Starego Miasta we Wrocławiu na początku XX wieku spowodował szybkie wyburzenie renesansowych i barokowych kamienic mieszczańskich i zastępowanie ich domami handlowymi. *Na skutek zmagania między nowoczesnymi potrzebami a pietyzmem*

dla przeszłości, i dla poparcia tych ostatnich głosów ustanowiono 18 stycznia 1905 roku z inicjatywy burmistrza Georga Bendera komisję Stary i Nowy Wrocław pod przewodnictwem Richarda Plüddemanna. Komisja ta stawiała sobie za cel uzyskanie wpływu na *zachowanie i kształtowanie (...) obrazu miasta*. Prace komisji miały przede wszystkim pomóc utrzymać odrębność Rynku, zapobiec jego gwałtownej przebudowie na skutek „inwazji” wielkich domów handlowych³³⁸, służyć *ochronie zabytków i przyrody miasta, pięknemu kształtowaniu obrazu miasta w przyszłość*³³⁹. Powołanie tej komisji było konsekwencją propagowania przez teoretyków ruchu Heimatschutz nowej metody ochrony zabytków, by nie chronić *jedynie pojedynczych, znaczących pomników artystycznej działalności dawnych lat*, lecz całe zespoły – *całkowitą fizjonomię kraju ojczystego, jaka rozwinęła się na przestrzeni wieków (...) przed bezmyślnym, czy świadomym zniszczeniem* (Ernst Rudorff, 1892)³⁴⁰. Oprócz Plüddemanna do komisji należeli między innymi konserwator zabytków prowincji doktor Ludwig Burgemeister, profesor Akademii Sztuk Pięknych Hans Poelzig, dyrektor Muzeum Rzemiosł Artystycznych i Starożytności profesor doktor Karl Masner³⁴¹. Autorytet członków komisji miał zapewnić jej wpływ na kształtowanie opinii mieszkańców Wrocławia³⁴².

Plüddemann, jako jedna z najwybitniejszych postaci ówczesnego wrocławskiego środowiska artystycznego i autorytet, z którego zdaniem się liczone, był zapraszany do komisji ekspertów, komisji i organizacji o profilu artystycznym, opiniujących i opiniotwórczych, mając również dzięki nim wpływ na politykę kulturalną miasta, na kształtowanie opinii w zakresie sztuki, ochrony zabytków, tworzenia współczesnej architektury. Z powodu swego stanowiska i poważania, jakim się cieszył, zajmował w kulturalnym życiu miasta ważne miejsce obok takich osób, jak burmistrz Georg Bender czy architekci: Carl Lüdecke (1826–1894), Carl Schmidt (zm.1888), Aleksander Kau-

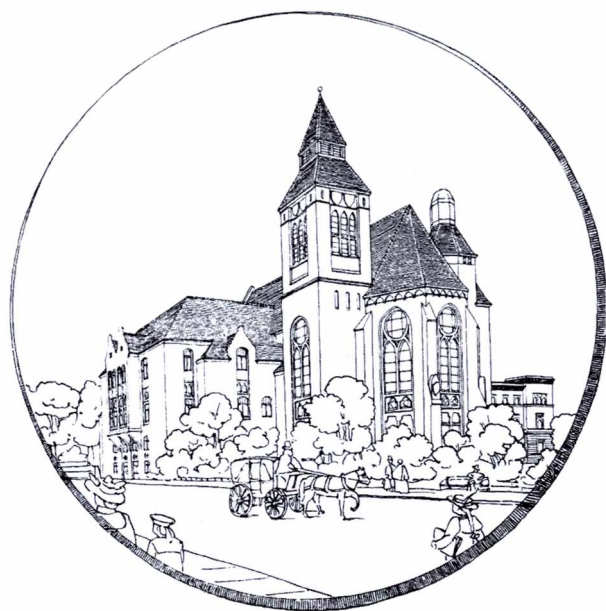
mann, Hans Poelzig (1869–1936). Członkostwo w stowarzyszeniach, komisjach, udział w sądach konkursowych umożliwiały mu kontakt z wieloma uznanymi niemieckimi architektami. Wśród nazwisk, które potwierdzają źródła archiwalne można wymienić: Reinholda Persiusa, Conrada Wilhelma Hasego, Paula Wallota, Oskara Hossfelda, Ludwiga Hoffmanna.

Propozycje architektoniczne dla Wrocławia (1909–1910)

Richard Plüddemann złożył swój urząd 1 stycznia 1909 roku z powodu choroby, na krótko przed upływem drugiej, dwunastoletniej kadencji³⁴³. Na stanowisku miejskiego radcy budowlanego zastąpił go Max Berg (1870–1947).

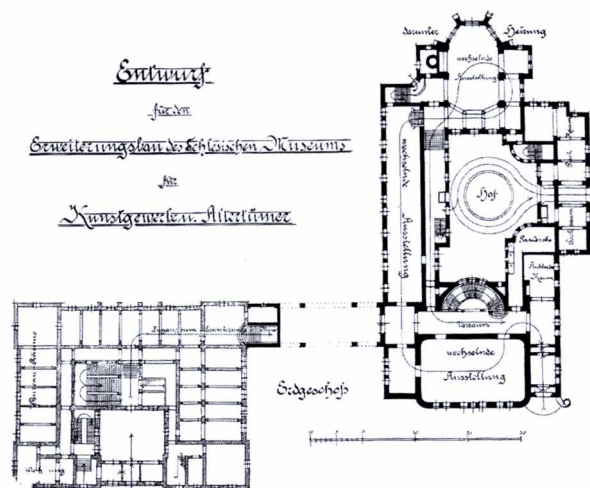
W grudniu 1908 roku, w związku z odejściem w stan spoczynku, Plüddemann za zasługi dla miasta został odznaczony królewskim Orderem Korony III klasy (Kronenorden)³⁴⁴ i Czerwonym Orderem Orła IV klasy (Rote Adlerorden)³⁴⁵, a w czasie uroczystości pożegnalnej na cześć odchodzącego radcy, jaka odbyła się 12 marca 1909 roku, uhonorowano go tytułem nestora miasta³⁴⁶. Richard Plüddemann po odejściu na emeryturę nie zrezygnował z działalności na rzecz Wrocławia. Jego propozycje zarządzenia dwóm pilnym potrzebom – budowy nowego ratusza i hali wystawowej – ukazały się w II i III roczniku czasopisma Schlesien³⁴⁷.

Bezpośrednią przyczyną powstania projektu hali wystawowej było odwołanie Wystawy Ogrodnictwa i Sadownictwa, która miała odbyć się we Wrocławiu w 1910 roku, z powodu braku właściwej hali wystawowej³⁴⁸. Jak stwierdzono w lokalnej prasie, był to wystarczający powód, by *ożywić śpiącego ducha przedsiębiorczości w miarodajnych kręgach*³⁴⁹. Plüddemann na przełomie 1908 i 1909 roku opracował i, dzięki publikacji w piśmie Schlesien, przedstawił do publicznej dyskusji projekt hali wystawowej, jako rozszerzenia istniejącego Muzeum Rzemiosł

106. Wrocław, ul. Krupnicza (Graupenstraße). Projekt rozbudowy Śląskiego Muzeum Rzemiosła Artystycznego i Starożytności. Widok perspektywiczny od strony fosy, arch. Richard Plüddemann, 1909

107. Wrocław, ul. Krupnicza. Projekt rozbudowy Śląskiego Muzeum Rzemiosła Artystycznego i Starożytności. Rzut parteru

Artystycznych i Starożytności, któremu po dziesięciu latach od przeniesienia go do dawnego budynku Stanów Śląskich zaczynało brakować przestrzeni ekspozycyjnej. Przy opracowaniu projektu służył architektowi radą dyrektor tego muzeum profesor Karl Masner. Plüddemannowi przyświecała zapewne idea, by architektura oddawała charakter zbiorów muzeum, podobnie jak neogotycki gmach muzeum Marchijskiego w Berlinie (1901–1907) wzniesiony przez Ludwiga Hoffmanna dwa lata wcześniej. Dlatego część wschodnia budynku, mieszcząca zbiory średniowieczne, miała otrzymać kształt gotyckiej bazyliki z chórem, emporami i dwiema wieżami. Niespójny stylowo projekt łączył ostre, wertykalne formy gotyckiej hali wystawowej z wywodzącymi się z secesji międko zarysowanymi kształtami ryzalitu, szczytów lukarn, kopułki wieńczącej wieżę oraz neorenesansowymi elewacjami istniejącego budynku.

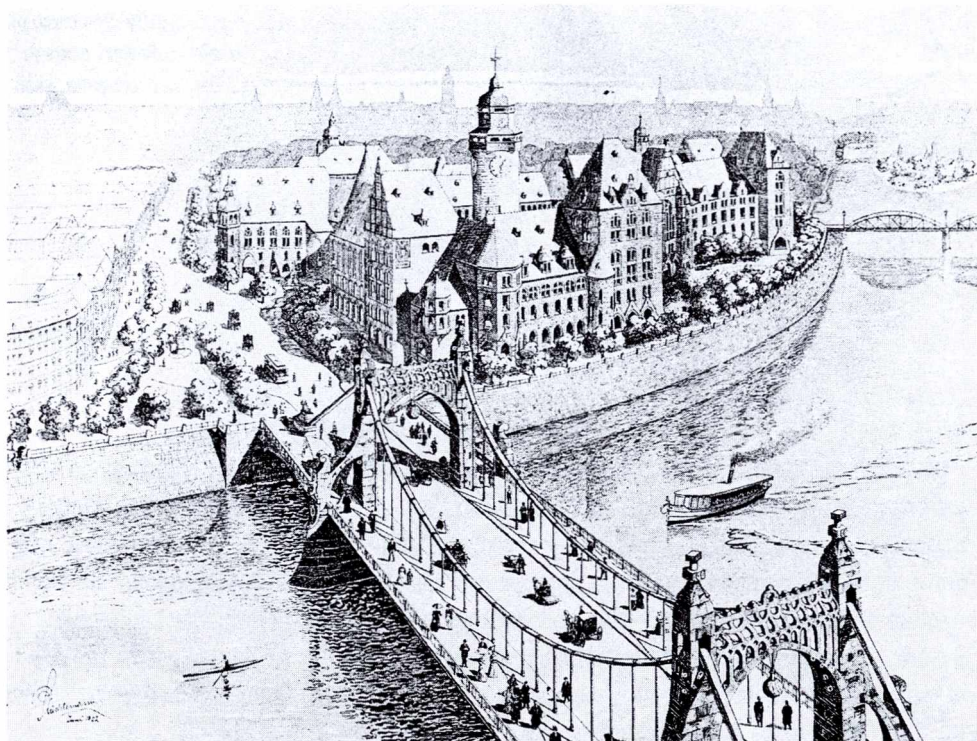
Ustalony przez architekta skromny program użytkowy hali wystawowej wynikał z jego przekonania, że Wrocław leży w nieuczęszczanym zakątku Niemiec i organizowanie dużych wystaw mogłoby miastu przynieść jedynie straty. Mimo naglącej potrzeby budowy takiej hali, miasto nie dysponowało także funduszami na jej budowę. Stąd wynikała propozycja budowy małego obiektu o charakterze prowincjonalnym, podporządkowanego zadaniom muzeum.

2 stycznia 1909 roku Plüddemann przedstawił projekt hali na zebraniu Związku Architektów i Inżynierów jako ilustrację wykładu pod tytułem: *Ein Vorschlag für die Schaffung einer Ausstellungshalle in Verbindung mit einer Erweiterung der Schlesischen Museums für Kunst-*

gewerbe und Altertümer in Breslau (Propozycja utworzenia hali wystawowej w połączeniu z rozbudową Śląskiego Muzeum Rzemiosła Artystycznych i Starożytności). Wykład spotkał się z aprobatą słuchaczy³⁵⁰. Był on komentowany również w prasie lokalnej. Propozycję Plüddemanna uznano za interesującą. Wątpliwości budziła natomiast zbyt mała sala wystawowa, nieprzystosowana do ekspozycji zmiennych, oraz wysokie koszty budowy. Właściwa wydawała się zaproponowana przez architekta lokalizacja hali wystawowej w pobliżu centrum miasta. Plüddemann odpowiedział na zarzuty w liście, który opublikował na łamach czasopisma *Breslauer Zeitung*, podkreślając, że wielkość hali i związane z tym koszty jej budowy oraz jej kształt nie zostały w projekcie jeszcze ostatecznie określone³⁵¹.

19 stycznia 1909 roku w *Schlesische Zeitung* wyraził swoją opinię na temat projektu Carl Wilhelm Wolf. Nie kwestionując kompetencji byłego radcy budowlanego, podkreślił to, że żadna większa wystawa, z wyjątkiem ekspozycji sztuki, fotografii i rzemiosła artystycznego, nie mogłaby się odbyć w hali, bez wykorzystania części przyległego placu. Plac Wolności, administrowany przez wojsko, nie mógł być natomiast zamykany na wiele miesięcy na potrzeby wystawy. Wolf uznał, że budowa hali nie byłaby przedsięwzięciem deficytowym, gdyby wystawy były organizowane przy masowym udziale zwiedzających. Wolf uznał, że Wrocław potrzebuje większej hali wystawowej,

108. Wrocław, pl. Powstańców
Warszawy (Lessingplatz).
Projekt nowego ratusza. Widok
perspektywiczny z prawego
brzegu Odry, arch. Richard
Plüddemann, 1902

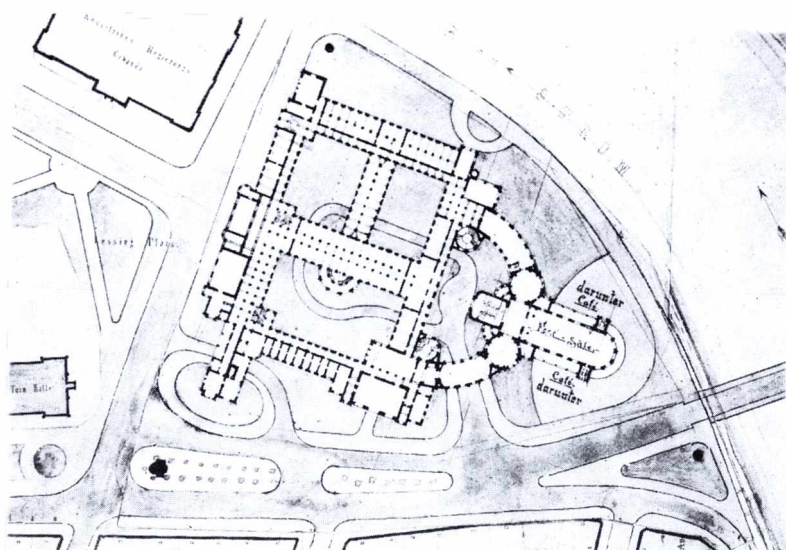
ale usytuowanej na skraju miasta. W takiej hali byłoby możliwe urządzenie wystaw o zasięgu regionalnym, na przykład zainicjowanej przez profesora Masnera *Wystawy Stulecia*, planowanej na 1913 rok³⁵².

W 1910 roku Theo Effenberger wyraził opinię na temat śląskiej sztuki budowlanej, która jego zdaniem nigdy nie odegrała znaczącej roli z powodu peryferyjnego położenia Wrocławia w stosunku do niemieckich ośrodków kultury. Zarzucił on urzędnikom budowlanym, że: *Konserwatywny duch biurokracji sprzeciwia się postępowemu ryzyku*³⁵³. Zaprzeczył mu Max Berg, którego hala, zaprojektowana z ogromnym rozmachem, powstała z okazji Wystawy Stulecia w 1913 roku w Szczepanowicach³⁵⁴. Idea Berga budowy hali wystawowej o znaczeniu regionalnym wygrała z propozycją Plüddemanna, który chciał jej nadać jedynie prowincjonalną rangę.

W 1909 roku Plüddemann przygotował również do druku publikację z propozycją budowy nowej siedziby władz miejskich, którą przedstawił 13 lat wcześniej na wykładzie w Związku Architektów i Inżynierów. Ogromny rozwój miasta na przełomie XIX i XX wieku spowodował wzrost zadań Magistratu i rozrost administracji miejskiej, która potrzebowała dodatkowych pomieszczeń. Adaptowane na biura budynki Starej Giełdy i dawnego Gimnazjum św. Elżbiety nie zaspokoiły jej rosnących potrzeb. Wiele pomieszczeń biurowych wynajmowano w prywatnych budynkach rozproszonych na obszarze całego mia-

sta, płacąc wysoki czynsz. W grudniu 1896 roku Richard Plüddemann w wykładzie pod tytułem: *Gedanken über den Bau eines neuen Rathauses in Breslau (Myśli o budowie nowego ratusza we Wrocławiu)*, zaproponował budowę gmachu, który połączy w jednej bryle wszystkie pomieszczenia ratuszowe, będzie odpowiadać potrzebom miasta, jego godność³⁵⁵. Projekt budowy monumentalnego ratusza na dzisiejszym placu Powstańców Warszawy powstał w czasie, gdy władze miejskie podjęły decyzję o wyburzeniu znajdującej się na tym terenie starej gazowni, którą miała wkrótce zastąpić gazownia IV budowana na Tarnogaju (1906) oraz postanowiły o budowie mostu Ciesarskiego. Komplex gmachów nowego ratusza miał uporządkować i upiększyć fragment nabrzeża Odry w bezpośrednim sąsiedztwie nowego mostu. Widziany z prawego brzegu rzeki stanowiłby potężną, monumentalną dominantę architektoniczną.

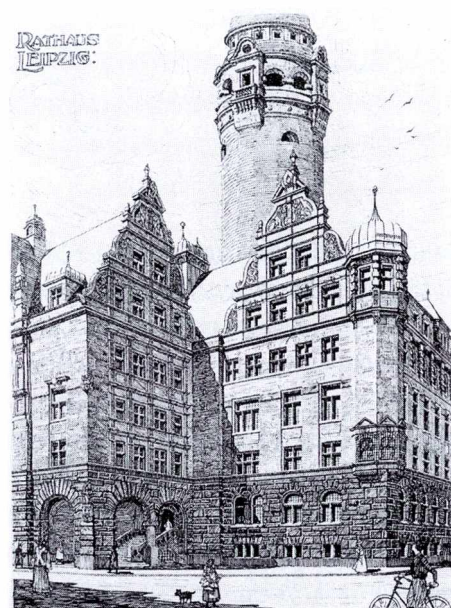
Architekturę ratusza ukazuje szkic Plüddemanna z 1902 roku. W malowniczo ukształtowanej budowli o sylwecie urozmaiconej licznymi szczytami, wieżami, stromymi dachami miały przenikać się elementy średniowieczne, renesansowe i secesyjne³⁵⁶. Analogie do zastosowanych przez Plüddemanna form widzimy w historycznej architekturze śląskich zamków i ratuszy. Jest to wyrazem charakterystycznych dla niemieckiej architektury początku XX wieku tendencji do odrodzenia rodzimych tradycji budowlanych. Wśród współczesnych projektów wrocław-

109. Wrocław, pl. Powstańców Warszawy.
Projekt nowego ratusza. Dwie wersje rzutów
przyziemia, skala 1:1000

110. Lipsk, ratusz, arch. Hugo Licht, 1897–1905

skiego architekta gmachów nowych niemieckich ratuszy dominował styl niemieckiego renesansu³⁵⁷. Przykładami mogą być ratusze w Hanowerze (Hermann Eggert, proj. 1898), Frankfurtu (Franz von Hoven, Ludwig Neher, 1896–1901), Lipsku (Hugo Licht, 1897–1905). Na uwagę zasługuje ogromna skala wrocławskiej budowli³⁵⁸, jakiej nie dorównuje żaden z wymienionych gmachów oraz szczególnie eksponowane w krajobrazie miasta miejsce jego usytuowania.

Propozycja Plüddemanna spotkała się z aplauzem członków Związku Architektów i Inżynierów w 1896 roku i została dobrze przyjęta w prasie wrocławskiej. Miasto jednak nie mogło sobie wówczas pozwolić na wydatek 5–7 milionów marek na budowę ratusza³⁵⁹. Ideowy projekt potężnego budynku biurowego, pełnej ekspresji formy

składającej się z prostych, geometrycznych brył, wykonał także w tym miejscu późniejszy miejski radca budowlany Max Berg w latach 1919–1921³⁶⁰. W 1927 roku zabudowa tego terenu była tematem konkursu architektonicznego. Wizja potężnego budynku administracyjnego na placu Powstańców Warszawy doczekała się realizacji w latach 1938–1939 (dzisiejszy gmach Urzędu Wojewódzkiego, pl. Powstańców Warszawy 1, proj. Felix Bräuler)³⁶¹.

Ilustrowany rysunkami architekta artykuł ukazał się w 1910 roku, już po jego śmierci. Mało znaczący wypadek w czasie pobytu u rodziny w Berlinie z okazji świąt i Nowego Roku oraz forsowna podróż powrotna do Wrocławia spowodowały gwałtowne pogorszenie stanu zdrowia Plüddemanna. Po krótkim, ciężkim cierpieniu zmarł

1 lutego 1910 roku w wieku 63 lat. Pogrzeb odbył się 5 lutego 1910 roku na cmentarzu Salwatora przy ulicy Ślężnej³⁶².

Praca ta byłaby niepełna, gdyby na zakończenie części biograficznej nie przytoczyć krótkiej charakterystyki Richarda Plüddemanna, opisywanego przez przyjaciół i współpracowników jako niezwykle barwna, pełna temperamentu postać:

(...) *uczciwego, prostolinijnego, przepojonego pragnieniem piękna charakteru* (nadburmistrz Georg Bender)³⁶³.

(...) *wypróbowany, otwarty, o dużym, rzeczowym zdecydowaniu, pojednawczego, miłego charakteru* (współpracownicy)³⁶⁴.

Mocna, rozważna, uparta, rozsądna i przy tym impulsywna twórczość, bezwzględne i szorstkie zdecydowanie przy obronie swoich przekonań, a jednocześnie pojednawczość, umiejętność szybkiego opanowania złego humoru; upodobanie do dogmatów, a jednocześnie subtelne zrozumienie dla sztuk plastycznych, literatury, muzyki; respektu wymagająca godność i młodzieńcza, świeża radość wyrażająca się powiedzeniem „miło szaleć póki czas po temu” w zwariowanej karnawałowej maskaradzie lub w zabawie z wesołą dzieciarnią (...). Te i inne kontrastowe cechy charakteru uczyniły z Plüddemanna człowieka będącego pociągającym, niezapomnianym zjawiskiem (Karl Masner)³⁶⁵.

Twórczość architektoniczna Richarda Plüddemanna w latach 1885–1909

Motywy wyboru neogotyku

To, co nie jest sprzeczne z naszymi poglądami, to używanie naszego ojczystego języka [form] tak, jak ukształtowały go czas i historia. Nie popadamy więc w staroświeckość, nawet jeśli rdzeń poszczególnych słów sięga bardzo odległych czasów (R. Plüddemann, 1888)³⁶⁶.

Richard Plüddemann był zwolennikiem architektury narodowej, uszanowania *ojczystego języka form*³⁶⁷, zgodnie z jego przekonaniem – form gotyckich. Uważał on – zdaniem Karla Masnera – że: *Niemieckie miasto powinno się budować jedynie w tym oczywistym, narodowym stylu, który zmienił wrocławski Genius loci przez wyłączenie budownictwo ceglane*³⁶⁸. Dla Plüddemanna ważne było też przestrzeganie miejscowych tradycji budowlanych, dlatego w swoich pracach zastosował styl i materiał charakterystyczny – jego zdaniem – dla krajobrazu miasta, styl wrocławskiego ratusza, kościołów Ostrowa Tumskiego i Starego Miasta. Czynniki „chrześcijański” w wyborze stylu nie odegrał tak znaczącej roli.

Wiara w to, że gotyk nadaje się do wszystkich zadań budowlanych, których ogromna różnorodność stała przed nowym Stadtbauratem, była wystarczającym motywem, by stosować go niemal bez wyjątku. Przekonanie to wyraził John Ruskin (1819–1900) w *The Stones of Venice* (1851–1853): *Gotyck jest nie tylko najlepszą, ale jedyną racjonalną architekturą jednako dobrze służącą pospolitemu, jak i wzniosłemu celom (...). I kiedykolwiek nadarzy się sposobność do odmiany formy czy przeznaczenia, urzeczywistnia je ona nie roniąc ani odrobiny ze swej jedności czy majestatu, powolna tym zmianom i giętka niby wąż, posłuszny przecież na głos zaklinacza*³⁶⁹. Według Ruskina uniwersalność gotyku tkwiła w jego wartościach estetycznych i moralnych³⁷⁰. Wybitne indywidualności, architekci, tacy jak Schinkel, Ungewitter czy Hase, z pełną świadomością przejęli formy stylu gotyckiego nie tylko dla budowli sakralnych. Stworzyli nowe dzieła, na których swoje piętno odcisnęły współczesne wymagania – *necessitas, domina artis*³⁷¹. Friedrich von Schmidt, wygrywając

w 1857 roku konkurs na ratusz wiedeński (1872–1883), udowodnił, że w świeckiej budowlu można połączyć styl gotycki z funkcjonalnym rozwiązaniem rzutu³⁷². Styl gotycki w budowlach ceglanych wszystkich typów upowszechnił Hase, jego uczniowie i naśladowcy³⁷³.

Richard Plüddemann jako miejski radca budowlany był autorem lub współautorem projektów budowli i zespołów architektonicznych o różnorodnym przeznaczeniu: gmachu Biblioteki Miejskiej i Miejskiej Kasy Oszczędności, 2 hal targowych, plebanii kościoła św. Wojciecha, 25 budynków szkół ludowych, 6 szkół średnich, 3 wyższych zakładów naukowych (Gimnazjum św. Elżbiety, Szkoła Rzemiosła Budowlanego i Budowy Maszyn, Szkoła im. Cesarzowej Wiktorii), 1 szkoły dokształcającej, 26 hal gimnastycznych szkół ludowych, średnich i wyższych, 12 budynków i zespołów opieki zdrowotnej i społecznej, 6 zespołów straży pożarnej i stajni, 4 budynków rogatek miejskich, wystroju architektonicznego mostów, dekoracji ulic i innych. Ponadto był autorem co najmniej 10 projektów niezrealizowanych i licznych wariantów projektowych. Nadzorował i sprawdzał wykonanie przez architektów magistrackich i inspektorów budowlanych wielu projektów, których formy zostały podporządkowane jego architektonicznej wizji. Całości budownictwa komunalnego, projektowanego w latach 1885–1908, narzucił miejski radca budowlany jednolite zasady późnej, trzeciej fazy neogotyku. Formy, w przewadze północnoniemieckiego gotyku ceglanoego w redakcji hanowerskiej, przejęte z Berlina, od 1900 roku zostały bardziej uproszczone, zgeometryzowane, prawdopodobnie pod wpływem tamtejszej neogotyckiej, „marchijskiej” architektury. Można przypuszczać, że zmiany te były efektem rozpowszechniania od przełomu wieków poglądów teoretyków Hematschutzbewegung nakłaniających do odrodzenia i przyjęcia rodzimych tradycji budowlanych, do prostoty i malowniczości architektury. Jedyny znany wrocławski prywatny projekt Plüddemanna – Śląskiego Ziemskiego Banku Kredytowego przy ulicy

Gepperta, zbudowany w latach 1889–1891 – swym renesansowym detalem i kamienną fasadą znacznie odbiega od kształtu architektury projektowanej dla miasta. Można z tego wnosić, iż ceglana, neogotycka szata miała wyróżniać i ujednolicać przede wszystkim budownictwo komunalne, a w architekturze prywatnej Plüddemann dopuszczał pewną dowolność stylu i materiału.

Neogotyki dzięki swej elastyczności dawał Plüddemannowi możliwość ujednolicenia stylu całej architektury komunalnej, by uczynić ją łatwo rozpoznawalną

w krajobrazie miasta. O tym, że osiągnął swoje zamierzenia, świadczy zdanie Dagoberta Josepha o Wrocławiu jako mieście, *które korzystało z artystycznego sposobu myślenia Plüddemanna*³⁷⁴ i Richarda Konwiarza, który pisał w 1912 roku: *Niemal w każdej części miasta spotyka się świadectwa działalności Richarda Plüddemanna*³⁷⁵. Opinie te dowodzą z drugiej strony, że Plüddemann doprowadził na początku XX wieku do uniformizacji wrocławskiej architektury komunalnej.

Zasady kompozycji

Ruch „Picturesque” wywodzi się z Anglii. Malowniczość głoszona w teoriach Price’a, Gilpina lansującego Picturesque Beauty, Pugina w *The True Principles of Painted or Christian Architecture* (Londyn 1841) oraz Ruskina w *The Seven Lamps of Architecture* (Londyn 1849) oddziaływała na architekturę całego XIX wieku, zarówno romantyczną, jak i eklektyczną³⁷⁶. Idea Augusta Welby Pugina, pierwszego ekstremalnie dogmatycznego gotycysty, przesiąkniętego myślą odrodzenia średniowiecza, wywołała w Anglii poruszenie, a także w Niemczech znalazła sprzyjające podłoże, na przykład w dziełach Ungewittera już od późnych lat czterdziestych XIX wieku³⁷⁷. W drugiej połowie XIX wieku idea malowniczości szerzyła się także dzięki Ruskinowi i dotyczyła przede wszystkim budownictwa mieszkalnego. Według Carroll L.V. Meeks „malowniczość” była rządzącą estetyką XIX wieku, dominującą w pierwszych dekadach i ostatnim czterdziestoleciu XIX wieku³⁷⁸. Od okresu romantyzmu malowniczość była kryterium średniowiecznego stylu aż do końca XIX wieku, gdy stała się ogólną zasadą w architekturze³⁷⁹.

Postulat malowniczości znalazł swój wyraz w asymetrycznej, harmonijnej (proporcjonalnej) kompozycji oraz w kolorze architektury – w kontraście między czerwienią cegły i piaskowcem, detalem lub dekoracyjnymi blendami, między czerwienią cegły a zielenią otaczającego ją krajobrazu³⁸⁰.

Pugin łączył pojęcie malowniczości z *utility*, ponieważ dla niego asymetria była efektem odzwierciedlenia praktycznych potrzeb, funkcjonalnego uporządkowania pomie-

szczeń budynku, a nie artystycznym środkiem do uzyskania optycznego efektu u widza. Asymetria rzutu podkreślała różnorodność funkcji poszczególnych części budowli. Takie poglądy reprezentował w Niemczech Ungewitter, a przejęła je od niego szkoła hanowerska. Również dla Schäfera, ucznia Ungewittera, asymetria miała wartość praktyczną, gdy dla wielu mu współczesnych była elementem jedynie podnoszącym wartość nastroju³⁸¹. Asymetrię, kompozycję proporcjonalną budowli postulował też Ruskin: *Brak symetrii i ścisłych podobieństw (...) wskazuje na energię i żywotność twórcy*³⁸². Wydaje się jednak, że dla Ruskina asymetria kompozycji miała głównie znaczenie estetyczne. Wskazuje na to jego „przepis” na właściwe proporcje: *obierz sobie jedną dużą rzecz i większą ilość mniejszych lub jedną główną i szereg drugorzędnych i dobrze je zwiąż ze sobą*³⁸³.

Stanowisko Plüddemanna było bliskie Ruskinowi. Stosował on w kompozycji zasadę asymetrii i harmonii, naturalności i różnorodności. Opowiadał się za *formą żywszą i naturalniejszą, mniej racjonalną, bardziej uczuciową*. W *Vorschläge für die Verschönerung moderner Stadtanlagen im Bebauungsplane* napisał: *Kto umieszcza dziś wejście do domu dokładnie pośrodku? Komu przeszkadza wykusz, któremu dla przeciwwagi przydano inny element budowlany o podobnym znaczeniu? Czy potrzeba bardziej swobodnego kształtowania brył w architekturze nie stała się dobrem powszechnym, a różnorodność, która z tego wynika, czyż nie jest radosnym osiągnięciem?*³⁸⁴

Idea prawdy w architekturze Plüddemanna

Wymaganie prawdy należało do podstawowych zasad architektury neogotyckiej i wyrażało się w żądaniu szczerości konstrukcyjnej i materiałowej oraz budowania zgodnie z funkcją – szczerości w kształtowaniu rzutu i elewacji, wnętrza i strony zewnętrznej.

Richard Plüddemann był zwolennikiem prawdy konstrukcyjnej i materiałowej, a w konsekwencji – szczerości ukazania nieosłoniętej konstrukcji i zastosowania materiału zgodnie z jego właściwościami. Okazję do wyrażenia takich poglądów dał mu artykuł G. Heusera pod tytułem *Die Stabilrahmen, Strukturformen der Metalltekonik und ihre Nachbildung in anderem Rohstoff* (*Stabilne ramy, formy strukturalne w tektonice metalowej i ich naśladowanie w innym materiale*), który ukazał się w 1886 roku w *Deutsche Bauzeitung*³⁸⁵. Heuser w swoim artykule podkreślił znaczenie nowej konstrukcji stalowej, jaka pojawiła się wówczas przy budowie miejskiej kolei berlińskiej i dworca w Deutz, w której zastosowano ramy stalowe z taśmami usztywniającymi, nadającymi przekrojowi formę dwuteową. Heuser nazwał konstrukcję „stabilną ramą” (*Stabilrahmen*) i zaproponował zastosowanie jej w różnych kostiumach stylowych (w gotyckim przez zębrowanie, profilowanie elementów; w renesansowym dzięki dublowaniu podpór o przekroju okrągłym i kwadratowym), wzbogacenie ornamentem umieszczonym na środku, a nawet wykonanie ramy z innych materiałów.

W jednym z kolejnych numerów tego pisma³⁸⁶, w artykule *Stabilrahmen oder Stegeisen* (*Stabilne ramy czy stal środkowa*) Plüddemann żywo sprzeciwił się prezentowanemu przez Heusera poglądom, dopuszczającym osłanianie i dekorowanie konstrukcji. Wrocławski architekt dał pierwszeństwo celowemu, organicznemu jej kształtowaniu, uznając że forma konstrukcji powinna wynikać w naturalny sposób z rodzaju surowca i jego obróbki, a nie naśladować kształt właściwy dla innego materiału: *Jeśli jakaś forma wynika w naturalny sposób z rodzaju surowca i [sposobu] jego obróbki, to ta forma wykonana z in-*

*nego materiału, o innych cechach, wymagającego innej obróbki, musi wyglądać nie naturalnie, (...) lecz wydawać się samowolnym, zewnętrznym dodatkiem. Widzę w tym również swego rodzaju maskowanie właściwej istoty materiału (...), pokazywanie fałszywego oblicza [konstrukcji]*³⁸⁷.

Materiał budowlany

Urzeczywistnienie neogotyckiej tezy o szczerości materiałowej polegało na wykorzystaniu tworzywa budowlanego zgodnie z jego właściwościami i naturą. Wyrażało się to w niezafałszowanym ukazaniu niezakrytego materiału w jego naturalnym kolorze (na przykład surowego, nietynkowanego muru ceglanego).

Postępowania zgodnego z naturą materiału żądał Viollet-le-Duc: *Konstruować, dla architekta, to posługiwać się materiałami zgodnie z ich właściwościami i ich własną naturą, z powziętą z góry ideą zadośćuczynienia potrzebie przez środki najprostsze i najsolidniejsze, nadania rzeczy konstruowanej wyglądu trwałości, proporcji odpowiednich pewnym narzuconym przez rozsądek regułom, rozumowaniu ludzkiego instynktu. Metody konstruktora muszą się zmieniać wskutek natury materiału, środków, którymi dysponuje, potrzeb i cywilizacji w której się urodził*³⁸⁸.

Wymagania prawdy i szczerości materiałowej sformułowali w Niemczech w latach czterdziestych XIX wieku Friedrich Hoffstadt (1840) i August Reichensperger (1845), zbliżając się do zasad zawartych w *The True Principles... Pugins*³⁸⁹. Tendencje do budowania zgodnie z właściwościami materiału można jednak odnaleźć w Niemczech wcześniej niż u Pugina i Ruskina, w twórczości Schinkla, Hübscha, Gärtnera, Lassaulxa, w ich skłonności do budowania z nietynkowanej cegły (*Rohbau*, *Reinbau*). Schinkel twierdził, że styl w architekturze można osiągnąć wtedy, gdy: *Konstrukcja będzie wykonana z jednego materiału lub konstrukcja będzie wykonana z różnych materiałów: kamienia, drewna, stali, cegły, a każdy materiał*

będzie zastosowany zgodnie z jego naturą i własnościami, a przy tym uniknie się w wystroju elewacji chaosu, niepokoju³⁹⁰.

Cegła – materiał związany z rodzimą tradycją

Skąd się bierze to, że tworzący artysta, który raz podda się czarowi ceramicznego materiału, będzie przez niego jak przez czar odmieniony? To jest prawie tak, jakby wszystkie inne materiały były mu obojętne pisał Fritz Schumacher (Hamburg, 4.11.1917)³⁹¹.

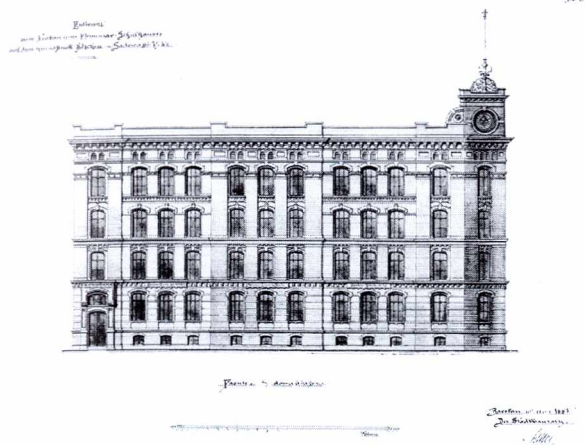
Średniowieczna architektura ceglana Niemiec, której pochodzenie od północnowłoskiej, zdobionej różnokolorową glazurą architektury XI i początku XII wieku udowodnił w 1898 roku Otto Stiehl (*Der Backsteinbau romanischer Zeit, besonders in Ober-Italien und Nord-Deutschland*, Leipzig 1898)³⁹², miała historię sięgającą XII wieku i pozostawiła wspaniałe świadectwa w postaci kościołów, klasztorów, ratuszy i fortyfikacji. Do ożywienia niemieckiego budownictwa ceglanego o nieznaną wcześniej intensywności i zasięgu przyczynił się Karl Friedrich Schinkel. W latach 1831–1836 wznosił on berliński gmach Akademii Budowlanej, szokujący współczesnych swą kubiczną bryłą, kompozycją opartą na module, szczerością ukazania konstrukcji i materiału – czerwonej cegły dekorowanej ceramicznymi odlewami i pasami cegły glazurowanej. Schinkel oparł się zapewne na doświadczeniach rodzimego średniowiecznego budownictwa ceglanego, system form wywiódł jednak *nie z historycznych wspomnień, ale z materiału i konstrukcji*³⁹³.

Wywołana przez niego „moda” na ceglane lico ścian doprowadziła do udoskonalenia produkcji cegły. Niemiecką architekturę ceglana XIX wieku cechowało dążenie do uzyskania perfekcyjnego lica ściany, co stało się możliwe dzięki wynalezieniu nowoczesnych urządzeń do cięcia i wypalania cegły³⁹⁴. Skonstruowany w 1853 roku piec kręgowy Hoffmanna dawał oszczędność czasu i paliwa oraz otwierał drogę do jej masowej produkcji³⁹⁵. Zastąpienie

rąk ludzkich maszyną doprowadziło do uzyskania idealnej cegły o martwej powierzchni, bez ożywiających ją nieregularności koloru i faktury, co stało się przyczyną jej krytyki już na początku XX wieku³⁹⁶.

Cegła była doskonałym materiałem dla masowo powstającej architektury komunalnej w ostatnim trzydziestolecu XIX wieku, realizowanej często w pośpiechu przez architektów miejskich i ich zespół współpracowników³⁹⁷. Ogromny wzrost zadań miejskich urzędów budowlanych po 1871 roku spowodował, że planowanie musiało być szybkie i nieskomplikowane. W takiej sytuacji zrozumiałe jest, że architektura nie mogła być zmanierowana, lecz użyteczna, oszczędna i solidna³⁹⁸. Wykonywanie szkiców i projektów według prostego systemu umożliwiała zrozumienie ich przez rzemieślników i kierowników budowy i korzystanie z nich bez zbędnych pytań wtedy, gdy nie było możliwe osobiste nadzorowanie budowy przez architekta. Dzięki określonej wielkości cegły był ustalony moduł, który nie dopuszczał niejasności³⁹⁹. Lata grynderskie po 1871 roku doprowadziły do wyższych kosztów budowania. Fundusze na budownictwo komunalne nie zawsze były bogate i ozdoby architektoniczne musiały być ograniczone⁴⁰⁰. Ceglane lico budynku było tańsze od kamiennego, lecz droższe od tynku – mniej trwałego i wymagającego częstych napraw i malowania. Szczególnie w krajach północnej Europy, o surowym klimacie niesprzyjającym trwałości architektury, cegła była materiałem najbardziej ekonomicznym, a obraz architektury komunalnej kształtowała ekonomia i wielkość miejskiego budżetu. Obok nawiązania do regionalnych tradycji budownictwa, były to zasadnicze przyczyny faktu, że cegła stała się znakiem rozpoznawczym architektury finansowanej przez gminy miejskie, tworzonej przez takich architektów miejskich, jak: Blankenstein (Berlin), Meyer (Hamburg), Schumacher (Hamburg), Schwiening (Lubeka), Plüddemann (Wrocław) i inni.

Zastosowanie cegły dawało jednak pewne ograniczenia w kształtowaniu elewacji, jakie nie istniały przy użyciu

111. Wrocław, ul. Swoboda 71–73.
Projekt budynku szkoły elementarnej. Elewacja południowa,
arch. Robert Mende, 1885

112. Wrocław, ul. Swoboda 71–73. Budynek szkoły elementarnej.
Fragment elewacji, arch. Robert Mende, Richard Plüddemann,
1885–1887

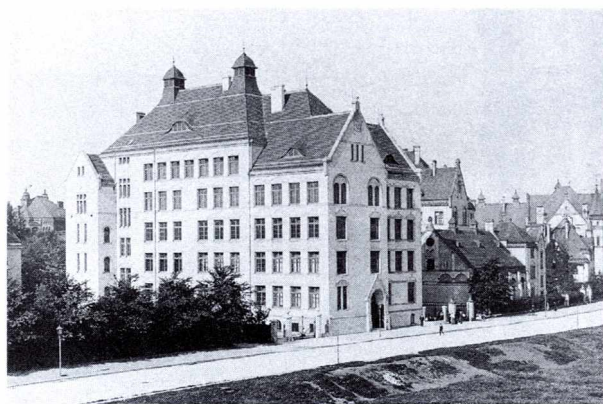
na jej powierzchni kamienia lub tynku, wynikające z formy tego materiału. Format cegły uniemożliwiał budowę wydatnych gzymsów, konsol, kolumn i innych elementów mocno cieniujących elewację. Właściwości cegły – prefabrykatu – wymuszały redukcję skomplikowanych detali architektonicznych. Do dekoracji mogły być stosowane jedynie kształtki i odlewy ceramiczne. Użycie tych elementów dawało jednak wystarczającą swobodę w kształtowaniu różnorodnych elewacji⁴⁰¹.

Główną przyczyną zastosowania cegły glazurowanej były jej zalety estetyczne i konstrukcyjne. Wprowadzone między warstwy czerwonej cegły błyszczące, kolorowe pasy czyniły ścianę ceglana optycznie lżejszą. Zastosowanie glazurowanych cegieł miało ożywić i dodać wdzięku architekturze, dzięki pojawieniu się kolorowych punktów, pasów i łuków, oraz zabezpieczyć powierzchnię cegły, szczególnie otwory okienne i gzymsy, przed działaniem wody i niskiej temperatury. Technika ta, charakterystyczna dla północnych Niemiec, była równie stara jak ceglana, nietynkowana budowla.

Richard Plüddemann w 1885 roku przeniósł na wrocławski grunt północnoniemiecki neogotycki ceglany wraz z charakterystycznymi dla niego materiałami: czerwoną cegłą licówką, detalem z glazurowanych zielonych i brązowych kształtek oraz szarym, łupkowym pokryciem dachów⁴⁰². Zastosowanie tych materiałów umożliwiło występowanie ich w regionie, a uzasadnienie ich użycia – średniowieczne tradycje budownictwa

ceglanego we Wrocławiu. Tym samym Plüddemann spełnił stawiane przez Pugina, Reichenspergera i Ungewittera, a przestrzegane przez Hasego i Schäfera, wymagania dostosowania się do miejscowych tradycji budowlanych⁴⁰³.

Prawdopodobnie echem wykładu *Über farbige Plastiken* z 1885 roku i pierwszych poczynąń nowej administracji budowlanej pod kierownictwem Plüddemanna był artykuł, jaki ukazał się w *Breslauer Zeitung* 16 lutego 1886 roku⁴⁰⁴. Jego tematem był nowy sposób kształtowania fasad miejskich szkół elementarnych z zastosowaniem glazurowanych cegieł. Artykuł ten pojawił się w związku ze zmianami wprowadzonymi przez Plüddemanna w wykonanym przez Roberta Mendego projekcie elewacji budynku szkoły ludowej przy ulicy Swobodnej i początkiem prac budowlanych. Wznoszoną we Wrocławiu pod kierunkiem Roberta Mendego architekturę komunalną lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX wieku charakteryzowało zastosowanie na elewacjach cegły czerwonej lub połączenie cegły czerwonej i żółtej oraz w bardzo ograniczonym zakresie użycie wyrobów ceramicznych⁴⁰⁵. Fasady te, *kształtowane płasko, ze względu na jakość materiału i brak odporności na warunki atmosferyczne*, uznane zostały za *sztuczne i bez wyrazu*. Aby temu zaradzić, formowano wówczas gzymsy i konsule z pustych wewnątrz, uzupełnionych cementem lub zbrojonych ceramicznymi prefabrykatów, które miały jedynie dekoracyjne znaczenie i zostały uznane ostatecznie za elementy zbyt kosztowne

113. Wrocław, ul. Jana Władysława Dawida 5–11. Zespół szkół ludowych. Widok od wschodu, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1901–1909. W głębi budynki Gimnazjum św. Elżbiety

114. Wrocław, ul. Joannitów 26–28 (Malteserstraße). Ewangelicka Szkoła Średnia nr 1 dla Chłopców im. Gustava Freytaga. Widok od południowego wschodu po 1903, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1901–1903

i nietrwałe⁴⁰⁶. Użycie glazurowanych wyrobów ceramicznych uznano więc w prasie za wartę zauważenia z architektonicznego punktu widzenia⁴⁰⁷. Plüddemann stosował brązowe i zielone glazurowane kształtki w kilku podstawowych formach do wykonania: obramień otworów (kształtki o narożu zaokrąglonym lub w formie wałka), gzymsów (formy o profilu wklęsłym, wypukłym i ukośnym), fryzu arkadkowego (fragment formy trójliścia).

Krytyka architektury ceglanej na początku naszego stulecia skupiła się przede wszystkim na glazurowanych ozdobach. W *Ostdeutsche Bau-Zeitung* w 1906 roku nazwano je *krzykliwymi szklanymi perłami damy z półświatka*, a budynki nimi zdobione *błyszczącymi jak kameleon*⁴⁰⁸. W budynkach rozpoczętych po 1900 roku Plüddemann odrzucił zupełnie wyroby glazurowane (ostatnim projektowanym przez niego budynkiem zdobionym w ten sposób był gmach Przytułku dla Kalek im. Claassena z lat 1896–1898), skłaniając się ku malowniczej dekoracji z jasnych, tynkowanych blend.

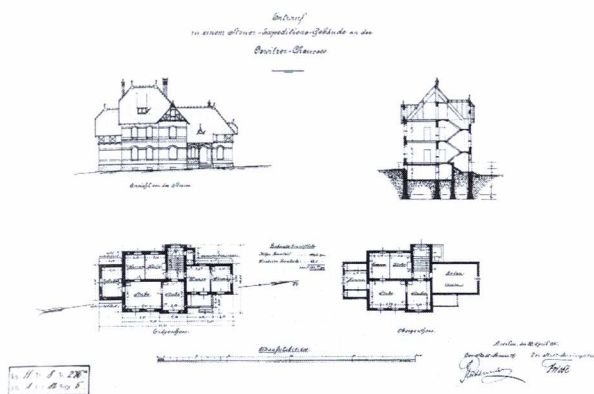
Do licowania ścian budynków stosowana była niemal wyłącznie cegła czerwona, rzadziej żółta (szkoła przy ulicy Skargi, łaźnie miejskie⁴⁰⁹, prawdopodobnie szkoła średnia dla chłopców przy ulicy Joannitów – w połączeniu z detalem z piaskowca). Zespół dwóch szkół ludowych i Gimnazjum św. Elżbiety przy ulicy Dawida, zaprojektowany i zbudowany w latach 1897–1903, otrzymał jako jedyny jednorodnie licowany kremowobiałą cegłą w tonacji detalu wykonanego z piaskowca. Powszechnie sto-

sowany we wrocławskiej architekturze komunalnej był format cegły $25 \times 12 \times 6,5$ cm.

Nawet wtedy, gdy było możliwe uregulowanie składu mieszkanki gliny i temperatury wypalania, uzyskiwano w masowej produkcji cegły różne kolory poszczególnych jej powierzchni. Dlatego jeszcze w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX wieku chętnie stosowany był do licowania ścian wątek „główkowy”⁴¹⁰. Taki układ cegieł został zastosowany w najwcześniejszych wrocławskich realizacjach Plüddemanna z lat 1885–1888 (szkoły ludowe przy ulicy: Swobodnej, Haukego-Bosaka, Paulińskiej, hala gimnastyczna przy ulicy Kraińskiego, szpital dla nerwowo i psychicznie chorych) oraz w budynkach zespołu szkół przy ulicy Dawida. W budynkach wzniesionych później, zapewne wtedy, gdy wysoka jakość cegły na to pozwalała, popularny był wątek „krzyżowy”. W ostatnich realizacjach z lat 1907–1911, ukończonych po odejściu Plüddemanna na emeryturę (budynki szkoły średniej dla chłopców przy ulicy Litomskiej, szkoły ludowej przy ulicy Krakowskiej, straży pożarnej przy ulicy Gdańskiej), widać próby ożywienia powierzchni ścian przez dobór cegły o zróżnicowanej fakturze i kolorze w duchu postulatów Fritza Schumachera. Na elewacjach obu szkół został użyty wątek „polski”.

Kamień

Fritz Schumacher w 1917 roku scharakteryzował średniowieczną ceglana architekturę śląską w powiązaniu

115. Wrocław, ul. Władysława Reymonta 13 (Oswitzer Chaussee 1–2). Projekt budynku opłat celnych przy moście Osobowickim. Elewacja frontowa, przekrój poprzeczny, rzuty piwnic i piętra, skala 1:200, arch. Richard Plüddemann, Friedrich Friese, 1897

z obszarem Polski jako taką, w której główne podziały, gzymsy wykonane były z kamienia, a mury i filary z cegły⁴¹¹.

W podobny sposób wykorzystywał kamień w architekturze Richard Plüddemann. Drogie, rzeźbione elementy kamienne w budowlach komunalnych uzupełniały jednak wystrój ceglanych elewacji tylko najbardziej prestiżowych dla miasta gmachów: Biblioteki Miejskiej i Miejskiej Kasy Oszczędności, hal targowych, wzorcowej Szkoły Ludowej im. Pestalozziego, Gimnazjum św. Elżbiety, Szkoły Rzemiosła Budowlanego i Budowy Maszyn, a sporadycznie stosowane były w formie herbu miasta czy nadproży okiennych. Łącząc w gmachu Biblioteki Miejskiej ceglane płaszczyzny elewacji z jasnymi, kamiennymi obramieniami okien, szczytów i naroży, maswerkami, portalami, wykuszami, poziomymi pasami, architekt podporządkował się miejscowej tradycji budowlanej architektury średniowiecznej – wrocławskiego ratusza, katedry, kościoła św. Krzyża. W kolorze, w kontraście głębokiej czerwieni cegły i niemal białego piaskowca, wyrażało się również dążenie do uzyskania efektu „malowniczości”. *Nie mogę (...) żadną miarą uznać za doskonałe dzieła architektoniczne bez kolorów. Ponadto barwy architektury powinny być naturalne barwy kamieni* pisał John Ruskin⁴¹².

Znane są jedynie dwa budynki projektowane przez Plüddemanna, które otrzymały kamienną okładzinę elewacji. Pierwszy z nich to niewielka kaplica ewangelicka w Szklarskiej Porębie-Marysinie wzniesiona z granitu, materiału wydobywanego na miejscu, kryta łupkiem. Architektura kaplicy, zbudowanej zgodnie z tradycjami miejscowego rzemiosła, została dzięki temu zharmonizowana z otaczającym ją krajobrazem Karkonoszy⁴¹³. Okładzina z piaskowca ozdobiła gmach Śląskiego Ziemskiego Banku

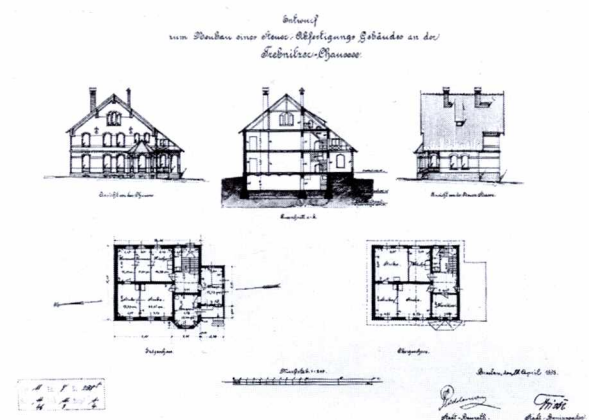
116. Wrocław ul. Władysława Reymonta 13 (Oswitzer Chaussee 1–2). Budynek opłat celnych przy moście Osobowickim. Elewacja frontowa po 1898 r., arch. Richard Plüddemann, Friedrich Friese, 1898–1899

Kredytowego wzniesiony w stylu niemieckiego renesansu na zlecenie bogatej, prywatnej instytucji. Użycie tego drogiego materiału na elewacji było zgodne ze standardem innych współczesnych budowli bankowych we Wrocławiu.

Drewniany szkielet

Zainteresowanie niemieckich architektów i teoretyków neogotyku skupiało się nie tylko na średniowiecznych zamkach i kościołach, ale też na tradycyjnych technikach rzemiosła budowlanego, więc również na budownictwie drewnianym. Drewniana konstrukcja szkieletowa (Fachwerk) była aż do XIX wieku dominującą technologią w architekturze świeckiej Niemiec (z wyjątkiem niewielu regionów i kilku większych miast)⁴¹⁴. Została dlatego uznana przez wielu niemieckich badaczy za tradycyjny, narodowy sposób budowania *prawdziwie germańską, starą sztukę* (Carl Lachner, 1882)⁴¹⁵, *narodową osobliwość* (Carl Schäfer)⁴¹⁶. Najwcześniejsze przykłady recepcji form późnośredniowiecznego i wczesnorennesansowego „fachwerku” powstawały od lat czterdziestych XIX wieku pod wpływem Old English Style, ale też rodzimego niemieckiego budownictwa. Do lat siedemdziesiątych występowały niemal wyłącznie w połączeniu z formami neogotyckimi, do czego przyczyniły się projekty, badania i publikacje Ungewittera⁴¹⁷. Drewniana konstrukcja szkieletowa, ukazująca bez osłony strukturę muru, odpowiadała neogotyckim zasadom szczerości konstrukcyjnej. Do najbardziej wpływowych architektów propagujących „fachwerk” należał Carl Schäfer⁴¹⁸.

Zainteresowanie Plüddemanna tą technologią ujawniło się przy okazji konkursu na willę w Cochem w 1884 roku. Również we Wrocławiu stosował „fachwerk” w połączeniu z formami gotyckimi, nadając w ten sposób ar-

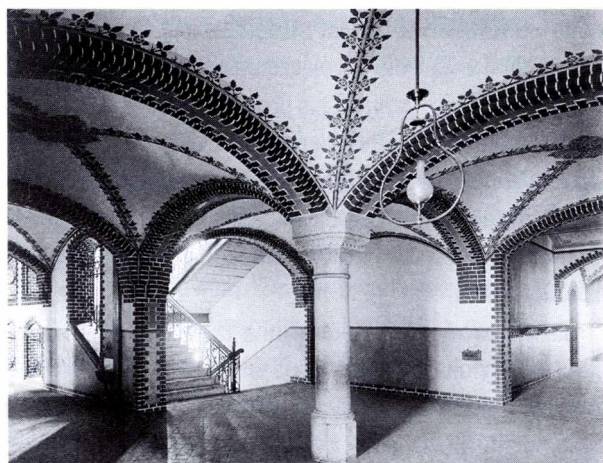
117. Wrocław, ul. Trzebnicka 39 (Trebnitzerstraße). Projekt budynku opłat celnych przy moście Trzebnickim. Elewacje frontowa i boczna, rzuty parteru i piętra, przekrój poprzeczny, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, Friedrich Friese, 1898

chitekturze zróżnicowaną barwę i malowniczy wygląd. Zespoły projektowane od lat osiemdziesiątych XIX wieku na odległych przedmieściach Wrocławia (niezrealizowany projekt przytułku dla biednych przy ulicy Kraszewskiego, zespół opieki społecznej w Praczech Odrzańskich, rogatki miejskie), otrzymywały formy budzące skojarzenia z architekturą wiejską. Oprócz użycia tradycyjnej cegły i neogotyckiego detalu, fragmenty ścian, górne kondygnacje ryzalitów i wież, werandy, szczyty, wykonywano z drewnianej konstrukcji szkieletowej.

Pokrycie dachów

Pierwsze wrocławskie budynki wzniesione pod kierunkiem Plüddemanna miały dachy kryte łupkiem, materiałem o dużej trwałości i wysokiej jakości, głównie na sposób „niemiecki” – na skośnych łatach (budynki szkół przy ulicach Reja, Skargi, Tęczowej, Poznańskiej). Począwszy od budowy łaźni przy ulicy Witolda w 1894 roku, wysokie

119. Wrocław-Gajowice, ul. Jemiołowa 57. Hol szkoły około 1900

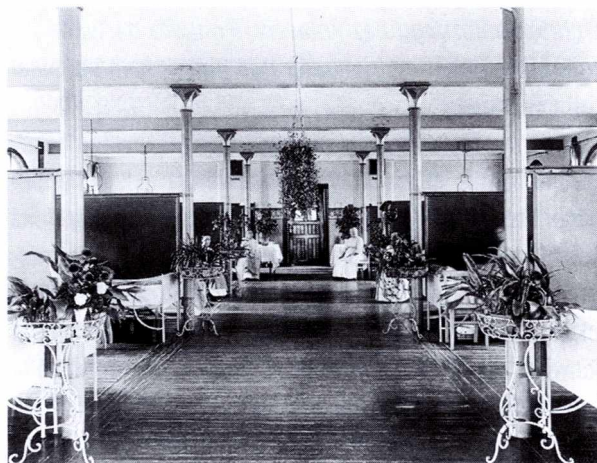
118. Wrocław, ul. Trzebnicka 39. Budynek opłat celnych przy moście Trzebnickim, arch. Richard Plüddemann, Friedrich Friese, 1899–1900. Stan z 1994 r. (budynek rozebrany w 1997 r.)

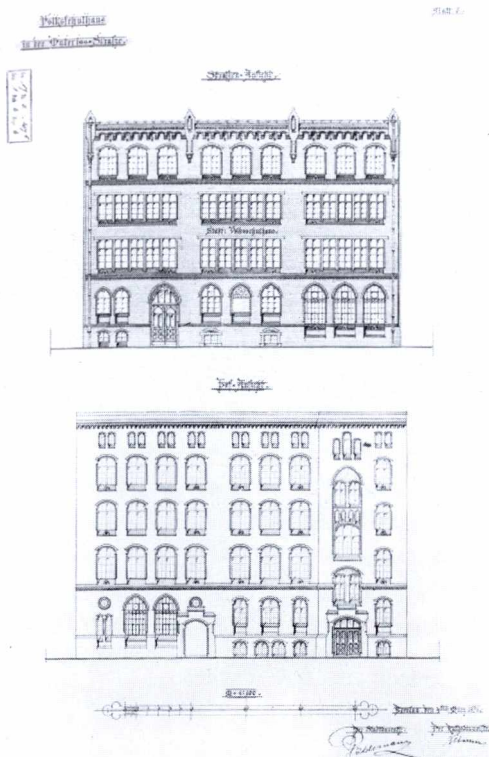
dachy były kryte dachówką, przeważnie czerwoną karpówką (typową dla południowych Niemiec) z jaśniejszymi lub ciemniejszymi pasami geometrycznego ornamentu przy kalenicy (budynki szkół przy Jemiołowej, Nowowiejskiej, Młodych Techników, Kruczej). We wrocławskiej prasie w 1910 roku uznano, że *dzięki wpływowi [architektury] Plüddemanna, kryty dachówką niemiecki dach został zrehabilitowany i zyskał uznanie*⁴¹⁹, także w budownictwie prywatnym⁴²⁰.

Konstrukcja

Postulat optymalnego wykorzystania natury i własności statycznych materiału wiązał się wraz z zaleceniem demonstrowania niezakrytej struktury budynku, z pojęciem szczerości konstrukcyjnej. Plüddemann również apelował o wykorzystanie materiałów budowlanych zgodnie z ich właściwościami statycznymi: *Każda forma będzie*

120. Wrocław-Pracze Odrzańskie, ul. Stabłowicka 147–149. Ośrodek opieki społecznej. Wnętrze pawilonu szpitalnego około 1912

121. Wrocław, ul. Franklina Delano Roosevelta 15 (Waterloostraße 15–17). Projekt budynku szkoły ludowej. Elewacje frontowa i tylna, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1891

*prawdziwsza, a współdziałanie wszystkich tym bardziej efektowne, im ostrzejsze wnioski wyciągniemy z indywidualnych właściwości licznych materiałów budowlanych, które występują jako części naszych budynków (1886)*⁴²¹.

Zasady tej przestrzegał w praktyce, stosując różne materiały konstrukcyjne w obrębie jednego budynku zgodnie z ich właściwościami statycznymi. Łączył ceglane sklepienia z kamiennymi kolumnami, gdyż kamień dawał możliwość budowy smuklejszej podpory o większej nośności (hole szkół ludowych przy ulicach Skargi, Jemiołowej, Młodych Techników). Żeliwne podpory podciągów zastosował jedynie w salach chorych, zajmujących całą szerokość jednotraktowych pawilonów szpitalnych (ośrodek w Praczech Odrzańskich, Szpital im. Wenzela-Hankego). Filary międzyokienne projektował z kamienia (szkoła średnia przy ulicy Kościuszki) lub ze stali (szkoła ludowa przy ulicy Roosevelta, Gimnazjum św. Marii Magdaleny) wtedy, gdy ich mniejszy przekrój decydował o lepszym oświetleniu wnętrza. Utworzone w ten sposób okna, tak zwane Atelierfenster, dawały szerokie, horyzontalne oszklwienie wzdłuż całej elewacji⁴²². Okna te, propagowane od początku lat osiemdziesiątych XIX wieku przez lipskiego profesora Reclama⁴²³, zostały określone we wrocławskiej prasie jako *ważny postęp w budownictwie szkół*⁴²⁴.

122. Wrocław, ul. Jana Władysława Dawida 1–3. Wnętrze auli Gimnazjum św. Elżbiety

Plüddemann w swoich projektach stosował zazwyczaj stropy ceramiczne na stalowych belkach – Kleina, zwane też „kapą pruską”. Temu piwnicznemu sklepieniu, jak wyraził się Wilhelm Stier (1799–1856), *Schinkel w swej doskonałej budowli [Akademii Budowlanej] nadał szlachectwo (...)*⁴²⁵. Wnętrza korytarzy i holi sklepione były spłaszczoną kolebą lub krzyżowo, oparte na ceglanych gurtach w formie łuku odcinkowego lub ostrego. W projektowanym przez architekta magistrackiego Karla Klimma, pod czujnym okiem Plüddemanna, budynku Szkoły Rzemiosła Budowlanego i Budowy Maszyn przy ulicy Prusa zastosowano całą gamę różnorodnych stropów, sklepień i podpór: beczkowe z lunetami i bez lunet, „pruską kapę”, „czeską kapę”, krzyżowe, gwiazdźiste, żaglowe, z cegieł, kamienia, żelbetu, płaski strop żelbetowy, tynkowany strop belkowy i widoczne belki drewniane, granitowe filary wiązkowe, filary z czerwonego i białego piaskowca, drewniane i stalowe podpory. Pomysłem bowiem Plüddemanna było dostarczenie uczniom dobrych wzorców różnorodnych technologii budowlanych, wartościowych przykładów rzemiosła budowlanego⁴²⁶.

Konstrukcje dachowe hal gimnastycznych rozpiętości 9–12 m były wykonywane z drewnianych wiązarów trapezowych lub trójkątnych, o stolcu wiszącym, opartych na ceglanych wspornikach. Były one w całości widoczne we wnętrzu hal, zgodnie z zasadą szczerości konstrukcyjnej stosowaną przez architektów neogotyku. Takie postępowanie było charakterystyczne między innymi dla Hasego, który przejął je od Stracka⁴²⁷. Odsłoniętą więźbę dachową ukazał Plüddemann również w kaplicy w Szklarskiej Porębie-Marysinie. Wyjątkowo dekoracyjna konstrukcja drewnianego stropu powstała nad aulą Gimnazjum św. Elżbiety w 1903 roku (projekt Klimma pod

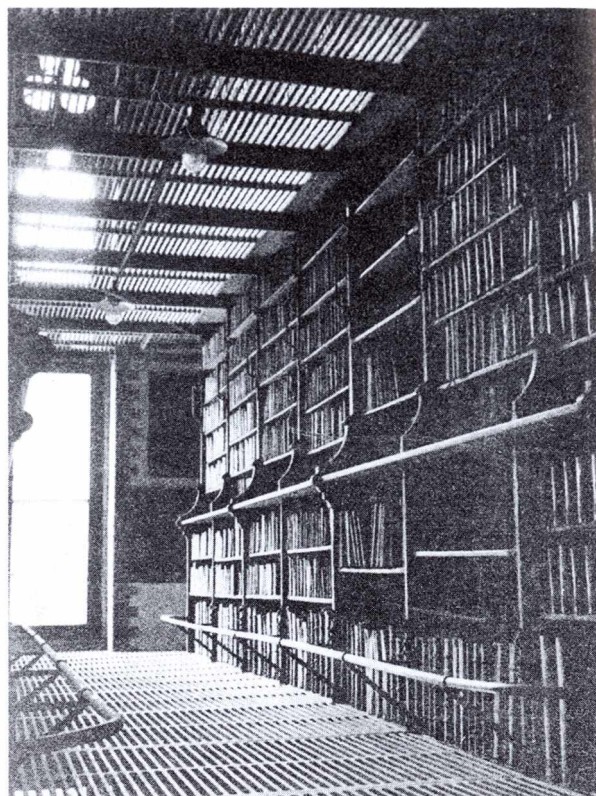

123. Wrocław, ul. Karola Szajnochy 7–9 (Rossmarkt). Miejska Kasa Oszczędności i Biblioteka Miejska. Widok od północnego zachodu, arch. Richard Plüddemann, 1887–1891

kierunkiem Plüddemanna, 1897–1901). Drewniana koleba otrzymała przekrój w formie łuku koszowego o rozpiętości 15 m i została podwieszona pod więźbą dachową o stolcu wiszącym, gdzie zamiast tramu dolnego zastosowano ściągi na wieszaku. Podobna konstrukcja, lecz o przekroju poprzecznym w formie trójliscia, powstała w 1904 roku w gmachu Szkoły Rzemiosła Budowlanego i Budowy Maszyn.

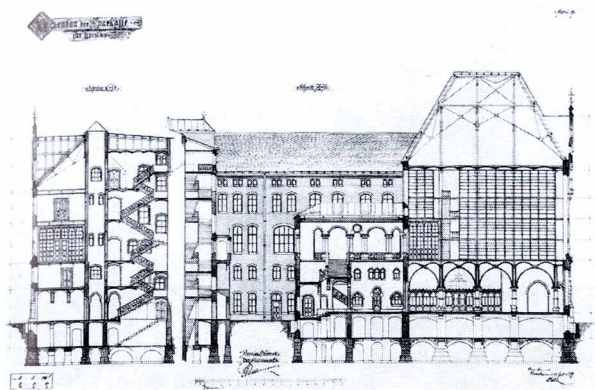
Plüddemann nie ograniczał się tylko do tradycyjnych materiałów i metod rękodzieła. Stosował głównie cegłę, kamień i drewno, lecz wykorzystywał również nowe materiały konstrukcyjne – stal i żelbet. Różnił się tym na przykład od Schäfera, który nie eksperymentował z nowymi materiałami, uznawał stal za materiał pomocniczy, a nie budowlany, dający nowe, artystyczne możliwości wyrazu, o żelbecie natomiast w swoich pracach teoretycznych nie wspominał.

Stal była stosowana w konstrukcji zadaszeń wówczas, gdy wymagało tego bezpieczeństwo przeciwpożarowe lub konieczne było oszklenie fragmentu powierzchni dachu. W gmachu Biblioteki Miejskiej i Miejskiej Kasy Oszczędności, mieszczącej cenny księgozbiór, wybór konstrukcji stalowej był umotywowany jej niepalnością. Konstrukcja dachu zamiast z drewna została wykonana ze skompliko-

124. Wrocław, ul. Karola Szajnochy 7–9. Wnętrze magazynu książek Biblioteki Miejskiej

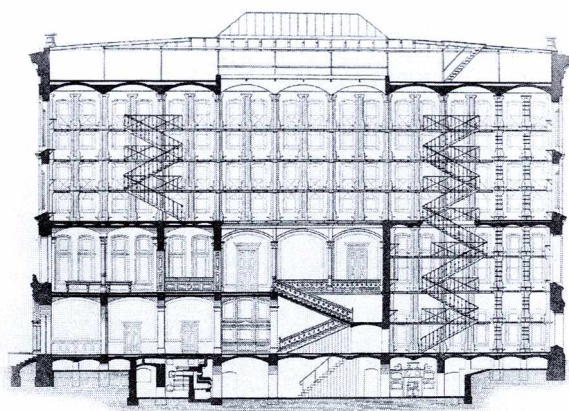
wanych stalowych elementów kratownicowych, wzmocnionych cięgnami. Umożliwiła ona powstanie malowniczej, nieregularnej formy dachu. Budynek otrzymał również wypełniony kolorowym szkłem stalowy świetlik nad główną klatką schodową. Plüddemann, inspirowany zapewne grupą gmachów bibliotek w Halle (Ludwig von Tiedemann, 1878–1880), Greifswaldzie (Martin Gropius, Heino Schmieden, 1880–1882) i Kilonii (M. Gropius, H. Schmieden, 1881–1883), wzniósł wrocławską bibliotekę w tak zwanym systemie „magazynowym” (Magazinbibliothek). Ten nowoczesny system magazynowania książek polegał na umieszczeniu ich w wielopiętrowych regałach jednoprzestrzennego wnętrza, podzielonego na kondygnacje żeliwnymi rusztami zawieszonymi na stalowym szkielecie. Prototyp tego systemu powstał w latach pięćdziesiątych XIX wieku i wiązał się z rozbudową bibliotek British Museum w Londynie i Biblioteki Narodowej w Paryżu. W Niemczech pierwsza tego typu biblioteka została zbudowana w latach 1865–1873 w Karlsruhe (Hof- und Landesbibliothek)⁴²⁸. Plüddemann uważał, że: *Ukazanie nieosłoniętej konstrukcji stalowej jest jedynym możliwym punktem wyjścia dla zdrowego artystycznego jej stosowania*⁴²⁹. Nieosłoniętą stalową konstrukcję szklanego zadaszenia dziedzińca o wymiarach 13 × 30 m

125. Wrocław, ul. Karola Szajnochy 7–9. Projekt gmachu Miejskiej Kasy Oszczędności i Biblioteki Miejskiej. Przekrój podłużny, skala 1:75, arch. Richard Plüddemann, 1888

zaprojektował również w szkole ludowej przy ulicy Reja w 1892 roku. Dach dźwigały lekkie kratownice z krzywoliniowym dolnym pasem.

Stalową konstrukcję szkieletową miały otrzymać obie wrocławskie hale targowe zbudowane w latach 1906–1908. Zadaszenie naw miało opierać się na dźwiagarach kratowych z dolnym pasem w formie pełnego łuku. Pierwowzorem dla projektantów – Richarda Plüddemanna i inspektora budowlanego Friedricha Friesego – była Centralna Hala Targowa na Alexanderplatz w Berlinie (H. Blankenstein, A. Lindemann, 1883–1886), o konstrukcji z żeliwnych podpór i żelaznych dźwiarów kratowych, której system nośny otaczały i kryły ceglane ściany. Za wzorzec mógł służyć również budynek Giełdy w Amsterdamie Hendrika Petrusa Berlagego z 1903 roku⁴³⁰, której zarówno forma wiązarów, jak i kompozycja fasady z narożną wieżą i trójkątnym szczytem przypominały wrocławską halę targową na placu Nankiera⁴³¹. Już po wykonaniu z żelbetu kondygnacji piwnic w 1907 roku, komisja budowy hal postanowiła, na wniosek Miejskiej Administracji Budowlanej, wprowadzić zmiany w konstrukcji obu hal. Dotyczyły one między innymi użycia żelbetu zamiast stali do wykonania konstrukcji nośnej⁴³². Autor projektu i obliczeń konstrukcji żelbetowej hali przy ulicy Kolejowej inżynier Rudolf Heim (firma „Carl Brandt”) tak uzasadniał ten wybór: *Projekt hali żelbetowej mógł okazać się lepszy od będącego już w realizacji projektu ze stali, ze względu na mniejsze koszty budowy i utrzymania budynku oraz ładniejszy wygląd. Hale stalowe dla laika tworzą płątaninę belek, co utrudnia rozpoznanie ich formy, podczas gdy konstrukcję żelbetową w jej ubogiej prostocie podkreśla niewiele dynamicznych linii*⁴³³. Autorzy projektu kierowali się zamiarem ukazania niezafałszowanej natury żelbetu i jego własności statycznych. Dźwigary o rozpiętości 19 m zostały wykonane w formie paraboli z mniejszymi rama-

126. Halle, przekrój podłużny przez gmach Biblioteki Uniwersyteckiej, arch. Ludwig von Tiedemann, 1880

mi odciążającymi, które przenosiły ciężar dachu na łuki⁴³⁴. Paraboliczna forma łuku pozwalała na uzyskanie w nim minimalnych momentów zginających, i przez to minimalnego przekroju poprzecznego⁴³⁵. Połączenia wszystkich elementów zostały ukośnie ścięte dla podkreślenia efektu monolitu. Nie wchodziło w rachubę również tynkowanie czy gipsowanie konstrukcji. Na żelbetowych łukach pozostała faktura drewnianego szalunku⁴³⁶. Konstrukcję po-

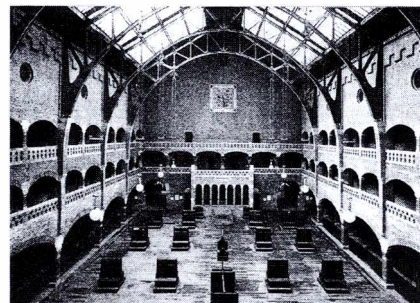
127. Berlin, Alexanderplatz, wnętrze Centralnej Hali Targowej, arch. Hermann Blankenstein, A. Lindemann 1883–1886

128. Amsterdam, fasada giełdy, arch. Hendrik Petrus Berlage, 1896–1903

129. Amsterdam, wnętrze giełdy

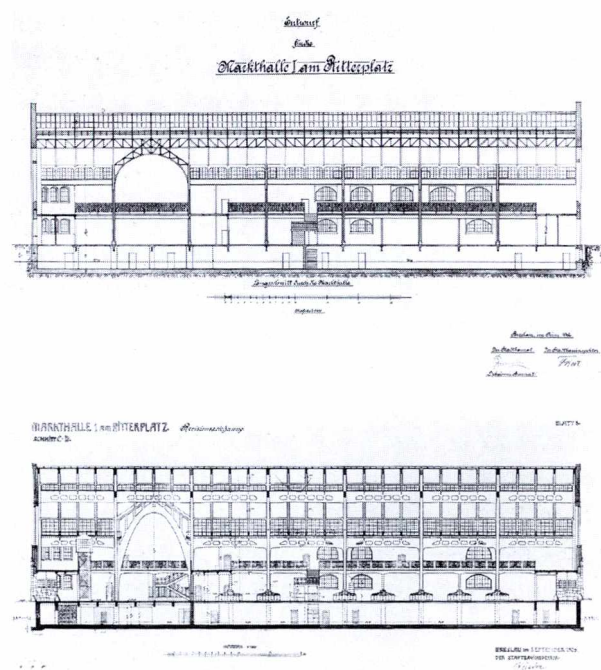

130. Wrocław, ul. Piaskowa 17 (Ritterplatz 1). Hala Targowa I około 1909, arch. Richard Plüddemann, Heinrich Küster, 1906–1908

malowano farbą wapienną w kolorze betonu, następnie pokryto geometrycznym rysunkiem, jaskrawymi liniami podkreślającym jej paraboliczną formę⁴³⁷. Mimo odmiennych intencji projektantów, zastosowanie dekoracji malarskiej spotkało się współcześnie z zarzutami braku szczerości w ukazaniu nieosłoniętego żelbetu⁴³⁸. Względy ekonomiczne i sanitarne zadecydowały o tym, że doszło do powstania jednego z najlepszych i najwcześniejszych przykładów żelbetowej hali na terenie Niemiec i Europy. Do

131. Wrocław, ul. Piaskowa 17. Projekt stalowej konstrukcji hali targowej. Przekrój podłużny, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, Friedrich Friese, 1904

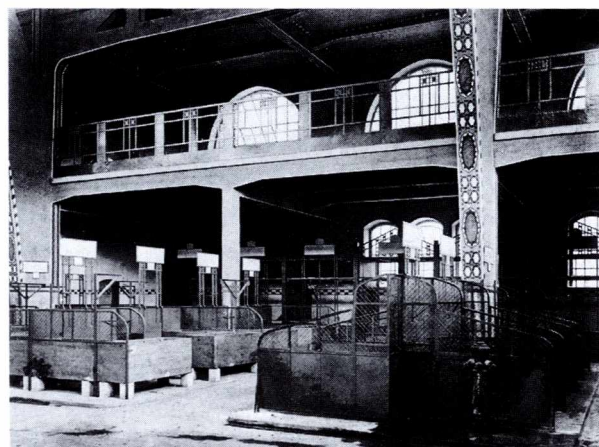
132. Wrocław, ul. Piaskowa 17. Rysunek pomiarowy hali targowej. Przekrój podłużny hali żelbetowej, skala 1:100, arch. Heinrich Küster, 1909

133. Wrocław, ul. Piaskowa 17. Wnętrze hali targowej, 1909

rzadkości należało tak udane ukształtowanie materiału, będące odbiciem jego właściwości i warunków statycznych, a jednocześnie zachwycające udaną, harmonijną formą. Spośród hal niemieckich o konstrukcji ramowej rozpiętości powyżej 16 m, hale wrocławskie były drugą realizacją po hali lokomotywowni dworca Westerholz koło Dortmundu (zastosowano tam ramy bezprzegubowe w formie łuku Tudorów o rozpiętości 16,6 m)⁴³⁹. Obie wrocławskie budowle były pierwszymi w Niemczech halami żelbetowymi o konstrukcji opartej na łukach parabolicznych. Inne europejskie hale o parabolicznych dźwigarach powstały dopiero około 1920 roku⁴⁴⁰. Były to między innymi: hala pracowni odzieżowej w Paryżu (Auguste i Gustave Perret, 1919), Royal Horticultural Society Hall w Westminster w Anglii (Stanley Hall & Easton and Robertson, ok.1920), hangary lotnicze w Paryżu-Orly (Eugène Freyssinet, 1921–1923), hala wystawowa w Essen w Niemczech (J. Rings, 1928). Doświadczenia architek-

134. Wrocław, ul. Piaskowa 17. Wnętrze hali targowej, 1909
Na podłuczach widoczne polichromie projektu Georga Heintzego

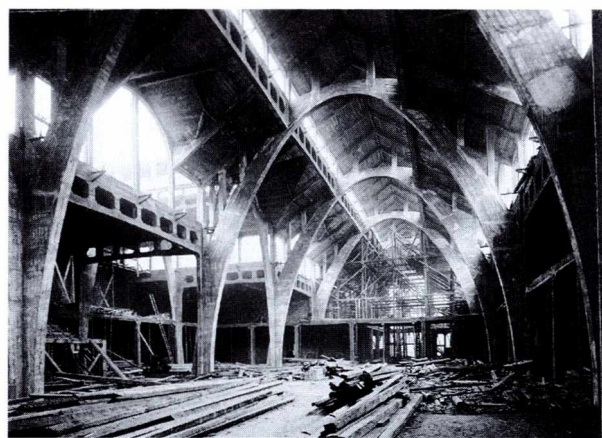
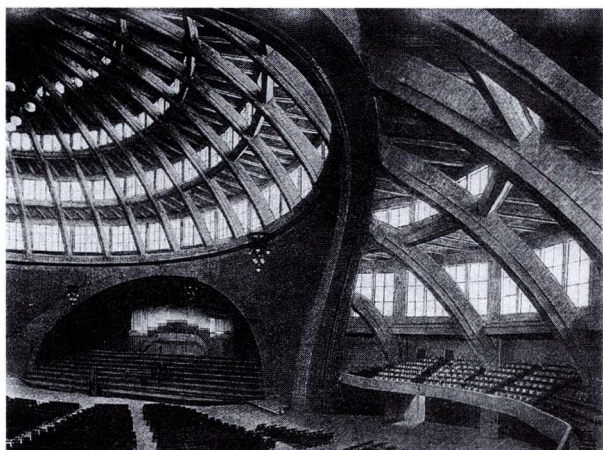
135. Wrocław, ul. Kolejowa 43–45 (Friedrichstraße). Hala Targowa II, 1909, arch. Richard Plüddemann, Heinrich Küster, 1906–1908

tów i konstruktorów zdobyte przy budowie hal targowych umożliwiły powstanie w latach 1910–1913 nowoczesnej konstrukcji Hali Stulecia projektu Maxa Berga.

Architekturze hal można zarzucić brak zgodności w ukształtowaniu wnętrza i elewacji, że ceglane, historyzujące, neogotyckie mury kryją niezależne, potraktowane z dużym rozmachem wnętrza. Jeśli jednak uznamy kształt paraboli za nowoczesną interpretację łuku ostrego, właściwą dla nowej technologii, okaże się, że we wnętrzu hal gotyk nie wystąpił już w dosłownych historycznych formach, lecz został swobodnie przekształcony. Trudno także nie zgodzić się z Fritzem Schumacherem, który w 1917 roku uznał połączenie cegły z żelbetem za *połączenie najbardziej idealnego materiału konstrukcyjnego z najlepszym materiałem wypełniającym* i stwierdził, że materiały te mają *zdolność organicznego dopasowania się do siebie, czego nie można powiedzieć o stali*⁴⁴¹.

W budownictwie komunalnym Wrocławia po raz pierwszy w tak szerokim zakresie zastosowano żelbet

137. Wrocław, Hala Stulecia, fragment wnętrza, arch. Max Berg, 1911–1913

136. Wrocław, ul. Kolejowa 43–45. Wnętrze hali targowej w stanie surowym, 1907

dopiero w halach targowych. Wcześniej, w latach 1903–1907, wykonywano żelbetowe płyty fundamentowe (hala gimnastyczna Wyższej Szkoły Realnej przy ulicy Prusa, 1903), stropy, sklepienia i więzary dachowe (zespół szkół ludowych przy ulicy Lisiej na Popowicach, 1904–1909)⁴⁴².

Funkcja

August Welby Northmore Pugin w swojej książce *The True Principles...* zawarł sformułowania zalecające przestrzeganie zasad funkcjonalizmu i ocenę architektury według jej celowości: *W budynku nie powinno się uwidaczniać nic, co nie jest konieczne dla jego wyposażenia, konstrukcji lub właściwości*⁴⁴³. W Niemczech Hoffstadt i Reichensperger przejęli od Pugin'a wymagania architektury celowej i zbudowanej w trwały sposób, według gotyckiego wzorca. Z definicją celowości łączył Pugin także pojęcie piękna, co później uznali niemieccy dogmatyczni neogotyści – Statz i Ungewitter⁴⁴⁴. Przed Puginem zasadę Witruwiusza jedności *firmitas, utilitas, venustas*, trwałości i celowości obok piękna, już klasycyzm podniósł do praw estetycznych.

Tezę, iż *forma musi zawsze odpowiadać funkcji, której służy*, głosił przedstawiciel francuskiego racjonalizmu klasycznego Henri Labrouste (1801–1875). Eugène Viollet-le-Duc, którego dzieła znalazły duży oddźwięk w Niemczech, w swym *Dictionnaire raisonné de l'architecture* (1853–1872) postulował architekturę funkcjonalną: *Jeśli forma wyraźnie określa przedmiot i pozwala rozumieć, w jakim celu przedmiot ten został stworzony, to forma ta jest piękna*⁴⁴⁵. Postulat ten wyrażał się w zgodności wnętrza i strony zewnętrznej, komponowaniu z wnętrza na zewnątrz, projektowaniu addytywnym nie tylko z powo-

dów formalnych – uzyskania efektu malowniczości, ale funkcjonalności wnętrza. Dawało to możliwość rozpoznania funkcji budowli na podstawie jej formy zewnętrznej. Krakowski przypomina, że ówczesna moda na neogotyck wynikała również z jego funkcjonalności i „nowoczesności” i w znacznej mierze podyktowana była względami użytkowymi⁴⁴⁶.

W architekturze Plüddemanna w sposób jednoznaczny strona zewnętrzna określała funkcję wnętrza. Zagęszczenie osi okiennych, ich rozmieszczenie, wielkość otworów okiennych, ich kształt, sygnalizowały funkcję kryjących się za nimi pomieszczeń: komunikacyjnych, mieszkalnych, reprezentacyjnych, technicznych, izb lekcyjnych czy sal chorych. Zróżnicowanie wielkości okien gmachu Biblioteki Miejskiej i Miejskiej Kasy Oszczędności ukazywało na zewnątrz funkcję budynku jako siedziby dwóch różnych instytucji miejskich. Masywny parter z mocnym cokołem i ostrołukowymi oknami krył *skarb banku i kasy oszczędności*, górna kondygnacja – lżejsza – miała duże, smukłe okna wypełnione maswerkami, które *dostarczały powietrza i światła piętrom mieszczącym księgozbiór*⁴⁴⁷ i była siedzibą Biblioteki Miejskiej.

Poszczególne typy budowli, mimo jednorodnego stylu architektonicznego, w zależności od przeznaczenia otrzymały charakterystyczne, łatwo rozpoznawalne formy. Budynki szkolne, zawsze czterokondygnacyjne, miały otwory okienne rozmieszczone w systemach trójosiowych, akcentujących położenie izb lekcyjnych. Przytułki, domy opieki wyróżniały się charakterystycznymi wielobocznymi ryzalitami i loggiami, zapewniającymi chorym dopływ światła i świeżego powietrza. Zespoły budynków straży pożarnej wyposażone zostały w wieże-wspinalnie i remizy z rzędami bram wjazdowych, a łaźnie miejskie w wieże mieszczące zbiorniki wodne.

Jak więc należałoby tłumaczyć skłonności Plüddemanna do powielania historycznych wzorców, które nie mają związku ze współczesną funkcją budowli? Dlaczego

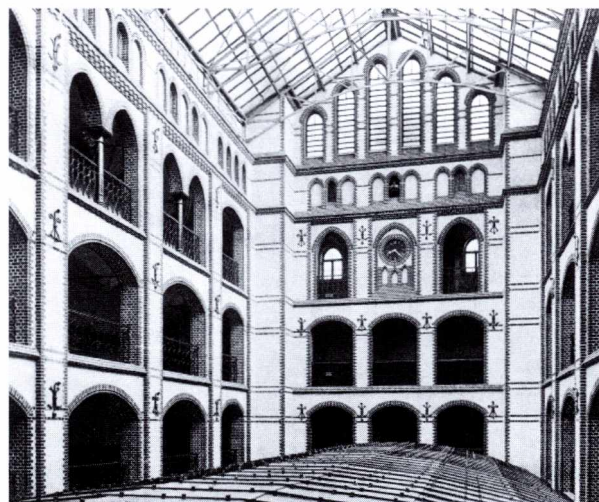
nadał on budynkowi Biblioteki Miejskiej ratuszową kompozycję fasady⁴⁴⁸, ryzalitowi szpitala dla nerwowo i umysłowo chorych dwuwieżową elewację o sakralnym charakterze⁴⁴⁹, a wieżom wodnym i zegarowym formę średnio-wiecznych wież obronnych? Ta tendencja do historycznych cytatów w niemieckim neogotyku służyła – zdaniem Petera Blocha – nadaniu sensu i tożsamości współczesności. Styl ten apelował do „pruskich cnót”. Zresztą dosłowne cytaty z gotyku, takie jak fasada ratusza w Tangermünde dla kościoła królowej Luizy w Reinickendorf i szczyt kościoła św. Katarzyny w Brandenburgu dla muzeum Marchijskiego w Berlinie, a u Plüddemanna rząd trójkątnych szczytów kościoła św. Krzyża na południowej elewacji gmachu biblioteki, były pojedynczymi przypadkami. Z reguły jako nośniki informacji wystarczały ostre łuki czy schodkowe szczyty. Dlatego Bloch ocenił neogotyk jako drugorzędny styl, *sztukę fasadową, powlekającą architektoniczny i funkcjonalny rdzeń*⁴⁵⁰.

Na uwagę zasługuje interesujące i rzadko spotykane w ówczesnej architekturze połączenie kilku czasem zupełnie sprzecznych funkcji w architekturze Plüddemanna, na przykład: banku, biblioteki, archiwum (budynek Biblioteki Miejskiej i Miejskiej Kasy Oszczędności)⁴⁵¹, szkoły i lokali handlowych (szkoła ludowa „Kanonenhof” przy ulicy Skargi), hali zabaw dla dzieci i łaźni miejskiej (łaźnia przy placu Orląt Lwowskich). Takie postępowanie dawało możliwość szybszej amortyzacji części kapitału przeznaczonego na budowę. Także z tego powodu Karl Friedrich Schinkel na parterze berlińskiego gmachu Akademii Budowlanej zaprojektował 12 sklepów⁴⁵². Umieszczenie różnorodnych funkcji w jednym budynku było też pretekstem do urozmaicenia jego elewacji.

Zasadą w projektowaniu wrocławskiej architektury komunalnej pod kierunkiem Plüddemanna był wybór najnowocześniejszych znanych rozwiązań funkcjonalnych i technicznych. Wzorem dla budownictwa bibliotecznego, jednego z wielkich tematów architektury XIX wieku,

138. Wrocław, ul. Mikołaja Reja 1–3 (Fürstenstraße 23–29). Budynek szkoły elementarnej. Widok od północy ok. 1892 r., arch. Richard Plüddemann, 1890–1892

139. Wrocław, ul. Mikołaja Reja 1–3. Budynek szkoły elementarnej. Widok dziedzińca około 1892

stały się takie budowle, które najlepiej rozwiązywały problem układania i magazynowania książek. Przełom w architekturze bibliotek w Niemczech następuje w latach 1870–1890, gdy otrzymują one własne siedziby. Wrocławską budowlę Biblioteki Miejskiej i Miejskiej Kasy Oszczędności można zaliczyć do tej wczesnej grupy⁴⁵³. Zastosowany w niej nowoczesny system konstrukcyjny magazynu książek umożliwiał, dzięki niewielkim wysokościom kondygnacji i szerokościom przejść, ekonomiczne i dogodne pod względem funkcjonalnym wykorzystanie powierzchni magazynowej dla gwałtownie rosnącego księgozbioru. Ażurowe stropy ułatwiały przewietrzanie magazynów, równomierne ogrzanie wnętrza i dopływ światła do półek. Ten typ budowli był rzeczowym i praktycznym rozwiązaniem⁴⁵⁴. Wewnętrzne podziały przestrzenne zostały przez architekta ukształtowane niezależnie od zewnętrznej, ceglanej skorupy murów i nie odpowiadały rozmieszczeniu osi okiennych. Wysokie okna ukazywały na zewnątrz magazyn jako jednorodną, wielokondygnacyjną przestrzeń. Plüddemann, projektując gmach biblioteki, niewątpliwie opierał się na zbudowanych w „systemie magazynowym” budowlach w Halle, Greifswaldzie i Kilonii. Położył jednak większy nacisk na bardziej praktyczne rozwiązanie rzutu budynku (z wewnętrznym dziedzińcem) i bardziej reprezentacyjne opracowanie elewacji. Oprócz bibliotek miejskich w Kolonii (F.C. Heimann, 1894–1898) i Gdańsku (von Kleefeld, 1903–1904) był to jeden z niewielu przykładów bibliotek neogotyckich.

Interesujący program funkcjonalny zaprezentował Plüddemann w pierwszym wrocławskim projekcie budynku szkoły ludowej przy ulicy Reja. Jego szkice powstały

już 17 października 1885 roku⁴⁵⁵. Architekt przedstawił projekt szkoły o rzucie w formie czworokąta otaczającego dużą, wolną, wewnętrzną przestrzeń sali gimnastycznej, mającej pełnić również funkcję auli szkolnej. Sala została umieszczona poniżej poziomu posadzki parteru, a okna umożliwiały wgląd do jej wnętrza z obiegających ją szerokich korytarzy. Korytarze górnych pięter, znajdujące się powyżej szklanego zadaszenia sali, zostały otwarte arkadami do wnętrza budynku, tworząc krużganki wewnętrznego dziedzińca przykrytego szklanym dachem. Korytarze zapewniały dostęp do izb lekcyjnych, a od północy do skrzydła z mieszkaniami służbowymi oraz kuchnią ludową. Także w swoim ideowym projekcie szkoły halowej, opublikowanym w 1874 roku na łamach *Baugewerks-Zeitung*, Plüddemann zapewnił centralne miejsce wielofunkcyjnej sali służącej do wspólnych zabaw, ćwiczeń gimnastycznych i uroczystości szkolnych⁴⁵⁶. W lutym 1886 roku Richard Plüddemann przedstawił na posiedzeniu Rady Miejskiej projekt szkoły przy ulicy Reja, który został zaaprobowany ogromną większością głosów. Zauważono oryginalność pomysłu rozwiązania planu budynku, inaugurację nowego systemu szkolnego. Mimo że architekt nie umiał wówczas potwierdzić, czy nowe rozwiązanie przestrzenne budynku szkolnego okaże się skuteczne, potrafił jednak wzbudzić w członkach Rady Miejskiej głębokie przekonanie, że jest ono właściwe. Zauważono, że ciekawa forma budynku wynikała z jego funkcji, a interesujące rozwiązanie elewacji z harmonii między formą i funkcją⁴⁵⁷. Budynek szkoły halowej miał być tańszy niż tradycyjny, gdyż wydatnie zmniejszono powierzchnię elewacji, umieszczając salę gimnastyczną we wnętrzu, a nie jak zazwyczaj obok budynku szkoły⁴⁵⁸. O tym czy spraw-

dził się ten typ budynku szkolnego mogą świadczyć jego późniejsze przebudowy. Dziś „krużganki” wokół dziedzińca są zamurwane luksferami, które zapewniły uczniom bezpieczeństwo i zmniejszyły wydatki na ogrzewanie wnętrza, lecz jednocześnie uniemożliwiły jego podziwianie. Zapewne duża kubatura budowli, skomplikowana konstrukcja szklanego zadaszenia i związane z tym wysokie koszty budowy i eksploatacji budynku halowego spowodowały to, że wszystkie późniejsze szkoły projektowane przez Plüddemanna otrzymały tradycyjne wnętrza o układzie korytarzowym.

Autorowi zapewne znane były z publikacji wcześniejsze, niezwykle rzadkie projekty szkół halowych z centralnymi, krytymi dziedzińcami na terenie Austrii (Wiedeń, arch. Theophil von Hansen, 1859), południowych Niemiec (Karlsruhe, Gartenstrasse, 1882–1883), Hamburga (Wilhelms-Gymnasium, arch. K.J.Ch. Zimmermann, 1883–1885) i Belgii (Bruksela, arch. Hendricks)⁴⁵⁹.

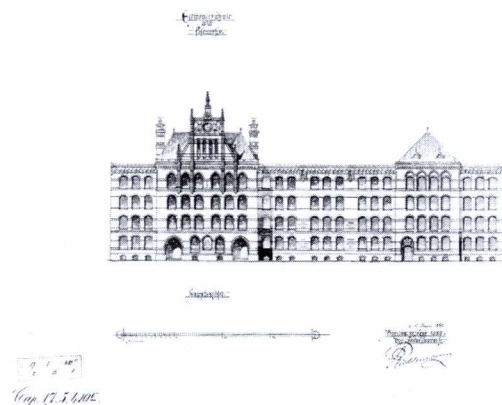
Na podstawie współczesnych niemieckich publikacji można przyjąć, że projekt wrocławskiego architekta wyprzedził pod względem idei układu przestrzennego inne, podobne rozwiązania szkół w Prusach⁴⁶⁰. Pierwsze bowiem berlińskie szkoły halowe zbudowano dopiero po 1906 roku⁴⁶¹. Za autora pierwszego znanego dotychczas budynku halowej szkoły w Niemczech uchodzi Theodor Fischer (1862–1938) (Wyższa Szkoła Żeńska, Monachium, Luisenstraße, 1901)⁴⁶². Szkoły te powstały już jako efekt teoretycznych rozważań na temat nowego stylu niemieckich budowli szkolnych na początku XX wieku. Rudolf Cuno w 1907 roku pisał: *Estetyka, praktyczność, ekonomia i ochrona zdrowia, przemawiają za budową dużych szkół jako założeń halowych*⁴⁶³. Ten typ rzutu miał doprowadzić do rozkwitu architektury szkolnej. Zwolennicy szkoły halowej widzieli w niej okazję do odejścia od *koszarowych szkół korytarzowych, które ze swą dyspozycją rzutu w jednej chwili dają się przystosować do każdego celu*⁴⁶⁴.

Forma

Teza o konstrukcji, materiale budowlanym i funkcji jako elementach tworzących formę, należała do podstawowych zasad architektury neogotyckiej. Idea ta wywodziła się od francuskich osiemnastowiecznych teoretyków, jak Marc-Antoine Laugier (1713–1769), który stawiał wymagania, by formę rozwijać z konstrukcji. Według Pugina jedyną prawdziwą architekturą, której formy wynikały z konstrukcji, był gotyk. Podziwiał jej logiczną strukturę konstrukcyjną, podobnie jak Hoffstadt, Reichensperger, Viollet-le-Duc, i Ungewitter. Ścisły związek konstrukcji i formy szczególnie mocno akcentowali Viollet-le-Duc i Ungewitter, a ich teorie, rozpowszechnione dzięki publikacjom, wpłynęły na architekturę niemiecką, między innymi na twórczość Conrada Wilhelma Hasego⁴⁶⁵. Dla jego ucznia, Johanesa Otzena, surowa, ceglana budowla, gotyckie zasady konstrukcyjne i motywy architektoniczne łączyły się w logiczny organizm⁴⁶⁶. Na stwierdzeniu, że *piękno logicznej konstrukcji i formy jest wynikiem celu, materiału i techniki* oparł swój program artystyczny Carl Schäfer⁴⁶⁷.

Reichensperger, Viollet-le-Duc, Ruskin skłaniali się ku gotykowi XIII wieku. Ruskin w nim widział aspekt socjalny jako wzorcowy dla przyszłości⁴⁶⁸. Otzen, który ze szkoły Hasego wyniósł to, że dekoracja nie służy jedynie do wypełnienia przestrzeni, ale zależy od konstrukcji, upodobał sobie szczególnie wczesnogotyckie formy z XIII i XIV wieku, których prostota pozwalała dobrze łączyć je ze szkieletem konstrukcyjnym. Pojedyncze elementy – łuk ostry, przypory, pinakle – były jego zdaniem jedynie formalizmem, gdy nie łączyły się z nimi *zdrowe zasady konstrukcyjne gotyku*⁴⁶⁹. Dla Schäfera najbardziej bogaty w piękne formy był wczesny i dojrzały gotyk⁴⁷⁰. Również takie formy dominują w architekturze Richarda Plüddemanna.

140. Wrocław, ul. Poznańska 16–20. Projekt budynku I zespołu szkół ludowych. Elewacja frontowa, skala 1:200, arch. Richard Plüddemann, 1888

Bryła

Budynki autorstwa Plüddemanna były projektowane na nieregularnym rzucie, miały asymetryczny obrys, lecz zwartą, w jasny sposób skonstruowaną bryłę. Asymetria bryły nie była narzucona w sposób zdecydowany. Pojawiała się na przykład jako efekt zróżnicowania wymiarów symetrycznie ustawionych wież (szkoła ludowa przy ulicy Reja), ryzalitów (budynki szkół ludowych przy ulicach Poznańskiej i Kleczkowskiej, Śląskiego Ziemskiego Banku Kredytowego), bocznych skrzydeł (budynki szkół ludowych przy ulicach Młodych Techników, Lisiej). Do wyjątków można zaliczyć budynki szkół przy ulicy Skargi i Składowej o symetrycznych fasadach⁴⁷¹.

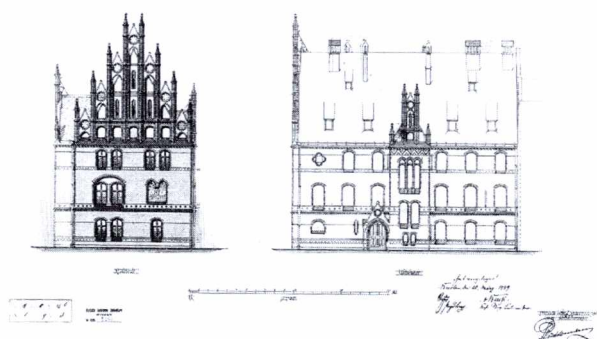
W bryle budowli dominował kierunek pionowy, podkreślony stromymi dachami (osiągającymi ponad 1/3 wysokości całego budynku), nieznacznie wysuniętymi ryzalitami zakończonymi smukłymi szczytami, a także wieżami, wykuszami, kominami. *Jedna z najlepszych rzeczy, jakie zgłodził klasycyzm (...) – to stromy dach*, twierdził Schärer⁴⁷². Szkoła hanowerska traktowała dach jako istotną część budynku. Również Plüddemann mocno akcentował strefę dachu. Do około 1895 roku strome, wysokie dachy kryte łupkiem wieńczyły tylko ryzalitty, wieże, niższe przybudówki, podczas gdy resztę budowli przykrywał płaski dach (budynki szkół przy ulicach Reja, Glinianej, Poznańskiej) lub dach o niewielkim nachyleniu, od strony frontu wykonany jako pulpitowy (budynki szkół przy ulicach Skargi, Tęczowej). W budynkach wzniesionych po 1900 roku wysokie dachy kryte dachówką, o dużych, gładkich płaszczyznach, przykrywały całą bryłę budynku.

Preferowane przez Plüddemanna formy dachu – to kombinacje dachów dwu- i czterospadowych. Dachy naczółkowe, typowe dla średniowiecznego, niemieckiego domu mieszczańskiego, zastosował około 1900 roku w podmiejskim zespole opieki społecznej w Pracach Odrzańskich, któremu nadano regionalny, wiejski charak-

ter, a także w budynkach rogatek miejskich i straży pożarnej. Również w tych budynkach okapy zostały mocno wysunięte przed lico ścian, gdy zazwyczaj opierały się na masywnych gzymsach koronujących.

Strome, czterospadowe dachy wież i wykusy, zakończone grzebieniem kalenicowym (hala gimnastyczna przy ulicy Swobodnej, szkoła ludowa przy ulicy Reja, plebania kościoła św. Wojciecha, gmach Biblioteki Miejskiej), wywodzące się z późnogotyckiej⁴⁷³, piętnasto- i szesnastowiecznej architektury francuskich zamków, znane były Plüddemannowi ze świeckiej architektury niemieckiej z lat 1860–1890. Takie przykłady znajdujemy w projektach Otzena (wille i plebanie, na przykład St. Johannes w Altonie, 1870–1871) i Schära (Instytut Botaniczno-Farmakologiczny w Marburgu, projekt z 1871 r.). Dachy wież pierwszej szkoły ludowej Plüddemanna przy ulicy Reja, która swą malowniczą bryłą miała zdobić trasę świątecznych wycieczek do Szczytnik, otrzymały również mocno wyeksponowane, ozdobione glazurowaną cegłą kominy, przypominające podobne formy wczesnorennesansowej architektury pałacu w Fontainebleau. Rzadko, i w przypadku mniej okazałych budowli, stosowane były też płaskie dachy (budynek szpitalny i gospodarczy szpitala im. Wenzela-Hanckego)⁴⁷⁴.

Ryzalitty, nadbudówki budowli zakończone były szczytami. Stanowiły one mocny akcent wertykalny i ożywiały bryłę budynku. Szczyty były przeważnie projektowane jako formy dwuplanowe. Powstawały przez „nałożenie” na jasny, tynkowany, trójkątny szczyt bogatszej, ażurowej formy szczytu schodkowego lub sterczynowego, zwieńczonego ceglanyimi blankami lub krępyimi pinaklami oraz perforowanego otworami okrągłymi, ostrołukowymi lub zamkniętymi trójlisciem. Ta forma szczytu została przejęta prawdopodobnie z wzorcowego dla całego pokolenia architektów domu własnego Hasego w Hanowerze z 1860 roku i przewijała się przez całą twórczość Plüddemanna od 1888 roku, gdy zastosował ją po raz pierwszy w bu-

141. Wrocław, ul. św. Katarzyny 13–14 (Catharinenstraße). Projekt (II) plebanii kościoła św. Wojciecha. Elewacje północna i zachodnia, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, 1888

142. Wrocław, ul. Świętokrzyska 17–25 (Kreuzstraße). Budynek szkoły elementarnej. Widok od ulicy Świętokrzyskiej około 1907, arch. Richard Plüddemann, Charlot Cabanis, 1905–1907

dynkach szkół przy ulicach Poznańskiej i Kościuszki. Poziome odgięcie krawędzi trójkątnego szczytu (niezrealizowany projekt plebanii św. Wojciecha, budynki szkół ludowych przy ulicy Dawida, szkół średnich przy ulicach Kościuszki i Joannitów, wimpergi portali), stosowane było przez Schäfera i Otzena, a wcześniej przez Hasego⁴⁷⁵. Trójkątne szczyty o odgiętych krawędziach znane są już z opartej na angielskich wzorcach architektury Schinkla. Przykładem może być myśliwski dwór koło Glienicke z 1828 roku⁴⁷⁶. Po 1900 roku formy szczytów wrocławskich budowli stały się prostsze, bardziej zgeometryzowane – trójkątne (szkoły przy ulicach Joannitów i Dawida) lub sterczynowe, podzielone rytmicznie powtarzającą się formą prostokątnej lub ostrołukowej tynkowanej wnetki (szkoły ludowe przy ulicach Świętokrzyskiej, Młodych Techników, Trzebnickiej). Czasem ich forma była zainspirowana funkcją budynku, na przykład kontur sterczynowego szczytu budynku plebanii nawiązywał do architektury pobliskiego gotyckiego kościoła św. Wojciecha. Takie *reminiscence form kościelnych* znane są z twórczości Johanna Otzena⁴⁷⁷. Obrys szczytów budynku komendy straży pożarnej przy ulicy Gdańskiej otrzymał kształt płomieni, wyrażający funkcję budynku.

Wykusze oparte na ceglanych wspornikach naśladowały średniowieczne machiuty (gmachy Biblioteki Miejskiej i komendy straży pożarnej przy ulicy Litomskiej). Pełniły przeważnie rolę dekoracyjną, usytuowane na elewacji w celu przełamania symetrii lub zaakcentowania

narożnika, który w ciasnej zabudowie zaułka miał pełnić rolę fasady.

Czworoboczne wieże wyrastały z bryły budynku (hala gimnastyczna przy ulicy Swobodnej, szkoły przy ulicach Reja, Jemiołowej, Joannitów), akcentując przeważnie jego naroże (szkoła przy ulicy Swobodnej, Szkoła Ludowa im. Pestalozziego, Gimnazjum św. Elżbiety, Biblioteka Miejska) lub w postaci smukłych, wielobocznych sygnaturek z galerijką piętrzyły się ponad kalenicą dachu na osi głównego ryzalitu (szkoły przy ulicach Tęczowej, Świętokrzyskiej, Kruczej, Niemcewicza, przytułek dla kalek przy ulicy Trzebnickiej). Usytuowanie wież i szczytów umotywowane było kompozycją bryły budynku, koniecznością zaakcentowania wejścia, narożnika, osi widokowej. Istnienie wieży było zawsze uzasadnione jej funkcją jako klatki schodowej (gimnazjum św. Elżbiety, szkoła ludowa przy ulicy Reja), wieży zegarowej (hala targowa I, Biblioteka Miejska, szkoły ludowe przy ulicach: Nowowiejskiej, Jemiołowej, Joannitów, hale gimnastyczne przy ulicach Skargi i Paulińskiej), wieży wodnej (zespół opieki społecznej w Pracach Odrzańskich, łaźnie miejskie), wspinalni w zespołach straży pożarnej (przy ulicach Krakowskiej, Litomskiej, Gdańskiej) czy też zwyczajnych dymników umieszczonych na kalenicy.

Wieży były przykryte dwu- i czterospadowymi lub namiotowymi dachami, hełmami w formie cztero- lub ośmiobocznej przerwanej galerijką iglicy z szerokim okapem. Forma ostrołupa z galerijką była uzasadniona miejsco-

143. Flensburg, dworzec kolejowy,
arch. Johannes Otzen, 1883–1885

144. Wrocław, ul. Karola Szajnochy 7–9
(Rossmarkt). Projekt gmachu Miejskiej Kasy
Oszczędności i Biblioteki Miejskiej.
Widok perspektywiczny od północnego zachodu,
arch. Richard Plüddemann, 1886

wymi tradycjami budownictwa kościelnego, z którymi Plüddemann zapoznał się przy okazji wykonania projektu odbudowy spalonego hełmu kościoła św. Marii Magdaleny w 1888 roku⁴⁷⁸. Architekt nie uznawał formy ostrosłupa, jako ściśle związanej ze stylem gotyckim. Uważał, że jest to kształt uzasadniony względami funkcjonalnymi, umożliwiającymi ochronę wieży przed deszczem i śniegiem⁴⁷⁹. Wykroj arkad galeryjki hełmu miał formę pełnego łuku, czasem podzielonego w połowie słupkiem (Biblioteka Miejska, kościół w Szklarskiej Porębie). Jedynie narożna wieża zegarowa szkoły przy ulicy Swobodnej, rozwinięta z formy skromnej nadbudówki z wcześniejszego projektu Roberta Mendego, otrzymała płaski dach i mocne zwieńczenie w formie machikuł z blankami. Mimo średniowiecznego charakteru architektury szkoły, nasuwa się tu porównanie ze wzniesionymi w latach 1874–1878 koszarami III Regimentu Straży w Fuß przy Wrangelstraße w Berlinie (arch. Heimerdinger) w stylu hellerńskiego renesansu, które otrzymały krępe, wieloboczne, narożne wieże, zwieńczone mocnym gzymsem koronującym⁴⁸⁰. Plüddemann nie unikał obcej gotykowi baniastej formy hełmu, którą sam uznał za słowiańską⁴⁸¹ (szkoły ludowe przy ulicach Tęczowej i Świętokrzyskiej, budynki pierwszej łaźni miejskiej i przytułku dla kalek). Formę hełmu wieży dworca kolejowego we Flensburgu (1883–1885) Johanna Otzena, w kształcie kopuły z iglicą, Plüddemann powtórzył w pierwszym projekcie gmachu Biblioteki Miejskiej (1886), wkrótce po ukazaniu się ryciny dworca

w Deutsche Bauzeitung w grudniu 1885 roku. Forma ta została przekształcona w późniejszych fazach projektu w hełm ostrosłupowy, bardziej związany z tradycją miejskiej architektury średniowiecznej.

Również kominy oraz wyprowadzone ponad dach przewody wentylacyjne i dymniki, odgrywały w architekturze Plüddemanna ważną rolę elementu rozczłonkowania górnej partii bryły (w przeciwieństwie do architektury innych neogotycystów niemieckich, na przykład Schöfera). Wieloboczne, zakończone wydatnym, ozdobnym gzymsem lub formą zbliżoną do machikuł, były zdobione glazurowaną cegłą na narożach. W budynku szkoły przy ulicy Reja, zwężające się ku górze kominy, umieszczone w płaszczyźnie elewacji, zostały ozdobione ornamentem „tekstylnym”. Ekspozowanie kominów było charakterystyczne dla angielskich budowli neogotyckich, ale także dla wczesnego francuskiego renesansu. W budynkach wzniesionych około 1900 roku, które przykrywały w całości potężne dachy, przewody wentylacyjne mniej wyróżniające się w bryle budowli, wyprowadzone ponad kalenicę, otrzymały formę dymników-wieżyczek.

Istnienie wielu z tych elementów – wykuszy, rozbudowanych szczytów i wież powiększających kubaturę poddaszy – uzasadniało przede wszystkim dążenie do uzyskania efektu malowniczości i zrównoważenia kompozycji elewacji. Widoczne jest jednak dążenie Plüddemanna do uzasadnienia ich istnienia przez nadanie im różnych funkcji.

Elewacje

Na elewacjach budowli projektowanych przez Plüddemanna podziały wertykalne, podkreślone ryzalitami, szczytami i układem osi okiennych, równoważyły poziome podziały gzymsami⁴⁸². Podobnie jak o architekturze Schäfera⁴⁸³, można powiedzieć, że znakiem budowli Plüddemanna były wyważone proporcje gładkiej płaszczyzny ścian do bogato rozczłonkowanych części budowli, gdzie głównie koncentrował się detal (na przykład partii szczytów, osi wejściowych). Elewacje nie były jednak tak gęsto wypełnione rozdrobnionymi formami jak w projektach architektów szkoły hanowerskiej, na przykład Otzena. Po 1900 roku elewacje stały się niemal zupełnie płaskie, a detal został znacznie zredukowany.

Wszystkie elewacje, jeśli pozwalały na to warunki finansowe⁴⁸⁴, były traktowane równorzędnie pod względem nasycenia ich detalem architektonicznym⁴⁸⁵. Plüddemann uważał, że: *Każdy budynek to organiczna całość i nie można traktować tylko jednej jego strony ze szczególnym upodobaniem*. O budynku szkoły pisał: *Dobre odczucia estetyczne powinny budzić elewacje zarówno u przechodniów, jak i u dzieci znajdujących się za szkołą*⁴⁸⁶.

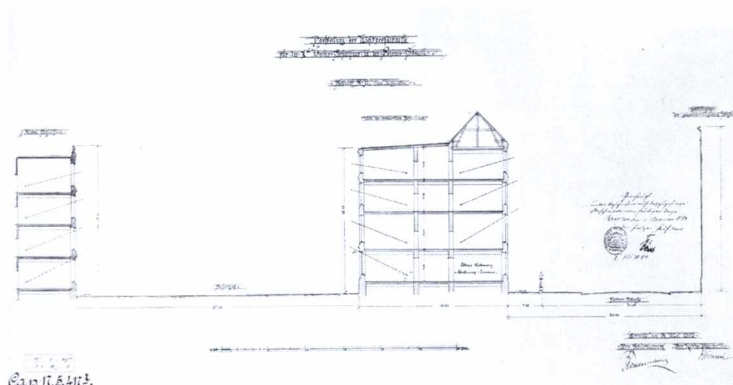
Plüddemann, wykształcony w tradycji klasycyzmu berlińskiej Akademii, dzielił elewacje gzymsami, które odcinały mocno dolną oraz ostatnią kondygnację budynku (jak w tradycji architektury palladiańskiej). Tak wyróżniony parter otrzymywał również pasy z cegły glazurowanej, naśladujące boniowanie (budynki szkół przy ulicach Swobodnej, Paulińskiej, Haukego-Bosaka, Glinianej, Niemcewicza). Ponad górnym gzymsem zmieniał się natomiast wykrój otworów okiennych, a czasem liczba osi okiennych (budynki szkół przy ulicach Reja, Poznańskiej, Skargi, Tęczowej, Roosevelta). Po 1900 roku gzymsy działowe stały się mniej wyraziste lub zupełnie zanikły (łaźnie miejskie, ośrodek opieki społecznej w Praczech Odrzańskich, zespoły straży pożarnej, szkoły przy ulicach Joanitów i Kruczej).

Budynki wieńczył gzyms koronujący z podkreślającą jego rozrzeźbienie wydatną arkaturą w formie łuku ostrego, odcinkowego lub trójliscia. Pełnił on ważną rolę w budynkach, które otrzymały płaski dach (budynki szpitala im. Wenzela-Hanckego i szkół przy ulicach Swobodnej, Haukego-Bosaka, Roosevelta). Jego linia wzbogacona była czasem formami pozornych ganków, blank, czy wykuszy (szkoły przy ulicach Roosevelta, Nowowiejskiej, Kleczkowskiej, Kruczej), które jedynie urozmaicały górną partię budynku.

W architekturze Plüddemanna widoczna była skłonność do akcentowania osi okiennych, podobnie jak w projektach Schäfera, czy szkoły hanowerskiej. Umieszczenie okien dwóch kondygnacji we wspólnej, tynkowanej wnęce podkreślało kierunek pionowy (budynki szkół przy ulicach Skargi, Kleczkowskiej, Litomskiej). Łączenie okien w pionie nie wiązało się tylko z gotykiem, lecz występowało również we francuskim wczesnym renesansie i klasycyzmie⁴⁸⁷, a w ostatnich trzydziestu latach XIX wieku w neogotyckiej architekturze północnych Niemiec i Nadrenii⁴⁸⁸. Łuk wypełniony blendą, który Conrad Wilhelm Hase przejął od Augusta Heinricha Andraä, był istotnym znakiem szkoły hanowerskiej. Płaskie pole zamknięte łukiem odcinkowym obejmowało oś okienną o zróżnicowanych formach okien: na dole duże okno na całą szerokość wnęki, następnie element horyzontalny (płycina), a nad nim trzy wąskie okna, z których środkowe jest wyższe⁴⁸⁹. Motyw ten zacytował Plüddemann dosłownie nad wejściem do szkoły ludowej przy ulicy Reja, a nieco zmieniony (na przykład z zamknięciem blendy ostrym łukiem) widzimy na elewacjach innych szkół przy ulicach Poznańskiej (II budynku), Składowej, Jemiołowej i przytułku dla kalek. Podziały wertykalne podkreślały także przypory dzielące mury obwodowe. Wprowadzenie ich na elewacjach hal gimnastycznych uzasadniała potrzeba wzmocnienia filarów międzyokiennych szeroko oszklonych ścian.

Nierównomierne rozmieszczenie osi okiennych wynikało z kryjącej się za nimi funkcji. Okna łączone w syste-

145. Wrocław, ul. Poznańska 16–20. Budynek II zespołu szkół ludowych. Wykres warunków oświetlenia izb lekcyjnych, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1893

my trójosiowe były charakterystyczne dla budynków szkolnych (trzy okna przypadały na jedną izbę lekcyjną). Umożliwiało to bardziej racjonalne oświetlenie sal, a równocześnie było próbą przeciwdziałania monotonii elewacji, nadawało jej rytm⁴⁹⁰. Do zamknięcia otworów okiennych stosował Plüddemann przede wszystkim upowszechniony przez Martina Gropiusa w latach sześćdziesiątych XIX wieku łuk odcinkowy⁴⁹¹. Oprócz łuku odcinkowego występowały nadproża w formie łuku ostrego lub proste, lecz z łukiem odciążającym. W połowie XIX wieku Rosenthal uznał łuk odcinkowy za *bliski urodzie i spokojowi linii prostej, lecz przez swój ruch ku górze, bardziej żywy*⁴⁹². Natomiast zdaniem Fritza Schumachera, tylko forma pełnego łuku lub proste nadproże dawały wrażenie jasnych, prostych i zrozumiałych, w odróżnieniu od formy łuku odcinkowego⁴⁹³. Motyw łuku ostrego, stosowany oszczędnie, powtarzał się w wykroju portali, pojedynczych otworów okiennych i wnęk. Otwory okienne były pozbawione opasek, gzymsów nadokiennych, wykończone jedynie ceramicznymi kształtkami. Okna budowli zdobionych kamiennym detałem wypełniał maswerk lub proste laskowanie (gmachy Biblioteki Miejskiej i Gimnazjum św. Elżbiety).

Wysokość okien budynków szkolnych była określona za pomocą wykresu. Wyznaczał ją skrajny promień światła padający znad gzymsu lub kalenicy budynku usytuowanego po przeciwległej stronie ulicy na białe najgłębiej położonych pod ścianą ławek szkolnych. Ta zaobserwowana i zastosowana we Wrocławiu reguła umożliwiała uzyskanie dobrego oświetlenia wnętrza izby lekcyjnej przy zabudowie ulicowej, dzięki zwiększeniu wysokości okien i kondygnacji budynku (w granicach 3,7–4,7 m). Metoda ta była zastosowana przy wykonaniu projektów szkół przy ulicach Poznańskiej, Skargi i Roosevelta⁴⁹⁴.

Dekoracja

Dla Plüddemanna konstrukcja budynku miała w stosunku do ornamentu znaczenie priorytetowe. Twierdził

on, że właściwe jest zastosowanie ornamentu tylko na większych płaszczyznach wyznaczonych przez podziały architektoniczne. Uważał za istotniejsze *organiczne kształtowanie konstrukcji*, niż naginanie jej formy i wymiaru w celu umieszczenia na niej ornamentu⁴⁹⁵.

W zmierzającej do prostoty architekturze Plüddemanna ornament był stosowany w ograniczonym zakresie. Jego rolę w latach 1885–1898 pełniły układy glazurowanych cegieł i kształtek w kolorze zielonym i brązowym. Gzymsy były wykonywane w całości z profilowanych wyrobów ceramicznych, a obramienia otworów i wnęk w co drugiej warstwie z glazurowanych⁴⁹⁶. Lekkość elewacjom miały dodawać delikatne pasy rozmieszczone nieregularnie (na wysokości parapetów i u nasady łuków zamykających otwory okienne), wykonane z glazurowanej cegły, a w budynkach zdobionych kamieniem – z piaskowca⁴⁹⁷. Kolorowe pasy geometrycznego ornamentu, zwanego „tekstylnym”, które biegły przez całą szerokość elewacji (zdobiły też kominy), były projektowane przez Plüddemanna do 1890 roku, około 1900 roku zdobiły ceramiczne dachy. Już na budynkach ukończonych w połowie lat dziewięćdziesiątych XIX wieku niemal zupełnie zanikły ozdoby z kolorowej, glazurowanej cegły lub zostały ograniczone do delikatnych pasów w kolorze cegły licówki. Wówczas płaszczyzny elewacji ożywiły jasne, tynkowane blendy szczytów i płycin podokiennych oraz tła geometrycznych fryzów. Pełniły one funkcję dekoracji i umożliwiały ukazanie malowniczego kontrastu między czerwoną cegłą i jasnym tynkiem, powodując niekiedy znaczne podwyższenie kosztów budowy⁴⁹⁸.

Bogate, rzeźbione w piaskowcu, niezwykle kosztowne ornamenty i rzeźby figuralne pojawiały się na elewacjach rzadko, tylko w najbardziej prestiżowych dla miasta budynkach: Biblioteki Miejskiej, Gimnazjum św. Elżbiety, Szkoły im. Pestalozziego, hal targowych, Szkoły Rzemiosła Budowlanego i Budowy Maszyn oraz Szkoły dla Dziewcząt im. Cesarzowej Wiktorii. Zasadą natomiast było umieszczanie na budynkach komunalnych herbu Wrocławia,

146. Wrocław, ul. Teatralna (Zwingerstraße). Śląski Bank Ziemski, arch. Karl Grosser, 1896–1897

z datą ich powstania, jako znaku eksponującego własność miasta. Za każdym razem były to niepowtarzalne płaskorzeźby lub sgrafitta. Najbardziej imponujące kamienne herby zwieńczyły trójkątne szczyty fasad hal targowych i Gimnazjum św. Elżbiety. Dekorację rzeźbiarską, prawdopodobnie autorstwa Christiana Behrensa⁴⁹⁹, otrzymał gmach Biblioteki Miejskiej. Ograniczała się ona do kwiatonów na zwieńczeniu szczytów, herbów, płaskorzeźby głowy św. Jana Chrzciciela i figury św. Parsymonii – symbolu oszczędności, którą Plüddemann umieścił na konsoli pod baldachimem na północno-zachodnim narożniku budynku⁵⁰⁰. Figura św. Elżbiety miała stanąć nad rzeźbą smoka, na narożu balkonu nad głównym wejściem do budynku Gimnazjum św. Elżbiety. Nie została jednak wykonana. Portal otwartej w 1900 roku Szkoły Ludowej im. Pestalozziego zwieńczono popiersiem patrona szkoły. Ramy dla rzeźby utworzył ozdobiony płaskorzeźbami akacji i przytulii⁵⁰¹ kamienny łuk dźwigający wykusz.

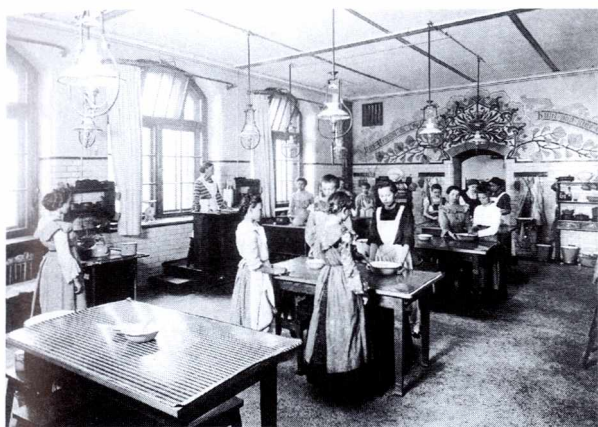
Kamień dał Plüddemannowi możliwość zastosowania we wrocławskiej architekturze komunalnej innej dekoracji niż gotycka. Kilka budynków o średniowiecznej bryle, wzniesionych w pierwszych latach XX wieku, otrzymało secesyjne zdobienia. Płaskorzeźby tympanonów portali obu hal targowych (1906–1908) ozdobiły secesyjne motywy ryb i ptaków wśród kiści owoców i zbóż. Tympanon Hali Targowej II przy ulicy Kolejowej wypełniła płaskorzeźba autorstwa rzeźbiarza Johanna Kiunki, przedstawiająca handlarke z dwoma mężczyznami dźwigającymi towar, otoczoną motywami roślinnymi⁵⁰². Najbogatszy ornament o formach renesansowej arabeski, stylizowanej w duchu secesji, na portalu, fryzach i zwieńczeniu szczytów, otrzymał wzniesiony w latach 1901–1903 budynek Gimnazjum św. Elżbiety. Wykonawcą prac kamieniarskich była firma Carla Schillinga z Berlina. Średniowieczna bryła tego budynku została ozdobiona renesansową dekoracją (bogate fryzy u podstawy szczytów, potężne kwiatony

– szyszki na ich narożach i zwieńczeniu). Karl Klimm, wykonujący projekt pod kierunkiem radcy budowlanego nawiązał w ten sposób do historii gimnazjum sięgającej epoki Renesansu⁵⁰³. Plüddemann „zdradził” architekturę neogotycką dla form niemieckiego renesansu już w latach 1889–1891, gdy zbudował, jako zlecone mu prywatnie zadanie, gmach Śląskiego Ziemskiego Banku Kredytowego. Budynek otrzymał kamienny ornament okucio- wy na fryzach i tympanonie, rauty i kaboszony na belkowaniu, wypełnienie naczółków formami muszli, obeliski i spływy wolutowe na krawędzi szczytów.

Niemiecki renesans odrodził się jako styl narodowy na początku lat osiemdziesiątych XIX wieku. Powszechne było przekonanie, że odpowiadał on lepiej potrzebie reprezentacji inwestorów niż neogotyck, chociaż Hubert Stier widział możliwość zastosowania tego stylu jedynie w budownictwie mieszkalnym, odmawiając mu monumentalności i możliwości wykorzystania do dużych, narodowych zadań budowlanych⁵⁰⁴. Asymetria bryły, jaką niemiecki renesans przejął w XVI wieku od gotyku, stwarzała łatwość kształtowania jej w malowniczy sposób. Renesansowy detal nie wydawał się tak sztywny i suchy jak gotycki⁵⁰⁵. Mogła to być zasadnicza przyczyna wyboru przez inwestora tego stylu dla siedziby banku. Był on również przypomnieniem świetności mieszczańskich domów bankierskich epoki renesansu, o czym świadczy neorenesansowa architektura innych wrocławskich banków 2. połowy XIX wieku, takich jak Bank Rzeszy przy placu Wolności (J.E. Jacobstahl, 1876, dziś Bank Zachodni) w stylu „helleńskiego renesansu”, czy Śląski Bank Ziemski przy ulicy Teatralnej (Karl Grosser, 1897, nie istnieje) o formach niemieckiego i włoskiego renesansu.

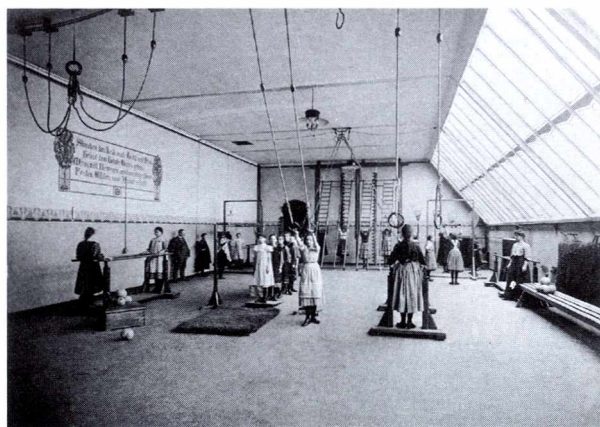
Wnętrza

Zamiłowanie Plüddemanna do kolorowych polichromii we wnętrzach znane jest dzięki barwnej rycinie przedstawiającej jego projekt holu gmachu sądu we Flensburgu, publikowanej w 1884 roku. Filary, gurdy i żebra skle-

147. Wrocław, ul. Nowowiejska 78. Budynek II Szkoły Ludowej im. Pestalozziego. Wnętrze izby lekcyjnej w czasie zajęć z gospodarstwa domowego około 1904

pień, cokoły z żółtej cegły uzupełniała dekoracja malarska sklepień i ścian, o żywej kolorystyce w tonacji czerwieni i błękitu, o motywach roślinnych, geometrycznych i tarcz herbowych⁵⁰⁶. Kolorystyka innych, projektowanych przez niego wnętrz jest znana jedynie z czarno-białych fotografii i jej opisanie wymagałoby badań powłok malarskich. Wnętrza budynków szkół, ochrony zdrowia i opieki społecznej były, oprócz kilku przykładów projektowane typowo. Wszystkie pasy gurtowe sklepień, lizeny, wsporniki, narażone na ścieranie naroża, krawędzie otworów drzwiowych i okiennych, ze względów praktycznych były wykonane z cegły. Pojedyncze kamienne kolumny z piaszkowca lub granitu o prostych, ośmiobocznych, kielichowych lub pseudokompozytowych głowicach, czasem zdobionych dekoracją roślinną, dźwigały sklepienia korytarzy szkół. Dekorację malarską otrzymywały ściany i sklepienia, najbogatszą – hole i korytarze. Ściany, ze względów higienicznych, licowane były cegłą lub pokrywane olejną farbą w formie lamperii, zakończonych malowanym przy użyciu szablonu wielobarwnym fryzem. Podobne fryzy „oplatały” gurdy sklepień i styki wysklepków, przechodziły na podniebieniach sklepień w formę rozety. Wnętrza budynków szkół ukończonych w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku zdobiły motywy roślinne: dębu, winorośli, powojnika, kwiatu konwalii⁵⁰⁷. Na ścianach malowano roślinne kompozycje przeplecione wstęgami z hasłami zachęcającymi do pilnej nauki, cytatami znanych pedagogów między innymi Johanna Heinricha Pestalozziego (1746–1827)⁵⁰⁸. W budynkach szkół z początku XX wieku dominowały wielokolorowe dekoracje o geometrycznych formach. Wnętrze holu szkoły średniej dla dziewcząt przy ulicy Niemcewicza (Katharinenschule) ozdobiono secesyjnym malowidłem ściennym z portretem Katarzyny Luteranki, wyrastającym z biblij w aureoli krzewu różanego.

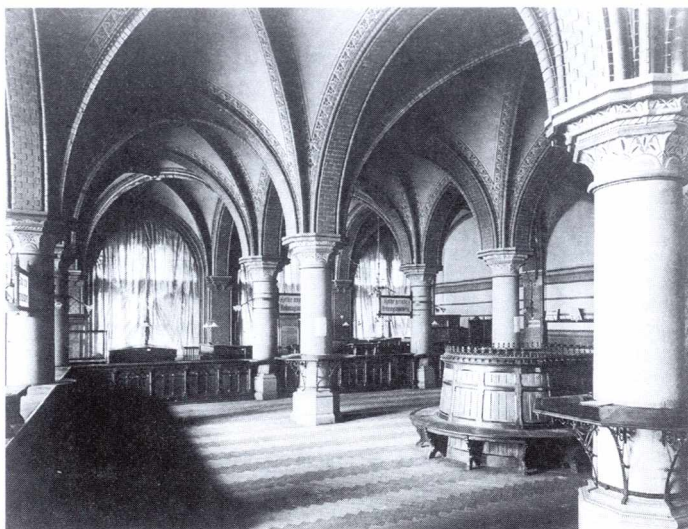

148. Wrocław-Gajowice, ul. Krucza 49. Wnętrze sali gimnastycznej na poddaszu budynku II zespołu szkół ludowych w czasie lekcji gimnastyki po 1907

Posadzki izb lekcyjnych, biur, sal gimnastycznych, izb szpitalnych wykonywano z desek sosnowych, cementu pokrytego linoleum lub ksyololitu, posadzki korytarzy i pomieszczeń gospodarczych – z terazzo lub płytek ceramicznych. Schody, przeważnie kamienne, oparte na stalowych belkach dwuteowych lub nitowanych blachownicach (klatka schodowa drugiego budynku szkoły ludowej przy ulicy Młodych Techników), miały bogate, kute z żelaza balustrady.

Starannie opracowane wnętrza miał gmach Biblioteki Miejskiej i Miejskiej Kasy Oszczędności. W bankowej sali operacyjnej dekoracją malarską o roślinnych motywach ozdobiono sklepienia, a także głowice kamiennych kolumn. Jest to pojedynczy przypadek postępowania Plüddemanna wbrew zasadzie szczerowości materiałowej, głoszonej między innymi przez Ruskina, który proponował rezygnację z pokrywania kamienia kolorem, *jeśli jest on kładziony ręką zwykłego rzemieślnika*⁵⁰⁹. Roślinne wici oplatały również arkady głównej klatki schodowej, a na osi jej parzystych kolumn „wyrastały” malowane drzewka. Szklany świetlik ponad klatką schodową zdobił nieistniejący dziś kolorowy witraż.

Do najpiękniejszych wnętrz wrocławskich z przełomu XIX i XX wieku można zaliczyć dwie secesyjne aule zaprojektowane przez Klimma i urządzone w latach 1897–1904 w budynkach Gimnazjum św. Elżbiety i Szkoły Rzemiosła Budowlanego i Budowy Maszyn. Stały się one przykładami doskonałej integracji architektury, dekoracji malarskiej i rzeźbiarskiej, najlepszej jakości wrocławskiego rzemiosła budowlanego⁵¹⁰. Elewacje i wnętrza obu budynków ozdobiły kute w kamieniu secesyjne ornamenty o znaczeniu moralizatorsko-dydaktycznym (liście i owoce dębu, kasztanowca i sosny jako symbole zdrowia, siły i śmiałości; kruki i sowy jako symbole mądrości, nauki i wiedzy). Inne dekoracje i inskrypcje były związane z symboliką państwa, miasta i przedmiotów wykładowych⁵¹¹. Dekora-

149. Wrocław, ul. Karola Szajnochy 7–9. Wnętrze Miejskiej Kasy Oszczędności

150. Wrocław, ul. Karola Szajnochy 7–9. Hol i klatka schodowa na parterze gmachu Miejskiej Kasy Oszczędności i Biblioteki Miejskiej

cje ze świata roślin i zwierząt stały się na początku XX wieku częstym motywem zdobniczym niemieckich szkół. Wykonane na wysokim poziomie artystycznym, były spełnieniem postulatów Alfreda Lichtwarka⁵¹² i innych twórców ruchu Heimatschutz, propagujących od 1896 roku nowy nurt w pedagogice – wychowanie przez sztukę (Kunsterziehung).

Prostota, trwałość, solidność rzemiosła budowlanego były wyróżnikiem projektowanej przez Plüddemanna architektury miejskiej, w przeciwieństwie do wielu współczesnych budowli, które charakteryzował zewnętrzny blichtr nietrwałych ozdób. Szczególnie w przypadku budownictwa ceglanego niezwykle ważna była jakość wykonawstwa, gdzie precyzja ułożenia ceglanego wątku decydowała o wrażeniach estetycznych. Dzieła rzemiosła artystycznego – rzeźbione w kamieniu elementy konstrukcji i dekoracji, kute z żelaza balustrady schodów, kraty i ogrodzenia, czy dekoracyjna stolarka drzwiowa – były zawsze przykładem najlepszego wykonania.

Plüddemann nadał jednolity charakter wrocławskiej architekturze komunalnej. Jego neogotyckie budowle, oszczędne, nieprzeładowane nadmiarem dekoracji, o wyważonych proporcjach, przy mniej wnikliwej obserwacji, mimo różnic w ukształtowaniu bryły i rzutu, wydają się czasem być identyczne. Architektowi można zarzucić powielanie sprawdzonych schematów kompozycji elewacji, wystroju wnętrz, stosowanie powtarzających się, łatwo rozpoznawalnych form detalu. Często posługiwał się elementami zapożyczonymi z twórczości innych współczesnych mu architektów neogotyku. Sprzyjał temu swobodny dostęp do najnowszych projektów i realizacji publikowanych w licznych fachowych

czasopismach, bogato ilustrowanych dzięki upowszechnieniu fotografii⁵¹³, a także podróże studialne.

Nawet wtedy, gdy poszukiwał nowych form wyrazu, dekorując budowle ornamentem renesansowym czy secesyjnym lub odrzucając formy zdobnicze, Plüddemann był wierny ideom późnej fazy neogotyku ostatniego trzydziestolecia XIX wieku. Stosował się do reguł „prawdy sztuki budowlanej”, malowniczej kompozycji, celowości architektury i konieczności dostosowania jej do współczesnych wymagań. Było to postępowanie zgodne z przekonaniem architektów późnego neogotyku, którzy poszukiwali nowego stylu w ramach gotyckich zasad budowlanych i uważali, że należy stworzyć architekturę nową, ale według gotyckiego „systemu” i wynikających zeń racjonalistycznych (!) reguł⁵¹⁴.

151. Wrocław, ul. Prusa 53–55. Hol gmachu Szkoły Rzemiosła Budowlanego i Wyższej Szkoły Budowy Maszyn, arch. Karl Klimm, współpr. Richard Plüddemann, 1902–1904

Krytyka architektury neogotyku

Zrozumiała jest krytyka neogotyku, która pojawiła się już na początku XX wieku, tak typowa dla kontestacyjnej postawy następnej epoki w sztuce. Dotyczyła ona właściwie jego form zewnętrznych, *nieznośnie symbolicznej przesady gotyckich form*⁵¹⁵. Hermann Schmitz zarzucał neogotykowi 2. połowy XIX wieku *istnienie nieartystycznego czynnika dążenia do historycznej dokładności i stosowanie gotowych, szablonowych elementów* i nazwał ten styl *Reißbrettgotik* – gotykiem deski kreślarskiej⁵¹⁶. W nekrologu Johanna Otzena w 1911 roku jego asystent Vollmer wyraził się krytycznie na temat architektury swego mistrza, nazywając ją *teatralną, ufryzowanym i perfumowanym gotykiem*, pozostawiając osąd jego architektury przyszłym pokoleniom⁵¹⁷.

Od początku wieku krytykowane było również zastosowanie cegły i doprowadzenie monotonii klinkierowego lica budynku do perfekcji. Konrad Werner Schulze z całą surowością ocenił w 1927 roku ceglane budownictwo przemijającej epoki, zarzucając mu brak smaku i znajomości istoty materiału: *Najbardziej bezsensownie urzeczywistnił się tamten artystyczny poziom w gotyku ceglanym. Ta straszliwie chimeryczna architektura klinkierowa jest najlepszym dowodem na to, jak brak umiejętności i wrażliwości może zaszkodzić materiałowi. Te glazurowane, martwe fasady klinkierowe ze swymi jednobarwnymi, regularnymi ceglami i pozbawionymi smaku ozdobami, uwidaczniają cały brak kultury tamtych czasów, dla których istota materiału była w pełni obca*⁵¹⁸.

Również funkcja ceglanych budowli nie nasuwała przyjemnych skojarzeń. Zdaniem Klinkotta: *Surowe, ceglane budowle były obciążone wspomnieniami połączonymi często z uosobieniem obowiązku, przymusu (...). Szkoły i koszary z cegły, zakłady wychowawcze i więzienia, jak również szpitale, są często związane z deprymującym przeżyciem, które przenosi się na budowle (...)*⁵¹⁹. Aby dziś wydać osąd na temat neogotyckich budowli komunalnych,

musielibyśmy oddzielić ich treść od formy, aby ujrzeć ich jakość najszybciej dostrzegalną w detalu, fascynującą dokładności konstrukcji murów i sklepień, czysto wykonanych wiązań, koloru cegły i glazury.

Na początku lat dwudziestych XX wieku krytykowano zastosowanie stylu gotyckiego w budowlach świeckich. Hermann Schmitz pisał: *Problematyczne i niejednokrotnie brzemienne w skutki jest przeniesienie gotyckiego stylu, rozpowszechnione już w latach sześćdziesiątych [XIX wieku] na świeckie budowle i na nowoczesne domy czynszowe*. Podkreślając, że zastosowanie tego stylu jest uzasadnione jedynie jego dominacją w określonym miejscu, kontynuował: *Jak niebezpieczny musiał być potężny, nowoczesny budynek administracyjny, banku, czy poczty (na przykład w Kolonii, czy w Dortmundzie), o formach ostrołukowych, z gotyckim ornamentem, wzniesiony przy nowoczesnej ulicy. Nie ma wątpliwości, że ten bezbarwny, regularny gotyk jest sprzeczny z odczuciem idei gotyckiej sztuki*⁵²⁰.

Wrocławskie ceglane budowle neogotyckie przez wiele powojennych lat budziły niechęć jako symbol „pruskości”. Obciążone wspomnieniami z wojny o mieszczańskich się w nich szpitalach polowych, nadal kojarzą się ze sztywną i monotonną zabudową koszarową. Na skutek działań wojennych w 1945 roku zniszczono najmniej trwałe elementy budynków: dachy, szczyty, hełmy wież. Korpusy budowli zostały pozbawione elementów decydujących o ich malowniczej formie i nigdy ich rzetelnie nie odbudowano. Część glazurowanej powierzchni cegły uległa zniszczeniu. Nieoczyszczone, ciemne ceglane lico nie oddziałuje już na nas intensywnością barwy i nie kontrastuje z jasnymi, tynkowanymi blendami. Również w Niemczech trzeba było wielu lat, by odkryć na nowo piękno ceglanej architektury, o czym świadczą ostatnie prace konserwatorskie prowadzone w berlińskich szkołach Hermanna Blankensteina (między innymi w zespole szkół przy Steglitzer Straße).

Opinie o Richardzie Plüddemannie

Ogromna większość wypowiedzi na temat architektury Plüddemanna ukazała się po jego odejściu na emeryturę i we wspomnieniach pośmiertnych, często więc miały one charakter kurtuazyjny. Przedstawiano go jako architekta twórczego, niemal do końca poszukującego właściwego dla siebie stylu, dążącego do ciągłego samorozwoju. Karl Masner pisał: *Plüddemann nie popadł w jeden schemat, lecz rozpoznał wszystkie zewnętrzne przejawy swego stylu i odrzucił, by dojść do tego, co stało się jego ideałem, do wywodzącego się z najwyższej wewnętrznej celowości artystycznego oddziaływania. Tak dążył ustawicznie jako artysta do samokształcenia i fachowości, odbywania swego logicznego samorozwoju i tym bardziej mógł się łatwiej przystosować do wszystkich wymagań nowoczesnego stylu*⁵²¹. *Nieustanny rozwój, wrzenie wyzwolonych namiętności trwały w nim nieustannie*⁵²². *Wystrzegał się przejawów złego gustu, które często z budynków szkolnych czyniły pałace*⁵²³. Był osobą bezkompromisową w lansowaniu swoich idei i zapewne także określonego stylu architektury. Burmistrz Georg Bender wspominał, że nigdy nie unikał on walki o swoje przekonania⁵²⁴. Wieloletni współpracownik, inspektor budowlany Julius Nathansohn ocenił jego twórczość jako posiadającą *artystyczną moc, praktyczną w ogóle i w szczególności*⁵²⁵.

Rzadziej zdarzały się zdania zarzucające mu brak artystycznych zdolności. Ze wspomnień, jakie ukazały się w *Deutsche Bauzeitung*, czasopiśmie sprzyjającym „partii” architektów prywatnych, dowiadujemy się, że: *Prace zmarłego ukazują dobre techniczne i organizacyjne umie-*

*jętności, pod względem stylistycznym brakuje mu jednak żaru duszy obdarzonego przez naturę artysty*⁵²⁶. W *Schlesische Zeitung* padły też zarzuty trzymania się skostniałych zasad: *Jego sztuka była bardzo racjonalna, jego przekonania o sztuce nie były jednak wolne od doktrynizmu*⁵²⁷.

Nieliczne są późniejsze wzmianki na temat twórczości Plüddemanna i mają charakter obojętnych emocjonalnie wypowiedzi⁵²⁸. Wyrażają raczej brak zainteresowania jego twórczością i architekturą neogotycką. Po latach milczenia, w powojennych pracach na temat architektury wrocławskiej, jakie zostały wydane począwszy od lat sześćdziesiątych, pojawiają się błędne informacje na temat jego twórczości oraz zdania o architekturze „mało przekonującej” i „teatralnym gotyku”, obok przychylnych ocen wrocławskich hal targowych⁵²⁹. We współczesnym leksykonie na temat Wrocławia⁵³⁰ znajdujemy pogardliwe zdania na temat fanatyzmu, zachowawczości i złego gustu Plüddemanna, zarzucające mu *spustoszenia okresu grynderskiego* we wrocławskim kościele św. Marii Magdaleny (za którego przebudowę odpowiedzialny był Carl Lüdecke), co świadczy o braku znajomości podstawowych źródeł na temat jego twórczości. W ostatnich kilku latach widoczny jest wzrost zainteresowania dotychczas niedocenianą architekturą komunalną przełomu wieków, a wraz z nią twórczością architekta Wrocławia⁵³¹. Wydaje się, że jest to właściwy moment, aby spojrzeć na jego twórczość bez uprzedzeń, sformułować oceny i dokonać przewartościowań.

Koncepcje urbanistyczne Richarda Plüddemanna i ich wpływ na rozwój nowoczesnego planowania przestrzennego we Wrocławiu po 1895 roku

Od początku lat dziewięćdziesiątych XIX wieku dojrzewa w Europie nowoczesna myśl urbanistyczna, uwzględniająca w planowaniu miast czynniki: techniczne, społeczne, higieniczne i estetyczne. U jej źródeł tkwią teoretyczne rozważania społecznych i politycznych myślicieli, którzy w powrocie do dawnego porządku urbanistycznego widzieli sposób na przywrócenie wartości duchowych dawnego społeczeństwa. Z prekursorskich dzieł Johna Ruskina i Williama Morrisa oraz krytyki chaotycznie rozwijającego się miasta dziewiętnastowiecznego wyłonił się nowy, estetyzujący kierunek w urbanistyce⁵³². Ten nostalgiczny nurt, budzący się w miarę prowadzenia badań historycznych, postulował powrót do miasta ery przedindustrialnej – ideału wzorowego i logicznego. Idea ożywienia średniowiecznych tradycji, wiążąca się z poszukiwaniami tradycji narodowych, stworzyła dogodny grunt dla koncepcji Camilla Sittego (1843–1903), który w 1889 roku opublikował książkę pod tytułem *Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*. Opierając się na studiach średniowiecznych placów i ulic, sformułował w niej prawa kompozycji urbanistycznej dotyczące powiązania elementów placu i ulicy, wnętrza urbanistycznego i skali jego zabudowy. Postulował między innymi: konieczność bryłowego, trójwymiarowego traktowania kompozycji urbanistycznej, projektowanie dzielnic w powiązaniu z centrum miasta, potrzebę malowniczości w planowaniu miast, polegającą na tworzeniu kameralnych, różnorodnych, nieregularnych i asymetrycznych wnętrz, a ponadto dostosowanie zabudowy do skali ludzkiej, budowę krętych, krótkich ulic o przebiegu zgodnym z rzeźbą terenu, unikanie tworzenia trójkątnych parceli. Do najwybitniejszych zwolenników i naśladowców Sittego, tak zwanej „szkoły sittowskiej”, skrajnego odłamu szkoły niemieckiej, należeli między innymi Karl Henrici (1842–1927) i Theodor Fischer (1862–1938)⁵³³.

Ogólne uznanie, z jakim spotkała się książka Sittego spowodowało, że zarządy wielu miast niemieckich zapro-

siły jej autora do współpracy jako urbanistę⁵³⁴, należy więc uznać, że również Plüddemannowi, jako wrocławskiemu urzędnikowi budowlanemu, znana była ta praca i być może pierwsze projekty przebudowy miast niemieckich oparte na głoszonych w niej zasadach (Karl Henrici: Dessau – 1890, Monachium – 1893). W końcu 1893 roku Richard Plüddemann wygłosił na zebraniu wrocławskiego oddziału Związku Architektów i Inżynierów wykład, mający charakter programu urbanistycznego, w którym zawarł propozycje upiększenia nowoczesnych założeń urbanistycznych w planie zabudowy. Zajął się w nim elementami kompozycji urbanistycznej w skali placu i ulicy. Na początku 1894 roku ukazał się w *Deutsche Bauzeitung*⁵³⁵ artykuł pod tytułem *Vorschläge für die Verschönerung moderner Stadtanlagen im Bebauungsplane*, zawierający główne tezy tego referatu.

Plüddemann przedstawił w nim zagadnienia estetyczne w powiązaniu z wymogami higieny, komunikacji i przepisów budowlanych. Jego model urbanistyki można umieścić na pograniczu zasad regulacji geometrycznej, zapoczątkowanej przebudową Paryża przez Haussmanna, a estetyzującym nurtem nowoczesnej urbanistyki, powstałej pod wpływem teorii wiedeńskiego architekta Camilla Sittego. Plüddemann zadeklarował się jako przeciwnik zabudowy miejskiej o układzie szachownicowym, typowej dla szybko rozwijających się miast amerykańskich, czy nowych dzielnic miast niemieckich. Podkreślił on ogromny wpływ paryskiego wzorca regulacji miasta z przekątniowymi ulicami na europejską urbanistykę drugiej połowy XIX wieku: *Kto poznał doskonałość tego mądrego dzieła, jaka nie została osiągnięta przez żaden inny twór późniejszy, uzna to za zrozumiałe, że żaden twórca planu w przyszłości nie uwolni się spod jego wpływu*. Jednocześnie dostrzegł wady natury formalnej tego modelu (nieskończenie długie ulice, tworzenie trójkątnych parceli, brak zamkniętych wnętrz urbanistycznych) i zaproponował jego modyfikację:

1. *Proste ulice mogą mieć ograniczoną długość uzależnioną od ich szerokości. Obustronne zamknięcie ulicy musi być wyraźnie dostrzegalne z każdego jej miejsca.*

2. *Nie należy unikać ulic z zakrętami, jeśli z jakiś względów okazują się praktyczne.*

3. *Jest wskazane, by ulice główne i boczne były różnej szerokości, a szerokość długich ulic zmieniała się dla uniknięcia monotonii.*

4. *W miarę możliwości unikać trójkątnych placów i skrzyżowań ulic pod kątem ostrym.*

5. *Przedkładane są place zamknięte przed otwartymi, ukształtowane harmonijnie przed symetrycznymi⁵³⁶.*

Plüddemann doszedł do wniosku, że prostych ulic nie da się uniknąć w planie miasta, ponieważ takie ich ukształtowanie, oprócz względów komunikacyjnych, daje wrażenie porządku i przejrzystości. Zaproponował jednak, ze względu na monotonię takiej ulicy, niewielką zmianę jej kierunku lub umieszczenie końcowego akcentu: *Prosta ulica męczy wizualnie – także równomierność jej szerokości i wysokości domów – o ile prowadzi ona w pustkę⁵³⁷.* Inne zabiegi formalne zaproponowane przez Plüddemanna w celu optycznego skrócenia prostej ulicy to: przesunięcie wlotów ulic, rozwidlenie, włączenie zamkniętego placu, zmniejszenie proporcji długości do szerokości ulicy (krótszą wydaje się ulica szersza), urozmaicenie jej przebiegu przez zmiany szerokości, przekraczanie cieków wodnych czy opadanie terenu wzdłuż ulicy. Identyczna wysokość domów po obu stronach ulicy, potęgująca jej monotonię, wynikała wówczas z konieczności wykorzystania parceli do pełnej wysokości regulowanej przepisami budowlanymi i z powszechnego użycia płaskiego dachu. Plüddemann zaproponował urozmaicenie zabudowy przez asymetryczne poszerzenie pewnych odcinków ulic i usytuowanie w tych miejscach zieleni (ogródków lub promenad).

Architekt dostrzegł urok krętych ulic charakterystycznych dla starych miast. Jednocześnie uznał ich znaczenie

praktyczne, zwłaszcza wtedy, gdy są funkcjonalne i umożliwiają uniknięcie zbiegu ulic pod kątem ostrym, pozwalają na tyczenie działek o kątach prostych: *Należy preferować, tam gdzie jest to osiągalne w przybliżeniu kąt prosty⁵³⁸.* Jego zdaniem, kręte ulice są szczególnie odpowiednie dla przedmieść o zabudowie wiejskiej.

Plüddemann zauważył piękno w różnorodności rozmiarów ulic: *W sensie estetycznym, naprzemienne występowanie szerokich ulic głównych i wąskich, zyskuje dalsze znaczenie – tworzą one rytm planu miasta. Główne ciągi komunikacyjne znacznych rozmiarów, przechodzące obok placów i efektownych budowli, po których przemierza się hałaśliwy strumień ruchu, odzwierciedlają światowy charakter miasta. Leżące na uboczu, uliczki z zabudową mieszkaniową, uczęszczane przez mało kogo, ukazują w swojej niewielkiej szerokości obraz cichej ustronności⁵³⁹.* Szerokość ulic, głównych ciągów komunikacyjnych, czy ulic bocznych, powinna być uzależniona od intensywności komunikacji. Plüddemann podkreślił konieczność uwzględnienia przewidywanego w przyszłości natężenia ruchu, jako punktu wyjścia do obliczenia wymiarów ulicy, z jednoczesnym uwzględnieniem znaczenia ulicy, ustalonego na podstawie usytuowania głównych celów komunikacyjnych. Stwierdzenie to zaskakuje także dziś swoim aktualnym brzmieniem.

Powstanie nie nadających się pod zabudowę trójkątnych działek i placów w urbanistyce 2. połowy XIX wieku wynikało, zdaniem Plüddemanna, ze schematycznego używania linijki i unikania projektowania ulic krętych. Architekt zaproponował zaradzenie temu przez stosowanie krętych ulic (z uwzględnieniem istniejących dróg polnych), poszerzenia ulicy lub placu, prowadzenie linii zabudowy nierównoległe do osi jezdni⁵⁴⁰.

Plüddemann preferował place zamknięte, asymetryczne, projektowane z uwzględnieniem trzeciego wymiaru, powiązania wysokości zabudowy z wielkością placu. Okazał się on przeciwnikiem symetrycznego placu gwiazdzi-

152. Alfred von Scholtz
(1850–1934)

stego o licznych wlotach szerokich ulic, otwartego wnętrza, nie stwarzającego faktycznie wrażenia placu: *Nie zrównane piękno placu św. Marka w Wenecji, który jawi się jak wielka sala, (...) leży w jego zwartości. Tę zwartość można jednak uzyskać dopiero wtedy, gdy ulice nie przecinają się w geometrycznym środku*⁵⁴¹. Podobnie jak John Ruskin, a potem Camillo Sitte, Richard Plüddemann okazał się zwolennikiem różnorodności, nieregularności i asymetrii w strukturze miasta. Usytuowanie placów obok głównych ulic, wprowadzenie ulic bocznych po przekątnej lub lekkim łukiem pozwoliłoby zdaniem Plüddemanna ukształtować je harmonijnie, gdyż: *O urodzie placu nie stanowi symetryczne uporządkowanie wlotów ulic – symetria, jako najwyższa oznaka arogancji, powinna zostać nam oszczędzona – ale ich harmonijne ukształtowanie, które polega na tym, że ulice łączą się w swobodny sposób, odpowiadający zarówno ich estetyce i potrzebom komunikacyjnym, pozwalający na uniknięcie sztywności, a wielkość placu jest powiązana wzajemnie z wysokością budynków. Zastosowanie harmonii zamiast symetrii stoi w najściślejszym związku z kierunkiem obranym przez naszą architekturę w drugiej połowie tego stulecia. (...) To przejście od metody bardziej wyrozumowanej do bardziej zmysłowej, od formy sztywnej i sztucznej do żywszej i naturalniejszej, które jest znakiem szczególnym naszych czasów we wszystkich dziedzinach, musi znaleźć odzwierciedlenie również na naszych ulicach i placach*⁵⁴².

Swoim referatem, godzącym racjonalizm regulacji geometrycznej z romantyczną estetyką urbanistycznego modelu Camilla Sittego, Richard Plüddemann potwierdził poglądy głoszone już w 2. połowie lat siedemdziesiątych XIX wieku przez Reinhardta Baumeistra (1833–1917) i Josepha Stübbena (1845–1936) (priorytetowe znaczenie zagadnień komunikacji w planowaniu, krytyka układu szachownicowego, dostrzeganie uroku krętych ulic)⁵⁴³. Podobnie jak oni, nie uległ bezwzględnej fascynacji stroną formalną planowania urbanistycznego, starając się zna-

leźć dla niej funkcjonalne uzasadnienie. Plüddemann wyprzedził o 12 lat, wysuwając identyczne postulaty⁵⁴⁴, rezolucję Baumeistra dla berlińskiego Związku Inżynierów i Architektów (1906 r.), która oficjalnie usankcjonowała nowy kierunek w urbanistyce niemieckiej powstały pod wpływem teorii Camilla Sittego⁵⁴⁵. Poglądy Plüddemanna mieszczą się w głównym nurcie nowoczesnej urbanistyki niemieckiej zapoczątkowanej około 1890 roku, w której zostały połączone aspekty estetyczne z przeważającymi do tej pory inżyniersko-funkcjonalnymi.

Na przestrzenne kształtowanie się miast niemieckich ogromny wpływ miała ustawa o liniach regulacyjnych z 1875 roku, która określała szczegółowo wymagania budowlane. Zabudowa musiała być prowadzona kompleksowo, zgodnie z projektami regulacyjnymi miast, opracowanymi i zatwierdzonymi przez gminę miejską⁵⁴⁶. Sporządzaniem planów zabudowy miasta, ustanawianiem linii zabudowy i rzędnych wysokościowych ulic i kanałów, numeracją domów i działek we Wrocławiu zajmowało się Biuro Geometryczne (das Geometrische Bureau) przy Miejskiej Administracji Budowlanej⁵⁴⁷. W zakresie obowiązków miejskiego radcy budowlanego do spraw budownictwa lądowego nie leżało dotychczas planowanie urbanistyczne. Kierował nim miejski radca budowlany do spraw inżynierii miejskiej, do 1893 roku Aleksander Kaumann, od 28 czerwca 1894 roku Alfred von Scholtz (1850–1934). Na przełomie lat 1893 i 1894 Richard Plüddemann, w zastępstwie drugiego radcy budowlanego, kierował pracami Biura Geometrycznego⁵⁴⁸. Moment ten stał się dla niego okazją, by ogłosić swój własny program urbanistyczny w odniesieniu do „epoki regulacji geometrycznej” we Wrocławiu, wzorowanej na modelu haussmannowskiej przebudowy Paryża, związanej z osobą zmarłego Aleksandra Kaumana (plany z lat 1880–1888)⁵⁴⁹.

Nie są znane żadne projekty urbanistyczne wykonane przez Plüddemanna w tym czasie, jednak z całą pewnością można stwierdzić wpływ jego teoretycznych rozwa-

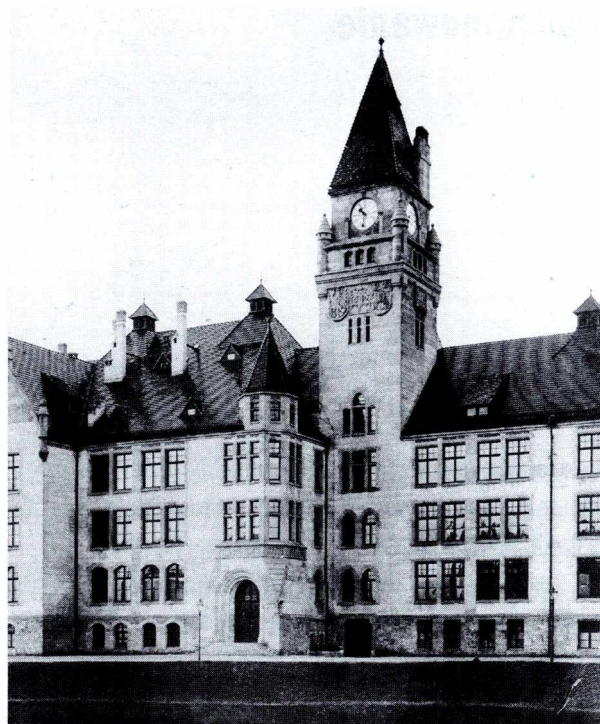
153. Wrocław, ul. Nowowiejska 78–80. Szkoła Ludowa im. Pestalozziego. Widok od strony parku Nowowiejskiego, stan obecny

żań na kształt planów zabudowy wrocławskich przedmieść, jakie powstały po 1894 roku. Związek Architektów i Inżynierów, skupiający znakomitą większość wrocławskich urzędników budowlanych, był doskonałym forum gwarantującym upowszechnienie opinii, jak i publikacja w *Deutsche Bauzeitung*. Uczestnictwo Plüddemanna w Deputacji Budowlanej, pełniącej funkcję kontrolną nad całością budownictwa w mieście, zapewniało mu możliwość wpływania także na kształt urbanistyki Wrocławia. W całej serii nowych planów zabudowy przedmieść: Południowego (1895), Borku (1898), Odrzańskiego i Piaskowego (1896) oraz Mikołajskiego (1896), w większości autorstwa Alfreda von Scholtza i inż. Alfreda Frühwirtha, można odnaleźć oznaki wprowadzenia nowych wzorów formalnych powstającej właśnie szkoły sittowskiej. Ich przyjęcie było w Niemczech dość wczesne. Pierwszy plan w duchu Sittego wykonany przez Henriciego dla Dessau powstał bowiem w 1890 roku⁵⁵⁰. Nowe plany urbanistyczne Wrocławia cechowało w tym okresie zerwanie z osiowymi, geometrycznymi schematami na rzecz swobodnych układów ulic, pojawienie się placów-skwerów. Plac przestał pełnić funkcję komunikacyjną i stał się miejscem rekreacji. Zdaniem Wandy Kononowicz: *Wrocławskie rozwiązania urbanistyczne charakteryzował typowy dla szkoły niemieckiej schematyzm, występujący w pozornie nawet swobodnych układach – wynikający z problemów komunikacyjnych i funkcjonalnych*⁵⁵¹, co wydaje się zgodne z programem teoretycznym Plüddemanna.

Julius Nathansohn, wieloletni inspektor miejskiej administracji budowlanej, przypisuje Plüddemannowi autorstwo pomysłu osi dzisiejszej ulicy Grunwaldzkiej (Fürstenstraße) wraz z mostem Cesarским⁵⁵². Nie znaleziono jednak potwierdzenia tego w źródłach archiwalnych. Plan zabudowy przedmieść Piaskowego i Odrzańskiego, wprowadzający dwie długie ulice typu *corso*, opublikowano w listopadzie 1891 roku w prasie wrocławskiej. Ukazuje on ulicę Grunwaldzką, prowadzącą od alei Słowackiego (Am Ohlau-Ufer) do mostu Szczytnickiego (Fürstenbrücke) i Szczytnik, oraz ulicę Szczytnicką (Scheitniger-Straße), przedłużoną o ulicę Skłodowskiej-Curie (Tiergartenstraße) do mostu Zwierzynieckiego (Passbrücke)⁵⁵³. Idea budowy obu osi w duchu regulacji geometrycznej została potwierdzona w kolejnym planie zabudowy z 1896 roku Frühwirtha i von Scholtza⁵⁵⁴. Oś ulicy Grunwaldzkiej wraz z projektowanym już wówczas mostem, miała odciążyć mosty Piaskowy (Sandbrücke), Pokoju (Lessing-Brücke) i Uniwersytecki (Universitätsbrücke), łączące nowo projektowane północno-wschodnie przedmieścia oraz tereny rekreacyjne w Szczytnikach z resztą miasta. Projekt ten doczekał się realizacji w 1910 roku, wraz z otwarciem mostu Cesarskiego.

Okazja, by urzeczywistnić swoje poglądy na temat kompozycji urbanistycznej, nadarzyła się Plüddemannowi w latach 1887–1891. Budowa gmachu Biblioteki Miejskiej i Miejskiej Kasy Oszczędności stworzyła możliwość, by zamknąć oś długiej ulicy Krupniczej (Graupenstraße) moc-

154. Wrocław, ul. Bolesława Prusa 53–55. Fragment fasady gmachu Szkoły Rzemiosła Budowlanego i Wyższej Szkoły Budowy Maszyn

nym akcentem. Dominantą końcową stała się narożna wieża tej budowli, wysuniętej w kierunku środka osi ulicy Krupniczej.

Wpływ modelu Camilla Sittego na twórczość Plüddemanna jest natomiast widoczny w malowniczej kompozycji zespołu budowli szkół u zbiegu ulic Nowowiejskiej, Prusa i Wyszyńskiego (Adalbertstraße), w pobliżu istniejącego neogotyckiego kościoła św. Michała (proj. Alexis Lan-

ger, 1862–1871). Gmachy szkół ludowych im. Pestalozziego oraz Szkoły Rzemiosła Budowlanego i Wyższej Szkoły Budowy Maszyn powstały w latach 1898–1902 pod kierunkiem wrocławskiego Stadtbaurata. Zaprojektowane zostały z pełną świadomością roli budowli użyteczności publicznej w kompozycji przestrzennej zabudowy całej dzielnicy. Oprawę dla nich stworzył założony w latach 1906–1907 park Nowowiejski.

Podsumowanie

*Z romantyką we krwi, a jednocześnie [człowiek] jasnego, chłodnego umysłu (...)*⁵⁵⁵ – zdanie to w doskonały sposób charakteryzuje architekta i jego dzieło.

Twórczość Richarda Plüddemanna przypadła na okres między drugą połową lat siedemdziesiątych XIX wieku a pierwszym dziesięcioleciem wieku XX. Były to w Niemczech lata II Rzeszy Niemieckiej, obejmujące czasy Bismarcka i ery wilhelmińskiej. Wojna lat 1870–1871 oraz zjednoczenie Niemiec pociągnęły za sobą ponowne wzmocnienie narodowych uczuć, co znalazło odbicie w dziedzinie sztuki. O tym, że narodowy pierwiastek w sztuce zyskał na znaczeniu, świadczyła między innymi twórczość Richarda Wagnera (1813–1883) i Gustava Freytaga (1816–1895), a w architekturze poszukiwanie narodowego stylu i ponowne ożywienie na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX wieku stylu neogotyckiego oraz odrodzenie niemieckiego renesansu.

Dla Plüddemanna – żołnierza dwóch wojen, wychowanego w rodzinie junkierskiej o tradycjach związanych z karierą wojskową – element „narodowy” w sztuce był bardzo ważny. Architekt wykształcony w berlińskiej Akademii Budowlanej, której dydaktyka była zdominowana przez zwolenników stylu późnoklasycystycznego, wywodzących się jeszcze ze szkoły Schinkla, ku formom neogotyckim zwrócił się po ukończeniu studiów, w latach 1878–1879, gdy Johannes Otzen rozpoczął walkę przeciwko „berlińskiej szkole” architektury⁵⁵⁶.

Twórczość Plüddemanna mieściła się w kierunku zwanym przez współczesnych *im Geist der Alten* (w duchu starożytnym) lub „nowoczesnym gotykiem”. Pojęcie „nowoczesny gotyk” z końcem XIX wieku rozumiano jako *odpowiadający warunkom zadania, konstrukcji, materiału budowlanego i zgodny ze współczesnymi poglądami*⁵⁵⁷. Architektura Plüddemanna należała do późnej, trzeciej fazy neogotyku. Pozostawała pod silnym wpływem działających w Berlinie neogotycystów związanych ze szkołą hanowerską Conrada Wilhelma Hasego – Carla Schäfera i Johan-

155. Richard Plüddemann około 1910

nesa Otzena – ideologów i twórców tej schyłkowej epoki neogotyku. Plüddemann przejął ten styl w Berlinie, następnie wzbogacił swój repertuar form neogotyckich w czasie czteroletniego pobytu w Szlezwiku, gdzie architektura znajdowała się w zasięgu oddziaływania uczniów „szkoły hanowerskiej”. Z nauki Conrada Wilhelma Hasego przejął Plüddemann zasadę „prawdy sztuki budowlanej”, tworzenia formy wynikającej z funkcji, konstrukcji i materiału. Rozbudowane i urozmaicone zwieńczenia budowli z dużą ilością szczytów, sterczyn, lukarn, wież z ostrosłupowymi hełmami, a także wysokie dachy, mocne gzymsy koronujące, osie okienne podkreślone wnękami zamkniętymi ostrym lub odcinkowym łukiem – to także cechy zaczerpnięte z architektury tego hanowerskiego architekta.

Wybór stylu północnoniemieckiego neogotyku ceglanego dla architektury komunalnej Wrocławia wynikał z regionalnych, miejscowych tradycji średniowiecznego budownictwa ceglanego i wiary w to, że styl ten jest uniwersalny i nadaje się do wszystkich zadań budowlanych, których ogromna różnorodność stała przed nowym Stadtbauratem. Gotyk był też stylem najlepiej odpowiadającym warunkom klimatycznym i warunkom życia na północy Europy. Akcentował związek *architektury i klimatu, gruntu i ludu*⁵⁵⁸.

W 1885 roku Plüddemann jako pierwszy przeniósł ten styl na grunt wrocławski, na krótko przed powstaniem katolickich kościołów architekta diecezjalnego Josepha Ebersa i budową klinik uniwersyteckich przez architektów rządowych pod nadzorem architektów berlińskiego Ministerstwa Robót Publicznych. W 1885 roku północnoniemiecki gotyk ceglany był we Wrocławiu nowością. Plüddemann budził sensację swymi pierwszymi „poczynaniami” we wrocławskim środowisku, często komentowanymi w prasie.

Architektura Plüddemanna w pierwszej fazie twórczości wrocławskiej, którą można zamknąć w latach od 1885 do około 1898 roku, była najbardziej zbliżona do dzieł Johanna Otzena, szczególnie pod względem stosowanego materiału – czerwonego lica ceglanych elewacji zdobionych kolorową glazurą i szarego łupku pokrywającego wysokie dachy. Detal architektoniczny – mniej rozdrobniony – stosował jednak oszczędniej, z większą powściągliwością. Wrocławski radca budowlany tworzył wówczas w stylu neogotyckim w szczytowym okresie jego popularności. Wrocławskie budowle Plüddemanna powstawały równolegle z ceglаныmi neogotyckimi szkołami, ratuszami, szpitalami Berlina, Lubeki, Hanoweru, Hamburga.

Poważanie architektury Otzena prowadziło do tego, że także architekci spoza jego szkoły już po 1880 roku próbowali odnieść sukces dzięki jego ideom, szybko rozpowszechnianym za pomocą publikacji. Fakt ten nie dziwi, ponieważ wiele rycin publikowano z jasnym zamiarem dostarczania wzorców. Wielu architektów posługiwało się wówczas informacjami w prasie fachowej, jako najaktualniejszymi przykładami⁵⁵⁹. O gruntownej znajomości czasopism architektonicznych przez Plüddemanna świadczą jego artykuły polemizujące z publikowanymi tam opiniami, które od 1874 roku ukazywały się w *Baugewerks-Zeitung*, *Deutsche Bauzeitung*, *Zentralblatt der Bauverwaltung*. Od połowy XIX wieku nastąpił ogromny rozwój wszystkich dziedzin komunikacji. Ze zdumiewającą szybkością

rozbudowywała się sieć kolejowa, co ułatwiało podróże i kontakty między architektami. Postęp w drukarstwie i metodach reprodukcji, wprowadzenie fotografii, poprawiły jakość literatury fachowej. Te techniczne nowości umożliwiły wymianę informacji, która już w latach siedemdziesiątych doprowadziła do wzajemnego upodobnienia się i w rezultacie do utraty odrębności poszczególnych szkół budowlanych, by z końcem wieku doprowadzić do powstania jednolitego stylu⁵⁶⁰. Dlatego neogotyk późnej fazy charakteryzował się połączeniem między innymi wpływów angielskich, francuskich, z różnych regionów Niemiec i stanowił zespół form przejętych od głównych teoretyków drugiej fazy tego stylu – Ungewittera, Hasego i innych, stając się coraz mniej charakterystycznym dla poszczególnych regionów.

Plüddemann miał zapewne do dyspozycji wzorniki z przykładami form gotyckich Viollet-le-Duca, Ungewittera czy Statza, lecz przede wszystkim dzieła młodszego pokolenia neogotycystów – Schäfera i Otzena oraz ich prace teoretyczne, popularyzowane w prasie fachowej, które stanowiły źródło jego inspiracji. Można zarzucić więc Plüddemannowi zbyt dużą zależność i zapożyczenia z twórczości czołowych architektów neogotyku, powielanie znanych schematów, przeważnie obcych lokalnej śląskiej tradycji gotyckiej. Jego architektura była jednak jednorodna dzięki wypracowaniu zestawu własnych, łatwo rozpoznawalnych form. Wyróżniała się doskonałą kompozycją, logiką konstrukcji, umiarem w dekoracji, odrzuceniem zbędnych ozdób. Podobnie jak twórczość innych współczesnych Plüddemannowi architektów neogotyku, architektura wrocławskiego Stadtbaurata często łączyła średniowieczne zasady budowlane i kompozycję z pojedynczymi formami wywodzącymi się z klasycyzmu czy renesansu niemieckiego (kompozycja elewacji, formy hełmów, wież, ornament).

W latach 1889–1904 widoczne były pojedyncze przykłady zastosowania ornamentu secesyjnego i renesanso-

wego, przy zachowaniu gotyckich zasad budowania. Można tu mówić jedynie o kamiennym detalu (godła, obramienia portali, szczytów) i stolarce, przy utrzymaniu średniowiecznej bryły budynków. Wyjątkowymi przykładami wysokiej klasy Gesamtkunstwerku, łączącego elementy rzeźby, malarstwa i architektury secesyjnej były gmachy Gimnazjum św. Elżbiety i Szkoły Rzemiosła Budowlanego i Budowy Maszyn, zaprojektowane przez Karla Klimma pod kierunkiem miejskiego radcy budowlanego.

W fazie twórczości od około 1900 roku, dla architektury Plüddemanna stały się charakterystyczne wysokie dachy kryte dachówką i gładkie ściany ceglane o dużej powierzchni, uproszczony detal neogotycki, dekoracje z jasnych, drobnych płaszczyzn tynku, skupionych w górnej partii szczytów, wież i gzymsów. Bryły budowli wydawały się bardziej zwarte, formy zgeometryzowane. Zmienił się też użyty materiał. Niemal zupełnie zanikła glazurowana ceramika, której miejsce zajmował często piaskowiec. Zmiany w architekturze Plüddemanna mogły przebiegać pod wpływem schyłkowych berlińskich dzieł marchijskiego neogotyku⁵⁶¹. (Powstanie ratusza w Steglitz Reinharda i Süßengutha w latach 1896–1898 mogło wpłynąć na projekt szkoły ludowej przy ulicy Jemiołowej, ukończonej dwa lata później; neogotycka architektura kliniki psychiatrycznej szpitala Charité w Berlinie z elementami w technice „fachwerku” przypominała architekturę wrocławskich straży pożarnych.) Możliwe jest też oddziaływanie twórczości berlińskiego radcy budowlanego Ludwiga Hoffmanna, który stosując różne wzorce stylowe, upraszczał i przekształcał historyczne formy. Także dla jego architektury, uważanej za wstęp do kierunku „Neue Sachlichkeit”, charakterystyczne były duże płaszczyzny międko modelowanych dachów, płaskie elewacje, elementy budownictwa wiejskiego⁵⁶².

Plüddemann trwał przy architekturze północnoniemieckiego neogotyku ceglanoego do pierwszych lat XX wieku, narażając się na zarzuty dogmatyzmu, bowiem ostatnie

jego budynki szkół zbudowane w tym stylu zostały ukończone wiosną 1908 roku (przy ulicy Młodych Techników i Trzebnickiej). Były to już wówczas, ze względu na styl, dzieła odległe od niemieckiej awangardy.

Przez cały okres pracy we Wrocławiu Plüddemann stosował również formy związane z tradycją rodzimego budownictwa ludowego (szczyty i wieże z „fachwerku”, wysokie dachy naczółkowe, szerokie okapy oparte na drewnianych kroksztynach, łączenie różnych materiałów na elewacjach)⁵⁶³, bliskie również dla Carla Schäfera, jego duchowego mistrza, teoretyka architektury i pedagoga. Schäfer już na początku lat osiemdziesiątych XIX wieku apelował o *rodzimość*, nawoływał do zainteresowania tym, co *prawdziwej sztuce, ziemia ojczysta ofiarowuje*, do *wyrażania ludowej tradycji w narodowym, prawdziwie niemieckim tworze*, ukazywania w architekturze *ducha własnego narodu*⁵⁶⁴.

Neogotyk stworzył ważne podstawy dla ruchu reformatorskiego w architekturze około 1900 roku. Zmiany dokonały się w sposób ewolucyjny, bez zrywania z tradycją. Nowy kierunek przejął naukę neogotycystów o prawdzie w architekturze – materiałowej i konstrukcyjnej, o celowości architektury, odrzucając historyzujący detal⁵⁶⁵. Schäfer stał się prekursorem, a jego uczniowie (między innymi Hermann Muthesius (1861–1927) i Hans Poelzig), twórcami i przedstawicielami ruchu Heimatschutz w architekturze w latach 1898–1904. Był to kierunek propagujący między innymi „rodzime” tradycje budowlane, prostotę domu wiejskiego, projektowanie w powiązaniu z krajobrazem. Wkrótce po tym, gdy Landhaus Poelziga na wystawie Śląskiego Towarzystwa Rzemiosła Artystycznego w 1904 roku ukazał zasady nowego stylu we Wrocławiu, w latach 1905–1908 Richard Plüddemann wykonał we współpracy z Charlotem Cabanisem projekty budynków żłobka przy ulicy Wrońskiego i straży pożarnej przy ulicy Gdańskiej oraz we współpracy z Gustavem Oelsnerem projekt szkoły średniej dla chłopców przy ulicy Li-

tomskiej w formach, które określono jako noszące: *delikatne piętno tutejszego regionalnego budownictwa*⁵⁶⁶ (wysokie, mansardowe dachy, koszowe łuki loggi, płaskie elewacje, duże płaszczyzny tynku).

Około 1900 roku w architekturze Plüddemanna dokonuje się przejście w ramach stylu neogotyckiego na stanowisko bardziej nowoczesne dzięki upraszczaniu form. Trudno dziś stwierdzić, czy był to efekt twórczych poszukiwań Plüddemanna czy wpływ jego młodszych współpracowników – Cabanisa, Oelsnera, Nathansohna, Klimma, w tym czasie współuczestniczących w projektowaniu. Architektura komunalna Wrocławia lat 1885–1908, mimo udziału w jej projektowaniu i nadzorowaniu wykonawstwa zespołu architektów, była jednak jednorodna, podporządkowana idei ukształtowanej przez jednego człowieka.

Twórczość Plüddemanna była nowoczesna i racjonalna, mimo jej romantycznego zabarwienia. Z romantyczną postawą architekta neogotycysty, posługującego się średniowiecznymi wzorcami architektury, wiązał się inżynierski sposób myślenia, doskonałe rzemiosło, odwaga w zastosowaniu nowoczesnych rozwiązań funkcjonalnych i technicznych. Architekt był wierny regułom „prawdy sztuki budowlanej”, malowniczej kompozycji, celowości architektury, konieczności dostosowania jej do współczesnych wymagań. *Godził on funkcjonalność i solidność budowli z ich wyglądem zewnętrznym, co pozwalało uniknąć bezbarwności budownictwa użytkowego*⁵⁶⁷, *połączył sztukę i praktyczność*⁵⁶⁸. Jego architektura była podporządkowana wymaganiom funkcjonalności, higieny i ekonomii. Pod względem skali, koncepcji przestrzennej i wartości artystycznej dorównywała architekturze komunalnej innych niemieckich miast.

Plüddemann zaprojektował w 1885 roku i zrealizował w 1892 roku szkołę halową, która na podstawie znanych współczesnych publikacji może być uznana za pierwszy tego typu gmach szkoły ludowej na obszarze Prus, jeden z nielicznych w ówczesnych Niemczech. Architekt był też

autorem projektu jednej z najnowocześniejszych niemieckich bibliotek końca XIX wieku – gmachu Miejskiej Kasy Oszczędności i Biblioteki Miejskiej. Zastosowany w nim praktyczny i funkcjonalny system konstrukcyjny magazynu książek zapewniał wtedy najlepszy sposób ich magazynowania. Znaczący był też udział Plüddemanna w powstaniu żelbetowej konstrukcji wrocławskich hal targowych, pierwszej w Niemczech i prawdopodobnie w Europie konstrukcji hali opartej na łukach parabolicznych, o rozpiętości 19 metrów, która w 1908 roku nie miała sobie równej w Niemczech.

Plüddemann, jako miejski radca budowlany – urzędnik, który *niemal przez ćwierćwiecze miał rozstrzygający wpływ na rozwój całości obrazu naszego miasta*⁵⁶⁹, był doskonałym organizatorem, wymagającym i lubianym, obdarzonym dużą charyzmą. Lata 1885–1909, gdy ponad 100 nowych budynków i zespołów komunalnych oraz wzorowanych na nich prywatnych budowli ubarwiło czerwienią cegły wrocławski krajobraz, można nazwać epoką Plüddemanna. Budynki użyteczności publicznej, rzucające się w oczy dzięki jednorodności ich architektury i ilości, zbudowane przez miejską administrację budowlaną pod jego kierunkiem, zdominowały wówczas obraz miasta. Należy podkreślić też jego wpływ na urbanistykę Wrocławia po 1894 roku, w której zostały połączone aspekty estetyczne pod wpływem modelu Camilla Sittego z przeważającymi do tej pory inżyniersko-funkcjonalnymi.

Radykalne zmiany w architekturze niemieckiej, jakie zaszły około 1904 roku, przyjęcie nowych tendencji w architekturze (funkcjonalizm) spowodowały, że architektura Richarda Plüddemanna, nie zawsze dostosowana do najnowszych tendencji, do końca korzystająca z repertuaru form gotyckich, wkrótce uległa zupełnemu zapomnieniu. Ostatnie wzmianki o jego ogromnym dorobku ukazały się w 1912 roku w *Breslau* pod redakcją Georga Halamy. Przez następne dziesięciolecia nazwisko jego było kojarzone je-

dynie z gmachem Biblioteki Miejskiej, hal targowych i bliżej nieznanych budynków szkół.

Richard Plüddemann, miejski radca budowlany, którego postać starałam się przybliżyć, był jednym z najwybitniejszych architektów przełomu XIX i XX wieku we Wro-

cławiu. Pozostawił po sobie ogromny dorobek architektoniczny i dobrze zorganizowaną, prężnie działającą miejską administrację budowlaną. W latach 1885–1908 wpływał na całkowity obraz wrocławskiej architektury i wytyczył jej główne kierunki na przyszłe dziesięciolecia.

- ¹Karl Otto, *Der Schulbau vom 1900 bis zur Gegenwart, Architektur und Wohnform, Innendekoration*, LXVIII/1960, s. 277–284.
- ²Nikolaus Pevsner, *Historia architektury europejskiej*, t. II, Warszawa 1980, s. 266.
- ³Agnieszka Gryglewska, *Richard Plüddemann – architekt wrocławski (1846–1910)*, praca doktorska, Instytut Historii Architektury, Sztuki i Techniki (IHASzIT), maszynopis, Wrocław 1996.
- ⁴*Geheimrat Plüddemann †*, Schlesische Zeitung, CLXIX/1910, Nr. 100.
- ⁵*Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, red. H. Vollmer, B.C. Kreplin, Leipzig 1933.
- ⁶*Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*, red. Ulrich Thieme, Felix Becker, Bd. XXVII, Leipzig 1969.
- ⁷Stanisław Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954.
- ⁸*Sztuka Wrocławia*, red. Tadeusz Broniewski, Wrocław 1967.
- ⁹Jerzy Rozpędowski, *Architektura od klasycyzmu do okresu II wojny światowej*, w: *Wrocław. Jego dzieje i kultura*, red. Zygmunt Świechowski, Warszawa 1978.
- ¹⁰Edmund Małachowicz, *Stare Miasto we Wrocławiu*, Warszawa 1985.
- ¹¹*Atlas architektury Wrocławia*, t. I, *Budowle sakralne. Świeckie budowle publiczne*, red. Jan Harasimowicz, Wrocław 1997.
- ¹²Michał Kaczmarek, Mateusz Goliński, Teresa Kulak, Włodzimierz Suleja, *Wrocław. Dziedzictwo wieków*, Wrocław 1997.
- ¹³Gerhard Scheuermann, *Das Breslau – Lexikon*, Bd. I, II, Dülmen 1994, 1995.
- ¹⁴*Breslau von A bis Z*, red. F. Marx, Recklinghausen [...].
- ¹⁵Archiwum Państwowe we Wrocławiu (AP).
- ¹⁶A. Gryglewska, *Architektura Wrocławia XIX i XX wieku. Twórczość architektoniczna Richarda Plüddemanna (1846–1910)*, raport IHASzIT PWr., t. I–III, Wrocław 1992–1994.
- ¹⁷Iwona Bińkowska, *Wrocław. Fotografie z przełomu XIX i XX wieku*, Wrocław 1993; Janusz L. Dobesz, *Wrocław. Czas i architektura*, Wrocław 1993; *Atlas architektury...*
- ¹⁸Od 1992 roku prowadzone są prace w Archiwum Budowlanym miasta Wrocławia, mające na celu uporządkowanie i konserwację zbioru projektów wrocławskich budowli użyteczności publicznej.
- ¹⁹AP, Akta m. Wrocławia (AW), *Abgegebene Personalakten*, sygn. 2980, k. 96. Rejestr przekazanych do registratury dokumentów informuje o istnieniu akt *Die Personalien des Herrn Stadt-Baurats Plüddemann*.
- ²⁰Piotr Gerber, *Architektura przemysłowa Wrocławia w latach 1830–1870*, praca doktorska, IHASzIT, maszynopis, Wrocław 1994.
- ²¹Władysław Czapliński, Adam Galos, Wacław Korta, *Historia Niemiec*, Wrocław 1981.
- ²²M. Kaczmarek, M. Goliński, T. Kulak, W. Suleja, *op.cit.*
- ²³Peter Lemburg, *Leben und Werk des gelehrten Berliner Architekten Friedrich Adler (1827–1908)*, Diss., Freie Universität Berlin, Berlin 1989, s. 101.
- ²⁴Eckhard Bolenz, *Vom Baubeamten zum freiberuflichen Architekten*, Frankfurt am Main 1991.
- ²⁵Michael S. Cullen, *Bauwerke der Gründerzeit*, Bildatlas spezial, [...]
- ²⁶Manfred Klinkott, *Die Backsteinbauwerke der Berliner Schule von K.F. Schinkel bis zum Ausgang des Jahrhunderts*, Berlin 1988.
- ²⁷Julius Posener, *Berlin auf dem Wege zu einer neuen Architektur. Das Zeitalter Wilhelms II*, München 1979.
- ²⁸Dirk Meyhöfer, *Hamburgs Backstein. Zur Geschichte des Ziegelbaus in der Hansestadt*, Hamburg 1986.
- ²⁹Klemens Klemmer, *Jacob Koerber (1875–1930). Ein Architekt zwischen Tradition und Moderne*, Diss., Technische Hochschule Berlin, Berlin 1987.
- ³⁰Christoph Timm, *Gustav Oelsner und das Neue Altona*, Hamburg 1984.
- ³¹*Berlin und seine Bauten 1896*, Bd. II. *Hochbau*, Berlin 1896; *Berlin und seine Bauten*, Bd. IX. *Industriebauten. Bürohäuser*, Berlin 1971; *Berlin und seine Bauten*, Bd. X. *Anlagen und Bauten für Versorgung. Feuerwachen*, Berlin 1976; *Berlin und seine Bauten*, Bd. V. *Schulen*, Berlin 1991.
- ³²M. Klinkott, *op.cit.*
- ³³Eva Börsch-Supan, *Berliner Baukunst nach Schinkel 1840–1870*, Passau 1977.
- ³⁴Michael Brix, *Nürnberg und Lübeck im 19. Jahrhundert*, München 1981.
- ³⁵*Kunst des 19. Jahrhunderts im Rheinland*, red. Eduard Trier, Willy Weyres, Bd. II, *Architektur II. Profane Bauten und Städtebau*, Düsseldorf 1980.
- ³⁶Dieter Dolgner, *Historismus. Deutsche Baukunst 1815–1900*, Leipzig 1993.
- ³⁷Hanns Michael Crass, *Bibliotheksbauten des 19. Jahrhunderts in Deutschland*, München 1976.
- ³⁸*Das Rathaus im Kaiserreich. Kunstpolitische Aspekte einer Bauaufgabe des 19. Jahrhunderts*, red. Ekkehard Mai, Paul Jürgen, Stephan Waetzoldt, Berlin 1982.
- ³⁹Axel Murken, *Vom Armenhospital zum Grossklinikum. Die Geschichte des Krankenhauses vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, Köln 1988.

- ⁴⁰Karl Scheffler, *Der Geist der Gotik*, Leipzig 1917, 1919.
- ⁴¹Alfred Kamphausen, *Gotik ohne Gott. Ein Beitrag zur Deutung der Neugotik und des 19. Jahrhunderts*, Tübingen 1952.
- ⁴²Cornelius Gurlitt, *Zur Befreiung der Baukunst. Ziele und Taten deutscher Architekten im 19. Jahrhundert*, Berlin 1969.
- ⁴³Hermann Schmitz, *Die Gotik im deutschen Kunst- und Geistesleben*, Berlin 1921.
- ⁴⁴Georg Germann, *Neugotik. Geschichte ihrer Architekturtheorie*, Stuttgart 1974.
- ⁴⁵Günther Kokkelink, *Die Neugotik Conrad Wilhelm Hases. Eine Spielform des Historismus, 1818–1859*, Hannover 1968.
- ⁴⁶Jutta Schuchard, *Carl Schäfer 1844–1908. Leben und Werk des Architekten der Neugotik*, München 1979.
- ⁴⁷P. Lemburg, *op.cit.*
- ⁴⁸Jörn Bahns, *Johannes Otzen 1939–1911. Beiträge zur Baukunst des 19. Jahrhunderts*, München 1971.
- ⁴⁹G. Kokkelink, *op.cit.*
- ⁵⁰J. Schuchard, *op.cit.*
- ⁵¹J. Dobesz, *Nurty architektury II poł. XIX w. w twórczości Karola Łudeckiego*, praca doktorska, IHASZiP PW., maszynopis, Wrocław 1978.
- ⁵²Agnieszka Zabłocka, *Alexis Langer (1825–1904) i jego neogotycka architektura sakralna*, praca doktorska, IHASZiP PW., maszynopis, Wrocław 1992; A. Zabłocka-Kos, *Sztuka, wiara, uczucie. Alexis Langer – śląski architekt neogotyku*, Wrocław 1996.
- ⁵³G. Kokkelink, *op.cit.*, s. 9.
- ⁵⁴Claude Mignot, *Architektur des 19. Jahrhunderts*, Köln 1994.
- ⁵⁵G. Kokkelink, *op.cit.*, s. 9. Ta faza określana jest też terminem „romantyczny gotyk” (C. Mignot, *op.cit.*, s. 50).
- ⁵⁶C. Mignot, *op.cit.*, s. 118.
- ⁵⁷J. Schuchard, *op.cit.*, s. 35.
- ⁵⁸G. Kokkelink, *op.cit.*, s. 9. Niektórzy krytycy architektury (Alfred Kamphausen) upatrywali końca neogotyku już w połowie XIX wieku, tymczasem wtedy właśnie styl ten wyodrębnił się jako samodzielny kierunek.
- ⁵⁹J. Schuchard, *op.cit.*, s. 44.
- ⁶⁰G. Kokkelink, *op.cit.*, s. 10–11. Kokkelink opiera się głównie na wypowiedzi Friedricha Eisenlohra (1805–1855), zawartej w jego *Entwürfen von Gebäuden verschiedener Gattung*.
- ⁶¹J. Schuchard stosuje pojęcie aspektu asocjatywności (zdolności łączenia).
- ⁶²J. Schuchard, *op.cit.*, s. 44.
- ⁶³C. Mignot, *op.cit.*, s. 120.
- ⁶⁴H. Schmitz, *Hauptströmungen der deutschen Architektur während der letzten sechzig Jahre*, Deutsche Bauzeitung, LX/1926, s. 3–16.
- ⁶⁵M. Klinkott, *op.cit.*, s. 426–428.
- ⁶⁶W. Czapliński, A. Galos, W. Korta, *op.cit.*, s. 611.
- ⁶⁷Hans Müller, *Backstein Gotik*, Leipzig 1985, s. XVII.
- ⁶⁸Peter Bloch, *Einführung*. W: Karl Ludwig Lang, *Berlin – Bauwerke der Neugotik*, Berlin 1984, s. 27.
- ⁶⁹D. Dolgner, *Historismus...*, s. 74.
- ⁷⁰M. Klinkott, *op.cit.*, s. 455; Christian Rauch, *C.W. Hase, Der Baumeister*, II/1904, s. 73–76. Conrad Wilhelm Hase, architekt, nauczyciel architektury; studia w Hanowerze i Monachium. Do jego uczniów należeli między innymi: Otzen, Ewerbeck, Hotzen, Griesbach, Hauers, Lüer, Meyer. Z Andraä i Opplerem zapoczątkował w Hanowerze styl arkadowy z polichromowaną cegłą. Pod wpływem Ungewittera około 1859 roku zwrócił się ku stylowi ceglanego gotyku północnych Niemiec. Dzięki niemu gotyk w latach siedemdziesiątych stał się stylem kościołów w całych Niemczech. Styl gotycki stosował w budowlach świeckich.
- ⁷¹Anton Springer, *Handbuch der Kunstgeschichte*, Bd. V. *Das neunzehnte Jahrhundert*. [...] 1907, s. 252.
- ⁷²D. Dolgner, *Historismus...*, s. 86–87.
- ⁷³A. Springer, *op.cit.*, s. 252.
- ⁷⁴H. Schmitz, *Hauptströmungen...*
- ⁷⁵Albert Hoffmann, *In welchem Stile sollen wir bauen?*, Allgemeine Bauzeitung, LV/1890, s. 81–84, 89–92; G. German, *op.cit.*, s. 170. Albert Hoffmann w 1890 roku, a współcześnie Georg German, uznali arbitralnie, że proklamowanie neogotyku stylem uniwersalnym dla wszystkich zadań budowlanych nigdy nie zostało dokonane, dostrzegając ten styl po 1870 roku głównie w architekturze sakralnej, podkreślali, że jedynie w niewielkim zakresie dotyczył on architektury świeckiej.
- ⁷⁶D. Meyhöfer, *op.cit.*, s. 22.
- ⁷⁷*Ibidem*, s. 21.
- ⁷⁸*Ibidem*, s. 24.
- ⁷⁹M. Brix, *op.cit.*, s. 268–273.
- ⁸⁰*Kunst des 19. Jahrhunderts in Rheinland...*, s. 139–142.
- ⁸¹H. Schmitz, *Hauptströmungen...*, s. 316. Jedynie w sakralnej sztuce katolickiej Nadrenii można było zauważyć utrwalenie niezależnych dążeń. Monachium, Karlsruhe, Stuttgart i Darmstadt stały się centrami poszczególnych szkół architektonicznych.
- ⁸²E. Börsch-Supan, *op.cit.*, s. 176.
- ⁸³*Ibidem*, s. 555. Hermann Blankenstein, berliński architekt należący do późnych naśladowców Schinkla; w latach 1849–1856 studia

w berlińskiej Akademii Budowlanej; 1872–1896 miejski radca budowlany w Berlinie, członek Technicznej Deputacji Budowlanej.

⁸⁴M. Klinkott, *op.cit.*, s. 372.

⁸⁵J. Posener, *op.cit.*, s. 122.

⁸⁶E. Börsch-Supan, *op.cit.*, s. 555–556.

⁸⁷J. Posener, *op.cit.*, s. 122.

⁸⁸M. Klinkott, *op.cit.*, s. 373.

⁸⁹J. Bahns, *op.cit.*, s. 12–14, 17; P. Lemburg, *op.cit.*, s. 51. Johannes Otzen, architekt, historyk architektury i nauczyciel, 1859–1866 studia na Politechnice w Hanowerze u C.W. Hasego i praca w jego pracowni; 1869–1970 przeprowadza się do Berlina; 1878–1902 praca na Politechnice w Berlinie-Charlottenburgu, gdzie wykłada średnio-wieczną sztukę budowlaną i budownictwo ceglane. Początkowo eksperymentował z formami różnych stylów, następnie swą twórczością i pracą pedagogiczną propagował hanowerski neogotyk ceglany. Cechy jego architektury to: drobne rozczłonkowanie struktury budowli, gotyckie zdobnictwo z jego wieżyczkami, fialami i wimpergami, różnorodne zastosowanie glazurowanych cegieł, prowadzące do barwności „malowniczej” dekoracji, duży nacisk na zewnętrzne oddziaływanie budowli, funkcjonalne rozwiązania wnętrz.

⁹⁰J. Bahns, *op.cit.*, s. 23. Johannes Otzen w swych pierwszych berlińskich pracach – projektach willi na przedmieściach Lichterfelde i Friedenau stosował popularne w berlińskiej architekturze formy renesansowe i ceglano lico elewacji.

⁹¹P. Lemburg, *op.cit.*, s. 51.

⁹²E. Börsch-Supan, *op.cit.*, s. 171.

⁹³P. Lemburg, *op.cit.*, s. 104.

⁹⁴*Ibidem*, s. 144. Friedrich Adler nie zajął zdecydowanego stanowiska w dyskusji z Otzenem na temat narodowego stylu niemieckiej architektury. Na podstawie swoich badań nad średniowieczem doszedł on do wniosku, że gotycki styl nie jest *narodowym dorobkiem* określonego państwa, lecz przyniesionym przez chrześcijaństwo, przyjmującym specyficzne, regionalne piętno *kosmopolitycznym fenomenem*.

⁹⁵*Ibidem*, s. 51.

⁹⁶*Ibidem*. Równocześnie z Julusem Raschdorffem – przedstawicielem kierunku „włoskiego renesansu”.

⁹⁷J. Schuchard, *op.cit.*, s. 11–17. Carl Schäfer, architekt neogotyca, historyk architektury i nauczyciel; uczeń Georga Gottloba Ungewittera, praktyka u C.W. Hasego w Hanowerze, w latach 1878–1885 architekt w Ministerstwie Robót Publicznych w Berlinie; 1878–1894 działalność dydaktyczna na Politechnice w Berlinie-Charlottenburgu. Architektura Schäfera łączy elementy budowlane, formy i spo-

soby budowania o różnej proveniencji – elementy angielskiego, francuskiego, a przede wszystkim niemieckiego neogotyku. Architekt w sposób twórczy rozwija styl gotycki, zestawiając w nowy sposób i przekształcając tradycyjne elementy budowlane.

⁹⁸*Ibidem*, s. 19.

⁹⁹*Ueber das deutsche Haus. Vortrag gehalten zum Schinkelfest im Architekten – Verein am 13.3.1883, Zeitschrift für Bauwesen, XXX/1883, s. 209–222.*

¹⁰⁰J. Bahns, *op.cit.*, s. 12.

¹⁰¹M. Klinkott, *op.cit.*, s. 426–427.

¹⁰²*Berlin und seine Bauten 1896...*, s. 306, 313.

¹⁰³P. Bloch, *op.cit.*, s. 20.

¹⁰⁴*Architektur von Ludwig Hoffmann (1852–1932) in Berlin*, reprint na podst. wydania z 1902 r., Berlin 1987, s. 7. Ludwig Hoffmann, studia architektoniczne w Kassel i w Akademii Budowlanej w Berlinie (1874–1879); uczeń m.in. J.H. Stracka, C.J. Raschdorffa; 1896–1924 miejski radca budowlany w Berlinie. W zależności od treści, jakie niosły budowle, posługiwał się formami: stylu manierystycznego, renesansowego, południowoniemieckiego baroku, marchijskiego neogotyku ceglanoego. Architektura Hoffmanna interpretowana jako „twórczy historyzm”, charakteryzowała się uproszczeniem form historycznych.

¹⁰⁵Klaus Haese, *Schinkels Friedrich Werdersche Kirche und Hoffmanns Märkisches Museum – Auftakt und Abschluß des Berliner Backsteinbaus im 19. Jahrhundert*, w: *Kunst im Ostseeraum. Mittelalterliche Architektur und ihre Rezeption*, Greifswald 1990, s. 88–95.

¹⁰⁶Wanda Kononowicz, *Zagadnienia przemian formalnych w urbanistyce Wrocławia XIX i początku XX wieku*, Biuletyn Historii Sztuki, XLI/1979, nr 2, s. 225–230.

¹⁰⁷E. Börsch-Supan, *op.cit.*, s. 660.

¹⁰⁸Brak badań, skąpy materiał źródłowy sprawiają, że ocena twórczości wrocławskich radców budowlanych może okazać się uproszczona i powierzchowna.

¹⁰⁹*Atlas architektury...*, s. 65. Ciekawsze projekty kościoła Zbawiciela (1856) w stylu neogotyckim i arkadowym nie zostaną zrealizowane.

¹¹⁰Jest to architektura operująca elementami późnego angielskiego gotyku, takimi jak zwieńczenie mocnym gzymsem z krenelazem, naroża zaakcentowane wielobocznymi wieżyczkami, otwory okienne zamknięte łukiem Tudorów lub prostokątne, płaskie dachy, gładkie ściany, klasyczna, symetryczna kompozycja fasad.

¹¹¹A. Erbe, *Baudirektor a.D. K.J.C. Zimmermann*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXXI/1911, s. 169. Karl Johann Christian (Hans) Zim-

mermann (1831–1911); od 1872 r. wysoki państwowy urzędnik budowlany w Hamburgu (Baudirektor), poprzednik Fritza Schumachera na tym stanowisku.

¹¹²*Geheimrat Plüddemann †*, Breslauer General-Anzeiger, Nr. 31, 1.02.1910.

¹¹³[Karl] Masner, *Richard Plüddemann – Ein Nachruf*, Schlesien, III/1909–1910, s. 279–281.

¹¹⁴A. Zabłocka, *Alexis Langer...*, s. 45. Zdaniem autorki po 1871 roku daje się zauważyć ściślejszą współpracę z Berlinem w dziedzinie architektury. Coraz więcej projektów zamawiano bezpośrednio w Berlinie. Wydaje się, że oczekiwano ożywczych prądów z Berlina, wpływu berlińczyków na poprawę stanu wrocławskiej architektury.

¹¹⁵APAW, *Die Personalien des H.Stadt. Baurath Mende*, sygn. 2465. Johann Robert Mende, miejski radca budowlany do 1873 r. w Legnicy, od 30.05.1873 r. do 1.08.1885 r. we Wrocławiu (wybrany 26.05.1873 r. po K.J.Ch. Zimmermannie). Źródła nie potwierdzają jego związków z Berlinem, lecz twórczość jest odbiciem współczesnych tendencji w berlińskiej architektury.

¹¹⁶M. Klinkott, *op.cit.*, s. 318. Był to między innymi styl berlińskich: szkół, szpitali, koszar i zakładów karnych.

¹¹⁷Od lat sześćdziesiątych XIX wieku był propagowany przez Martina Gropiusa i Heino Schmiedena.

¹¹⁸[...], *Das Kaiserliche Post- und Telegraphen-Gebäude in Breslau erbaut in dem Jahren 1884–1888*, [Breslau 1888].

¹¹⁹Archiwum Państwowe w Koszalinie (APK), Księgi parafii ewangelickiej w Sarbinowie (odpis aktu urodzenia). Chrzest Richarda odbył się 11.11.1846 r. Rodzicami chrzestnymi byli: właściciel dóbr w Kładnie (Kaltenhagen) Adolf Hermann Mök, Charlotte Schlee z Gąsek, profesor Adolf Erhard z Drezna oraz panna Caroline Lietzmann z Kołobrzegu.

¹²⁰Prawdopodobnie o niezamężnej siostrze dowiadujemy się z berlińskiej księgi adresowej z 1882 r.

¹²¹*Allgemeine Deutsche Biographie*, Leipzig 1907, Bd. XXVI, s. 323–324. Ur.17.07.1809 r. w Kołobrzegu, zm. 24.06.1868 r. w Dreźnie.

¹²²*Ibidem*, Bd. LIII, s. 81–85. Ur. 29.06.1868 r. w Kołobrzegu, zm. 8.10.1897 r. w Berlinie.

¹²³*Neuer Wohnung-Anzeiger nebst Adress- und Geschäfts-Katalog für Berlin und Charlottenburg auf das Jahr 1867, 1869; Adress-Calender für die Königl. Haupt- und Residenzstädte Berlin und Potsdam auf das Jahr 1869, 1870*. Nazwisko S. Plüddemanna, rentiera i emerytowanego porucznika, pojawia się w berlińskich księgach adresowych w związku z pełnieniem przez niego w latach 1869–1870 funkcji społecznego przedstawiciela okręgu nr 38 w dzielnicy Friedrichstadt.

Zamieszkały przy Anhaltsche Communication 14 do 1867 r., później przy Königrätzerstraße 105, zmarł prawdopodobnie na początku lat siedemdziesiątych XIX wieku.

¹²⁴Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin (GstA), Rep.32. *Friedrich-Wilhelms-Gymnasium. Schülerverzeichnis nach Semestern [1804–1930]*, sygn. 26.

¹²⁵AP, *Związek Architektów i Inżynierów we Wrocławiu (APZAI)*, Kurt Liebich, *65 Jahre Architekten- und Ingenieur-Verein zu Berlin*, maszynopis, Breslau-Zimpel 1933/34, sygn.26.

¹²⁶W. Czapliński, A. Galos, W. Korta, *op.cit.*, s. 559–561.

¹²⁷*Ibidem*, s. 602.

¹²⁸P. Lemburg, *op.cit.*, s. 101.

¹²⁹R. Plüddemann, *Zentralblatt der Bauverwaltung*, XXX/1910, s. 77–78.

¹³⁰*Chronik der Königlichen Technischen Hochschule zu Berlin. 1799–1890*, Berlin 1899, s. 57, 62. Uczelnia ta kształciła wówczas architektów pracujących na zlecenie skarbu państwa, pełniących w przyszłości funkcje urzędników budowlanych oraz tak zwanych architektów prywatnych. Każdej z tych grup stawiano inne warunki przyjęcia na studia i inny program studiów. Na podstawie przepisu z 1 sierpnia 1849 r., warunkiem dopuszczenia do egzaminu na *Bauführera* (kierownik budowy – tytuł po ukończeniu pierwszego kursu studiów) było: świadectwo ukończenia gimnazjum lub szkoły realnej, odbycie jednorocznej praktyki pod kierunkiem jednego lub kilku uprawnionych architektów oraz ukończenie dwóch lat studiów (według nowych przepisów z 3.09.1868 r. – trzech lat). Aby zostać *Baumeistrem*, należało po dwuletnim zatrudnieniu ukończyć jeszcze jeden rok studiów. Architektom prywatnym (*Privat-Baumeister*) nie stawiano tak wysokich wymagań. Musieli oni mieć zdany egzamin mistrzowski murarza, cieśli lub kamieniarza i trzy lata studiów, a po zmianie przepisów w 1868 r., zamiast egzaminu mistrzowskiego – świadectwo dwuletniego zatrudnienia w rzemiośle budowlanym i świadectwo maturalne gimnazjum, szkoły realnej lub prowincjonalnej szkoły rzemieślniczej.

¹³¹E. Börsch-Supan, *op.cit.*, s. 547; M. Klinkott, *op.cit.*, s. 450. Friedrich Adler, od 1854 r. asystent u prof. Arnima, od 1861 r. profesor historii budownictwa, a następnie projektowania (projektowanie prostych budynków, rysunek średniowiecznej architektury) w berlińskiej Akademii Budowlanej, architekt i naukowiec (1874–1881 kierownictwo wykopalisk w Olimpii).

¹³²P. Lemburg, *op.cit.*, s. 9. Pozostałe tomy ukazały się w Berlinie w 1862 r. (*Die Mark Brandenburg: Stadt Brandenburg, Die Altmark*) i w 1898 r. (*Die Mark Brandenburg: Die Priegnitz, Die Mittelmark, Die Uckermark, Die Neumark*).

- ¹³³*Ibidem*, s. 104, 135.
- ¹³⁴*Ibidem*, s. 10.
- ¹³⁵Richard Borrmann, *Friedrich Adler †*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXVIII/1908, s. 545–547.
- ¹³⁶P. Lemburg, *op.cit.*, s. 11.
- ¹³⁷E. Börsch-Supan, *op.cit.*, s. 556; Magdalena Lewoc, *O formach architektonicznych Śląskiego Muzeum Sztuk Pięknych we Wrocławiu. W: Dylematy klasycyzmu. O sztuce Wrocławia XVIII–XIX wieku i jej europejskich kontekstach*, red. Z. Ostrowska-Kęłowska, Wrocław 1994, s. 221–252. Carl Boetticher, od 1839 r. wykładowca w berlińskiej Akademii Budowlanej (od 1845 r. rysunek linearny i architektoniczny, do 1875 r. rysunek ornamentu). Swą filozofią architektury wywarł duży wpływ na młodszą generację uczniów Schinkla. W swoim dziele *Tektonik der Hellenen* (Potsdam 1844, 1852, Berlin 1862) ukazał własne koncepcje greckich porządków architektonicznych i form zdobniczych. Główne tezy tej pracy stanowią podstawy tak zwanego „kierunku tektonicznego” należącego do późnej fazy architektury post-schinklowskiej.
- ¹³⁸P. Lemburg, *op.cit.*, s. 12; F. Adler, *Die Bauschule von Berlin von C.F. Schinkel*, Zeitschrift für Bauwesen, XIX/1869, s. 463–475. Adler przedstawił w słynnym wykładzie na 25. święcie berlińskiego Związku Architektów analizę architektury berlińskiego gmachu Akademii Budowlanej Schinkla jako syntezy architektury antycznej i średniowiecznej, uznając go za podwalinę architektury przyszłości. Pogląd ten odpowiadał też dążeniu Boettichera do stworzenia nowoczesnego stylu budowlanego.
- ¹³⁹E. Bolenz, *op.cit.*, s. 391; *Chronik der...*, s. 57–58. Pierwszy etap studiów (1 rok ogólnego wykształcenia techniczno-naukowego) obejmował przedmioty ogólne, takie jak: algebrę i analizę, geometrię i trygonometrię sferyczną, geometrię wykreślną i projektowanie, perspektywę i konstrukcję cieni, elementy statyki i mechaniki, fizykę, chemię, geognozę (geodezja) i oryktognozę (petrografia), miernictwo i niwelację, a następnie przedmioty zawodowe (2 lata wyższego kursu akademickiego): konstrukcje, naukę o materiałach budowlanych, kosztorysowaniu, kierowaniu budową i zagadnieniach policji budowlanej, projektowanie i rysowanie budynków, budownictwo wiejskie, formy antycznej sztuki budowlanej, architekturę średniowieczną, rysunek linearny i architektoniczny, rysunek krajobrazu.
- ¹⁴⁰P. Lemburg, *op.cit.*, s. 5.
- ¹⁴¹E. Börsch-Supan, *op.cit.*, s. 556–559.
- ¹⁴²*Chronik der...*, s. 63.
- ¹⁴³APZAI, K. Liebich, *op.cit.*
- ¹⁴⁴W. Czapliński, A. Galos, W. Korta, *op.cit.*, s. 590.
- ¹⁴⁵M. Klinkott, *op.cit.*, s. 380.
- ¹⁴⁶W. Czapliński, A. Galos, W. Korta, *op.cit.*, s. 590.
- ¹⁴⁷Archiwum Budowlane m. Wrocławia (ABmW), sygn. 3076. Budynki dziś nie istnieją. Znany jest jedynie projekt z 17.07.1873 r. dwupiętrowego, klasycyzującego budynku o prostej bryle, wydatnym gzymsem zakończonym attyką-balustradą i detalu nawiązującym do modnego wówczas w Berlinie „renesansu helleńskiego”.
- ¹⁴⁸Od 1875 roku radca budowlany poczty (*Postbaurat*).
- ¹⁴⁹APZAI, K. Liebich, *op.cit.*, sygn. 26. Przewodniczący związku od 5.10.1878 do 1.02.1879 r.
- ¹⁵⁰*Ibidem*, *Niederschriften an die Hauptversammlungen*, sygn. 16. W dokumentach tego samego zespołu *Mitgliederlisten* (sygn. 23) widnieje data 10.01.1873 r. Ponieważ jest to data bliska prawdopodobnie terminowi przybycia Plüddemanna do Wrocławia, należy przypuszczać, że w tym czasie złożył on podanie o przyjęcie do związku.
- ¹⁵¹*Ibidem*, K. Liebich, *op.cit.*, sygn. 26. Istnieje wzmianka z 1874 r. na temat jego uczestnictwa w organizowanym corocznie 13 marca święcie schinklowskim.
- ¹⁵²*Ibidem*, sygn. 26, k. 55. Był to projekt młotki z drewna grabowego dla związku. Drugą nagrodę w konkursie otrzymał [...] Stüler.
- ¹⁵³*Das Volksschulhaus nach den Grundsätzen des Dr. J.D. Georgens entworfen von Richard Plüddemann*, Baugewerks-Zeitung, VI/1874, s. 450–451.
- ¹⁵⁴Jest to zarazem pierwszy znany projekt R. Plüddemanna.
- ¹⁵⁵*Das Volksschulhaus nach den Grundsätzen...*, s. 450–451.
- ¹⁵⁶*Allgemeines Lexikon...*, red. U. Thieme, F. Becker, Bd. XXVII, s. 161.
- ¹⁵⁷E. Börsch-Supan, *op.cit.*, s. 598–599; M. Klinkott, *op.cit.*, s. 380, 456. Johann Eduard Jacobstahl, od 1874 r. profesor Akademii Budowlanej w Berlinie i następca Boettichera w katedrze ornamentyki. Jego architektura należy do późnej fazy naśladowców Schinkla, konserwatywna, pod wpływem C. Boettichera. Podobnie jak M. Gropius rozwinął formy klasycyzmu do stylu „helleńskiego renesansu”. We Wrocławiu wznosił w 1876 r. w tym stylu gmach Banku Rzeszy przy pl. Wolności 10 (dziś Bank Zachodni).
- ¹⁵⁸*Chronik der...*, s. 58.
- ¹⁵⁹Paul Ortwin Rave, *Hundert Jahre Schinkel-Wettbewerb*, [...] 1955, s. 15. Wśród laureatów konkursu w dziedzinie budownictwa lądowego byli między innymi tacy znani architekci jak: Friedrich Adler (1852), Richard Lucae (1856), Hans Zimmermann (1860), Konrad Busse (1864), Alfred Messel (1881), Ludwig Hoffmann (1882), Hans Poelzig (1898).

¹⁶⁰Projekt przechowywany w Plansammlung TU, Berlin, Schinkelbew., 1876.

¹⁶¹*Mittheilungen aus Vereinen. Architekten-Verein zu Berlin. Schinkelfest am 13. März 1876*, Zeitschrift für Bauwesen, XXVI/1876, s. 452-470; E. Bolenz, *op.cit.*, s. 391.

¹⁶²*Mittheilungen aus Vereinen...*, s. 452-470.

¹⁶³F., *Mittheilungen aus Vereinen*, Deutsche Bauzeitung, X/1876, s. 107-109.

¹⁶⁴*Ibidem*.

¹⁶⁵P.O. Rave, *op.cit.*, s. 11. Nagroda pieniężna ustalona królewskimi rozporządzeniami z 21.02.1855 r. i 18.02.1856 r. wynosiła 560 talarów lub 1700 marek.

¹⁶⁶P. Lemburg, *op.cit.*, s. 11; E. Bolenz, *op.cit.*, s. 386. 7 sierpnia 1879 r. nastąpiło wydzielenie resortu budownictwa z Ministerstwa Handlu, Rzemiosła i Robót Publicznych (*Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Arbeiten*), rozrośniętego nadmiernie na skutek industrializacji, jako samodzielnego Ministerstwa Robót Publicznych.

¹⁶⁷J. Schuchard, *op.cit.*, s. 18. Jest możliwe, że Schäfer miał okazję zetknąć się z Plüddemannem przy okazji wykonywania projektu budynku sądu okręgowego w Balve (1883).

¹⁶⁸*Geschichte der deutschen Kunst 1848-1890*, red. Dieter Dölgner, Ulrike Kreuzlin, Gisold Lammel, Leipzig 1987, s. 286.

¹⁶⁹*Provinzial-Zeitung. Breslau, 4. Juli*, Breslauer Zeitung, Nr. 460, 4.07.1885; Projekty innych budynków sądowych Plüddemanna nie zostały odnalezione w aktach tego ministerstwa - GStA, Rep. 93b. *Ministerium für öffentliche Arbeiten*.

¹⁷⁰J. Bahns, *op.cit.*, s. 22. Dla współczesnych Plüddemannowi istotnym wyznacznikiem określającym styl neogotycki było zastosowanie cegły z ozdobami z glazury, chociaż nie tylko budowle neogotyckie były wznoszone z tego materiału.

¹⁷¹M. Brix, *op.cit.*, s. 268-277. Takie elementy, jak: schodkowe szczyty, wieloboczne wieżyczki, układ warstw cegły w kolorowe pasy, attyki w formie blank – to cechy neogotyckiej architektury Lubeki.

¹⁷²*Bau-Chronik*, Deutsche Bauzeitung, XVI/1882, s. 585.

¹⁷³U., *Geschäftsgebäude und Gefängnis für das Landgericht und die Amtsgerichte in Flensburg*, Zentralblatt der Bauverwaltung, II/1882, s. 336-338.

¹⁷⁴*Bau-Chronik...*, s. 585.

¹⁷⁵P. Lemburg, *op.cit.*, s. 104.

¹⁷⁶*Bau-Chronik...*, s. 585. Budowa pod nadzorem okręgowego inspektora budowlanego Jensena.

¹⁷⁷R. Plüddemann, Zentralblatt der Bauverwaltung...

¹⁷⁸AP, Akta m. Wrocławia (APAW), *Klassensteuer-Rolle nebst Einkommens - Nachweisung des 29. Steuer-Bezirks pro 1886/87*, sygn. K. 152, 29. Harald (ur. 1881), Sue lub Anna (ur. 1882), Eva (ur. 1884).

¹⁷⁹R. Plüddemann, Zentralblatt der Bauverwaltung...

¹⁸⁰J. Bahns, *op.cit.*, ryc. 134-137. Neogotycki kościół z potężną wieżą umieszczoną na osi fasady, zwieńczoną wysokim hełmem w formie ostrosłupa, zbudowano w latach 1882-1885.

¹⁸¹*Konkurrenzen*, Deutsche Bauzeitung, XV/1881, s. 503-504. Uczestnikami konkursu byli m.in.: August Hartel & Constantin Lipsius z Lipska, Ludwig Klingenburg z Elmendorf-Oldenburg, W. Hauers z Hamburga, Johannes Vollmer z Berlina, L. Schuman z Berlina, Johannes Otzen z Berlina, L. Becker z Metzu, a w sądzie konkursowym zasiadali: Theodor Rapp, Heinrich von Ferstel (Wiedeń), C.W. Hase (Hanower), Joseph von Egle (Stuttgart), F. Andreas Meyer (Hamburg).

¹⁸²Ewa Janiszewska, *Dawny gmach Zarządu Prowincji Śląskiej (Regierungsgebäude) we Wrocławiu*, praca magisterska, Uniwersytet Wrocławski, maszynopis, Wrocław 1991, s. 20-21. Karl Friedrich Endell, od 1876 r. pracownik pomocniczy w Dziale Budowlanym Ministerstwa Handlu, Przemysłu i Robót Publicznych w Berlinie, zajmował się projektowaniem budynków rządowych, sądów i więzień. Od 1878 r. naczelnik biura technicznego w ministerstwie; od 1882 r. rządowy radca budowlany.

¹⁸³*Ibidem*, s. 20. Prace na budowie rozpoczęły się 10 maja 1883 r.

¹⁸⁴*Provinzial-Zeitung. Breslau, 4. Juli...*

¹⁸⁵E. Janiszewska, *op.cit.*, s. 23.

¹⁸⁶Projekty wraz z opisem warunków konkursowych znajdują się w zbiorach Plansammlung TU, Berlin. *Monatskonkurrenzen*, Oct. 1883, k. 52-55 (*Auferstehen*); Dez. 1883, k. 89-94 (*Home*); Juni 1884, k. 46-49 (*Moselblümchen*).

¹⁸⁷*Geschichte der deutschen Kunst...*, s. 286. Carl Döflein, ur. 1856, uczeń Carla Schäfera; znany z przebudowy w latach 1881-1884 w stylu niemieckiego renesansu zbudowanego przez F.A. Stülera w latach 1838-1842 zamku w Boitzenburg.

¹⁸⁸Wolfgang Brönner, *Die bürgerliche Villa in Deutschland 1830-1890*, Worms 1994, s. 176-177. Rodzaj wnętrza propagowany przez Josepha Nasha w pracy *The Mansions of England in the Olden Time*, London 1838-1849.

¹⁸⁹*Ibidem*, s. 177. Przez cały XIX wiek wzorem budownictwa willowego był zarówno dom antyczny, jak i średniowieczny, z którym wiązało się też wyobrażenie mieszkania i rodziny. Centralna przestrzeń komunikacyjna miała łączyć cechy średniowiecznej sieni i antycznego atrium (dziedzińca). Życie toczyło się tu jakby na obszarze pośrednim między wnętrzem domu i przestrzenią zewnętrzną.

¹⁹⁰*Ibidem*, s. 179–180, 184.

¹⁹¹*Ibidem*, s. 180, 187. Te nietypowe dla szkoły hanowerskiej materiały i formy, wzbogacone też o elementy francuskiego gotyku i renesansu znane są w twórczości Opplera (studia we Francji pod kierunkiem Viollet-le-Duca), a także innych uczniów Hasego, takich jak: Christoph Hehl, Wilhelm Lüer, Wilhelm Hauers.

¹⁹²Innymi wyróżnionymi uczestnikami konkursu byli: Hans Griesbach, A. Schütz, Hermann Guth.

¹⁹³Pod budynkiem znajdowała się wysoka, rozległa piwnica, rozciągająca się też pod podwórzem. Na wysokim parterze usytuowano: jadalnię z werandą i salon z wykuszem (od strony rzeki), pokój pracy pana, kuchnię z małą spiżarnią i ubikację w ten sposób, aby były dostępne bezpośrednio z holu. Na piętrze znalazły się: sypialnie, pokój gościnny z widokiem na rzekę, garderoba, łazienka.

¹⁹⁴Michael Imhof, *Historisches Fachwerk*, Bamberg 1996, s. 407.

¹⁹⁵J. Schuchard, *op.cit.*, s. 64. Mocne zaakcentowanie strefy dachowej stromym nachyleniem połaci wywodzi się przede wszystkim z późnego, XV-wiecznego gotyku niemieckiego i francuskiego.

¹⁹⁶M. Imhof, *op.cit.*, s. 351.

¹⁹⁷Zgodnie z warunkami konkursowymi inwestor był właścicielem obu najlepszych projektów. Miał on także prawo nagrodzić pozostałe projekty sumą 100 marek. Inne projekty wyróżnione przez Związek Architektów i Inżynierów pozostawały w jego siedzibie. Autorzy nagrodzonych projektów mieli obowiązek skopiować je dla związku w terminie do 14 dni.

¹⁹⁸J. Schuchard, *op.cit.*, s. 63. Uważano również, że tak konstruowane wille lepiej pasują do otaczającego je krajobrazu.

¹⁹⁹*Ibidem*, s. 49.

²⁰⁰M. Imhof, *op.cit.*, s. 287.

²⁰¹*Ibidem*, s. 19, 56.

²⁰²*Personal-Nachrichten*, Deutsche Bauzeitung, XVII/1883, s. 84.

²⁰³Sch., *Die Preisbewerbung für Entwürfe zum Reichsgerichtshause in Leipzig* – VI, Zentralblatt der Bauverwaltung, V/1885, s. 149–152.

²⁰⁴F., *Die Konkurrenz für Entwürfe zum Reichsgerichtshause in Leipzig*, Deutsche Bauzeitung, XIX/1885, s. 176.

²⁰⁵Sch., *Die Preisbewerbung...*, s. 149–152.

²⁰⁶Projekt ten musiał być dla Hoffmanna doskonałą rekomendacją na stanowisko architekta Berlina w 1896 roku. Udział w tym konkursie 38-letniego wówczas Plüddemanna był zapewne dla niego próbą usamodzielnienia się.

²⁰⁷Sch., *Die Preisbewerbung...*, s. 149–152. W sądzie konkursowym wzięli udział: naczelny dyrektor budowlany Herrmann, tajny rad-

ca budowlany F. Endell, prof. J.E. Jacobstahl, radca budowlany Siebert z Monachium, architekt okręgowy Canzler z Drezna, naczelny radca budowlany prof. dr Ch.F. von Leins ze Stuttgartu.

²⁰⁸*Geschichte der deutschen Kunst...*, s. 286; *Architektur von Ludwig Hoffmann...*, s. 8. Był to największy pod względem kubatury cesarski budynek sądowy w Niemczech.

²⁰⁹Breslauer Zeitung, Nr. 201, 20.03.1886; Nr. 279, 20.04.1886. Od 1.04.1886 r. pracownik Ministerstwa Robót Publicznych. Na jego miejsce wybrano inżyniera Alfreda von Scholtza z Chemnitz.

²¹⁰*Adress- und Geschäfts-Handbuch der Königl. Haupt- und Residenzstadt Breslau*, Breslau 1885. Członek Królewskiej Dyrekcji Kolei Freiburskiej.

²¹¹*Provinzial-Zeitung. Breslau*, 2. Juli, Breslauer Zeitung, Nr. 454, 3.07.1885. Plüddemann dopiero w trzeciej turze uzyskał absolutną większość głosów, wygrywając z Egerem 53:37.

²¹²*Provinzial-Zeitung. Breslau*, 4. Juli...

²¹³Burmistrz Wrocławia w latach 1879–1891.

²¹⁴*Stadtverordneten-Versammlung. H. Breslau*, 3. September, Breslauer Zeitung, Nr. 616, 4.09.1885.

²¹⁵*Provinzial-Zeitung. Breslau*, 4. Juli...

²¹⁶*Ibidem*.

²¹⁷K. Masner, *op.cit.*

²¹⁸W. Kononowicz, *Przemiany formy urbanistycznej Wrocławia w XIX wieku i na pocz. XX w.*, praca doktorska, IHASzIT PWr., maszynopis, Wrocław 1974, s. 7; *Wrocław. Jego dzieje i kultura*, red. Z. Świechowski, Warszawa 1978, s. 350. W 1890 r. wyprzedzają Wrocław pod względem liczby mieszkańców miasta Lipsk i Monachium, a w 1910 r. Drezno i Kolonia.

²¹⁹*Ibidem*, s. 6. Mimo to na początku XX wieku powierzchnia Wrocławia była mniejsza niż powierzchnia innych miast niemieckich o podobnej liczbie ludności.

²²⁰*Ibidem*, s. 7.

²²¹Adolf Heilberg, *Breslaus Großstadt. Entwicklung unter Georg Bender (1891–1912)*, [...], s. 12.

²²²*Amtliche Mittheilungen*, Zentralblatt der Bauverwaltung, V/1885, s. 325.

²²³W 1901 roku powołano trzeciego miejskiego radcę budowlanego, do spraw mechanicznych (*Maschinenbau*), kierującego techniczną administracją przemysłową (*Betriebsverwaltung*). Został nim Matthias Wirtz (1859–1924).

²²⁴APAW, *Budownictwo miejskie i nadzór budowlany*, sygn. 596–975. Burmistrz i płatni, etatowi członkowie Magistratu (radcy, syn-dycy, sekretarze w liczbie około 11) byli wybierani przez Radę Miejską.

Do zakresu ich obowiązków należało m.in.: zarządzanie miejskimi przedsiębiorstwami i finansami gminy, opieka nad majątkiem gminy. Samorząd miejski przetrwał w takiej formie do 15.12.1933 r., gdy na podstawie nowej ustawy podporządkowano miasto państwu, a Radę Miejską zastąpiono gminą.

²²⁵Pozostałe deputacje, komisje, inspekcje i pracownie były podporządkowane poszczególnym radcom budowlanym w zależności od dziedziny budownictwa (*Hochbau, Tiefbau*) i zakresu ich kompetencji.

²²⁶*Anweisung für die Mitglieder der Stadt-Bau-Deputation*, w: *Breslau, Bauwesen*. Breslau, 21.06.1888.

²²⁷Granica między nimi przebiegała wzdłuż Rynku, dzisiejszej ulicy Świdnickiej, placu Kościuszki. Ponadto każda strefa podlegała dwóm inspekcjom - budownictwa lądowego i inżynierii miejskiej.

²²⁸Friedrich Kessler, od 1900 r. królewski radca budowlany i kierownik Miejskiej Administracji Policji Budowlanej.

²²⁹Hermann Markgraf, *Geschichte Breslaus*, Breslau 1913, s. 82; Adolf Heilberg, *op.cit.*, s. 15. Projekty budynków komunalnych, wykonywane przez miejską administrację budowlaną, były natomiast sprawdzane i zatwierdzane przez Królewską Policję Budowlaną. 1 stycznia 1900 r. rząd niemiecki, po długoletnich negocjacjach o rozgraniczenie kompetencji policji królewskiej i miejskiej (na podstawie ustawy policyjnej z 20.04.1892 r.), przekazał policję budowlaną i drogową gminie miejskiej. Policja budowlana, dotychczas podlegająca policji królewskiej (*Königliche Preuss. Polizei*), została przekształcona przez administrację miejską na Miejską Administrację Policji Budowlanej (*Städtische Baupolizeiverwaltung*). Instytucja ta miała od tej pory prawo wydawania pozwolenia na budowę zarówno budynków prywatnych, jak i komunalnych.

²³⁰Projekty wstępne tych budynków powstawały przeważnie w berlińskim Ministerstwie Robót Publicznych, następnie były konsultowane i opracowywane przez rządowych radców budowlanych we Wrocławiu, na przykład projekty: klinik uniwersyteckich we Wrocławiu (G. Thür, Berlin; A. Buchwald, J. Waldhausen, Breisig, Kitschler, Wrocław), Politechniki Wrocławskiej (G. Thür, Berlin; L. Burgemeister, Wrocław).

²³¹Do rzadkości należą rysunki wykonane ręką Plüddemanna, choć zostały przez niego podpisane. Wiele projektów rysował w latach 1885-1891 Karl Klimm, pracujący wcześniej u Roberta Mendego. Inne projekty kreślili rysownicy inspekcji budowlanych: Seiffert, E. Güssow, architekt pracowni projektowej Hermann Winck i inni, nieznanymi z nazwiska. Ich inicjały lub podpisy były umieszczane na rysunku pod podziałką.

²³²Komisja III – do spraw szkolnictwa, komisja V – do spraw budownictwa, komisja VI – do spraw ochrony zdrowia, opieki społecznej i więziennictwa itp.

²³³*Breslauer Bürgerbuch. Sammlung städtischen Ortsrechts*, red. Kurt Prescher, Breslau 1911, s. 3–5.

²³⁴Na podstawie szkiców i projektów wstępnych opracowywano projekty koncepcyjne, sygnowane przeważnie przez miejskiego radcę budowlanego i właściwego inspektora budowlanego lub architekta magistrackiego (Karla Klimma). Dopiero po przyjęciu projektu koncepcyjnego przez Radę Miejską mógł być wykonany projekt techniczny, konieczny do uzyskania pozwolenia na budowę (sygnowany przez burmistrza, jako przedstawiciela Magistratu, i miejskiego radcę budowlanego lub inspektora budowlanego). Opracowanie projektu technicznego polegało zazwyczaj na uzupełnieniu projektu koncepcyjnego o rysunki detali architektonicznych. Inspektor budowlany, który nadzorował budowę, był także odpowiedzialny za sporządzenie powykonawczych rysunków pomiarowych (*Revisions-Zeichnung*), dokumentujących zmiany w projekcie wprowadzone w czasie budowy. Projekty instalacji i konstrukcji naniesione na te rysunki wykonywały przeważnie firmy budowlane.

²³⁵W. Kononowicz, *Przemiany formy urbanistycznej...*, s. 35.

²³⁶J. Posener, *op.cit.*, s. 123. W Berlinie, po ustąpieniu Blankensteina i objęciu urzędu Stadtbaurata przez Hoffmanna w 1896 roku, wszystkie szkoły będące w trakcie budowy wznoszono według planów Blankensteina. Jeśli istniała potrzeba rozbudowy istniejących budowli, projekty w charakterze całego zespołu sporządzał inspektor budowlany zatrudniony wcześniej u Blankensteina. Nowe zadania były w całości opracowywane pod kierunkiem Hoffmanna.

²³⁷Architektura neogotyckich kościołów wrocławskich wiąże się z tradycją berlińskiej architektury sakralnej lat pięćdziesiątych XIX w. (H. Strack, A. Stüler) np. kościół św. Trójcy (C. Schmidt, 1867–1869), a także kolońskiej szkoły neogotyku, np. kościół św. Michała (A. Zabłocka, *Alexis Langer...*).

²³⁸A. Zabłocka, *Alexis Langer...*, s. 162.

²³⁹Małgorzata Wójtowicz, *Zur Geschichte der Universitäts-kliniken in Breslau*, *Historia Hospitalium*, H. 20, 1995–1997, s. 195–216.

²⁴⁰APZAI, K. Liebich, *op.cit.* Tekstu wykładu nie odnaleziono. Wzmianki, jakie ukazały się wówczas w prasie codziennej pozwalają sądzić, że odczyt dotyczył dekoracji elewacji glazurowanymi wyrobami ceramicznymi.

²⁴¹*Provinzial-Zeitung, Breslau*, 16. Februar, *Breslauer Zeitung*, Nr. 118, 16.02.1886.

²⁴²*Provinzial-Zeitung. Breslau, 27. Februar, ibidem, Nr. 148, 28.02.1886.*

²⁴³*Provinzial-Zeitung. Breslau, 13. März, ibidem, Nr. 184, 14.03.1886.*

²⁴⁴*Stadtverordneten-Versammlung. Breslau, 28. Januar, ibidem, Nr. 70, 29.01.1886.*

²⁴⁵APZAI, K. Liebich, *op.cit.* Jak istotne było dla Plüddemanna zagadnienie budowy mieszkań służbowych świadczy to, że poruszył ten temat w swym pierwszym wykładzie dla Związku Inżynierów i Architektów w 1885 roku pt. *Anlage von Dienstwohnungen in öffentlichen Gebäuden*. Plüddemann twierdził, że bardziej ekonomiczne jest utrzymanie budynków szkolnych, gdy znajdują się w nich mieszkania. Umożliwi to dogłębne badanie budynku i szybkie dokonywanie bieżących napraw.

²⁴⁶M. Klinkott, *op.cit.*, s. 318–321.

²⁴⁷*Provinzial-Zeitung. Breslau, 17. August, Breslauer Zeitung, Nr. 571, 18.08.1886.*

²⁴⁸[Ludwig] Klasen, *Grundriss- Vorbilder. 2. 3. Text. Gasthäuser und Hotels. Schulhäuser*, [Leipzig 1884], s. 182. Projekt szkoły halowej ze sklepami i mieszkaniami do wynajęcia od strony frontowej wykonał wcześniej Theophil von Hansen w Wiedniu w 1859 r. Czynsze za sklepy i mieszkania pokrywały część kosztów poniesionych na budowę szkoły.

²⁴⁹*Provinzial-Zeitung, Breslauer Zeitung, Nr. 802, 15.11.1895.*

²⁵⁰K. V., *Aus Breslau, Kunstchronik (Zeitschrift für Bildende Kunst), XXIV/1889, s. 507.*

²⁵¹*Ibidem.*

²⁵²R. Plüddemann, *Der Aufbau des durch den Feuer zerstörten Helmes auf dem Nordthurme der Maria Magdalenenkirche in Breslau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, VIII/1888, s. 135–136.

²⁵³Idem, *Weitere Begründungen des Vorschlages für die Gestaltung des Magdalenen Thurmes in Breslau, idem., s. 237–239.*

²⁵⁴Idem, *Der Aufbau...*

²⁵⁵K. V., *Aus Breslau...*

²⁵⁶W 1890 roku Magistrat zaproponował Radzie Miejskiej odtworzenie helmu i mostu łączącego obie wieże w renesansowej formie sprzed pożaru i uzyskał jej zgodę na posiedzeniu, które odbyło się 1 maja 1890 roku.

²⁵⁷R., *Auf den Nordthurm der St. Maria Magdalenenkirche in Breslau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XI/1891, s. 228.

²⁵⁸*Provinzial-Zeitung, Breslauer Zeitung, Nr. 202, 21.03.1897.*

²⁵⁹Pomnik dłuta Christiana Behrensa (1852–1905) powstał w 1896 roku.

²⁶⁰Inne dekoracje Plüddemanna powstały na przykład z okazji 100-lecia urodzin cesarza w 1897 roku.

²⁶¹R. Plüddemann, *Vermischtes. (Zum Festschmuck der Einzugsstrassen)*, Deutsche Bauzeitung, XXIII/1889, s. 303–304.

²⁶²Idem, *Die Marienthaler Capelle in Schreiberhau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XI/1891, s. 245.

²⁶³*Ibidem.*

²⁶⁴R. Plüddemann, *Denkschrift betreffend die Reorganisation des Bauwesens*, rękopis w APWAW, *Abtheilung für Hochbau*, sygn. M/2209, k. 135–143.

²⁶⁵*Allgemeines Lexikon...*, Pod red. U. Thieme, F. Becker, Bd. XX, s. 499; Deutsche Bauzeitung, LVIII/1924, s. 176. Karl Klimm, w latach 1892–1924 architekt magistracki we Wrocławiu; wcześniej współpracował z Mende i Plüddemannem jako kreślarz i z Lüdecke przy renowacji Ratusza.

²⁶⁶Hermann Froböse, od 1894 r. zatrudniony na zlecenie, pełniący jednocześnie funkcję królewskiego architekta rządowego. Od 1897 r. oficjalnie na tym stanowisku.

²⁶⁷Ostdeutsche Bau-Zeitung, III/1905, s. 102. Friedrich Friese, w 1905 r. przeniesiony na stanowisko miejskiego inspektora budowlanego do Duisburga.

²⁶⁸Breslauer Gemeinde-Blatt, IV/1905, s. 298. Heinrich Küster, do 1905 r. miejski inspektor budowlany w Oberhausen w Nadrenii; od 1.06.1905 do 1908 r. we Wrocławiu; od 1908 r. w Görlitz. Zatrudniony prawdopodobnie jako inżynier-projektant stalowych konstrukcji hal targowych.

²⁶⁹Breslauer Zeitung, Nr. 790, 11.11.1891; Breslauer Gemeinde-Blatt, IV/1905, s. 497. Julius Nathansohn, architekt zatrudniony od 1892 r. na stanowisku miejskiego inspektora budowlanego na miejscu zmarłego H. F. Steinbarta. Od 14.07.1905 r. magistracki radca budowlany.

²⁷⁰Gustav Oelsner, architekt rządowy, od 1907 r. miejski inspektor budowlany do spraw budowy szpitali.

²⁷¹*Architektur von Ludwig Hoffmann (1852–1932) in Berlin*, Berlin 1987, s. 12.

²⁷²K. Klemmer, *op.cit.*, s. 25–26.

²⁷³E. Bolenz, *op.cit.*, s. 408–109. W innych miastach niemieckich w 1905 roku było po 6–11 urzędników budowlanych.

²⁷⁴APAW, *Abtheilung für Hochbau*, R. Plüddemann, *Denkschrift betreffend...*; M.S. Cullen, *op.cit.*, s. 14. Dla porównania miejscy radcy budowlani we Wrocławiu otrzymywali roczną pensję od 6900 marek (w 1885 r.) do około 9000 marek (w 1897 r.), miejscy inspektorzy budowlani 5000–6500 marek (od 1891 r.), inni pracownicy techniczni 2200–5500 marek. Były to zarobki zbliżone do pensji kreślarzy znanych architektów prywatnych. Paul Wallot w czasie budowy gmachu

Reichstagu w Berlinie otrzymywał wówczas roczną pensję wysokości 30 tys. marek.

²⁷⁵J. Posener, *op.cit.*, s. 123.

²⁷⁶Georg Bender, ur. 31.12.1848 r. w Królewcu, zm. 4.02.1924 r.; dr h. c. filozofii, medycyny, inżynier; przed 1891 r. burmistrz w Toruniu, w latach 1891–1912 we Wrocławiu.

²⁷⁷K. Masner, *op.cit.*

²⁷⁸*Provinzial-Zeitung. Breslau, 12. November. Vortrag über Markthallen*, Breslauer Zeitung, Nr. 795, 12. 11. 1891.

²⁷⁹A. Heilberg, *op.cit.*, s. 23.

²⁸⁰*Die städtische Viehmarkt und Schlachthof zu Breslau*, Deutsche Bauzeitung, XXI/1897, s. 430–436. Przy projektowaniu współpracowali Klimm i Plüddemann.

²⁸¹M. Klinkott, *op.cit.*, s. 380. Hermann Blankenstein, obejmując stanowisko miejskiego radcy budowlanego w Berlinie, musiał zrezygnować ze wszystkich zleceń prywatnych.

²⁸²*Berlin und seine Bauten 1896...*, s. 326.

²⁸³R. Plüddemann, *Erläuterungs – Bericht betreffend die Erweiterung der Liebichshöhe*, rękopis w ABmW, Breslau 1892.

²⁸⁴*Ibidem*; APZAI, K. Liebich, *op.cit.*, sygn. 26. Prawdopodobnie w końcu 1892 roku Plüddemann zaprezentował swoje szkice na zebraniu Związku Architektów i Inżynierów, gdzie wygłosił wykład pt. *Ein Vorschlag zur Erweiterung der Liebichshöhe*.

²⁸⁵ABmW, sygn. IV-8/38, k. 39. Rysunki pomiarowe ze stycznia i kwietnia 1893, wersje projektowe Plüddemanna ukazujące różne zastosowania portalu bramy (zwanej wówczas poterną – „Poternenpforte”) jako elementu odbudowanych w stylu średniowiecznym murów z wieżą i jako bramy podziemnej lodowni od strony ulicy Nowej (luty 1893 r.–listopad 1894 r.).

²⁸⁶*Breslau von A bis Z...*, s. 245.

²⁸⁷Deutsche Bauzeitung, XXVIII/1894, s. 5–7.

²⁸⁸*Provinzial-Zeitung, Breslauer Zeitung*, Nr. 211, 25.03.1902.

²⁸⁹Model i plany przytułku były eksponowane w dziale dotyczącym opieki nad biednymi na wystawie w Dreźnie w 1901 roku.

²⁹⁰Model i plany przytułku w Pracach Odrzańskich eksponowane na tej samej wystawie.

²⁹¹*Provinzial-Zeitung, Stadtverordneten – Versammlung*, Breslauer Zeitung, Nr. 196, 19.03.1897.

²⁹²Hubert Stier, *Die Feier von C.W. Hase's 80. Geburtstag*, Deutsche Bauzeitung, XXXII/1898, s. 672–677.

²⁹³F.H., *Mittheilungen aus Vereinen, ibid.*, XXXII/1898, s. 234–235. Projekt został zaprezentowany 20 kwietnia 1898 roku na zebraniu Związku Architektów i Inżynierów przez inspektora budowlanego Friese.

²⁹⁴ABmW, sygn. VI-6/56. Rozproszone działki Biura VII wcześniej zajmowały pomieszczenia w Nowym Ratuszu i Sukiennicach 9–15. Pokój Plüddemanna znajdował się na I piętrze Starej Giełdy, od strony dzisiejszej ulicy Szajnochy, między salą posiedzeń Deputacji Budowlanej a pokojem kreślarza.

²⁹⁵*Hafenanlagen zu Breslau*, Breslau 1901, s. 81. Projekt i kierownictwo budowy spoczęło w rękach inżyniera Luitpolda Günthera, uczestniczącego wcześniej w budowie cesarskiego portu w Bremerhaven. Część projektów architektonicznych opracował architekt Grünewald przy współpracy architektów magistrackich – Klimma i Friese.

²⁹⁶*Breslauer Streifzug (Die neue Baugewerk- und Maschinenbauschule)*, Breslauer Zeitung, Nr. 250, 10.04.1904.

²⁹⁷R. Plüddemann, *Baugewerkschulbauten*, Deutsche Bauzeitung, XL/1906, s. 367.

²⁹⁸APZAI, K. Liebich, *op.cit.*, Jego poprzednikiem był urzędnik Królewskiej Dyrekcji Kolei Wilde. Plüddemann sprawował tę funkcję do 12.10.1899 r.

²⁹⁹*Breslauer Streifzug*, Breslauer Zeitung, Nr. 823, 22.11.1896. Już w 1896 roku kierownik administracji miejskiej do spraw straży pożarnych Herzog domagał się szybkiego przeniesienia budynków straży na przedmieścia.

³⁰⁰R. Plüddemann, M. Wirtz, *Bericht über die im Auftrage des Magistrats in den Tagen von 3 bis 20. Juni 1903 zur Besichtigung von neuen Einrichtungen auf dem Gebiete des Feuerlöschwesens und der Gemülbeseitigung unternommenen Studienreise*, w: *Breslau. Feuerwehr*. Breslau 1904.

³⁰¹*Provinzial-Zeitung, Stadtverordneten – Versammlung*, Breslauer Zeitung, Nr. 16.8.01. 1904; Nr. 436, 24.06.1904.

³⁰²*Ibidem*.

³⁰³J. Posener, *op.cit.*, s. 107.

³⁰⁴E. Bolenz, *op.cit.*, s. 393.

³⁰⁵*Neubauten und bauliche Veränderungen von October 1907 bis Dezember 1910*, Schlesische Zeitung (wycinki w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu), Bd. I, s. 14.

³⁰⁶Ernest Niemczyk, *Architektura elektrowni wodnych i innych budowli technicznych nad Odrą we Wrocławiu w XX wieku*, w: *Odra we Wrocławiu*. Pod red. O. Czernera, Wrocław 1984, s. 57–68.

³⁰⁷*Neubauten und bauliche...*, Bd. I, s. 14. Za ewentualne zmiany w projekcie od 1909 roku (w czasie budowy) był odpowiedzialny Klimm. Rysunki nie zachowały się.

³⁰⁸*VIII allgemeine deutsche Turnfest*, Festzeitung für das achte deutsche Turnfest in Breslau, Nr. 1, 10.06.1894, s. 4; APAW, sygn. 24918. Projekty hal święta gimnastycznego z drewna i malowanego

plótna wykonał architekt magistracki Karl Klimm. Ukończono je w lipcu 1894 roku na terenie między ówczesnym Friebebergiem, a dzisiajszą ulicą Hallera.

³⁰⁹R. Plüddemann, *Die Festbauten für das siebente deutsche Sängerbundesfest in Breslau 1907*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXVII/1907, s. 669–672.

³¹⁰*Adres- und Geschäftshandbuch... Breslau*, Breslau 1892–1931. Członkowie jego rodziny, których nazwiska odnajdujemy w ówczesnych wrocławskich księgach adresowych: Emma, Helene, Paul Plüddemann, byli muzykami, nauczycielami muzyki i śpiewakami. Paul, spokrewniony z bratem lub wujem Richarda Güntherem, dyrygował chórem „Plüddemann'sche Frauen- u. gemischte Chor”. Emma była siostrą kompozytora Martina Plüddemanna, zmarła w 1921 roku.

³¹¹R. Plüddemann, *Die Festbauten für das...*

³¹²*Die städtischen Markthallen in Breslau. Denkschrift zur Eröffnung der Markthallen im Oktober 1908*. Breslau 1908.

³¹³*Die städtische Viehmarkt und Schlachthof...*

³¹⁴*VIII allgemeine deutsche Turnfest...*

³¹⁵*Hafenanlagen zu Breslau...*, s. 81.

³¹⁶I. Bińkowska, *Wrocław. Fotografie...*, s. 34.

³¹⁷*Breslauer Bürgerbuch...*, s. 11–15. Przekazanie prac budowlanych i dostaw materiałów odbywało się zawsze na drodze publicznego przetargu, ogłaszanego w prasie codziennej, fachowej i pismach wydawanych przez Magistrat (Breslauer Gemeinde-Blatt). Magistrat mógł odstąpić od zasad otwartego przetargu na prośbę Miejskiej Deputacji Budowlanej. W zamkniętym przetargu wybierano tylko wysoko wyspecjalizowane przedsiębiorstwa (na przykład firmy budujące skomplikowane konstrukcje żelbetowe) lub firmy sprawdzone w innych miejskich przedsięwzięciach budowlanych. Przy wyborze preferowane były oferty firm z Wrocławia. Wśród najczęściej pracujących dla miejskiej administracji budowlanej można wymienić następujących wykonawców: Oscar Haase, C. Schlawitz, Josef Just (prace murarskie); Hugo Baum (prace ciesielskie); Julius Schottländer, „G. Biene-wald und Rother, Legnica”, „Sommerfelder Ziegelwerke”, „Sandstein-Klinker-Werke Messelwitz Eduard Bielschowsky” (dostawy cegieł); Niggel, „Kiunka u. Völkel”, Carl Schilling (prace kamieniarskie); „Carl Brandt, Düsseldorf”, „Lolat-Eisenbeton, Breslau” (firmy projektowe i wykonawcze zajmujące się żelbetem, wówczas jedno z najlepszych w Niemczech). Specjalistyczne konstrukcje stalowe i żelbetowe hal, mostów, wykonywały najlepsze firmy niemieckie z Berlina, Dortmundu, Lipska, Zielonej Góry, Düsseldorfu. Odbiór techniczny budynku przez policję budowlaną odbywał się dwukrotnie. Przed ostatecznym, miał miejsce odbiór pośredni, po ukończeniu

stanu surowego. Proces inwestycyjny trwał od 2 do 6 lat od momentu wykonania pierwszych szkiców do oddania budynku lub zespołu do użytku. Prace budowlane były ukończone przed upływem 3 lat.

³¹⁸*Siechenhaus für Rokittnitz*, Deutsche Konkurrenzen, XIII/1901, Nr. 6, s. 1–7. Znany jest jego udział w pracy komisji konkursowej na przytułek dla kalek w Rokitnicy 1.10.1900 roku. R. Plüddemann był sprawozdawcą i przewodził obradom.

³¹⁹*Zum Wettbewerb für den Wiederaufbau des Nordthurmes der Magdalenenkirche in Breslau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XI/1889, s. 425.

³²⁰K.V., *Aus Breslau...*, s. 507.

³²¹*Zum Wettbewerb für den Wiederaufbau...*

³²²Drugie miejsce zajął projekt Mehse z Frankfurtu (*Ensemble*), a trzecie Grossmanna z Delitsch (*Variatio delectat*). Projekty przecho-wywane w ABmW.

³²³*Die Frage des Wiederaufbaues vom Nordthurne der Maria Magdalenenkirche in Breslau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XI/1890, s. 198–199. Prace konkursowe nie posłużyły jako wzór do odbudowy helmu.

³²⁴M.in. T. Broniewski, J. Rozpędowski, Z. Antkowiak podają błędne informacje o burmistrzu Benderze jako współautorze projektu mostu.

³²⁵R. Plüddemann, *Das neue Breslauer Rathaus*, Schlesien, III/1909–1910, s. 121.

³²⁶*Neubauten und bauliche...*, Bd. I, s. 14.

³²⁷*Zum Wettbewerb der Sängerbühnen*, Ostdeutsche Bau-Zeitung, IV/1906, s. 57. Drugą nagrodę otrzymał Karl Klimm, trzecią – Erich Grau i malarz Haertel.

³²⁸*Ibidem*. Projekt Wahlich i Dennera, najlepiej oceniony przez Plüddemanna, został uznany przez prasę za najlepszy pod względem artystycznym, lecz budzący wrażenie hali wystaw, a nie festiwalowej, zapewne z powodu zbyt oszczędnej dekoracji.

³²⁹J. Bahns, *op.cit.*, s. 17.

³³⁰*Wettbewerb für die Lutherkirche in Breslau*, Deutsche Konkurrenzen, I/1892, Nr. 4, s. 2–4; Jörn Bahns, *op.cit.*, s. 124. W konkursie wziął udział Johannes Otzen, neogotycysta, autor dziesiątek projektów kościołów, którego twórczość od końca lat siedemdziesiątych XIX wieku inspirowała Plüddemanna. Projekt kościoła o nietypowym planie, opartym na trójkącie równobocznym, znalazł się wśród najlepszych. Nie został wybrany, gdyż usytuowanie ołtarza i ambony nie było możliwe do przyjęcia przez duchowieństwo.

³³¹K. Masner, *op.cit.*

³³²Nachruf, Schlesische Zeitung, Nr. 79, 2.02.1910.

³³³Nachruf, *ibid.*, Nr. 85, 4.02.1910; Plüddemann – Essen. Breslau 12. März, Breslauer Zeitung, Nr. 178, 12.03.1909.

³³⁴APZAI, K. Liebich, *op.cit.*

³³⁵Handbuch über den Königlich- Preussischen Hof und Stadt für das Jahr 1894, Berlin 1893.

³³⁶Nachruf..., 2.02.1910.

³³⁷Handbuch über den Königlich- ... für das Jahr 1896, Berlin 1895; Adress- und Geschäfts- Handbuch..., Breslau 1894.

³³⁸P. Habel, Neuer Führer durch Breslau, Breslau 1905, s. 52.

³³⁹H. Markgraf, *op.cit.*, s. 87.

³⁴⁰Bauen in Backstein: Schleswig-Holsteinische Heimatschutz-Architektur zwischen Tradition und Reform. Heide in Holstein 1989, s. 23. Ernst Rudorff (1840–1916), muzyk berliński, jeden z pierwszych teoretyków niemieckiego ruchu Heimatschutz. Autor między innymi: *Der Schutz der landschaftlichen Natur und der geschichtlichen Denkmäler Deutschlands*, Berlin 1892; *Heimatschutz*, München 1904.

³⁴¹Jerzy Ilkosz, Schlesische Bund für Heimatschutz – Wystawa sztuki cmentarnej. Artykuł w druku W: *Roczniki Sztuki Śląskiej*. Karl Masner, przyjaciel Plüddemanna, należał również do śląskiego oddziału ogólnoniemieckiego ruchu Heimatschutz, założonego 12 czerwca 1910 r. Schlesische Bund für Heimatschutz.

³⁴²AP, *Śląski Związek Artystów [1830–1938]*, sygn. 28, Schlesien, *Altertümer, Denkmäler 1898–1902*.

³⁴³W chwili ustąpienia ze stanowiska uznany był za inwalidę z powodu nie określonego bliżej wypadku, jaki zdarzył się rok wcześniej.

³⁴⁴Verschiedene Nachrichten, Schlesische Zeitung, Nr. 916, 1908.

³⁴⁵Geheimrat Plüddemann †, Breslauer General Anzeiger, Nr. 31, 1.02.1910; *Handbuch über den Königlich-... für das Jahr 1905*, Berlin 1904. Informacja, że był odznaczony również Orderem św. Anny III klasy – orderem cara Rosji, wydaje się mało prawdopodobna.

³⁴⁶Plüddemann – Essen...

³⁴⁷R. Plüddemann, Ein Vorschlag zur Erweiterung des Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altertümer und für eine Ausstellungshalle in Breslau, Schlesien, II/1908–1909, s. 191; R. Plüddemann, *Das neue Breslauer Rathaus...*

³⁴⁸Komisja wystawowa postanowiła zorganizować wystawę w Zgorzelcu.

³⁴⁹Eine Erweiterung des Kunstgewerbemuseums, Schlesische Zeitung, Nr. 28, 13.01.1909.

³⁵⁰APZAI, sygn.16, *Niederschriften an die Hauptversammlungen (1909–1919)*.

³⁵¹Erweiterung des Kunstgewerbemuseums und Ausstellungshalle, Schlesische Zeitung, Nr. 40, 17.01.1909.

³⁵²Carl Wilhelm Wolf, *Museumserweiterung und Ausstellungshalle*, *ibidem*, Nr. 43, 19.01.1909.

³⁵³Th[eo], Effenberger, *Von schlesischer Baukunst*, Schlesische Heimatblätter, IV/1910–1911, s. 32–35.

³⁵⁴Projektowany przez Plüddemanna budynek hali wystawowej miał otrzymać powierzchnię użytkową 2980 m², podczas gdy sama powierzchnia zabudowy Hali Stulecia wyniosła 13 300 m².

³⁵⁵R. Plüddemann, *Das neue Breslauer...*

³⁵⁶Breslauer Streifzug, Breslauer Zeitung, Nr. 823, 22.11.1896. W 1896 roku architekt zaproponował budowę przyszłego ratusza w stylu „nowoczesnego gotyku”.

³⁵⁷Charlotte Kranz, *Das Neue Rathaus in Hannover – Ein Zeugnis der „Ära Tramm”*, w: *Das Rathaus im Kaiserreich. Kunstpolitische Aspekte einer Bauaufgabe des 19. Jahrhunderts*, pod red. Ekkerhard Mai, Jürgen Paul, Stephan Waetzoldt, Bd. IV, Berlin 1982, s. 395.

³⁵⁸R. Plüddemann, *Das neue Breslauer...* Wynikająca z potrzeb wrocławskiej administracji, obliczona przez Plüddemanna powierzchnia zabudowy miała wynosić w dwóch wersjach projektu 10 400 lub 16 600 m².

³⁵⁹Ein Rathaus auf dem Lessingplatz, Schlesische Zeitung, 5.12.1909. Plüddemann w 1896 roku przewidywał możliwość budowy ratusza za dwadzieścia lat.

³⁶⁰J. Ilkosz, *Hochhäuser für Breslau von Max Berg*, w: *Moderne Architektur in Deutschland 1900 bis 1950. Reform und Tradition*, red. V.M. Lampugnani, R. Schneider, [...], s. 200–219.

³⁶¹Atlas architektury Wrocławia, red. Jan Harasimowicz, t. I, s. 105.

³⁶²Beisetzungsfeier, Schlesische Zeitung, Nr. 91, 6.02.1910. Msza w obecności członków władz miejskich miała miejsce w kaplicy pogrzebowej *przeobrażonej w gaj palmowy*, w scenerii zaprojektowanej i urządzanej przez miejską administrację terenów zielonych.

³⁶³Plüddemann – Essen...

³⁶⁴Nachruf, Breslauer Gemeinde-Blatt, IX/1910, s. 89.

³⁶⁵K. Masner, *op.cit.*

³⁶⁶R. Plüddemann, *Weitere Begründungen...*

³⁶⁷*ibidem*. Dla kościoła św. Marii Magdaleny wybrał formę hełmu z płaskich powierzchni, ponieważ – jego zdaniem – była charakterystyczna dla obszaru Niemiec.

³⁶⁸K. Masner, *op.cit.*

³⁶⁹John Ruskin, *Sztuka. Społeczeństwo. Wychowanie*, Wrocław 1977, s. 159.

³⁷⁰C. Mignot, *op.cit.*, s. 121. Viollet-le-Duc dostrzegał natomiast logikę konstrukcji gotyckich, ich „racjonalną moc”. Mimo że poglądy Ruskina propagującego wizualne wartości gotyku i jego dekoracyjności znalazły większy oddźwięk niż chłodny racjonalizm Viollet-le-Duca, to właśnie sposób myślenia Viollet-le-Duca wpłynął na nowoczesną architekturę XX wieku.

³⁷¹C. Rauch, *op.cit.*, s. 73–76.

³⁷²D. Dolgner, *Historismus...*, s. 80.

³⁷³H. Schmitz, *Hauptströmungen...*, s. 3–16.

³⁷⁴D[agobert] Joseph, *Geschichte der Baukunst des XIX. Jahrhunderts*, Leipzig 1910, s. 554.

³⁷⁵Richard Konwiarz, *Breslau Stadtbild und Bauten der Neuzeit*, w: *Breslau*, red. Georg Halama, Breslau 1921, s. 20–27.

³⁷⁶Zbigniew Beiersdorf, *Architekt Teodor M. Talowski. Charakterystyka twórczości*, w: *Sztuka 2 połowy XIX wieku*. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Łódź 1971, Warszawa 1973, s. 199–214.

³⁷⁷J. Schuchard, *op.cit.*, s. 49.

³⁷⁸*Ibidem*, s. 59.

³⁷⁹J. Bahns, *op.cit.*, s. 22.

³⁸⁰Z. Beiersdorf, *op.cit.*

³⁸¹J. Schuchard, *op.cit.*, s. 60.

³⁸²Z. Beiersdorf, *op.cit.*

³⁸³J. Ruskin, *op.cit.*, s. 107.

³⁸⁴R. Plüddemann, *Vorschläge für die Verschönerung moderner Stadtanlagen im Bebauungsplane*, Deutsche Bauzeitung, XXVIII/1894, s. 5–7.

³⁸⁵*Ibidem*, XX/1886, s. 73–76.

³⁸⁶R. Plüddemann, *Vermischtes. Stabilrahmen oder Stegeisen*, Deutsche Bauzeitung, XX/1886, s. 139.

³⁸⁷*Ibidem*.

³⁸⁸J. Schuchard, *op.cit.*, s. 40.

³⁸⁹*Ibidem*, s. 39.

³⁹⁰*Ibidem*.

³⁹¹Fritz Schumacher, *Das Wesen des neuzeitlichen Backsteinbaues von Fritz Schumacher Dr. Ing. Baudirektor in Hamburg*, München 1917, s. 5.

³⁹²*Ibidem*, s. 89.

³⁹³D. Dolgner, *Gotthilf Ludwig Möckel und der Backsteinrohbau in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, w: *Kunst im Ostseeraum...*, s. 96.

³⁹⁴M. Klinkott, *op.cit.*, s. 18.

³⁹⁵Wacław Żenczykowski, *Budownictwo ogólne*, t. I, Warszawa 1956, s. 159–163. Piec kręgowy miał wydajność kilkadziesiąt razy

większą niż przy wypalaniu w tradycyjnych mielerzach lub piecach polowych.

³⁹⁶E. Schumacher, *op.cit.*, s. 93, 140–142.

³⁹⁷M. Klinkott *op.cit.*, s. 373.

³⁹⁸*Ibidem*, s. 380.

³⁹⁹*Ibidem*, s. 373.

⁴⁰⁰*Ibidem*, s. 380.

⁴⁰¹*Ibidem*, s. 373.

⁴⁰²Doświadczenia w zastosowaniu kolorowych cegieł i glazurowanych wyrobów ceramicznych zebrali Plüddemann przy budowie gmachów więzienia i sądu we Flensburgu, gdzie po raz pierwszy zastosował tę charakterystyczną dla regionu Szlezewiku i Holsztyna metodę zdobienia elewacji.

⁴⁰³J. Schuchard, *op.cit.*, s. 57; G. Kokkelink, *op.cit.*, s. 25.

⁴⁰⁴*Provinzial-Zeitung. Breslau, 16 Februar*, Breslauer Zeitung, Nr. 118, 16.02.1886.

⁴⁰⁵Na bardziej bogato ukształtowanych fasadach występowały również: lizeny, narożne pilastry, płyciny podokienne z ceramicznymi rozetami (ul. Drobnera 5, 1876–1877; ul. Ślężna 22–24, 1881–1882; projekt szkoły przy ul. Swobodnej z 1885 r.). Budynki zwieńczone były gzymsem koronującym opartym na murowanych, ceglanych krokoszytach lub ceramicznych konsolach.

⁴⁰⁶*Provinzial-Zeitung, Breslau, 16. Februar...*

⁴⁰⁷*Ibidem*.

⁴⁰⁸H. (Max Hasak?), *Der Kampf gegen den Ziegelrohbau*, Ostdeutsche Bau-Zeitung, IV/1906, s. 162–163.

⁴⁰⁹Wzniesiony dzięki staraniom Plüddemanna gmach halowego basenu pływakiego (Wilhelm Werdelmann, 1895–1897) przy ul. Teatralnej również miał wystrój elewacji z żółtej cegły i piaskowca.

⁴¹⁰M. Klinkott, *op.cit.*, s. 18–19.

⁴¹¹F. Schumacher, *op.cit.*, s. 91.

⁴¹²J. Ruskin, *op.cit.*, s. 117.

⁴¹³R. Plüddemann, *Zentralblatt der Bauverwaltung*, XXX/1910, s. 77–78.

⁴¹⁴M. Imhof, *op.cit.*, s. 617.

⁴¹⁵Carl Lachner, *Die Holzarchitectur Hildesheims*, Hildesheim 1882, za M. Imhof, *op.cit.*, s. 201.

⁴¹⁶J. Schuchard, *op.cit.*, s. 56.

⁴¹⁷M. Imhof, *op.cit.*, s. 617.

⁴¹⁸*Ibidem*, s. 193.

⁴¹⁹*Lokales. Breslau. 1. Februar. Geheimer Baurat Plüddemann †*, Schlesische Zeitung, Nr. 79, 2.02.1910.

⁴²⁰Geheimrat Plüddemann, Schlesische Heimatblätter, III/1909–1910, s. 300.

⁴²¹R. Plüddemann, *Vermischtes. Stabilrahmen oder...*

⁴²²A. Zabłocka, *Alexis Langer...*, s. 160. Niektórzy ortodoksyjni neogotyści na przykład z kręgu A. Reichenspergera, potępiali techniki mieszane, takie jak łączenie cegły z kamieniem, nie uznając także żelaza.

⁴²³L. Klasen, *op.cit.*, s. 176.

⁴²⁴*Provinzial-Zeitung, Breslauer Zeitung*, Nr. 802, 15.11.1895.

⁴²⁵E. Börsch-Supan, *op.cit.*, s. 193.

⁴²⁶R. Plüddemann, *Baugewerkschulbauten...*

⁴²⁷G. Kokkelink, *op.cit.*, s. 23.

⁴²⁸*Geschichte der deutschen Kunst...*, s. 276–277.

⁴²⁹R. Plüddemann, *Vermischtes. Stabilrahmen oder...*

⁴³⁰E. Niemczyk, *Nowa forma w architekturze Wrocławia pierwszego trzydziestolecia XX w.*, w: *Z dziejów sztuki śląskiej*, red. Z. Świechowski, Warszawa 1978, s. 419–468.

⁴³¹Fotografie giełdy były publikowane w 1903 roku w prasie fachowej, między innymi w „Die Architektur des XX. Jahrhunderts”.

⁴³²Heinrich Küster, *Die Markthallenbauten. Bauverlauf*, w: *Die städtischen Markthallen in Breslau*, Breslau 1908, s. 43. Küster pisał: *Wybór konstrukcji żelbetowej w dużej mierze zawdzięczamy firmom „Lolat-Eisenbeton-Breslau” i „Carl Brandt, Düsseldorf”, które na zapytanie administracji budowlanej, z dużą skwapliwością i bez widoku na powodzenie, podjęły się udowodnić za pomocą rysunków, obliczeń i kosztorysów, że konstrukcja żelbetowa jest tańsza od stalowej. Administracja budowlana dała tym firmom jedynie zasadniczą myśl, że konstrukcja ma być wykonana z lekkich łuków z podporami dla dachu, a beton należy pozostawić bez tynku. Z obliczeń wynikała 25-procentowa oszczędność kosztów budowy hali żelbetowej w stosunku do stalowej. Wprawdzie dr inż. Heinrich Küster od połowy 1905 r. kontynuował po Plüddemannie prace projektowe i nadzorował budowę hal, jednak miejski radca budowlany, który kierował Miejską Administracją Budowlaną i należał do Komisji Budowy Hal, musiał być oponentem nowej techniki budowlanej, gdyż bez jego zgody nie byłyby możliwe żadne zmiany.*

⁴³³Rudolf Heim, *Die neue Markthalle in Breslau zwischen Garten- und Friedrich-Straße*, *Deutsche Bauzeitung, Mitteilungen über Zement, Beton- und Eisenbetonbau*, VI/1908, s. 49.

⁴³⁴G. Germann, *op.cit.*, s. 172. Zdaniem Georga Germanna żelbet kwestionuje łuk ostry jako największe konstrukcyjne odkrycie człowieczeństwa, zastępując go linią paraboliczną.

⁴³⁵R. Heim, *op.cit.*

⁴³⁶G. Germann, *op.cit.*, s. 172. W 1915 roku Thomas Jackson zdefiniował żelbet jako *materiał budowlany, którego szkielet ma być zakryty* (co wydaje się sprzeczne z zasadą prawdy konstrukcyjnej). Jednak żelbet mógł dać pewien rodzaj prawdy – przez ukazanie śladów szalunku.

⁴³⁷H. Küster, *Die städtische Markthalle am Ritterplatz in Breslau*, *Ostdeutsche Bau-Zeitung*, VII/1909, s. 99. Dekorację malarską wykonał Georg Heintze.

⁴³⁸J. Rozpędowski, *Architektura od klasycyzmu...*, s. 387–402, pisze: *odważną konstrukcję wstydliwie pokrywa barwna polichromia.*

⁴³⁹[...] Spangenberg, *Zwei monumentale Hallenbauten in Eisenbeton*, *Deutsche Bauzeitung*, XCIV/1910, s. 161.

⁴⁴⁰G. Germann, *op.cit.*, s. 162. Już w 1882 roku Antonio Gaudí (1852–1926) w kościele Sagrada Família w Barcelonie odchodzi od łuku ostrego, zastępując go parabolicznym lub formą linii łańcuchowej. Łuki paraboliczne zastosował po raz pierwszy w Casa Vicens w Barcelonie (1878–1880).

⁴⁴¹F. Schumacher, *op.cit.*, s. 42.

⁴⁴²Obliczenia konstrukcyjne wykonała również firma „Carl Brandt”.

⁴⁴³Piotr Krakowski, *Teoretyczne podstawy architektury wieku XIX*, Warszawa 1979, s. 40.

⁴⁴⁴J. Schuchard, *op.cit.*, s. 39.

⁴⁴⁵P. Krakowski, *op.cit.*, s. 41.

⁴⁴⁶*Ibidem*, s. 51.

⁴⁴⁷Otto F. Probst, *Breslaus malerische Architecturen*, Breslau 1900, Taf. LVI.

⁴⁴⁸Beata Stragierowicz, *Gmach dawnej Biblioteki Miejskiej we Wrocławiu* (praca magisterska na Uniwersytecie Wrocławskim, maszynopis, 1984, s. 42–44) zwraca uwagę na podobieństwo bryły budowli do ząbkowickiego ratusza Alexisa Langer’a z lat 1862–1864.

⁴⁴⁹M. Klinkott, *op.cit.*, s. 321, 325, uważa, że takie ukształtowanie fasady w budynkach szpitalnych i opieki społecznej nawiązywało do tradycji kościelnych tych instytucji.

⁴⁵⁰P. Bloch, *op.cit.*, s. 27.

⁴⁵¹C. Jk., *Über neuere Bibliotheken. Das neue Bibliothek- und Archiv-Gebäude der Stadt Köln a.Rh.*, *Deutsche Bauzeitung*, XXXII/1898, s. 545–547; B. Stragierowicz, *op.cit.*, s. 46. Także biblioteki kolorińskie, zbudowane przez Hermanna Weyera w latach 1875–1877 oraz F.C. Heimanna w latach 1894–1898, mieściły pomieszczenia administracyjne i archiwa, a biblioteka krajowa w Karlsruhe – również galerię.

⁴⁵²Karl Friedrich Schinkel, *Berlin. Bauten und Entwürfe*, Berlin 1973, s. 38.

⁴⁵³Do dziś w Niemczech zachowały się nieliczne przykłady tej architektury. Większość bibliotek została przebudowana lub zburzona. Szczególną wartość wrocławskiego gmachu stanowi kompletne autentyczne wyposażenie magazynów książek.

⁴⁵⁴*Geschichte der deutschen Kunst...*, s. 277.

⁴⁵⁵*Provinzial-Zeitung. Breslau, 27. Februar...* Projekt Plüddemanna był konkurencyjny w stosunku do wykonanego wcześniej na tej samej działce projektu Mendego. Rysunki Mendego nie zachowały się.

⁴⁵⁶Por. s. 24–25.

⁴⁵⁷*Provinzial-Zeitung. Breslau, 27. Februar...*

⁴⁵⁸*Ibidem*.

⁴⁵⁹L. Klasen, *op.cit.*, Bl. 44, 45, 50.

⁴⁶⁰Wcześniejszą budowlą z wewnętrznym, krytym dziedzińcem był monumentalny gmach uczelni Technische Hochschule w Berlinie-Charlottenburgu (Richard Lucae, Friedrich Hitzig, 1881–1884). Nie są znane przykłady szkół stopnia podstawowego i średniego.

⁴⁶¹Jörn-Peter Schmidt-Thomsen, *Schulen der Kaiserzeit*, w: *Berlin und seine Bauten*, Bd. V, Th.C, *Schulen*, red. P. Güttler, Berlin, 1991. *Cecilien-schule*, arch. Philipp Nitze, Berlin-Wilmersdorf, 1906–1907; *Königin-Luise-Schule*, arch. Hans Altmann, Berlin-Friedenau, 1910–1911.

⁴⁶²J.P. Schmidt-Thomsen, *op.cit.*, s. 1–113.

⁴⁶³R. Cuno, *op.cit.*

⁴⁶⁴J.P. Schmidt-Thomsen, *op.cit.*, s. 1–113.

⁴⁶⁵J. Schuchard, *op.cit.*, s. 39.

⁴⁶⁶J. Bahns, *op.cit.*, s. 88.

⁴⁶⁷J. Schuchard, *op.cit.*, s. 39.

⁴⁶⁸*Ibidem*, s. 41.

⁴⁶⁹J. Bahns, *op.cit.*, s. 87.

⁴⁷⁰J. Schuchard, *op.cit.*, s. 55.

⁴⁷¹Gmach szpitala przy ulicy Kraszewskiego o symetrycznej bryle, był zaprojektowany przez Mendego w 1881 roku. W 1885 roku był już w budowie, gdy Plüddemann zmienił projekt zwieńczenia ryzalitu środkowego.

⁴⁷²J. Schuchard *op.cit.*, s. 64.

⁴⁷³*Ibidem*.

⁴⁷⁴Brak stromego dachu na pierwszych budynkach szkół zbudowanych w latach 1885–1887 przez Plüddemanna przy ulicach Swobodnej, Haukego-Bosaka i Paulińskiej, można tłumaczyć tym, że prace projektowe nad tymi budynkami były już w toku, gdy architekt przybył do Wrocławia. Mógł wtedy wprowadzić nieznaczne zmiany zawierające się w przyjętych wcześniej kosztach tych inwestycji. Budynki te otrzymały za to mocniejsze zamknięcie bryły gzymsem koronującym o wydatnej arkaturze.

⁴⁷⁵G. Kokkelink, *op.cit.*, s. 23.

⁴⁷⁶*Berlin-Bauwerke...*, s. 18–19.

⁴⁷⁷J. Bahns, *op.cit.*, s. 22.

⁴⁷⁸Ta forma hełmu była stosowana między innymi przez Hasego (kościół w Lauenau) i Schäfera. U Plüddemanna pojawiła się już w projekcie willi w Cochem w 1884 roku.

⁴⁷⁹R. Plüddemann, *Der Aufbau...*

⁴⁸⁰M. Klinkott, *op. cit.*, s. 342.

⁴⁸¹R. Plüddemann, *Der Aufbau...*

⁴⁸²J. Schuchard, *op. cit.*, s. 64. Już Ungewitter w swoim podręczniku domagał się równowagi podziałów wertykalnych i horyzontalnych. Przestrzegał tego również Schäfer.

⁴⁸³*Ibidem*, s. 63.

⁴⁸⁴*Provinzial-Zeitung, Breslau, 20. Februar*, *Breslauer Zeitung*, Nr. 130, 21.02.1886. Plüddemann wypowiedział się w czasie budowy szkoły przy ulicy Swobodnej w 1886 roku na temat hierarchii poszczególnych elewacji.

⁴⁸⁵Budynki szkół wrocławskich wzniesione w latach siedemdziesiątych i na początku lat osiemdziesiątych, na przykład szkół: przy ulicach Drobnera 5, Ślężnej 22–24, Glinianej 20–30, Niemcewicz 4, charakteryzowała uboższa tylna elewacja, pozbawiona niemal zupełnie drogiego detalu z terakoty.

⁴⁸⁶*Provinzial-Zeitung, Breslau, 20. Februar...*

⁴⁸⁷*Ibidem*, s. 64.

⁴⁸⁸Przykładem mogą być szkoły przy Stephanstraße w Berlinie (1892–1894) i Höhere Bürgerschule w Kolonii (Hermann Weyer, 1882).

⁴⁸⁹G. Kokkelink, *op.cit.*, s. 16.

⁴⁹⁰Kłopotliwe było dla dziewiętnastowiecznych architektów ukształtowanie w ciekawy sposób elewacji budynków, które we wnętrzu mieściły długie korytarze z rzędami jednakowych pomieszczeń, narzucających elewacji monotonię długich rzędów jednakowych okien, ciągnących się przez kilka kondygnacji. Dotyczyło to między innymi budynków administracyjnych, ratuszy, szpitali, szkół.

⁴⁹¹M. Klinkott, *op. cit.*, s. 372.

⁴⁹²Klaus Döhmer, *In welchem Stile sollen wir bauen*, Bd. II, München [...], s. 4.

⁴⁹³F. Schumacher, *Das Wesen...*, s. 107–108.

⁴⁹⁴[...], *Baukunde des Architekten*, Bd. II, Th. IV, Berlin 1900, s. 105–111.

⁴⁹⁵R. Plüddemann, *Vermischtes. Stabilrahmen oder...*

⁴⁹⁶G. Kokkelink, *op. cit.*, s. 18. Do pierwszych, którzy wprowadzili podziały elewacji za pomocą ceglanych kształtek należał Ungewitter.

⁴⁹⁷Kamienne pasy zastosował Plüddemann już w projektach willi w Lüdenscheid i Cochem. Architekt chciał prawdopodobnie nawiązać do tradycji nadreńskiej architektury gotyckiej, ukształtowanej pod wpływem pobliskiej Holandii. Glazurowane pasy, także geometryczne fryzy, stosował często na elewacjach Otzen, między innymi w projektach berlińskich willi z początku lat siedemdziesiątych XIX wieku.

⁴⁹⁸APAW, *Neubau des Volksschulhauses an den Waschteichen*, sygn. 18337, k. 27. Z powodu skomplikowanych prac murarskich na elewacjach budynku Szkoły Ludowej im. Pestalozziego nastąpiło przekroczenie przewidywanego budżetu budowy.

⁴⁹⁹G. Scheuermann, *op.cit.*, s. 742. Profesor Christian Behrens – autor pomnika cesarza Wilhelma I we Wrocławiu.

⁵⁰⁰O.F. Probst, *op.cit.*, s. 56.

⁵⁰¹J. Dobesz, *Wymuszona reinkarnacja*, Informator, 1992, nr 10, s. 23.

⁵⁰²H. Küster, *Die Markthallenbauten. Bauverlauf*, w: *Die städtischen Markthallen...*, s. 55.

⁵⁰³G. Scheuermann, *op.cit.*, s. 264. Założona w 1293 roku szkoła miejska uzyskała status gimnazjum 29.01.1562 roku.

⁵⁰⁴A. Hoffmann, *op.cit.*

⁵⁰⁵J. Schuchard, *op. cit.*, s. 59.

⁵⁰⁶*Vestibül des Gerichtsgebäudes zu Flensburg*, Architektonisches Skizzenbuch, 1884, Bd. IV, Taf. 1.

⁵⁰⁷*Schulbauprogramm nach dem Entwurfe des Schulbauten – Ausschusses der hamburgischen Schulsynode*, red. H.Th.M. Meyer, G. Vollers, Hamburg 1904. Dekoracja ta, popularna też w innych miastach niemieckich, szczególnie na początku XX wieku, miała znaczenie wychowawcze. Wykonywano fryzy z motywami roślinnymi lub zwierzęcymi symbolizujące cnoty i przywary uczniów: pilność, leniwość, powolność, mądrość.

⁵⁰⁸APAW, *Neubau des Volksschulhauses an den Waschteichen*, sygn. 18335, k. 127. Zachował się list administracji szkolnej Magistratu z 2.06.1896 r. do Plüddemanna z propozycją hasła na ściany korytarzy szkoły przy ulicy Składowej, pochodzących między innymi od Pestalozziego: *Bieda uczy się modlić, praca uczy jak się przed biedą bronić; Nic nie jest tak nędzne jak człowiek, który wszystkiego chce, ale niczego nie potrafi; Nie jest rzeczą małą przykładać rękę do wychowania człowieka*.

⁵⁰⁹J. Ruskin, *op.cit.*, s. 117.

⁵¹⁰*Breslauer Streifzug. Die neue Baugewerk-... Projekt witraży auli przy ulicy Prusa* wykonał profesor Limann z Frankfurtu.

⁵¹¹R. Plüddemann, *Baugewerkschulbauten...*

⁵¹²[...] Schiller, *Kunsterziehung und künstlerischer Wandschmuck für die Schulen*, Breslauer Gemeinde-Blatt, II/1903, s. 359–364.

⁵¹³Technika fotografii jest wykorzystywana przez wrocławski Magistrat od początku lat dziewięćdziesiątych XIX wieku do szczegółowego dokumentowania najnowszych realizacji, a w niektórych przypadkach również poszczególnych etapów budowy. Zbiór tych fotografii znajduje się w Oddziale Zbiorów Graficznych Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu (OZGBU).

⁵¹⁴P. Krakowski, *op.cit.*, s. 42. Był to pogląd Viollet-le-Duca i jego uczniów po 1870 roku.

⁵¹⁵D. Dolgner, *Historismus...*, s. 87.

⁵¹⁶H. Schmitz, *Die Gotik im deutschen Kunst- und Geistesleben*, Berlin 1921, s. 239.

⁵¹⁷[...] Vollmer, *Johannes Otzen †*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXXI/1911, s. 321.

⁵¹⁸Konrad Werner Schulze, *Architektur der Gegenwart*, Bd. IV. *Der Ziegelbau*, Stuttgart 1927, s. 16.

⁵¹⁹M. Klinkott, *op.cit.*, s. 21–22.

⁵²⁰H. Schmitz, *Hauptströmungen...*

⁵²¹K. Masner, *op.cit.*

⁵²²*Geheimrat Plüddemann †*, Schlesische Zeitung...

⁵²³K. Masner, *op.cit.*

⁵²⁴Plüddemann – Essen...

⁵²⁵*Ibidem*.

⁵²⁶*Tote. Geheimer Baurat Rich. Plüddemann in Breslau*, Deutsche Bauzeitung, XLIV/1910, s. 88.

⁵²⁷*Geheimrat Plüddemann †*, Schlesische Zeitung...

⁵²⁸*Breslau*, red. G. Halama, *op.cit.*; R. Konwiarz, *Die Baukunst Breslaus. Ein architektonischer Führer*, Breslau 1929.

⁵²⁹T. Broniewski, w: *Sztuka Wrocławia...*, s. 412. Między innymi Plüddemannowi przypisuje się błędnie autorstwo kościoła św. Trójcy.

⁵³⁰G. Scheuermann, *op.cit.*, s. 1002, 1634, 1773.

⁵³¹*Atlas architektury Wrocławia...*

⁵³²W. Kononowicz, *Przemiany formy urbanistycznej...*, s. 74. Nurt ten nazywany był poprzednio w literaturze „modelem kulturalistycznym” (F. Choay, *L'Urbanisme. Utopies et réalités. Une anthologie*, Paris 1965).

⁵³³*Idem*, *Zagadnienia przemian formalnych w urbanistyce Wrocławia XIX i początku XX wieku*, Biuletyn Historii Sztuki, nr 2, XLI, 1979, s. 225–230.

⁵³⁴*Idem*, *Przemiany formy urbanistycznej...*, s. 89.

⁵³⁵R. Plüddemann, *Vorschläge für die Verschönerung...*

⁵³⁶*Ibidem*.

⁵³⁷*Ibidem.*

⁵³⁸*Ibidem.*

⁵³⁹*Ibidem.*

⁵⁴⁰Na przykład przez prowadzenie linii zabudowy w różnym oddaleniu od ulicy, dzięki malowniczo, nieregularnemu ukształtowaniu rzutu i bryły budowli (projekt Szkoły Rzemiosła Budowlanego i Wyższej Szkoły Budowy Maszyn przy ul. Prusa 53–55).

⁵⁴¹R. Plüddemann, *Vorschläge für die Verschönerung...*

⁵⁴²*Ibidem.*

⁵⁴³W. Kononowicz, *Przemiany formy urbanistycznej...*, s. 90.

⁵⁴⁴*Idem*, *Zagadnienia przemian formalnych...* Plüddemann nie wypowiada się na temat zagadnień strefowania funkcjonalnego. Przepisy strefowe zostały wprowadzone we Wrocławiu już w 1898 roku, a plan strefowy w 1904 roku.

⁵⁴⁵W. Kononowicz, *Przemiany formy urbanistycznej...*, s. 90.

⁵⁴⁶*Ibidem*, s. 35.

⁵⁴⁷Biuro to zostało przekształcone na Urząd Mierniczy (*Vermessungsamt*) prawdopodobnie w 1899 roku.

⁵⁴⁸*Adress- und Geschäfts...*, Breslau 1894.

⁵⁴⁹W. Kononowicz, *Przemiany formy urbanistycznej...*, s. 45.

⁵⁵⁰*Ibidem*, s. 93–94.

⁵⁵¹*Idem*, *Zagadnienia przemian formalnych...*

⁵⁵²[Julius] Nathansohn, *Eine Zusammenstellung der größeren Bauausführungen die unter Oberleitung und Mitwirkung des Herrn Geheimen Baurats...*, Breslauer Gemeinde-Blatt, VIII/1909, s. 222.

⁵⁵³*Provinzial-Zeitung. Die Ueberlastung der Universitäts- und Lesingbrücke*, Breslauer Zeitung, Nr. 766, 1.11.1891.

⁵⁵⁴W. Kononowicz, *Przemiany formy urbanistycznej...*, s. 96.

⁵⁵⁵*Geheimrat Plüddemann †*, Schlesische Zeitung...

⁵⁵⁶R. Plüddemann, *Zentralblatt der Bauverwaltung...*

⁵⁵⁷J. Schuchard, *op.cit.*, s. 70.

⁵⁵⁸*Ibidem*, s. 52.

⁵⁵⁹J. Bahns, *op.cit.* s. 16. Świadczy o tym informacja o konkursie na kościół w Bielefeld w 1880 r., gdzie kilka projektów opierało się na wzorcu jego Johanneskirche w Altonie.

⁵⁶⁰P. Lemburg, *op.cit.*, s. 117–118.

⁵⁶¹Wzorców dla architektury Plüddemanna należy szukać przede wszystkim w Berlinie, wówczas wiodącym ośrodku architektonicznym Niemiec, z którym Plüddemann był silnie związany, także z powodu kontaktów rodzinnych i częstych wizyt w stolicy.

⁵⁶²*Architektur von Ludwig Hoffmann...*, s. 7.

⁵⁶³Elementy te występowały głównie w architekturze wolno stojących budynków rogatek miejskich, przytułków i straży pożarnych na przedmieściach.

⁵⁶⁴*Bauen in Backstein...*, s. 21. Wykład Schäfera pt. *Über das deutsche Haus*, 1883.

⁵⁶⁵D. Dolgner, *Historismus...*, s. 87.

⁵⁶⁶*Der Neubau der Knabenmittelschule*, Breslauer Zeitung, Nr. 253, 11.04.1909.

⁵⁶⁷*Lokales. Breslau, 1. Februar. Geheimer Baurat Plüddemann*, Schlesische Zeitung, Nr. 79, 2.02.1910.

⁵⁶⁸*Beisetzungsfest...*

⁵⁶⁹*Stadt und Provinz. Geheimrat Plüddemann †*, Breslauer General – Anzeiger, Nr. 31, 1.02.1910.

Kalendarium życia i twórczości Richarda Plüddemanna

1846: Urodzony w Gąskach koło Koszalina. Lata dzieciństwa i młodości w Berlinie.

1857–1866: Nauka w Gimnazjum im. Fryderyka Wilhelma w Berlinie.

1866–1867: Egzamin maturalny. Roczna ochotnicza służba wojskowa w III Batalionie Strzelców. Udział w wojnie prusko-austriackiej.

1867–1868: Roczna praktyka u Friedricha Adlera w Berlinie.

1868–1873: Studia w berlińskiej Akademii Budowlanej, tytuł kierownika budowy.

1870–1871: Udział w wojnie francusko-pruskiej.

1873–1875: Praktyka budowlana przy budowie gmachu Cesarskiej Dyrekcji Telegrafu we Wrocławiu.

1873: Wstąpienie do wrocławskiego Związku Architektów i Inżynierów.

1876: Uzyskanie państwowej nagrody im. Schinkla w konkursie berlińskiego Związku Architektów i Inżynierów.

1875–1877: Kontynuacja studiów w berlińskiej Akademii Budowlanej, tytuł budowniczego budownictwa lądowego.

1877–1878: Podróż studialna do: Austrii, Włoch, Francji, Belgii, Holandii i Niemiec.

1878–1884: Zatrudnienie w Ministerstwie Robót Publicznych przy projektowaniu obiektów sądowych na stanowisku architekta rządowego. Pobyt we Flensburgu (1879–1882): kierowanie budową obiektów Sądu Ziemskiego i Okręgowego we Flensburgu, projekty wiejskich kościołów. Ślub z Elsbeth Hammer. Kierowanie budową gmachu Zarządu Prowincji Śląskiej we Wrocławiu (1883).

1881–1885: Udział w konkursach architektonicznych m.in. na:

- kościół św. Gertrudy w Hamburgu (1881)
- kaplicę cmentarną w Greifswaldzie (1883)
- willę w Lüdenscheid w Westfalii (1883)
- budynek mieszkalny w Cochem (1884)
- budynek Sądu Rzeszy w Lipsku (1885)

1884–1885: Praca na stanowisku okręgowego inspektora budowlanego przy Rządzie Królewskim w Poczdamie.

2. 07. 1885: Wybór na stanowisko miejskiego radcy budowlanego budownictwa lądowego we Wrocławiu na okres 12 lat. 3.09.1885 zaprzysiężenie w Radzie Miejskiej.

1885–1887: Budowa szkół elementarnych przy ulicach Swobodnej, Paulińskiej, Haukego-Bosaka, po wprowadzeniu zmian w istniejących projektach. Projekt pierwszej wrocławskiej szkoły halowej.

1885–1888: Prace przy rozpoczętej budowie szpitala dla nerwowo i umysłowo chorych, projekty przytułku dla ubogich.

1886: Podróż studialna w celu zebrania doświadczeń na temat metod konserwacji pomników. Początek prac przy projektach gmachu Miejskiej Kasy Oszczędności i Biblioteki Miejskiej oraz plebanii kościoła św. Wojciecha.

1887: Projekty szkół ludowych przy ulicach: Glinianej, Poznańskiej i Skargi.

1888: Podróż do Berlina na uroczystości pogrzebowe cesarza Wilhelma I. Projekty dekoracji ulic z okazji przyjazdu cesarza Wilhelma II do Wrocławia. Projekty: odbudowy hełmu wieży kościoła św. Marii Magdaleny, szkół ludowych przy ulicach Tęczowej i Poznańskiej, szkoły średniej przy ulicy Kościuszki, prywatny projekt kaplicy w Szklarskiej Porębie-Marysinie. Początek budowy szkoły przy ulicy Glinianej.

1889: Projekt gmachu Śląskiego Ziemskiego Banku Kredytowego przy ulicy Zamkowej. Początek przebudowy wnętrza Nowego Ratusza.

1890–1892: Budowa szkoły halowej przy ulicy Reja i szkoły przy ulicy Poznańskiej.

1891: Reorganizacja Miejskiej Administracji Budowlanej we Wrocławiu. Propozycja budowy hal targowych. Początek budowy szkół przy ulicach Skargi, Tęczowej, Kościuszki. Ukończenie budowy gmachu Miejskiej Kasy Oszczędności i Biblioteki Miejskiej oraz banku przy ulicy Zamkowej.

1891–1896: Prace przy budowie miejskiej rzeźni na Popowicach. Rozbudowa szpitala im. Wenzela-Hanckego.

1892–1894: Projekty przebudowy Bastionu Sakwowego. Budowa pierwszej łaźni miejskiej i szpitala Jedenastu Tysięcy Dzievic. Projekt rozbudowy przytułku im. Claassena. W latach 1893–1894 kierowanie całością Miejskiej Administracji Budowlanej po śmierci Aleksandra Kaumanna. Wykład i publikacja na temat kształtowania nowoczesnych założeń urbanistycznych.

1896–1898: Rozbudowa przytułku im. Claassena. Budowa drugiej łaźni miejskiej (1898). Początek prac projektowych nad ośrodkiem opieki społecznej w Praczech Odrzańskich. Propozycja budowy nowego ratusza na placu Powstańców Warszawy.

1897: Projekty: nowych szkół ludowych przy ulicach Jemiołowej, Nowowiejskiej i Dawida, przebudowy gmachu Stanów Śląskich na Muzeum Rzemiosł Artystycznych i Starożytności. Nadzór przy projekcie Gimnazjum św. Elżbiety.

18. 03. 1897: Ponowny wybór na stanowisko Miejskiego Radcy Budowlanego we Wrocławiu.

1897–1901: Prace przy budowie portu miejskiego. Projekty budynków rogatek miejskich.

1898: Projekty: przebudowy Starej Giełdy na siedzibę Miejskiej Administracji Budowlanej, szkoły średniej przy ulicy Niemcewicza. Wybór na stanowisko przewodniczącego Związku Architektów i Inżynierów we Wrocławiu (1898–1899).

1899: Projekty: szkół ludowych przy ulicach Kleczkowskiej i Młodych Techników, szkoły średniej przy ulicy Joannitów. Nadzór nad projektem Szkoły Rzemiosła Budowlanego i Budowy Maszyn.

1900: Projekty: drugiego budynku szkoły przy ulicy Nowowiejskiej i przy ulicy Kruczej.

1901–1904: Budowa siedziby straży pożarnej przy ulicach Krakowskiej i Litomskiej, projekty hal targowych. Początek prac przy projektach szkół ludowych na Popowicach, przy ulicach Świętokrzyskiej i Młodych Techników.

1902: Oddanie do użytku ośrodka opieki społecznej w Praczech Odrzańskich oraz skrzydła Friebe-Agath-Haus szpitala Wszystkich Świętych.

1903: Podróż studialna do Szczecina, Berlina, Lipska, Altony, Hamburga, Bremy, Kolonii, Monachium, Wiednia i Budapesztu w celu zapoznania się z budownictwem straży pożarnych.

16.11.1903: Tytuł Tajnego Radcy Budowlanego.

1905: Projekty: drugiego budynku szkoły ludowej przy ulicy Dawida i przy ulicy Kleczkowskiej, szkoły średniej przy ulicy Litomskiej, ochronki dla niemowląt przy ulicy Wrońskiego. Wytyczne do projektu hali festiwalowej przy ulicy Powstańców Śląskich.

1906: Projekty drugiego budynku szkoły na Popowicach i Szkoły Wyższej dla Dziewcząt im. Cesarzowej Wiktorii.

1908: Projekty straży pożarnej na przedmieściu Piaskowym i wystroju mostu Cesarskiego. Oddanie do użytku hal targowych. Rezygnacja ze stanowiska radcy budowlanego, odejście na emeryturę (1.01.1909). Dekoracja Orderem Korony.

1909: Publikacje propozycji projektów hali wystawowej dla Wrocławia i nowego ratusza.

1. 02. 1910: Śmierć w wieku 63 lat we Wrocławiu.

Wykłady dla Związku Architektów i Inżynierów we Wrocławiu

1885: *Anlage von Dienstwohnungen in öffentlichen Gebäuden* (*Usytuowanie mieszkań służbowych w budynkach użyteczności publicznej*).

Über farbige Plastiken (*O barwnych dekoracjach*) (?).

1886: *Der Neubau für die Sparkasse und die Stadtbibliothek in Breslau* (*Nowy budynek Kasy Oszczędności i Biblioteki Miejskiej we Wrocławiu*).

1888: *Über den Umbau des sogenannten Kanonenhofes* (*O za-budowie tak zwanego "Dziedzińca Armatniego"*).

Vorschlag zum Wiederaufbau des Magdalenenkirchturms (*Propozycja odbudowy wieży kościoła św. Marii Magdaleny*), w: *Der Aufbau des durch den Feuer zerstörten Helmes auf dem Nordthurme der Maria Magdalenenkirche in Breslau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, VIII/1888, s. 135–136.

Die Ausschmückung der Trauerstrasse in Berlin am 16. März 1888 (*Dekoracja trasy pogrzebowej w Berlinie 16 marca 1888 r.*).

1889–1891: brak danych

1891, 7. listopada: [...] Wykład na temat hal targowych, w: *Provinzial-Zeitung. Breslau, 12. November*, Breslauer Zeitung, Nr. 795, 12.11.1891.

1892/1893: *Über die Massnahmen welche die Stadt Breslau gegen die Cholera im Sommer getroffen hatte* (*O środkach przeciw cholerze, jakie latem przedsięwzięło miasto Wrocław*).

Ein Vorschlag zur Erweiterung der Liebichshöhe (*Propozycja rozbudowy Wzgórza Liebicha*), w: *Erläuterungs-Bericht betreffend die Erweiterung der Liebichshöhe*, rękopis R. Plüddemanna w ABmW, Breslau 1892.

1893: *Vorschläge für die Verschönerung moderner Stadtanlagen im Bebauungsplane* (*Propozycje upiększenia nowoczesnych założeń urbanistycznych w planie zabudowy*), w: *Vorschläge für die Verschönerung moderner Stadtanlagen im Bebauungsplane*, Deutsche Bauzeitung, XXVIII/1894, s. 5–7.

1894–1898: brak danych

1896, grudzień: *Gedanken über dem Bau eines neuen Rathauses in Breslau* (*Myśl o budowie nowego ratusza we Wrocławiu*), w: *Provinzial-Zeitung. Gedanken über dem Bau eines neuen Rathauses in Breslau...*, Breslauer Zeitung, Nr. 898, 22.12.1896; *Das neue Breslauer Rathaus*, Schlesien, III/1909/1910, s. 117–123.

1909, 2. stycznia: *Ein Vorschlag für die Schaffung einer Ausstellungshalle in Verbindung mit einer Erweiterung des Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altertümer in Breslau* (*Propozycja utworzenia hali wystawowej w połączeniu z rozbudową Śląskiego Muzeum Rzemiosła Artystycznego i Starożytności we Wrocławiu*), w: *Ein Vorschlag zur Erweiterung des Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altertümer und für eine Ausstellungshalle in Breslau*, Schlesien, II/1908–1909, s. 188–195; *Erweiterung des Kunstgewerbemuseums und Ausstellungshalle*, Schlesische Zeitung, CLXVIII/1909, Nr. 40, 13.01.1909.

Zestawienie wykładów na podstawie:

Kurt Liebich, *65 Jahre Architekten- und Ingenieur-Verein zu Breslau*, maszynopis w APZAI, Breslau-Zimpel 1933/34, sygn. 26.

Udział w komisjach budowlanych i technicznych oraz ważniejszych sądach konkursowych

Komisje

1885–1891: Renowacji ratusza

1892–1896: Budowy rzeźni miejskiej i targu bydłem

1894: VIII Niemieckiego Święta Gimnastycznego

1897–1901: Budowy portu miejskiego

1900–1908: Budowy hal targowych

Źródła:

Rathaus zu Breslau. Erneuerungsarbeiten in den Jahren 1884 bis 1891, Breslau 1898, s. 11.

Schlachthof und Viehmarkt zu Breslau, Breslau 1900, s. 42.

VIII allgemeine deutsche Turnfest, Festzeitung für das achte deutsche Turnfest in Breslau, Nr. 1, 10.06.1894, s. 4.

Hafenanlagen zu Breslau, Breslau 1901, s. 80, 81.

Die städtischen Markthallen in Breslau, Breslau 1908.

Sądy konkursowe

1889: Konkurs na odbudowę hełmu kościoła św. Marii Magdaleny

1892: Konkurs na projekt kościoła Lutra

1899: Konkurs na projekt Domu Związkowego przy ul. Piłsudskiego 76–78

1900: Konkurs na projekt przytułku dla kalek w Rokitnicy

1903: Konkurs na projekt ewangelickiego kościoła św. Jana
Konkurs na projekt kościoła ewangelickiej parafii Zbawiciela

1905: Konkurs na szkic artystycznego ukształtowania mostu Cesarskiego

Konkurs na projekt budynku biurowego Śląskiego Towarzystwa Kultury Ojczyzny (Schlesische Gesellschaft für Vaterländische Kultur) przy ul. Na Tamce 2 (An der Matthiaskunst)

1906: Konkurs na projekt koncepcyjny elewacji i detalu hali fe-

stiwalowej przy ul. Powstańców Śląskich 125–143 (Kaiser-Wilhelm Straße)

Źródła:

K. V., *Aus Breslau*, Kunstchronik, XXIV/1889, s. 507.

Das Preisausschreiben zur Erlangung von Skizzen für den Aufbau des Helmes auf dem Nordthurme der Maria Magdalenenkirche in Breslau..., Zentralblatt der Bauverwaltung, IX/1889, s. 122.

I Wettbewerb für die Lutherkirche in Breslau, Deutsche Konkurrenzen, I/1892, H. 4, s. 2–4.

Vereinshaus für Breslau, *ibidem*, X/1899/1900, H. 8, s. 1–9.

Siechenhaus für Rokittnitz, *ibidem*, XIII/1901, H. 6, s. 1–7.

Salvatorkirche für Breslau, *ibidem*, XVII/1904, H. 2, s. 3–32.

Antrag des Magistrats..., Breslauer Gemeinde-Blatt, III/1904, s. 694–695.

Preisausschreiben, *ibidem*, IV/1905, s. 13.

Vermischtes. Ein Wettbewerb um Entwurfsskizzen für die künstlerische Ausgestaltung der Kaiserbrücke in Breslau, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXV/1905, s. 22, 28, 203.

Preisausschreiben zur Erlangung von Entwürfen für ein Geschäftshaus auf dem südlichen Teile der Matthiasinsel, Ostdeutsche Bau-Zeitung, III/1905, s. 179.

Ein Wettbewerb um Entwürfe zu einem Geschäftshause der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Kultur in Breslau, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXV/1905, s. 143.

Wettbewerb um die Festhalle zum 7. deutschen Sängerbundesfest, Ostdeutsche Bau-Zeitung, IV/1906, s. 49.

Zum Wettbewerb der Sängerbundeshalle, *ibidem*, s. 57.

Die Johanniskirche zu Breslau. Festschrift zur Einweihung, Breslau 1909, s. 8–9.

Bibliografia

Publikacje Richarda Plüddemanna

1874: *Das Volksschulhaus nach Grundsätzen des Dr. J.D. Georgens entworfen von R. Plüddemann*, Baugewerks-Zeitung, VI/1874, s. 450–451.

1884: *Vestibül des Gerichtsgebäudes zu Flensburg*, Architectonisches Skizzenbuch, 1884, Th. IV, Taf. 1.

1886: *Stabilrahmen oder Stegeisen*, Deutsche Bauzeitung, XX/1886, s. 139.

1888: *Der Aufbau des durch den Feuer zerstörten Helmes auf dem Nordthurme der Maria Magdalenenkirche in Breslau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, VIII/1888, s. 135–136.

Weitere Begründungen des Vorschlages für die Gestaltung des Magdalenen Thurmes in Breslau, ibidem, s. 237–239.

1889: *Vermischtes (Zum Festschmuck der Einzugsstrassen)*, Deutsche Bauzeitung, XXIII/1889, s. 303–304.

1891: *Die Marienthaler Capelle in Schreiberhau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XI/1891, s. 245.

1894: *Vorschläge für die Verschönerung moderner Stadtanlagen im Bebauungsplane*, Deutsche Bauzeitung, XXVIII/1894, s. 5–7.

1895: *Volks-Brausebad in Breslau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XV/1895, s. 194–196.

1906: *Baugewerkschulbauten*, Deutsche Bauzeitung, XL/1906, s. 367.

1907: *Die Festbauten für das siebente deutsche Sängerbundesfest in Breslau 1907*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXVII/1907, s. 669–672, Abb. s. 670, 671.

1909: *Ein Vorschlag zur Erweiterung des Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altertümer und für eine Ausstellungshalle*

in Breslau, Schlesien, II/1908–1909, s. 188–195.

Erweiterung des Kunstgewerbemuseums und Ausstellungshalle, Schlesische Zeitung, Nr. 40, 17.01.1909.

1910: *Das neue Breslauer Rathaus*, Schlesien, III/1909–1910, s. 117–123.

Literatura i źródła biograficzne

(druki zwarte, czasopisma fachowe, prasa codzienna, przewodniki, księgi pamiątkowe w układzie chronologicznym)

Neuer Wohnung – Anzeiger nebst Adress- und Geschäfts-Katalog für Berlin und Charlottenburg auf das Jahr 1867, 1869.

Adress- Calender für die Königl. Haupt- und Residenzstädte Berlin und Potsdam auf das Jahr 1869, 1870.

Berliner Adress – Buch für das Jahr 1876, 1882.

Adress- und Geschäfts-Handbuch der Königlichen Haupt- und Residenzstadt Breslau, Breslau 1885–1910.

Handbuch über den Königlich Preussischen Hof und Staat für das Jahr 1894, Berlin 1893–1909.

1876: F., *Mittheilungen aus Vereinen*, Deutsche Bauzeitung, X/1876, s. 107–109.

Mittheilungen aus Vereinen. Architekten – Verein zu Berlin. Schinkelfest am 13. März 1876, Zeitschrift für Bauwesen, XXVI/1876, s. 452–470.

1881: *Konkurrenzen*, Deutsche Bauzeitung, XV/1881, s. 503–504.

1882: *Bau-Chronik*, ibidem, XVI/1882, s. 585.

U., *Geschäftsgebäude und Gefängnis für das Landgericht und die Amtsgerichte in Flensburg*, C[Z]entralblatt der Bauverwaltung, II/1882, s. 336–338.

Zusammenstellung im Jahre 1881 in Ausführung begriffen gewesener Staatsbauten. XIV. Gefängnisse und Strafanstalten, Zeitschrift für Bauwesen, XXXII/1882, s. 514.

1883: *Personal - Nachrichten*, Deutsche Bauzeitung, XVII/1883, s. 84.

1885: *Konkurrenzen. Die Preisbewerbung für Entwürfe zum Reichsgerichtshause in Leipzig*, *ibidem*, XIX/1885, s. 128.

F., *Die Konkurrenz für Entwürfe zum Reichsgerichtshause in Leipzig*, *ibidem*, s. 160–165, 173–177, 185–189.

Amtliche Mittheilungen. Personal Nachrichten. Preussen, C[Z]entralblatt der Bauverwaltung, V/1885, s. 65.

Sch., *Die Preisbewerbung für Entwürfe zum Reichsgerichtshause in Leipzig - VI*, *ibidem*, s. 149–152.

Amtliche Mittheilungen. Personal Nachrichten. Preussen, *ibidem*, s. 325.

Provinzial-Zeitung. Breslau, 2. Juli, *Breslauer Zeitung*, Nr. 454, 3.07.1885.

Provinzial-Zeitung. Breslau, 4. Juli, *ibidem*, Nr. 460, 4.07.1885.

Stadtverordneten-Versammlung, H. Breslau, 3. September, *ibidem*, Nr. 616, 4.09.1885.

1886: *Stadtverordneten-Versammlung, H. Breslau*, 29. Januar, *ibidem*, Nr. 70, 29.01.1886.

Stadtverordneten-Versammlung, H. Breslau, 2. Februar, *ibidem*, Nr. 100, 10.02.1886.

Provinzial-Zeitung. Breslau, 20. Februar, *ibidem*, Nr. 130, 21.02.1886.

Provinzial-Zeitung. Breslau, 27. Februar, *ibidem*, Nr. 148, 28.02.1886.

Stadtverordneten-Versammlung, H. Breslau, 11. März, *ibidem*, Nr. 178, 12.03.1886.

Provinzial-Zeitung. Breslau, 17. August, *ibidem*, Nr. 571, 18.08.1886.

Das Rathaus zu Breslau, *Kunstchronik*, XXI/1886, s. 363.

1887: *Stadtverordneten-Versammlung, H. Breslau*, 25. Februar, *Breslauer Zeitung*, Nr. 139, 6.02.1887.

Stadtverordneten-Versammlung, H. Breslau, 4. Juli, *ibidem*, Nr. 457, 5.07.1887.

1889: *Der Wiederaufbau des abgebrannten nördlichen Thurmes der Maria Magdalenenkirche in Breslau...*, C[Z]entralblatt der Bauverwaltung, IX/1889, s. 122.

Programme des Preisausschreibens für den Aufbau des vom Nordthurme der Maria Magdalenen-Kirche in Breslau..., *ibidem*, s. 253.

K. V., *Aus Breslau. Kunstchronik*, Zeitschrift für Bildende Kunst, XXIV/1889, s. 507.

1891: *Provinzial-Zeitung. Breslau*, 12. November, *Vortrag über Markthallen*, *Breslauer Zeitung*, Nr. 795, 12.11.1891.

Provinzial-Zeitung. Vom Kaiser Wilhelm-Denkmal in Breslau, *ibidem*, Nr. 868, 11.12.1891.

1892: *I Wettbewerb für die Lutherkirche in Breslau*, *Deutsche Konkurrenzen*, I/1892, H. 4, s. 2–4.

1894: *VIII allgemeine deutsche Turnfest*, *Festzeitung für das achte deutsche Turnfest in Breslau*, Nr. 1, 10.06.1894, s. 4.

J. G., *Fest-Chronik*, *ibidem*, s. 10.

1896: *Provinzial-Zeitung. Gedanken über dem Bau eines neuen Rathauses in Breslau...*, *Breslauer Zeitung*, Nr. 898, 22.12.1896.

1897: *Provinzial-Zeitung*, *ibidem*, Nr. 202, 21.03.1897.

Die städtische Viehmarkt und Schlachthof zu Breslau, *Deutsche Bauzeitung*, XXI/1897, s. 430–436.

1898: *Die Breslauer Verbandstage vom 3. bis 7. September*, *Baugewerks-Zeitung*, III/1898, s. 1273–1274, 1285–1286.

Mittheilungen aus Vereinen, *Deutsche Bauzeitung*, XXXII/1898, s. 234–235.

H. Stier, *Die Feier von C.W. Hase's 80. Geburtstag*, *ibidem*, s. 672–677.

Rathaus zu Breslau. Erneuerungsarbeiten in den Jahren 1884 bis 1891, *Breslau 1898*, s. 11.

1899: *Vereinshaus für Breslau*, *Deutsche Konkurrenzen*, X/1899–1900, H. 8, s. 1–9.

1900: Otto F. Probst, *Breslaus malerische Architecturen*, *Breslau 1900*, Taf. LVI, LVII.

Schlachthof und Viehmarkt zu Breslau, *Breslau 1900*, s. 42.
Vereinshaus für Breslau, *Deutsche Konkurrenzen*, X/1899/1900, H. 8, s. 1–9.

1901: *Siechenhaus für Rokittnitz*, *ibidem*, XIII/1901, H. 6, s. 1–7.
Hafenanlagen zu Breslau, Breslau 1901, s. 80, 81.

1903: *Einweihung des neuen St. Elisabet-Gymnasiums*, Breslauer General-Anzeiger, Nr. 318, 17.11.1903.
Lokales. Breslau, 16. Nov. *Die Einweihung des neuen Elisabethans*, Schlesische Zeitung, Nr. 808, 17.11.1903.
Schlesien. Der Kommers der Elisabethaner, *ibidem*, Nr. 810, 17.11.1903.
Provinzial-Zeitung. Die Einweihung des neuen Elisabet-Gymnasiums, Breslauer Zeitung, Nr. 807, 16.11.1903.

1904: *Salvatorkirche für Breslau*, Deutsche Konkurrenzen, XVII/1904, H. 2, s. 3–32.
Provinzialzeitung. Die Einweihung des Gebäudes der Baugewerkschule und der höheren Maschinenbauschule, Breslauer Zeitung, Nr. 255, 12.04.1904.
Provinzialzeitung. Zur Einweihung der kgl. Baugewerk- und Maschinenbauschule, *ibidem*, Nr. 256, 13.04.1904.
Stadt und Provinz. Breslau, 1. Oktober. *Einweihung des Schweidnitzer Kellers*, *ibidem*, Nr. 609, 1904.

1905: *Ein Wettbewerb um Entwürfe zu einem Geschäftshause der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Kultur in Breslau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXV/1905, s. 143.
Paul Habel, *Neuer Führer durch Breslau*, Breslau 1905, s. 92.
Ein Wettbewerb um Entwürfe zu einem Geschäftshause der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Kultur in Breslau, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXV/1905, s. 143.

1906: *Wettbewerb um die Festhalle zum 7. deutschen Sängerbundesfest*, Ostdeutsche Bau-Zeitung, IV/1906, s. 49.
[Karl] Klimm, *Der Kaiser-Wilhelm – Turm auf der Schwedenschanze in Oswitz bei Breslau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXVII/1907, s. 373.

1908: *Von Nah und Fern. Ausstellungshalle in Breslau*, Schlesien, II/1908–1909, s. 211.
Verschiedene Nachrichten, Schlesische Zeitung, Nr. 916, 1908.

Die städtischen Markthallen in Breslau. Denkschrift zur Eröffnung der Markthallen im Oktober 1908, Breslau 1908.

1909: *Die Markthallen in Breslau*, Schlesien, II/1908–1909, s. 57–59.
[Heinrich] Küster, *Die städtische Markthalle am Ritterplatz in Breslau*, Ostdeutsche Bau-Zeitung, VII/1909, s. 98–102.
Idem, Die städtischen Markthallen in Breslau, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXIX/1909, s. 74–78.
Idem, Die Verwendung des Eisenbetons bei den Breslauer Markthallen, Deutsche Bauzeitung, Mitteilungen über Zement, Beton- und Eisenbetonbau, VI/1909, s. 34–36.
Eine Erweiterung des Kunstgewerbemuseums, Schlesische Zeitung, Nr. 28, 13.01.1909.
Erweiterung des Kunstgewerbemuseums und Ausstellungshalle, *ibidem*, Nr. 40, 17.01.1909.
Carl Wilhelm Wolf, *Museumserweiterung und Ausstellungshalle*, *ibidem*, Nr. 43, 19.01.1909.
Ein Rathaus auf dem Lessingplatz, *ibidem*, 5.12.1909.
Abschiedsfeier für Geh. Baurat Plüddemann, Breslauer General Anzeiger, Nr. 71, 13.03.1909.
Plüddemann – Essen, Breslauer Zeitung, Nr. 178, 12.03.1909.
[Julius] Nathansohn, *Eine Zusammenstellung der grösseren Bauausführungen...*, Breslauer Gemeinde-Blatt, VIII/1909, s. 222.

1910: D. Joseph, *Geschichte der Baukunst des XIX. Jahrhunderts*, Leipzig 1910, s. 554.
B., *Markthalle am Ritterplatz zu Breslau*, Der Industriebau, 1910, s. 281–285.
Geheimer Baurat Rich. Plüddemann in Breslau †, Deutsche Bauzeitung, XLIV/1910, s. 88.
Lokales. Breslau, 1. Februar. *Geheimer Baurat Plüddemann*, Schlesische Zeitung, Nr. 79, 2.02.1910.
Beisetzungsfeier, *ibidem*, Nr. 91, 6.02.1910.
Geheimrat Plüddemann †, *ibidem*, Nr. 100, 10.02.1910.
Geheimrat Plüddemann †, Breslauer General Anzeiger, Nr. 31, 1.02.1910.
Geheimrat Plüddemann †, Schlesische Heimatblätter, III/1909–1910, s. 300.

Das Schinkelfest des Architekten-Vereins zu Berlin im Jahre 1910. Jahresbericht, Wochenschrift des Architekten-Vereins zu Berlin, V/1910, s. 319–321.

[Karl] Masner, *Richard Plüddemann – Ein Nachruf*, Schlesien, III/1909–1910, s. 279–281.

R. Plüddemann †, *Zentralblatt der Bauverwaltung*, XXX/1910, s. 77–78.

Nachruf, Schlesische Zeitung: Nr. 82, 3.02.1910; Nr. 85, 4.02.1910; Breslauer General Anzeiger: Nr. 32, Nr. 33, 3.02.1910; Breslauer Zeitung, Nr. 79, 2.02.1910; Breslauer Gemeinde-Blatt, IX/1910, s. 89, 107.

1912: *Durch Breslau in Eile*, Breslau, Schweidnitz [1912], s. 23, 28.

1913: P. Habel, *Führer durch Breslau*, Breslau 1913, s. 84.

1921: *Idem*, *Forschungs-, Unterrichts- und Bildungsinstitute Breslaus*, w: *Breslau*, red. Georg Halama, Berlin 1921, s. 77–84. Richard Konwiarz, *Breslaus Stadtbild und Bauten der Neuzeit*, *ibidem*, s. 20–27.

1926: *Komm, ich zeige Dir Breslau*, Bd. I, Breslau 1926, s. 9, 26.

1929: R. Konwiarz, *Die Baukunst Breslaus. Ein architektonischer Führer*, Breslau 1929, s. 79.

1933: *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, red. H. Vollmer, B.C. Kreplin, Leipzig 1933.

1934: Kurt Liebich, *65 Jahre Architekten- und Ingenieur-Verein zu Breslau*, maszynopis w APZAI, Breslau-Zimpel 1933/34, sygn. 26.

1954: S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954, s. 238.

1955: Paul Ortwin Rave, *Hundert Jahre Schinkel – Wettbewerb*, [...] 1955, s. 15.

1967: *Sztuka Wrocławia*, red. T. Broniewski, Wrocław 1967, s. 410, 412, 418, 466.

1969: *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*, red. U. Thieme, F. Becker, Bd. XXVII, Leipzig 1969, s. 161.

1978: E. Niemczyk, *Nowa forma w architekturze Wrocławia pierwszego trzydziestolecia XX w.*, w: *Z dziejów sztuki śląskiej*, red. Z. Świechowski, Warszawa 1978, s. 419–468. *Wrocław. Jego dzieje i kultura*, red. Z. Świechowski, Warszawa 1978, s. 387, 389, 395, 397–398, 520–521.

1980: E. Niemczyk, *Architektura Wrocławia początków XX wieku a problem kontynuowania tradycji miejscowych*, *Prace naukowe Instytutu Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej*, nr 14, 1980, s. 61–74.

1984: *Idem*, *Architektura elektrowni wodnych i innych budowli technicznych nad Odrą we Wrocławiu w XX w.*, w: *Odra we Wrocławiu*, red. O. Czerner, Wrocław 1984, s. 57–68.

B. Stragierowicz, *Gmach dawnej Biblioteki Miejskiej we Wrocławiu*, praca magisterska, Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, maszynopis, Wrocław 1984.

Christoph Timm, *Gustav Oelsner und das Neue Altona*, Hamburg 1984, s. 85.

1985: E. Małachowicz, *Stare Miasto we Wrocławiu. Rozwój urbanistyczno-architektoniczny. Zniszczenia wojenne i odbudowa*, Warszawa 1985, s. 71, 77.

1989: M. Łagiewski, *Mosty Wrocławia*, Wrocław 1889, s. 31, 39.

1991: E. Janiszewska, *Dawny gmach Zarządu Prowincji Śląskiej (Regierungsgebäude) we Wrocławiu*, praca magisterska, Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, maszynopis, Wrocław 1991, s. 23.

1992: J. Dobesz, *Wymuszona reinkarnacja*, *Informator*, nr 10, 1992, s. 23.

Agnieszka Gryglewska, *Architektura Wrocławia XIX i XX wieku. Twórczość architektoniczna Richarda Plüddemanna (1846–1910)*, raporty IHASzIT PWr., maszynopis, Wrocław 1992–1994.

1993: I. Bińkowska, *Wrocław. Fotografie z przełomu XIX i XX wieku*, Wrocław 1993.

J.L. Dobesz, *Wrocław. Czas i architektura*, Wrocław 1993, fot. 79, 80, 83, 101, 107.

P. Kirschke, *Architektura wrocławskich domów towarowych i handlowych oraz ich rola centrowa na obszarze Starego Miasta we Wrocławiu*, praca doktorska, Wydział Architektury PWr., maszynopis, Wrocław 1993, s. 30–31.

1994: G. Scheuermann, *Das Breslau – Lexikon*, Dülmen 1994, 1995, s. 1002, 1634, 1773.

1995: A. Gryglewska, *Baugewerk- und höhere Maschinenbau-schule*, w: *Księga Jubileuszowa 50-lecia Politechniki Wrocławskiej 1945–1995*, red. Ryszard Czoch, s. 76–78.

1996: A. Gryglewska, *Richard Plüddemann – architekt wrocławski (1846–1910)*, praca doktorska, Wydział Architektury PWr., maszynopis, Wrocław 1996.

A. Zabłocka-Kos, *Sztuka, wiara, uczucie. Alexis Langer – śląski architekt neogotyku*, Wrocław 1996, s. 44.

1997: *Atlas architektury Wrocławia*, t. 1. *Budowle sakralne. Świeckie budowle publiczne*, red. Jan Harasimowicz, Wrocław 1997, s. 105, 107, 121, 131, 133, 135, 139, 141, 169, 171, 177, 179, 227, 229, 237, 263.

E. Chojecka, *Sztuka śląska około roku 1900*, w: *Sztuka około 1900 w Europie Środkowej*, red. P. Krakowski i J. Purchla, Kraków 1997, s. 111–122.

J. Dobesz, *Artystyczne środowisko Wrocławia około roku 1900*, *ibidem*, s. 123–131.

Akira Hasegawa, *Breslau's Modern German Architecture*, Space design, July 1997, No. 394, s. 93–97.

Michał Kaczmarek, Mateusz Goliński, Teresa Kulak, Włodzimierz Suleja, *Wrocław. Dziedzictwo wieków*, Wrocław 1997, s. 153.

W. Kononowicz, *Wrocław. Kierunki rozwoju urbanistycznego*

w okresie międzywojennym, Wrocław 1997, s. 29, 104–105.

Łukasz Krzywka, *Hełmy wież kościoła św. Marii Magdaleny we Wrocławiu*, w: *Architektura Wrocławia. Świątynia*, red. Jerzy Rozpędowski, Wrocław 1997, s. 213–219.

Beate Störkuhl-Szymański, *Kościół ewangelicki we Wrocławiu 1900–1915. Kościół, naród i reforma artystyczna*, *ibidem*, s. 241–262.

Wieżowce Wrocławia 1919–1932, red. J. Ilkosz i B. Störkuhl, Wrocław 1997, s. 59–60, 138, 160, 162.

Breslau von A bis Z, red. Fritz Marx, Recklinghausen [...], s. 136, 212, 226.

Wybrana literatura

Ahlborn Helmut, *Irrenanstalten. Historische Dokumente zur Theorie und Praxis der Irrenhaus – Architektur und des Irrenhauses im 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1983.

Allgemeine Deutsche Biographie, Leipzig 1907.

Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler, red. Ulrich Thieme, Felix Becker, Leipzig 1969.

Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart, red. H. Vollmer, B.C. Kreplin, Leipzig 1933.

Architektur von Ludwig Hoffmann (1852–1932) in Berlin, Berlin 1987. Reprint wydania z 1902 r., Berlin, New York.

Bahns Jörn, *Johannes Otzen 1839–1911. Beiträge zur Baukunst des 19. Jahrhunderts*, München 1971.

Bauen in Backstein: Schleswig-Holsteinische Heimatschutz-Architektur zwischen Tradition und Reform, Heide in Holstein 1989.

Baukunde des Architekten, Bd. II, Th. IV, Berlin 1900.

Berlin – Bauwerke der Neugotik, red. R. Schneider, Berlin 1984.

Berlin und seine Bauten, Bd. X. *Anlagen und Bauten für Versorgung. Feuerwachen*, Berlin 1976.

Berlin und seine Bauten, Bd. IX. *Industriebauten. Bürohäuser*, Berlin 1971.

Berlin und seine Bauten, Bd. V. *Schulen*, red. P. Güttler, Berlin 1991.

Berlin und seine Bauten 1896, Bd. II. *Der Hochbau*, Berlin 1896.

Bethhausen Peter, *Karl Friedrich Schinkel*, Berlin 1985.

Bińkowska Iwona, *Wrocław. Fotografie z przełomu XIX i XX wieku*, Wrocław 1993.

- Bolenz Eckhard, *Vom Baubeamten zum freiberuflichen Architekten. Technische Berufe im Bauwesen, Preußen/Deutschland, 1799–1931*, Frankfurt am Main 1991.
- Börsch-Supan Eva, *Berliner Baukunst nach Schinkel 1840–1870*, Passau 1977.
- Breslau. *Ansichten aus sechs Jahrhunderten*. Katalog ze zbiorów Ostdeutsche Galerie Regensburg, Regensburg 1983.
- Breslauer Bürgerbuch. *Sammlung städtischen Ortsrechts*, red. Kurt Prescher, Breslau 1911.
- Brix Michael, *Nürnberg und Lübeck im 19. Jahrhundert*, München 1981.
- Brönner Wolfgang, *Die bürgerliche Villa in Deutschland 1830–1890*, Worms 1994.
- C. Jk., *Über neuere Bibliotheken, V. Das neue Bibliothek- und Archiv-Gebäude der Stadt Köln a.Rh.*, Deutsche Bauzeitung, XXXII/1898, s. 545–547, Abb. 548.
- Chojecka Ewa, *Sztuka śląska około roku 1900*, w: *Sztuka około 1900 w Europie Środkowej*, red. Piotr Krakowski i Jacek Purchla, Kraków 1997, s. 111–122.
- Chronik der Königlichen Technischen Hochschule zu Berlin. 1799–1890*, Berlin 1899.
- Crass Hanns Michael, *Bibliotheksbauten des 19. Jahrhunderts in Deutschland*, München 1976.
- Cullen Michael S., *Bauwerke der Gründerzeit*, Bildatlas spezial, [...].
- Czapliński Władysław, Adam Galos, Wacław Korta, *Historia Niemiec*, Wrocław 1981.
- Delius, *Über die Lage und Anordnung der Gebäude für die höheren Lehranstalten in Preussen*, Zeitschrift für Bauwesen, LVII/1907, s. 167–198.
- Die neue Psychiatrische- und Nervenklarin in der Charité in Berlin*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXXI/1911, s. 461–466.
- Die vergessenen Tempel. Zur Geschichte der Sanitärtechnik. Festschrift zum 100 jährigen Jubiläum der AQUA*, red. Michael Willhard, Marburg 1988.
- Dihm Ludwig, *Karl Schäfer †*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXVIII/1908, s. 265–270.
- Dobesz Janusz, *Nurty architektury II poł. XIX w. w twórczości Karla Lüdeckego*, praca doktorska, IHASzIT PWR., maszynopis, Wrocław 1978.
- Idem, *Wrocław. Czas i architektura*, Wrocław 1993.
- Döhmer Klaus, *In welchem Stile sollen wir bauen?* München [...].
- Dolgner Dieter, *Historismus. Deutsche Baukunst 1815–1900*, Leipzig 1993.
- Idem, *Gotthilf Ludwig Möckel und der Backsteinrohbau in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, w: *Kunst im Ostseeraum. Mittelalterliche Architektur und ihre Rezeption*, Greifswald 1990.
- Dylematy klasycyzmu. O sztuce Wrocławia XVIII–XIX wieku i jej europejskich kontekstach*, red. Zofia Ostrowska-Kęłowska, Wrocław 1994.
- Effenberger Th[eo], *Von schlesischer Baukunst*, Schlesische Heimatblätter, 1910/1911, s. 32–35.
- Förster B., *Baubeamte in Preußen*, Beiblatt zur Zeitschrift für bildende Kunst, XV/1880, s. 329–333.
- Germann Georg, *Neugotik. Geschichte ihrer Architekturtheorie*, Stuttgart 1974.
- Geschichte der deutschen Kunst 1848–1890*, red. Dieter Dolgner, Ulrike Krenzlin, Gisold Lammel, Leipzig 1987.
- Gesundheits- und Wohlfahrtspflege der königl. Haupt- und Residenzstadt Breslau*, Breslau 1912.
- Gössel Peter, Gabrielle Leuthäuser, *Architecture in the Twentieth Century*, Köln 1991.
- Gruber Karl, *Die Schäferschule*, Deutsche Kunst und Denkmalpflege, XXV/1967, Th. 1, s. 51–62.
- Gurlitt Cornelius, *Zur Befreiung der Baukunst. Ziele und Taten deutscher Architekten im 19. Jahrhundert*, Berlin 1969.
- Haese Klaus, *Zum Stralsunder Backsteinbau des 19. und 20. Jahrhunderts*, w: *Mittelalterliche Backsteinarchitektur und bildende Kunst im Ostseeraum*, Greifswald 1987, s. 104–110.
- Idem, *Schinkels Friedrich Werdersche Kirche und Hoffmanns Märkisches Museum – Auftakt und Abschluß des Berliner Backsteinbaus im 19. Jahrhundert*, w: *Kunst im Ostseeraum. Mittelalterliche Architektur und ihre Rezeption*, Greifswald 1990, s. 88–95.
- Heilberg Adolf, *Breslaus Großstädt. Entwicklung unter Georg Bender (1891–1912)*, [...].
- Herrmann Wolfgang, *Deutsche Baukunst des 19. und 20. Jahrhunderts*, Bd. I, Stuttgart 1977.

- Hitchcock Henry-Russel, *Architecture. Nineteenth and Twentieth Centuries*, [...] 1958.
- Hoffmann Albert, *In welchem Style sollen wir bauen?*, Allgemeine Bauzeitung, LV/1890, s. 81–84, 89–92.
- Ilkosz Jerzy, *Expressionist Inspiration*, The Architectural Review, 1994, No. 1, s. 76–81.
- Idem, *Hochhäuser für Breslau von Max Berg*, w: *Moderne Architektur in Deutschland 1900 bis 1950. Reform und Tradition*, red. V. M. Lampugnani, R. Schneider, s. 200–219.
- Idem, *Schlesische Bund für Heimatschutz – wystawa sztuki cmentarnej*, artykuł w druku, w: *Roczniki Sztuki Śląskiej*.
- Imhof Michael, *Historistisches Fachwerk*, Bamberg 1996.
- Janiszewska Ewa, *Dawny gmach Zarządu Prowincji Śląskiej (Regierungsgebäude) we Wrocławiu*, praca magisterska, Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, maszynopis, Wrocław 1991.
- Joseph D[agobert], *Geschichte der Baukunst des XIX. Jahrhunderts*, Leipzig 1910.
- Kamphausen Alfred, *Gotik ohne Gott. Ein Beitrag zur Deutung der Neugotik und des 19. Jahrhunderts*, Tübingen 1952.
- Karl Friedrich Schinkel. *Berlin. Bauten und Entwürfe*, Berlin 1973.
- Kirschke Paweł, *Architektura wrocławskich domów towarowych i handlowych oraz ich rola centrotwórcza na obszarze Starego Miasta we Wrocławiu*, praca doktorska, Wydział Architektury PW., maszynopis, Wrocław 1993.
- Klasen [Ludwig], *Grundriss – Vorbilder*, 2. 3. Text. *Gasthäuser und Hotels. Schulhäuser*, [Leipzig 1884].
- Klemmer Klemens, *Jacob Koerber (1875–1930). Ein Architekt zwischen Tradition und Moderne*, Diss. Technische Universität Berlin, Berlin 1987.
- Klinkott Manfred, *Die Backsteinbaukunst der Berliner Schule von K. F. Schinkel bis zum Ausgang des Jahrhunderts*, Berlin 1988.
- Kokkelink Günther, *Die Neugotik Conrad Wilhelm Hases. Eine Spielform des Historismus*, Bd. I. 1818–1859, Hannover 1968.
- Kononowicz Wanda, *Przemiany formy urbanistycznej Wrocławia w XIX i na pocz. XX w.*, praca doktorska, IHASzIT PW., maszynopis, Wrocław 1974.
- Idem, *Wrocław. Kierunki rozwoju urbanistycznego w okresie międzywojennym*, Wrocław 1997.
- Krakowski P., *Z zagadnień architektury XIX wieku. Historyzm i eklektyzm*, w: *Sztuka 2. połowy XIX wieku*. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Łódź, listopad 1971, red. T. Hrankowska, Warszawa 1973, s. 23–36.
- Kunst des 19. Jahrhunderts im Rheinland*, Bd. II. *Architektur II. Profane Bauten und Städtebau*, red. Eduard Trier, Willy Weyres, Düsseldorf 1980.
- Lemburg Peter, *Leben und Werk des gelehrten Berliner Architekten Friedrich Adler (1827–1908)*, Diss. Freie Universität Berlin, Berlin 1989.
- Ludwig Hoffmann's Wohlfahrtsbauten der Stadt Berlin*, Berlin 1927.
- Łagiewski Maciej, *Herb Wrocławia w architekturze miasta*, Wrocław 1992.
- Idem, *Mosty Wrocławia*, Wrocław 1989.
- Łoza Stanisław, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954.
- Mai Ekkehard, Paul Jürgen, Stephan Waetzoldt, *Das Rathaus im Kaiserreich. Kunstpolitische Aspekte einer Bauaufgabe des 19. Jahrhunderts*, Berlin 1982.
- Małachowicz Edmund, *Stare Miasto we Wrocławiu. Rozwój urbanistyczno-architektoniczny. Zniszczenia wojenne i odbudowa*, Warszawa 1985.
- Markgraf Hermann, *Geschichte Breslaus*, Breslau 1913.
- Meyhöfer Dirk, *Hamburgs Backstein. Zur Geschichte des Ziegelbaus in der Hansestadt*, Hamburg 1986.
- Mignot Claude, *Architektur des 19. Jahrhunderts*, Köln 1994.
- Murken Axel, *Vom Armenhospital zum Großklinikum. Die Geschichte des Krankenhauses von 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, Köln 1988.
- Müller Hans, *Backstein Gotik*, Leipzig 1985.
- Neumann R., *Ueber den Backstein*, Zeitschrift für Bauwesen, XXVI/1876, s. 440–449.
- Niemczyk Ernest, *Architektura elektrowni wodnych i innych budowli technicznych nad Odrą we Wrocławiu w XX w.*, w: *Odra we Wrocławiu*, red. Olgierd Czerner, Wrocław 1984, s. 57–68.
- Idem, *Architektura Wrocławia początków XX wieku a problem kontynuowania tradycji miejscowych*, Prace naukowe Instytutu Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, nr 14, Wrocław 1980, s. 61–74.

- Idem*, *Nowa forma w architekturze Wrocławia pierwszego trzydziestolecia XX w.*, w: *Z dziejów sztuki śląskiej*, red. Zygmunt Świechowski, Warszawa 1978, s. 419–468.
- Ockert Erwin, *Fritz Schumacher. Sein Schaffen als Städtebauer und Landesplaner*, Tübingen 1950.
- Nipperdey Thomas, *Deutsche Geschichte 1866–1918*, Bd. I, München 1990.
- Otto Karl, *Der Schulbau von 1900 bis zur Gegenwart, Architektur und Wohnform, Innendekoration*, LXVIII/1960, s. 277–284.
- Petsch Joachim, *Architektur und Gesellschaft. Zur Geschichte der deutschen Architektur im 19. und 20. Jahrhundert*, Köln 1973.
- Pevsner Nikolas, Hugh Honour, John Fleming, *Lexikon der Weltarchitektur*, München 1987.
- Idem*, *A History of Building Types*, London 1976.
- Posener Julius, *Berlin auf dem Wege zu einer neuen Architektur. Das Zeitalter Wilhelms II*, München 1979.
- Rauch Christian, *C.W. Hase, Der Baumeister*, II/1904, s. 73–76.
- Rosenberg Adolf, *Berliner Architektur 1875–1890*, Zeitschrift für Bildende Kunst, I/1890, s. 253–260, 283–291, 314–323.
- Ruskin John, *Sztuka. Społeczeństwo. Wychowanie*, Wrocław 1977.
- Scheffler Karl, *Der Geist der Gotik*, Leipzig 1917, 1919.
- Scheuermann Gerhard, *Das Breslau – Lexikon*, Bd. I, II, Dülmen 1994, 1995.
- Scheuner Ulrich, *Die Kunst als Staatsaufgabe im 19. Jahrhundert*, w: *Kunstverwaltung. Bau- und Denkmal-Politik im Kaiserreich*, Berlin 1981, s. 13–46.
- Schmitz Hermann, *Die Gotik im deutschen Kunst- und Geistesleben*, Berlin 1921.
- Idem*, *Hauptströmungen der deutschen Architektur während der letzten sechzig Jahre*, Deutsche Bauzeitung, LX/1926, s. 3–16.
- Schmude Albert, *Breslau. Eine Heimatskunde*, Breslau 1921.
- Schuchard Jutta, *Carl Schäfer 1844–1908. Leben und Werk des Architekten der Neugotik*, München 1979.
- Schulbauprogramm nach dem Entwurfe des Schulbauten – Ausschusses der hamburgischen Schulsynode*, red. H.Th. Matthias Meyer, Georg Vollers, Hamburg 1904.
- Schulze Konrad Werner, *Architektur der Gegenwart. Der Ziegelbau*, Bd. IV, Stuttgart 1927.
- Schumacher Fritz, *Das Wesen des neuzeitlichen Backsteinbaues*, München 1917.
- Idem*, *Der Geist der Baukunst*, Stuttgart 1938.
- Idem*, *Strömungen in deutscher Baukunst seit 1800*, Leipzig 1935.
- Springer Anton, *Handbuch der Kunstgeschichte. Das neunzehnte Jahrhundert*, Bd. V, [...] 1907.
- Stier Hubert, *Die Feier von C.W. Hase's 80. Geburtstag*, Deutsche Bauzeitung, XXXII/1898, s. 672–677.
- Stragierowicz Beata, *Gmach dawnej Biblioteki Miejskiej we Wrocławiu*, praca magisterska, Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, maszynopis, Wrocław 1984.
- Sztuka Wrocławia*, red. Tadeusz Broniewski, Wrocław 1967.
- Ungewitter Georg Gottlob, *Lehrbuch der gothischen Constructionen*, Leipzig 1859–1864.
- Vollmer, *Johannes Otzen †*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXXI/1911, s. 321.
- Wrocław. Jego dzieje i kultura*, red. Z. Świechowski, Warszawa 1978.
- Zabłocka Agnieszka, *Alexis Langer (1825–1904) i jego neogotycka architektura sakralna*, praca doktorska, IHASzIT PWR., maszynopis, Wrocław 1992.
- Idem*, *Sztuka, wiara, uczucie. Alexis Langer – śląski architekt neogotyku*, Wrocław 1996.
- Zawisła Hans Werner, *Das öffentliche Bauwesen Preussens im 19. Jahrhundert und sein Einfluss auf die allgemeine staatliche Entwicklung*, Aachen 1982.
- Zu den Vorschriften über die preussische Baumeisterprüfung*, Deutsche Bauzeitung, XI/1877, s. 474.

Biogramy architektów

Friedrich ADLER (1827–1908)

Architekt i naukowiec, od 1854 r. asystent prof. Arnima w berlińskiej Akademii Budowlanej, od 1861 r. profesor historii budownictwa, a następnie projektowania (projektowanie prostych budynków, rysunek średniowiecznej architektury); w latach 1874–1881 kierował wykopaliskami w Olimpii; od 1877 r. tajny radca budowlany ds. budowy kościołów w Ministerstwie Robót Publicznych. Tworzył pod wpływem Carla Boettichera. Jego dzieła budowlane ukazują przenikające się klasyczne formy budowlane ze stylami średniowiecza, w szczególności ich systemami konstrukcyjnymi. Projekty m.in. budynków mieszkalnych i kościołów w Berlinie: Christuskirche (1862–1866), Thomaskirche (1864–1869), Elisabethkirche (1869–1874) w Wilhelms-haven, około 350 kościołów miejskich i wiejskich w czasie pracy w Ministerstwie Robót Publicznych.

Max BERG (1870–1947)

W latach 1889–1893 studia na Technische Hochschule w Berlinie-Charlottenburgu oraz w Monachium pod kierunkiem Carla Schäfera. Od 1898 r. praca w Szczecinie, od 1899 r. we Frankfurcie nad Menem na stanowisku inspektora budowlanego. W 1908 r. odbywa podróż artystyczną do Anglii. W tym samym roku powołany na stanowisko miejskiego radcy budowlanego we Wrocławiu po Richardzie Plüddemannie, obejmuje je w kwietniu 1909 r.; w 1921 r. ponownie wybrany na to stanowisko, w 1925 r. rezygnuje z pełnionej funkcji. W 1909 r. praca nad projektem przebudowy Berlina. W latach 1910–1913 powstaje Hala Stulecia we Wrocławiu – jego największe dzieło; od 1910 r. pierwsze projekty przebudowy Wrocławia, projekt „miasta-ogrodu” Sobótki, projekty budynków szkół, łaźni, szpitali, elektrowni i inne. Po I wojnie światowej uczestniczył w dyskusji dotyczącej projektów wieżowców. W latach 1919–1921 projekt przebudowy centrum Wrocławia. Od 1926 r. w Berlinie. W latach trzydziestych poświęcił się teorii architektury i urbanistyki.

Hermann BLANKENSTEIN (1829–1910)

Berliński architekt należący do późnych naśladowców Schinkla; w latach 1849–1856 studia w berlińskiej Akademii Budowlanej; do 1865 r. inspektor budowlany w Stargardzie; od 1865 r. inspektor budowlany przy Ministerialnej Komisji Budowlanej

w Berlinie; w latach 1866–1872 nauczyciel historii architektury średniowiecznej w Akademii Budowlanej; od 1872 do 1896 roku miejski radca budowlany w Berlinie, członek Technicznej Deputacji Budowlanej. Jego architektura naśladowała częściowo późnoklasycystyczny kierunek berlińskiej Akademii (mniej w niej elementów klasycystycznych niż u M. Gropiusa i F. Adlera), częściowo opierała się na wzorcach średniowiecznych, łącząc cechy stylu „arkadowego” i „renesansu helleńskiego”. Budowle wznoszone były głównie z żółtej cegły z kolorową dekoracją z terakoty. Najważniejsze projekty to: lazaret szpitala Charité (1866), szpital im. Augusty w Invalidenpark (1869), szpital „Am Urban” (1887–1890), Zwölf-Apostel-Kirche (1871–1874), Friedrich-Werdersche Gymnasium (1875), od 1872 r. liczne projekty szkół, od 1880 r. hal targowych.

Carl BOETTICHER (1806–1899)

Berliński architekt, teoretyk architektury, od 1839 r. wykładowca w berlińskiej Akademii Budowlanej (od 1845 r. rysunek linearny i architektoniczny, do 1875 r. rysunek ornamentu). Swą filozofią architektury wywarł duży wpływ na młodszą generację uczniów Schinkla. Jego ornament z lat trzydziestych XIX wieku ukazuje historyzm o odcieniu biedermeierowskim, zawierający obok antycznych, elementy orientalne i nowe kompozycje roślinne. Obok pewnego schematyzmu i braku pewności stylu są to formy, które będą oddziaływać na Jugendstil, a bardzo bogate antykizujące fryzy i gzymsy, stroniące od formy akantu, będą dominować po 1840 r. W swoim dziele *Tektonik der Hellenen* (Potsdam 1844, 1852, Berlin 1862) ukazał własne koncepcje greckich porządków architektonicznych i form zdobniczych. Główne tezy tej pracy stanowią podstawy tak zwanego „kierunku tektonicznego”. Filozofia sztuki Boettichera zakładała konieczność wywodzenia struktur architektonicznych i form dekoracyjnych z celu budowli. W historycznym rozwoju szkoła Boettichera jest późną fazą architektury postschinklowskiej. Jej koncepcje zmierzały do skubizowania bryły architektonicznej, wyeliminowania plastycznych podziałów elewacji i zastąpienia bogactwa dekoracji formami o surowej powściągliwości. Osiągnięto w ten sposób szczególną ekspresję wielkich, gładkich powierzchni ścian, rytmizowanych otworami okiennymi i drzwiowymi. Dzieła zgodne z doktryną Boettichera powstawały po

1860, r., największą popularność zyskując w latach siedemdziesiątych XIX w.

Charlot CABANIS

Kierownik inspekcji budowlanej dla północnej części Wrocławia od 1903 r., następnie magistracki radca budowlany. Współpracował z Plüddemannem przy projektowaniu szkół ludowych przy ul. Trzebnickiej 42 (1905–1908) i Świętokrzyskiej 17–27 (1905–1907), miejskiej ochronki dla niemowląt przy ul. Wrońskiego 13c (projekt 1905 r.) oraz straży pożarnej przy ul. Gdańskiej 13–15 (1908–1911). Projekt Wyższej Szkoły dla Dziewcząt im. Wiktorii (1906–1909) pod kierunkiem Plüddemanna. W projektach stosował uproszczone formy historyczne, nawiązując do zasad architektury „rodzimej”.

Karl Friedrich ENDELL (1843–1891)

Architekt berliński; od 1876 r. pracownik pomocniczy w Dziale Budowlanym Ministerstwa Robót Publicznych w Berlinie, gdzie zajmował się projektowaniem budynków rządowych, sądów i więzień. Od 1878 r. naczelnik biura technicznego w ministerstwie; od 1882 r. rządowy radca budowlany. Autor projektu gmachu Zarządu Prowincji Śląskiej przy pl. Powstańców Warszawy 1 (1883–1886), zbudowanego w formach „północnego renesansu” (tzw. niemieckiego renesansu).

Friedrich FRIESE

W latach 1893–1904 kierownik zachodniej inspekcji budowlanej przy Magistracie we Wrocławiu; w 1905 r. przeniesiony na stanowisko miejskiego inspektora budowlanego do Duisburga. Współpraca z Plüddemannem przy projektach: Muzeum Rzemiosła Artystycznego i Starożytności (1897–1899), hal targowych (projekt konstrukcji stalowej, 1906) oddziału Friebe-Agath Szpitala im. Wszystkich Świętych (1901–1902), rogatki miejskich.

Hermann FROBÖSE

Od 1894 r. miejski inspektor budowlany ds. budowy szkół (ludowych, realnych, średnich, wyższych, bibliotek ludowych i czytelni) zatrudniony na zlecenie, do 1897 r. pełniący jednocześnie funkcję królewskiego architekta rządowego. Współau-

tor projektów szkół ludowych m.in. przy ulicach Nowowiejskiej 80 (1902–1904), Młodych Techników 58 (1905–1908), Lisiej 3–5 (1907–1909).

Conrad Wilhelm HASE (1818–1902)

Architekt, nauczyciel architektury; studia w Hanowerze i Monachium; 1849–1894 nauczyciel na Politechnice w Hanowerze. Do jego uczniów należeli między innymi: Otzen, Ewerbeck, Griesbach, Hauers, Lüer, Meyer. Z Augustem Heinrichem Andraä i Edwinem Opplerem zapoczątkował w Hanowerze styl „arkadowy” z polichromowanej cegły (budynek Kunstverein, 1852 r.). Pod wpływem Ungewittera około 1859 roku zwrócił się ku stylowi ceglanego gotyku północnych Niemiec z jego: pinaklami, ostrym łukiem, glazurowaną, kolorową dekoracją (kościół Chrystusa w Hanowerze, 1859). Hase zrealizował około 100 kościołów, jako architekt konsystorski brał udział w sformułowaniu w 1861 r. *Eisenacher Regulativ für evangelische Kirchenbau*. Dzięki niemu gotyk w latach siedemdziesiątych stał się stylem kościołów w całych Niemczech. Styl gotycki stosował w budowlach świeckich takich jak: własny dom (1859–1860), budynek poczty w Hildesheim, dworzec w Oldenburg (1877–1879), gimnazjum Andreanum w Hildesheim i inne. Liczne prace restauracyjne.

Ludwig HOFFMANN (1852–1932)

Studia architektoniczne w Kassel i w Akademii Budowlanej w Berlinie (1874–1879); uczeń m.in. J.H. Stracka, C.J. Raschdorffa; 1896–1924 miejski radca budowlany w Berlinie; od 1912 r. profesor Technische Hochschule w Berlinie-Charlottenburgu. Autor projektów 111 zespołów architektonicznych, w tym ponad 60 szkół; sędzia konkursowy w kraju i za granicą w około 180 konkursach architektonicznych. W zależności od treści, jakie niosły budowle, posługiwał się różnym językiem form: stylu manierystycznego, renesansowego, południowoniemieckiego baroku, marchijskiego neogotyku ceglanego (muzeum Marchijskie, hala gimnastyczna gimnazjum Zum Grauen Kloster). Architektura Hoffmanna interpretowana jako „twórczy historyzm”, charakteryzowała się dużym naciskiem na jakość, autentyczność materiałów (zasada prawdy materiałowej i konstrukcyjnej) i uproszczeniem form historycznych.

Johann Eduard JACOBSTAHL (1839–1902)

Studia w Akademii Budowlanej w Berlinie pod kierunkiem F. Adlera i E. Biermanna w latach 1857–1865; od 1866 r. asystent, od 1873 r. etatowy nauczyciel, a od 1874 r. profesor tej uczelni i następca Boettichera w katedrze ornamentyki; od 1867 r. członek Ministerialnej Komisji Budowlanej; 1889–1890 rektor Technische Hochschule w Berlinie-Charlottenburgu; od 1894 r. tajny rządowy radca budowlany. Jego architektura należy do późnej fazy naśladowców Schinkla. Twórczość konserwatywna pod wpływem C. Boettichera, na pewien czas wychodzi poza ramy berlińskiej szkoły. Podobnie jak M. Gropius rozwinął formy klasycyzmu do stylu „helleńskiego renesansu”. Projekty o precyzyjnie przemyślanych szczegółach; współautor budynków Friedrich-Werdersche Gymnasium (1871–1875) i Joachimsthaler Gymnasium (1875–1879) w Berlinie, autor obiektów bankowych, sądowych, dworcowych. We Wrocławiu w 1876 r. wznosił w stylu renesansu helleńskiego gmach Banku Rzeszy przy pl. Wolności 10.

Aleksander KAUMANN (?–1893)

Miejski radca budowlany ds. inżynierii miejskiej we Wrocławiu w latach 1866(?)–1893; autor projektów urbanistycznych oraz projektów budowli komunalnych m.in. budynków szkół ludowych (ul. Długa 17).

Friedrich KESSLER

Do 1892 r. kierownik zachodniej inspekcji budowlanej przy Magistracie we Wrocławiu; od 1900 r. królewski radca budowlany i kierownik Miejskiej Administracji Policji Budowlanej. Autor kilku projektów budynków szkół ludowych m.in. przy ul. Niemcewicza 4 (1880–1881) i Sokolniczej 12 (1881–1882).

Karl KLIMM (1856–1924)

W latach 1892–1924 architekt magistracki we Wrocławiu, wraz z inż. O. Wieprechem kierownik pracowni projektowej budownictwa lądowego przy Magistracie; wcześniej współpracował z R. Mendem i R. Plüddemannem, kreśląc ich projekty oraz z C. Lüdeckem przy renowacji ratusza (1884–1891). Pod kierunkiem R. Plüddemanna projektował między innymi Szkołę Rzemiosła Budowlanego i Budowy Maszyn (1902–1904), Gimna-

zjum św. Elżbiety (1901–1903), uczestniczył w projektowaniu wielu wrocławskich szkół ludowych, w przebudowie piwnicy Świdnickiej. Równocześnie wykonywał prywatne projekty m.in.: restauracji w Parku Południowym (1898–1899), domu korporacji rzeźników „Deutscher Kaiser” (1905), wieży widokowej cesarza Wilhelma na Osobowicach (1902). Klimm kierował również miejską ochroną zabytków i był nauczycielem w Szkole Rzemiosła Budowlanego. Na podstawie zachowanych projektów można stwierdzić, że posługiwał się on rodzimymi formami stylowymi, zaczerpniętymi z architektury ludowej (wysokie dachy o szerokich okapach, fachwerk, rozczłonkowana bryła), około 1900 r. również dekoracją secesyjną. W projektach wykonanych dla miejskiej administracji budowlanej stosował pod wpływem Plüddemanna średniowieczne formy architektury.

Heinrich KÜSTER

Doktor inżynier (zapewne w dziedzinie systemów konstrukcyjnych); do 1905 r. miejski inspektor budowlany w Oberhausen w Nadrenii, w latach 1905–1908 we Wrocławiu, od 1908 r. w Görlitz. Zatrudniony w miejskiej administracji budowlanej jako inżynier–projektant stalowych konstrukcji hal targowych. Wraz z firmami „Carl Brandt” i „Lolat-Eisenbeton” współautor projektu żelbetowej konstrukcji wrocławskich hal targowych. Autor licznych publikacji na ich temat.

Johann Robert MENDE (?–1899)

Do 1873 r. miejski radca budowlany w Legnicy, w latach 1873–1885 we Wrocławiu; od 1886 r. inspektor budowlany w inspekcji ds. policyjnych przy Magistracie we Wrocławiu. Autor projektów budynków: szkoły realnej przy ul. Komuny Paryskiej 36–38 (1876–1877), Królewskiej Szkoły Rzemiosła i Wyższej Szkoły Realnej przy ul. Prusa 1–3 (1878–1879), szkół ludowych przy ul. Drobnera 5 (1876–1877) i Ślężnej 22–24 (1881–1882) oraz szpitala dla nerwowo i umysłowo chorych przy Wybrzeżu Korzeniowskiego 18 (projekt 1881 r.), kaplicy na cmentarzu Grabiszyńskim. Jego ceglana architektura reprezentowała późnoklasycystyczne tendencje berlińskiej architektury. Łączyła elementy stylu „arkadowego” i „renesansu helleńskiego”. Niedoskonała, uproszczona (ozdobna ceramika stosowana w niewielkim zakresie), nie dorównywała berlińskim wzorcom.

Julius NATHANSOHN

Architekt wrocławski do 1891 r. zatrudniony w Królewskiej Dyrekcji Kolei, następnie w latach 1892–1908 na stanowisku miejskiego inspektora budowlanego okręgu wschodniego po H.F. Steinbarcie. Od 1905 r. magistracki radca budowlany. Autor i współautor między innymi projektu rozbudowy szpitala im. Wenzela-Hanckego i Gimnazjum św. Elżbiety.

Gustav OELSNER (1879–1956)

Studia na Technische Hochschule w Berlinie-Charlottenburgu do 1904 r.; w 1904 r. tytuł architekta rządowego i praca we Wrocławiu przy budowie gmachów Politechniki Wrocławskiej; około 1905–1908 projekty dwóch osiedli robotniczych w Wałbrzyskim Okręgu Przemysłowym; w 1907 r. obejmuje stanowisko miejskiego inspektora budowlanego do spraw budowy szpitali we Wrocławiu. Prowadzi między innymi rozbudowę szpitali im. Wenzela-Hanckego (ul. Komandorska 118–120) i Wszystkich Świętych (pl. 1 Maja 8). Jest współautorem projektów budynku szkoły ludowej przy ulicy Krakowskiej 56–58 (1908–1910) i szkoły średniej przy ulicy Litomskiej 61–63 (1907–1909) oraz projektantem szkoły ludowej przy ulicy Kamiennej 86 (1909–1911), kieruje też ich budową. Jego architekturę w latach 1907–1911 charakteryzuje prostota bryły, wyeliminowanie plastycznych podziałów ścian, ograniczenie dekoracji, czerpanie wzorców z architektury „rodzimej”. Od 1911 do 1922 roku miejski radca budowlany w Katowicach, w latach 1924–1933 w Altonie.

Johannes OTZEN (1839–1911)

Architekt, historyk architektury i nauczyciel; 1859–1866 studia na Politechnice w Hanowerze u C.W. Hasego i praca w jego pracowni; 1866–1869 praca w służbie państwowej na stanowisku urzędnika budowlanego; 1868–1869 budowa kościoła św. Jana w Altonie; 1869–1870 przeprowadza się do Berlina, gdzie początkowo projektuje wille w dzielnicach Lichterfelde i Friedenau. Zyskuje popularność po 1872 roku, gdy jego projekty są omawiane w prasie fachowej; 1878–1902 praca na Technische Hochschule w Berlinie-Charlottenburgu, gdzie wykłada średniowieczną sztukę budowlaną i budownictwo ceglane; od 1881 r. profesor, tajny radca rządowy; od 1885 r. prowadzi pracownię

w Akademii der Künste. Początkowo eksperymentował z formami różnych stylów, następnie swą twórczością i pracą pedagogiczną propagował hanowerski neogotyk ceglany. Poprzez eksperymenty z rzutem starał się stworzyć bardziej funkcjonalny plan kościoła ewangelickiego. Uznany za *najbardziej zago-rzałego przedstawiciela historycznego idealizmu*. Cechy jego architektury to: drobne rozczłonkowanie struktury budowli, gotyckie zdobnictwo z wieżyczkami, fialami i wimpergami, różnorodne zastosowanie glazurowanych cegieł, prowadzące do barwności „malowniczej” dekoracji, duży nacisk na zewnętrzne oddziaływanie budowli, funkcjonalne rozwiązania wewnątrz. Liczne projekty kościołów m.in. w: Altonie, Hamburgu, Kilonii, Berlinie, Wiesbaden. Publikacje: *Baukunst des Mittelalters* (1880–1883), *Gotische Bauornamente* (1888).

Carl SCHÄFER (1844–1908)

Architekt neogotyku, historyk architektury i nauczyciel. Od 1858 r. uczeń Höhere Gewerbeschule w Kassel, uczeń Georga Gottloba Ungewittera, praktyka u C.W. Hasego w Hanowerze; 1868–1870 nauczyciel Höhere Gewerbeschule w Kassel; 1871–1877 architekt uniwersytecki w Marburgu; 1871–1873 architekt miejski w Marburgu; 1878–1885 architekt w Ministerstwie Robót Publicznych w Berlinie najpierw u Ludwiga Giersberga, później w dziale budowy kościołów u F. Adlera; 1878–1894 działalność dydaktyczna na Politechnice w Berlinie-Charlottenburgu, gdzie wykłada: naukę o formach romańskich i gotyckich, historię niemieckiego budownictwa drewnianego oraz sztukę zdobnictwa średniowiecznego, opierając się na własnych badaniach architektury średniowiecznej; od 1884 r. profesor, nauczyciel m.in. Hansa Poelziga, Maxa Berga, Hermanna Muthesiusa; 1894–1907 profesor na Politechnice w Karlsruhe. Architektura Schäfera nie jest „czysto stylowo”, jak u innych neogotycystów. Łączy ona elementy budowlane, formy i sposoby budowania o różnej proveniencji, średniowieczne zasady budowlane z zasadami kompozycji klasycyzmu, renesansu niemieckiego i francuskiego, a nawet baroku. Schäfer stosuje elementy angielskiego, francuskiego, a przede wszystkim niemieckiego neogotyku, w sposób twórczy rozwija styl gotycki zestawiając w nowy sposób i przekształcając tradycyjne elementy budowlane. Jego najważniejsze prace to: rozbudowa uniwersytetu w Marburgu w latach

1872–1891 (budynki Instytutu Botaniczno-Farmakologicznego i audytorium uniwersyteckiego), biblioteka uniwersytecka we Freiburgu oraz projekty licznych willi, budynków mieszkalnych. Prace konserwatorskie przy katedrach w Paderborn i Miśni, przy odbudowie zamku w Heidelbergu. Liczne publikacje w czasopiśmie fachowych.

H.F. STEINBART (?–1891)

Zatrudniony przed 1881 r. jako kierownik wschodniej inspekcji budowlanej Magistratu we Wrocławiu, pracuje na tym stanowisku do 1891 r. W czasie współpracy z Mendem zaprojektował kilka gmachów szkół m.in. szkoły ludowej przy ul. Świętokrzyskiej 17–25 (1881–1882), szkoły średniej dla dziewcząt (Luisenschule) przy ul. Bernardyńskiej 17–19 (1884–1885).

Matthias WIRTZ (1859–1924)

Od w 1889 r. budowniczy rządowy ds. budowy maszyn; pracuje w przemyśle prywatnym i w służbie Magdeburga. Od 1901 do 1924 r. na stanowisku miejskiego radcy budowlanego ds. mechanicznych (Maschinenbau) we Wrocławiu – kierownika technicznej administracji przemysłowej. Jego działalności miało zawdzięczać powstanie gazowni na Tarnogaju.

Hans (Karl Johann Christian) ZIMMERMANN (1831–1911)

Architekt oraz budowniczy z zakresu budownictwa wodnego. W latach 1851–1852 studia z historii sztuki na Uniwersytecie w Królewcu; 1852–1853 wykształcenie geometry; od 1854 r. studia w Akademii Budowlanej w Berlinie; w 1856 r. egzamin na Bauführera i praktyka w Elblągu (przy budowie gmachu sądu, potem przy realizacji kolei Kreuz-Küstrin-Frankfurt), następnie 2,5-letnie studia i praca w Ministerstwie Handlu na etacie pracownika pomocniczego; w 1860 r. pierwsza nagroda w konkursie im. Schinkla w dziedzinie budownictwa lądowego („Poli-technika w Berlinie”), a w 1861 r. budownictwa wodnego

(„Odwodnienie Berlina”); w 1861 r. tytuł budowniczego ds. budownictwa lądowego i inżynierii miejskiej; 1862–1864 pracuje w Berlinie jako architekt Komisji Ministerialnej i Budowlanej; w latach 1864–1872 na stanowisku miejskiego radcy budowlanego we Wrocławiu; w latach 1872–1908 kieruje państwowym budownictwem lądowym wolnego miasta hanseatyckiego Hamburga (jako Baudirektor, poprzednik Fritza Schumachera). Roczna podróż studialna w 1861 r. przez Niemcy, Francję do Włoch wpłynęła na ukształtowanie stylu jego architektury o formach wywodzących się z włoskiego renesansu np. Gimnazjum św. Marii Magdaleny (1867–1869), Gimnazjum św. Jana (1865–1872) we Wrocławiu. Zimmermann był również autorem szkicownika z podróży *Rom u. seine Umgebungen in Holzschnitten nach Skizzen u. Studien von C.Z.* z tekstem prof. Kühne (Leipzig 1870). Najważniejsze projekty z lat pracy w Hamburgu to: budynki sądu karnego i cywilnego przed Holstentor, więzienie, szpital w Eppendorf (1886–1889, pierwsze zastosowanie po Berlinie – Tempelhofer Feld nowoczesnego angielskiego systemu pawilonowego), nowy ratusz w Neuenwall, Muzeum Sztuki i Rzemiosła, budynki szkół, straży pożarnej. Przeważająca liczba jego budowli hamburskich powstała w stylu „północnego renesansu”.

Literatura:

Allgemeines Lexikon...; *Architektur von Ludwig Hoffmann...*; J. Bahns, *op.cit.*; E. Börsch-Supan, *op.cit.*; A. Erbe, *Baudirektor a. D. K. J. C. Zimmermann*, Zentralblatt der Bauverwaltung, 31/1911, s. 169; E. Janiszewska, *op.cit.*; M. Klinkott, *op.cit.*; R. Konwiarz, *Die Baukunst...*; *Breslaus Stadtbild...*, s. 26; P. Lemburg, *op.cit.*; J. Posener, *op.cit.*; Christian Rauch, *C.W. Hase, Der Baumeister*, II/1904, s. 73–76; J. Schuchard, *op.cit.*; Ch. Timm, *Gustav Oelsner und...*; *Tote. Magistratsbaurat Karl Klimm †*, Deutsche Bauzeitung, LVIII/1924, s. 176; *Wasmuth Lexikon der Baukunst*, Berlin 1931; *Wieżowce Wrocławia 1919–1932*, *op.cit.*

- I. Budynki oświaty
- II. Budynki ochrony zdrowia i opieki społecznej
- III. Budynki straży pożarnej
- IV. Budynki opłat celnych
- V. Przebudowy i rozbudowy istniejących budynków
- VI. Inne budynki użyteczności publicznej,
wybrane budowle techniczne
- VII. Wybrane budowle techniczne

Katalog dzieł Richarda Plüddemanna jest uporządkowany tematycznie i chronologicznie, bez podziału na budowle zrealizowane i projekty. Obejmuje tylko budynki znajdujące się we Wrocławiu i poza jednym wyjątkiem – Śląskiego Ziemskiego Banku Kredytowego – finansowane przez gminę miejską. W katalogu nie zostały uwzględnione poza kilkoma wyjątkami budowle przemysłowe i techniczne, mniejsze projekty toalet publicznych, altan, zabudowań wiejskich i parkowych oraz drobne przebudowy, takie jak: budowa świetlików, ubikacji, powiększenie otworów okiennych. W katalogu wymieniono wszystkie zachowane fazy projektów (szkice, projekty koncepcyjne i techniczne, powykonawcze rysunki pomiarowe) oraz ich wykonawców. Autorstwo całości projektu, jeśli nie zostało potwierdzone w innych źródłach, przyjęto na podstawie szkiców i projektów koncepcyjnych. Wszystkie wymienione projekty znajdują się w zbiorach Archiwum Budowlanego we Wrocławiu.

Wykaz skrótów:

- ABmW – Archiwum Budowlane m. Wrocławia
- AP – Archiwum Państwowe i Wojewódzkie we Wrocławiu
- APAW – Archiwum Państwowe i Wojewódzkie we Wrocławiu,
zespół Akta m. Wrocławia
- APZAI – Archiwum Państwowe i Wojewódzkie we Wrocławiu,
zespół Związek Architektów i Inżynierów we Wrocławiu [1869–1936]
- BGB – Breslauer Gemeinde-Blatt
- BGA – Breslauer General Anzeiger
- BU – Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu
- BZ – Breslauer Zeitung
- DBZ – Deutsche Bauzeitung
- OBZ – Ostdeutsche Bauzeitung
- OZGBU – Oddział Zbiorów Graficznych Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu
- SH – Das Schulhaus
- SZ – Schlesische Zeitung
- ZdB – Zentralblatt der Bauverwaltung

I. Budynki oświaty

Nowoczesne, przemysłowe państwo niemieckie w drugiej połowie XIX i początku XX wieku kładło szczególny nacisk na kształcenie społeczeństwa. Oświata odgrywała ważną rolę w polityce państwa, a szkoła była miejscem realizacji celów politycznych. Budynki szkół wśród gmachów użyteczności publicznej występowały najczęściej.

Zasada powszechnego obowiązku szkolnego została ustanowiona w Prusach 12.08.1763 roku na mocy Powszechnego Prawa Krajowego (General-Land-Schul-Reglement)¹. Jednak zaczątki nowoczesnego systemu oświaty miały miejsce dopiero w latach 1808–1818, obok pierwszych reform municypalnych i reorganizacji aparatu administracyjnego. System stworzony pod nadzorem Alexandra von Humboldta opierał się na koordynacji trzech sektorów nauczania: podstawowego, średniego i uniwersyteckiego².

Nauczanie podstawowe prowadzono w szkołach ludowych. W latach 1816–1848 liczba dzieci uczęszczających do tych szkół wzrosła z 61 do 82%, by w 2. połowie XIX wieku osiągnąć 91,5–93% dzieci objętych obowiązkiem szkolnym. Szkoła ludowa była przede wszystkim szkołą gminną. Gmina ponosiła większą część kosztów opłacenia nauczycieli oraz na budowę szkół, lecz otrzymywała państwowe subwencje na ich wyposażenie. Szkoły miały charakter wyznaniowy. Obowiązywał w nich także podział według płci³. Po 1870 roku wszystkie szkoły ludowe były 5-, 6-klasowe. Od połowy lat dziewięćdziesiątych XIX wieku następowały dalsze przekształcenia systemu szkolnego na 7-poziomowy, wprowadzony oficjalnie w 1907 roku⁴. Do szkół stopnia podstawowego (tzw. szkół niższych) należały również od 1872 roku szkoły średnie (Mittelschulen lub szkoły miejskie – Bürgerschulen) – szkoły miejskiego stanu średniego. W latach dziewięćdziesiątych XIX wieku zaczęto zakładać pierwsze szkoły dla dzieci niedorozwiniętych (Hilfsschulen)⁵ i szkoły uzupełniające (Fortbildungsschulen) dla młodych ludzi w wieku 14–18 lat opuszczających szkołę ludową, rozszerzające ich wiedzę zawodową i ogólną.

Gimnazjum należało do średniego sektora nauczania (tzw. szkół wyższych). Było szkołą środowisk akademickich i biurokratycznych oraz szlachty⁶. Obok państwowych były też gimnazja miejskie. Gimnazjum obejmowało 9 klas dla dzieci od 10 do 18 roku życia. Jego podstawę stanowiły 4 klasy szkoły ludowej

lub własne, gimnazjalne szkoły wstępne (Vorschulen). W 1859 roku wprowadzono gimnazja realne, w 1882 roku powstały wyższe szkoły realne, których wychowankowie kończący naukę egzaminem maturalnym, mogli studiować na kierunkach technicznych i matematyczno-przyrodniczych⁷. Dziewczęta kształciły się w wyższych szkołach dla dziewcząt. Wrocławska szkoła imienia Cesarzowej Wiktorii była pierwszą pruską szkołą, w której w 1900 roku zostały one dopuszczone do matury i na studia⁸. W Prusach między 1873 i 1914 rokiem liczba uczniów szkół stopnia średniego stanowiła około 4–5% dzieci w wieku do 14 lat⁹.

W poszczególnych niemieckich krajach i miastach od początku lat siedemdziesiątych XIX wieku specjalne komisje, składające się z wybitnych lekarzy, architektów i pedagogów, opracowywały programy budownictwa szkolnego odpowiadające nowoczesnym wymaganiom¹⁰. Podstawowe normy pruskie w tym zakresie opierały się na Ogólnych Przepisach (Allgemeine Bestimmungen) wydanych 15 października 1872 roku¹¹. Podróż studialne zespołów specjalistów umożliwiały obserwację postępów innych miast w dziedzinie budownictwa szkolnego, przyczyniając się do wyrównania jego poziomu pod względem technicznym i funkcjonalnym w różnych zakątkach Niemiec oraz do upowszechnienia najlepszych rozwiązań. Styl architektury był natomiast specyficzny, odmienny w poszczególnych miastach. Wybór form historyzującego wystroju architektonicznego był uzależniony od miejscowych tradycji i panującej mody.

Architektura budynków szkolnych była podporządkowana wymaganiom: funkcjonalności, higieny i ekonomii. Niemieckie przepisy budowlane traktowały budynek szkoły podobnie jak budynek opieki zdrowotnej. Musiał mieć zapewniony dopływ światła i powietrza, być zbudowany w sposób umożliwiający utrzymanie czystości i porządku. Wymagania sanitarne miały tu największe znaczenie, większe niż funkcjonalne czy dotyczące architektonicznego ukształtowania i stale rosły¹². Już około połowy XIX wieku określono stosowną formę rzutu budynku szkolnego. Zapewniono uczniom odpowiednią przestrzeń. Izby lekcyjne otrzymały wymiary i proporcje takie, aby światło padało bezpośrednio na wszystkie białe ławek, by najdalej siedzący uczeń dobrze widział tablicę, by zapewnić dzieciom odpowiednią ilość powietrza. Podłogi, stropy i ściany otrzymały takie

wykończenie, by jak najdłużej pozostawały czyste. Przewidziano ławki szkolne o zróżnicowanej wysokości dostosowanej do wzrostu uczniów. W ciągu 2. połowy XIX wieku opracowano najbardziej higieniczne sanitariaty, najbardziej praktyczne sale gimnastyczne i łaźnie¹³. Architektura szkół została narzucona równocześnie wymagania trwałości i prostoty.

Ważnym impulsem dla rozwoju wrocławskiego budownictwa szkolnego było przejście szkół ludowych w roku 1874 pod patronat miejski¹⁴ oraz zniesienie w nich czesnego w 1875 roku¹⁵ (w Prusach w 1888 roku), co miało wpływ na wzrost liczby uczniów. W 1873 roku do 60 szkół ludowych uczęszczało 15 859 uczniów¹⁶, w 1880 roku liczba uczniów w 70 szkołach przekroczyła już 25 tysięcy¹⁷, a w 1888 roku w 79 szkołach uczyło się 37 825 uczniów¹⁸. Administracja miejska nie była w stanie sprostać potrzebie tworzenia nowych szkół. Przy wzroście liczby dzieci o około 140%, liczba szkół zwiększyła się w ciągu 15 lat zaledwie o 30%¹⁹. W izbach lekcyjnych uczyło się po 80–90 dzieci (na 1 ucznia przypadła niewielka powierzchnia wynosząca średnio około 0,6 m² powierzchni izby lekcyjnej, co jednak było zgodne z ówczesnymi normami)²⁰. Mimo to w 1880 roku, w porównaniu z poprzednimi latami, uważano rozwój wrocławskiego szkolnictwa za wyjątkowy, a szkoły pod względem programu nauczania za nowoczesne²¹. Szybki przyrost ludności, konieczność odciążenia przepełnionych szkół i opuszczenia pomieszczeń wynajętych w prywatnych budynkach, zmusiła w następnych latach miejską administrację budowlaną do niezwyklej dotychczas działalności budowlanej²². W ciągu 15 lat od 1887 do 1902 roku liczba szkół ludowych, usytuowanych w 13 nowych budynkach, wzrosła o 100% (do 143 szkół)²³. Liczba uczniów w klasie spadła wówczas do 60 (1 m² na 1 ucznia) i utrzymywała się na tym poziomie do 1914 roku.

Pierwsze okazałe budynki wrocławskich szkół stopnia podstawowego powstały na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX wieku. Posiadały one nie więcej niż 24 izby lekcyjne (na 3–4 kondygnacjach), pokoje konferencyjne i pomieszczenia sanitarne. Nie miały własnych sal gimnastycznych. Od początku lat osiemdziesiątych XIX wieku wzbogacano program szkolny. Wprowadzono zajęcia z prac ręcznych i lekcje rysunku²⁴, lecz nie budowano specjalnie przeznaczonych do tego celu pomieszczeń. Do najciekawszych można zaliczyć projekty

budynków szkół ludowych Roberta Mendego przy ulicy Drobnera 5 (dawniej Matthiasstraße 1c, 1876–1877), Ślężnej 22–24 (1881–1882) oraz H.F. Steinbarta przy ulicy Świętokrzyskiej 17–25 (1881–1882, nie istnieje). Reprezentowały one późnoklasycystyczne formy berlińskiej architektury lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX wieku. Elementy stylu arkadowego przenikały się w nich z cechami „renesansu helleńskiego”. Ich architektura, dla uniknięcia zbytecznych kosztów, poddana była surowej dyscyplinie zmuszającej do redukcji ozdób. Niedośkonala, uproszczona, nie dorównywała berlińskim wzorcom, ani pod względem artystycznym, ani pod względem jakości. Wyższy poziom artystyczny prezentowały gmachy elitarnych szkół średniego stopnia nauczania – budynek szkoły realnej przy ulicy Komuny Paryskiej 36–38 (dawniej Vorwerkstraße, arch. R. Mende, 1876–1877) oraz Królewskiej Szkoły Rzemiosła i Wyższej Szkoły Realnej przy ulicy Prusa 1–3 (arch. R. Mende, 1878–1879, nie istnieje).

Lata dziewięćdziesiąte XIX wieku i pierwsze dziesięciolecie wieku XX to okres najbardziej intensywnego rozwoju wrocławskiego budownictwa szkolnego. Należy to zawdzięczać postaciom, takim jak: nadburmistrz Wrocławia w latach 1891–1912 – doktor Georg Bender, miejski radca do spraw szkolnictwa – doktor Otto Pfundtner, sprawujący swą funkcję od 1885 do 1910 roku²⁵ oraz miejski radca budowlany w latach 1885–1908, Richard Plüddemann. Na podstawie projektów Plüddemanna, wykonanych przy współpracy architekta magistrackiego Karla Klimma oraz inspektorów budowlanych Heinricha Froböse, Charlota Cabanisa i Gustava Oelsnera zbudowano wówczas 25 budynków szkół ludowych, 6 szkół średnich²⁶ oraz 3 wyższe zakłady naukowe (Gimnazjum św. Elżbiety, Szkołę dla Dziewcząt im. Cesarzowej Wiktorii oraz Szkołę Rzemiosła Budowlanego wraz z Wyższą Szkołą Budowy Maszyn).

Idea szkoły szwajcarskiego pedagoga Johanna Heinricha Pestalozziego, w której kształcenie umysłowe, moralno-religijne i fizyczne przebiegało harmonijnie, znalazła pełne odzwierciedlenie w programie użytkowym wrocławskich szkół ludowych, wówczas wyraźnie wzbogaconym. W szkole obok nauki czytania, pisania i rachunków były wprowadzone elementy: geometrii, rysunku, geografii, przyrodoznawstwa, muzyki, gimnastyki, pracy na roli, w gospodarstwie domowym i rzemiośle.

W szkołach znajdowały się: aule, biblioteki, bogato wyposażone pomieszczenia na pomoce naukowe, pracownie do zajęć z gospodarstwa domowego i prac ręcznych²⁷. Lekcje rysunku i śpiewu odbywały się w aulach usytuowanych na ostatnim piętrze lub na poddaszu. Od 1898 roku organizowano dla uczniów szkół ludowych przedstawienia teatralne i muzyczne²⁸. W tym samym roku wprowadzono też dobrowolne zajęcia z ogrodnictwa. Ogródki szkolne oraz szkolny ogród botaniczny, założony w parku Szczytnickim w 1889 roku, zapewniały uczniom materiał roślinny do nauki botaniki²⁹. Po 1904 roku w budynkach szkół ludowych znajdowały się również szkoły gospodarstwa domowego³⁰ (ul. Nowowiejska 80, ul. Młodych Techników 58, ul. Krucza 49). Sutereny szkół były wykorzystywane po 1891 roku przez instytucje miejskie (Suppenverein) do przygotowywania i wydawania ciepłych posiłków dla biednych (ul. Reja 1–3). W gmachach szkół znajdowały się biblioteki ludowe służące wszystkim mieszkańcom dzielnicy (ul. Nowowiejska 78).

Troszczono się o higienę i zdrowie uczniów. W wielu szkołach od 1886 roku urządzano łaźnie³¹. W latach 1901–1905 wprowadzono instytucję lekarzy szkolnych³². Pomieszczenia sanitarne po 1895 roku były umieszczane w oddzielnym budynku, przylegającym do wolno stojącej hali gimnastycznej i połączonym z budynkiem szkoły krytym przejściem³³. Około 1902 roku powrócono do sytuowania ich w narożu każdego piętra budynku szkoły, poprzedzając je wentylowanymi przedścionkami. Dużą wagę przywiązywano do ćwiczeń gimnastycznych³⁴, dlatego w placu zabaw i sale gimnastyczne wyposażano wszystkie szkoły budowane po 1885 roku, a także wiele starszych. Sale gimnastyczne³⁵ znajdowały się w oddzielnych budynkach, czasem na parterze w głównym budynku szkoły (ul. Reja 1–3, ul. Roosevelta 15), rzadziej na jego poddaszu (ul. Krucza 49), albo w bocznym skrzydle (ul. Trzebnicka 42, ul. Krakowska 56–58). Hala gimnastyczna była również łączona ze służbowym budynkiem mieszkalnym dla rektora i wóźnego szkoły³⁶ (ul. Swobodna 71–73, ul. Poznańska 16–20, ul. Dawida 5–7). Budowano też wolno stojące domy z mieszkaniami służbowymi (ul. Nowowiejska 78; ul. Kleczkowska 2a). W tym czasie rozpoczęto budowę zespołów szkół ludowych, w których na jednej działce znajdowały się dwa budynki z izbami lekcyjnymi, osobna hala gimnastyczna połączona z budyn-

kiem ubikacji i dom mieszkalny (zespoły przy ulicach: Poznańskiej, Nowowiejskiej, Kleczkowskiej i Trzebnickiej, Jemiołowej i Kruczej, Dawida). Uznano, że takie rozwiązanie umożliwiało wzbogacenie programu użytkowego szkół i najbardziej ekonomiczne wykorzystanie wszystkich obiektów³⁷. Również z tego powodu budynki szkół osiągały coraz większą kubaturę i liczbę izb lekcyjnych. Taką architekturę propagował w latach 1885–1908 Richard Plüddemann. Rekordowy pod względem wielkości budynek przy ulicy Młodych Techników 58 był przeznaczony dla 7 szkół (49 klas), czyli około 3 tysięcy uczniów³⁸.

Program użytkowy szkół średniego stopnia uzupełniony był w stosunku do szkół ludowych o: audytorium do zajęć z fizyki, gabinet do nauki przyrody z magazynem zbiorów i laboratorium chemiczne. Do obserwacji astronomicznych stosowano platformę na wieży budynku (Szkoła dla Dziewcząt im. Cesarzowej Wiktorii). We wszystkich tych szkołach znajdowała się aula ze sceną do śpiewu³⁹.

Wrocławskie zespoły budynków szkolnych powstawały niemal wyłącznie na działkach usytuowanych przy ulicach, zazwyczaj oddalonych od nich o szerokość przedogródka. Wznoszono je w nowych dzielnicach po wytyczeniu ulic i wykonaniu uzbrojenia terenu, często przed powstaniem zabudowy mieszkaniowej⁴⁰. Na początku XX wieku, pod wpływem estetyzującej koncepcji urbanistycznej Camilla Sittego, położono większy nacisk na rolę architektury szkoły w zabudowie dzielnicy. Przykładem może być zespół urbanistyczny u zbiegu ulic Nowowiejskiej i Prusa, składający się z dwóch szkół ludowych im. Pestalozziego (1898–1904) oraz Szkoły Rzemiosła Budowlanego i Wyższej Szkoły Budowy Maszyn (1902–1904).

Rzut i bryła budynku szkoły były komponowane malowniczo, zgodnie z zasadą *asymetrii i harmonii, naturalności i różnorodności*⁴¹, mimo że zasadnicza struktura rzutu opierała się na długim, prostym korytarzu. Budowano przeważnie szkoły z korytarzem środkowym, oświetlonym pośrednio przez klatki schodowe, obudowanym dwustronnie izbami lekcyjnymi, rzadziej stosowano droższy układ z korytarzem bocznym⁴² (ul. Kleczkowska, Poznańska, Dawida). Interesującą, „pałacową” formę rzutu otrzymała szkoła przy ulicy Młodych Techników 58, której boczne skrzydła obejmowały frontowy dziedziniec o głę-

bokości około 15 m. Oddalenie budynku szkolnego od linii zabudowy ulicy pozwalało ograniczyć hałas i zapylenie oraz poprawić warunki oświetlenia izb lekcyjnych. Interesujący układ przestrzenny zastosował Plüddemann w budynku szkoły ludowej przy ulicy Reja. Rzut jej ma formę czworokąta zamkniętego wokół dużej przestrzeni sali gimnastycznej, ponad którą utworzono wewnętrzny dziedziniec z trzema kondygnacjami krużganków, przykryty szklanym dachem. Był to wczesny przykład gmachu szkoły halowej na obszarze Prus i jeden z nielicznych w ówczesnych Niemczech.

Do budowy wrocławskich szkół stosowano najprostsze, tradycyjne, a jednocześnie trwałe techniki budowlane. Budynki były w całości murowane z cegły – o masywnej konstrukcji ścian, przesklepionych korytarzach, kłatkach schodowych i pokryciach dachów z materiałów ognioodpornych⁴³. Od pierwszych lat XX wieku zaczęto wykorzystywać przy budowie szkół nowoczesne konstrukcje żelbetowe: płyty fundamentowe, stropy, sklepienia, więzary dachowe.

Architektura wrocławskich szkół w latach od 1885 do około 1898 roku, była zbliżona do dzieł hanowerskiej szkoły neogotyku. Charakteryzowały ją: czerwone, ceglane elewacje zdobione kolorową glazurą i kryte szarym łupkiem wysokie dachy. Dekoracje, stosowane oszczędnie, koncentrowały się w obrębie ożywiających bryłę budowli wież zegarowych, sterczynowych szczytów, koronujących gzymsów i kominów. Znakiem budownictwa szkolnego stało się łączenie okien izb lekcyjnych w systemy trójosiowe, zapobiegające monotonii gładkich ścian (budynki szkół ludowych przy ulicach: Swobodnej, Reja, Poznańskiej, Skargi, Tęczowej oraz szkoły średniej dla dziewcząt przy ulicy Kościuszki). Paul Habel pisał o architekturze ówczesnych wrocławskich szkół: *Mocno stoją nowe budynki szkolne ozdobione kolorowymi, błyszczącymi ceglami i białymi płaszczyznami tynku; rzeźbiarze i kamieniarze tworzyli ich bogate fasady; drzwi i bramy niosą żelazne dekoracje; narożne wieże przykuwają spojrzenia widocznymi z oddali zegarami (...), dodał też: (...) duże sumy pieniędzy przeznaczone na budowanie szkół, wznoszonych z dobrych materiałów, w sposób solidny, z nowoczesnym wyposażeniem, zostały dobrze użyte (1921)⁴⁴.*

Okolo 1900 roku dla architektury wrocławskich szkół, zapewne pod wpływem schyłkowych berlińskich dzieł marchij-

skiego neogotyku, stały się charakterystyczne wysokie dachy kryte dachówką, bardziej zwarte bryły, gładkie ceglane ściany, uproszczony detal neogotycki, dekoracje z drobnych, jasnych blend skupionych w górnej partii szczytów i wież. Niemal zupełnie znikła z elewacji krytykowana wówczas w prasie fachowej glazurowana ceramika, której miejsce zajęła czasem stosowana dekoracja kuta w piaskowcu (budynki szkół ludowych przy ulicach: Jemiołowej i Kruczej, Nowowiejskiej, Dawida, Kleczkowskiej, Trzebnickiej, Młodych Techników, Świętokrzyskiej oraz nieistniejący gmach szkoły średniej dla chłopców im. Gustava Freytaga przy ulicy Joannitów).

W latach 1898–1904, przy zachowaniu gotyckiej kompozycji bryły budynku, stosowana była czasem dekoracja secesyjna i renesansowa: godła, portale, obramienia szczytów, dekoracje wnętrz. Bogaty, stylizowany w duchu secesji renesansowy ornament elewacji Gimnazjum św. Elżbiety nawiązywał do historii szkoły sięgającej XVI wieku. Architektura budynku Szkoły Rzemiosła Budowlanego i Szkoły Budowy Maszyn miała być pozbawiona *jakiegokolwiek archaicznego naśladownictwa jakiegokolwiek przeszłej epoki*⁴⁵. Elewacje i wnętrza obu budynków ozdobiły kute w kamieniu secesyjne ornamenty o znaczeniu moralizatorsko-dydaktycznym, związane z symboliką państwa, miasta i przedmiotów wykładowych. Do najpiękniejszych secesyjnych wnętrz wrocławskich można zaliczyć aule obu szkół, przykłady doskonałej integracji architektury, dekoracji malarzkiej i snycerskiej. Architektura tych budowli należy do najlepszej w Niemczech architektury szkół początku XX wieku.

W ostatnich latach sprawowania przez Plüddemanna funkcji miejskiego radcy budowlanego powstały przy jego współudziale projekty budynków szkół nawiązujące do zasad architektury „rodzimej”, przez swobodną interpretację form historycznych, upraszczanie asymetrycznej i malowniczej bryły, stosowanie form regionalnych – wysokich dachów, wykuszy, łuku kosowego (budynek szkoły ludowej przy ulicy Krakowskiej 56–58 oraz szkoły średniej im. Karla von Holtei przy ulicy Litomskiej 61–63). Do nurtu tego można również zaliczyć architekturę szkoły dla dziewcząt im. Cesarzowej Wiktorii projektowanej przez Charłota Cabanisa pod kierunkiem Richarda Plüddemanna.

Po 1885 roku wystrój wnętrz budynków szkół był projektowany typowo. Wnętrza szkół były tak wykończone, żeby moż-

na je było łatwo sprzątać⁴⁶. Pasy gurtowe sklepień, lizeny, wsporniki, narażone na ścieranie naroża, krawędzie otworów drzwiowych i okiennych, ze względów praktycznych były ceglane. Ściany licowane były cegłą lub pokrywane olejną farbą w formie lamperii, zazwyczaj zakończonych malowanym przy użyciu szablony wielobarwnym fryzem.

Ważnym czynnikiem w projektowaniu wnętrza izby lekcyjnej było jej właściwe oświetlenie. We Wrocławiu zaobserwowano i zastosowano regułę decydującą o dobrym oświetleniu klasy, polegającą na tym, że dziecko najbardziej oddalone od okien powinno widzieć niebo nad gzymsem lub kalenicą domu znajdującego się naprzeciwko⁴⁷. Ta oryginalna w Niemczech metoda umożliwiała właściwy dopływ światła do budynku szkoły wzniesionego w zabudowie ulicowej przez zwiększenie wysokości jego kondygnacji i okien. Zastosowano ją między innymi w szkołach przy ulicach Poznańskiej, Skargi i Roosevelta⁴⁸. Przekrój filarów międzyokiennych zgodnie z teorią lipskiego profesora Reclama, propagowaną od początku lat osiemdziesiątych XIX wieku, był ograniczony do najmniejszego dopuszczalnego ze względów konstrukcyjnych wymiaru⁴⁹. Jeśli było to możliwe, wnętrza klas były oświetlone z kierunku północno-wschodniego lub południowo-zachodniego. Jedynie sale rysunkowe mogły mieć północną ekspozycję.

W szkołach zastosowano najnowocześniejsze systemy instalacji sanitarnych, grzewczych i oświetlenia. Były one ogrzewane centralnie, do końca lat osiemdziesiątych XIX wieku wyłącznie ciepłym powietrzem, później również parą niskoprężną, używane było też ogrzewanie wodne, niskociśnieniowe. Oświetlenie szkół do momentu ich elektryfikacji w latach trzydziestych XX wieku było gazowe. Wentylację izb lekcyjnych i wspomaganie ogrzewania zapewniały potężne szyby wentylacyjne, którymi doprowadzane było do izb lekcyjnych powietrze, uprzednio przefiltrowane i ogrzane w pomieszczeniach piwnicznych, a następnie odprowadzone na zewnątrz przez przestrzeń dachu.

Budynki wrocławskich szkół pod względem skali, koncepcji przestrzennej, wartości artystycznej, dorównywały podobnym obiektom w innych miastach niemieckich. Charakteryzowały się doskonałą jakością wykonawstwa, odpowiadały wysokim wymaganiom funkcjonalnym i sanitarnym, były *zbudowane z dużą troską i przezornością*⁵⁰.

1. SZKOŁA ELEMENTARNA

Adres: ul. Swobodna 71–73 (Sadowastraße 71, Höfchenstraße 33)

Współczesna funkcja: Zespół Szkół Przemysłu Spożywczego w Centrum Kształcenia Ustawicznego

Ilustracje: 36, 111, 112

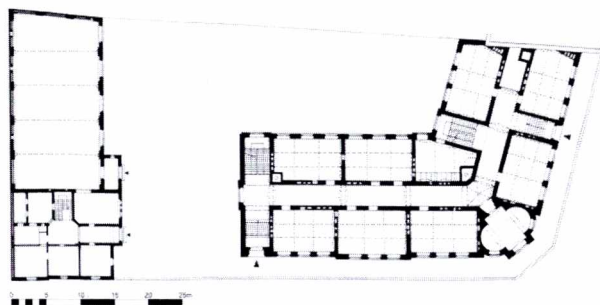
Czas powstania: 1885–1887 (budynek szkoły)

1887–1888 (hala gimnastyczna)

Autorzy projektu: R. Mende (projekt budynku szkoły)

R. Plüddemann (II projekt elewacji budynku szkoły, zrealizowany)

R. Plüddemann, F. Kessler (projekt hali gimnastycznej)

Historia:

Rada Miejska wyraziła zgodę na budowę szkoły 25.06.1885 roku na działce zakupionej od Pöschela. Prace budowlane rozpoczęto 14.09.1885, a ukończono 1.04.1887 roku. Z powodu sporu Miejskiej Administracji Budowlanej z Radą Miejską o budowę mieszkań służbowych przy szkołach, powstały dwie wersje projektowe budynku hali gimnastycznej – wersja „a” z mieszkaniami woźnego i rektora i wersja „b” bez mieszkań. Wersja „a”, odrzucona na posiedzeniu Rady Miejskiej 28.01.1886 roku, porównana do willi i uznana za zbędny luksus, została ostatecznie przyjęta do realizacji ze względu na *niezwykłą wielkość szkoły* (24+8 izb lekcyjnych obu planowanych etapów budowy zrealizowano niemal jednocześnie) w listopadzie 1886 roku. Był to pierwszy wrocławski dom mieszkalny dla pracowników szkoły (wcześniej mieszkania służbowe urządzano na parterze szkoły). Przed II wojną światową szkoła była znana jako Wilhelm-Köhler-

Schule. W 1945 roku południowa elewacja hali gimnastycznej została uszkodzona. Nie odbudowano jej trójkątnego szczytu.

Opis:

Budynek szkoły jest jednym z kilku obiektów, których projekty lub budowa były rozpoczęte przed 1885 rokiem przez radcę budowlanego Roberta Mendego. Richard Plüddemann wykonał projekt nowego wystroju ceglanych elewacji, nadając im średniowieczny charakter przez mocniejsze zaakcentowanie narożnika wież z „machikułami i blankami” i gzymsu koronującego wydatną arkaturą, uproszczenie dekoracji wokół otworów okiennych, wprowadzenie w niewielkim zakresie łuku ostrego (otwory okienne, portale, fryz arkadkowy) i tynkowanych wnęk okiennych (w obrębie narożnej osi okiennej). Zachował natomiast płaski dach. Był to pierwszy z wrocławskich budynków szkolnych, na którego elewacji zastosowano w szerokim zakresie glazurowaną cegłę i kształtki ceramiczne.

Przykryta płaskim dachem hala gimnastyczna otrzymała w obu wersjach projektu malowniczo ukształtowaną dobudówkę zwieńczoną stromym dachem i ozdobioną przysadzistą wieżą. Budynek licowany czerwoną cegłą. Płaszczyzny ścian wzbogacone cegłą glazurowaną (poziome pasy, geometryczny fryz). Architektura o formach gotyckich. W wersji „b” projektu interesujące jest przekątniowe usytuowanie wieży nad wejściem do budynku. Schody zaprojektowane w jej wnętrzu miały prowadzić na galerię dla widzów, znajdującą się w sali gimnastycznej.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. I-15:

1. Projekty budynku szkoły:

- projekt koncepcyjny – R. Mende, 30.05.1885
- projekt koncepcyjny elewacji II (zrealizowany) – R. Plüddemann, 25.09.1885
- projekt koncepcyjny rozbudowy – R. Plüddemann, F. Kessler, 12.02.1886

2. Projekty hali gimnastycznej:

- szkic „a” (zrealizowany) – R. Plüddemann, 24.10.1885(?)
- projekt koncepcyjny „a” – R. Plüddemann(?), F. Kessler, 12.05.1886
- projekt techniczny „a” – R. Plüddemann, 31.03.1887 (pozwolenie na budowę 22.04.1887)

– projekt koncepcyjny „b” – R. Plüddemann, 10.06.1886
APAW, sygn. 17486–17488, 17544–17545, 25507–25511
OZGBU, sygn. 1306–1309

Breslauer Schulbauten errichtet in den Jahren 1885–1892, zbiór fotografii, IHASZiP PWr., Bd. I, Breslau [...].

BZ (notki w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 823, 24.11.1885; Nr. 70, 29.01.1886; Nr. 793, 12.11.1886; Nr. 118, 17.02.1886; Nr. 130, 21.02.1886; Nr. 673, 27.09.1887; Nr. 895, 22.12.1887.

Bibliografia:

Janusz L. Dobesz, *Wrocław. Czas i architektura*, Wrocław 1993, fot. 79.

G. Scheuermann, *op.cit.*, Bd. II, s. 1419, 1645–1646.

2. SZKOŁA ELEMENTARNA

Adres: ul. Józefa Haukego-Bosaka 33 (Brüderstraße 3b)

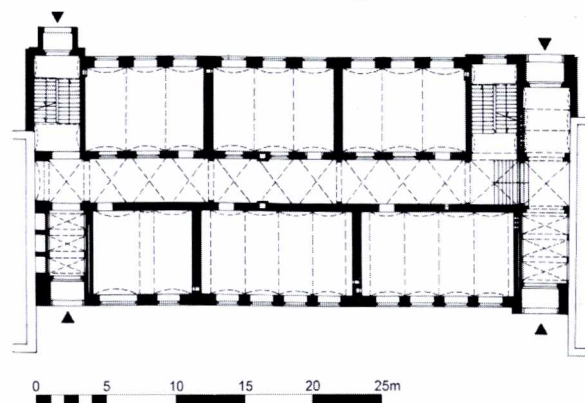
Współczesna funkcja: XIII Liceum Ogólnokształcące im. Aleksandra Fredry

Ilustracje: 32, 33

Czas powstania: 1885–1887

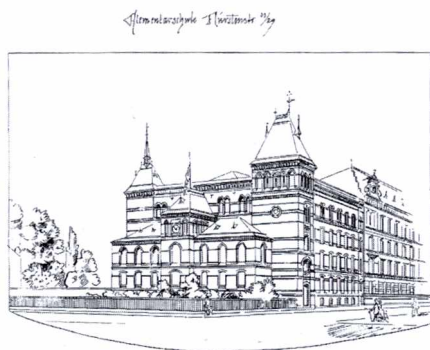
Autorzy projektu: H.F. Steinbart (projekt budynku szkoły)

R. Plüddemann (II projekt elewacji, zrealizowany)

Historia:

Za zgodą Rady Miejskiej w styczniu 1886 roku wprowadzono w projekcie inspektora budowlanego H.F. Steinbarta zmiany

156. Wrocław, ul. Mikołaja Reja 1–3. Projekt budynku szkoły elementarnej. Widok perspektywiczny od strony północnej, arch. Richard Plüddemann, 1885

w konstrukcji schodów i stropów. Zmieniony został także projekt elewacji. Koszty budowy wyniosły 165 000 marek.

Opis:

Projekt ceglanej fasady Steinbarta o uproszczonych, klasycznych formach (pilastry na ryzalicie w wielkim porządku, dwukondygnacyjny cokół o fakturze naśladowującej boniowanie, regularne rozmieszczenie osi okiennych) został przekształcony w duchu architektury średniowiecznej. Ceglana elewacja frontowa, zdobiona wyrobami glazurowanymi, otrzymała mocne zwieńczenie w postaci gzymsu z fryzem arkadkowym. Wprowadzono formę łuku ostrego (portale, pojedyncze otwory okienne) i trójliscia (wnęki). Otwory okienne zostały rozmieszczone w systemach czteroosiowych.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. I-5:

- szkic – H.F. Steinbart, 30.01.1884
- projekt koncepcyjny – H.F. Steinbart, spr. R. Plüddemann, 30.09.1885
- projekt techniczny (projekt zrealizowany) – R. Plüddemann, 29.05.1886 (pozwolenie na budowę 24.06.86)

APAW, sygn. 25483

Breslauer Schulbauten..., Bd. I.

BZ (notki w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 43, 19.01.1886; Nr. 52, 22.01.1886; Nr. 673, 27.09.1887.

3. SZKOŁA ELEMENTARNA

Adres: ul. Mikołaja Reja 1–3 (Fürstenstraße 23–29)

Współczesna funkcja: Szkoła Podstawowa nr 54

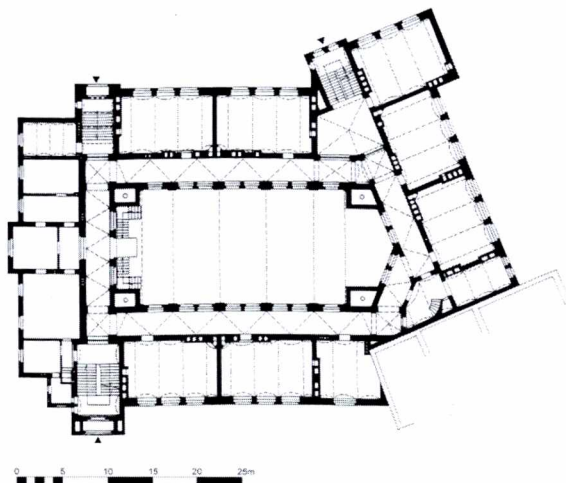
Ilustracje: 138, 139, 156

Czas powstania: 1890–1892

Autor projektu: R. Plüddemann

Historia:

Projekt tej jednej z najwcześniejszych niemieckich szkół halowych i prawdopodobnie pierwszej tego typu szkoły ludowej w Prusach, został wykonany w 1885 roku. Po gorącym przyjęciu przez Radę Miejską w lutym 1886 roku, która podkreślała oryginalność planu szkoły, doczekał się realizacji dopiero w 1892 roku. Do działki zakupionej od Priesemutha dołączono, już

w czasie projektowania, teren nabyty od spadkobierców Zimmermanna. Zamiast 24-klasowej szkoły powstał ostatecznie budynek mieszczący 30 izb lekcyjnych, a ponadto salę gimnastyczną, mieszkania służbowe i kuchnię ludową dla biednych. Koszty budowy wyniosły 350 000 marek (w stosunku do 240 000 marek przewidzianych we wstępnym kosztorysie), co w przeliczeniu na 1m³ wyniosło 14–15 marek. Budynek poważnie uszkodzony w 1945 roku utracił istotne elementy jak: wysokie dachy wież, kominy, ozdobne szyby wentylacyjne, jasne blendy.

Opis:

Budynek o malowniczej bryle i pięknym arkadowym dziedzińcu krytym szklanym dachem, opartym na stalowych kratownicach. Gotycki wystrój architektoniczny – gzyms koronujący w formie machikuł, wimpergi, ostrołukowe okna, portale, arkady i wnękowania nawiązuje do dzieł hanowerskiej szkoły neogotyku. Wysokie, czterospadowe dachy wież o gotyckim pochodzeniu charakterystyczne dla architektury francuskiego wczesnego renesansu.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. I-6:

- projekt wstępny – R. Plüddemann, 17.10.1885
- projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, 26.04.1888 (elewacje), 26.06.1888
- projekt techniczny – R. Plüddemann, 27.11.1889, 28.02.1890

157. Wrocław, ul. Paulińska 14 (Paulinenstraße). Budynek szkoły elementarnej, widok elewacji zachodniej, arch. Robert Mende, Friedrich Kessler, Richard Plüddemann, 1886–1887. Stan obecny

(pozwolenie na budowę 14.03.1890), 13.06.1891 (projekt ogro-
dzenia – pozwolenie na budowę 24.06.1891)

APAW, sygn. 16675–16680, 18374–18376, 18810–18811,
25516–25519

OZGBU, sygn. 1157–1159

Breslauer Schulbauten..., Bd. I.

BZ (notki w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 823, 24.11.1885;
Nr. 115, 16.02.1886; Nr. 148, 28.02.1886; Nr. 186, 14.03.1886;
Nr. 304, 3.05.1887.

SZ (notka w dziale *Schlesien*), Nr. 642, 15.09.1891.

Bibliografia:

Baukunde..., s. 111.

4. SZKOŁA ELEMENTARNA

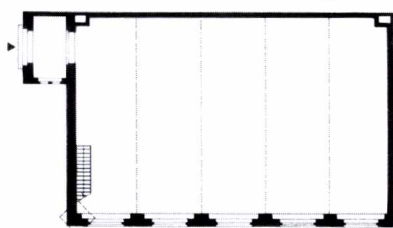
Adres: ul. Paulińska 14 (Paulinenstraße 14)

Współczesna funkcja: Szkoła Podstawowa nr 13

Ilustracje: 157

Czas powstania: 1886–1887 (budynek szkoły)
1887–1888 (hala gimnastyczna)

Autorzy projektu: R. Mende (szkic budynku szkoły)
F. Kessler (projekty koncepcyjne i tech-
niczny budynku szkoły), pod kierun-
kiem R. Plüddemanna
R. Plüddemann (projekt hali gimna-
stycznej)

0 5 10m

Hala gimnastyczna

Historia:

Jedyny wrocławski budynek szkoły ludowej, wśród zbudowa-
nych po 1885 roku, usytuowany na wzór szkół berlińskich we

wnętrzu kwartału zabudowy, na terenie tanim, a jednocześnie
osłoniętym od hałasu i kurzu ulicy. Projekt szkoły rozpoczął
przez Mendego w 1884 roku. Prace projektowe kontynuował
inspektor budowlany Kessler. Ingerencja Plüddemanna w osta-
teczny kształt elewacji jest widoczna w projekcie technicznym
z 5.06.1886 roku.

Przyjęcie projektu hali gimnastycznej do realizacji nastąpi-
ło w czerwcu 1887 roku. Z dwóch wersji wybrano halę z naro-
żną wieżyczką zegarową. Wieża i przedsionek hali zostały roze-
brane w czasie budowy łącznika między halą i szkołą prawdo-
podobnie po 1945 roku.

Opis:

Podobnie jak w budynku szkoły przy ulicy Swobodnej, Plüd-
demann nadał bryle szkoły średniowieczny charakter przez
zwieńczenie jej mocniejszym gzymssem koronującym z wydatną
arkaturą, naśladującą machikuły. Okna na elewacji, zamiast rów-
nomierne, zostały rozmieszczone w systemach czteroosiowych.
Na czerwonych, ceglanych elewacjach wprowadzono dekorację
z żółtej cegły w postaci pasów i ornamentu „tekstylnego” – tam,
gdzie Plüddemann zazwyczaj stosował droższe wyroby glazu-
rowane.

Budynek hali gimnastycznej o prostej bryle i skromnym
detalu, nawiązującym do form zastosowanych w budynku szkoły.
Przykryty płaskim dachem. Ozdobiony usytuowaną przekątnio-
wo narożną wieżą zwieńczoną charakterystycznym dla archi-
tektury Plüddemanna ostrosłupowym, przerywanym galeryjką
helmem.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. I-12:

1. Projekty budynku szkoły:

– szkic – R. Mende, wrzesień 1884

– projekt koncepcyjny – F. Kessler, spr. R. Plüddemann,
21.10.1885; 20.11.1885

– projekt techniczny – R. Plüddemann, 5.06.1886 (pozwolenie
na budowę 28.06.1886)

– rysunki powykonawcze – F. Kessler, 18.08.1890

2. Projekty hali gimnastycznej:

– projekty koncepcyjne I i II – R. Plüddemann, 10.01.1887

– projekt techniczny – R. Plüddemann, 15.07.1887 (pozwole-
nie na budowę 17.08.1887)

– rysunki powykonawcze – F. Kessler, 18.08.1890
 APAW, sygn. 17492–17494, 17546, 25520–25522
 BZ (notki w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 43, 19.01.1886;
 Nr. 133, 23.02.1886; Nr. 184, 14.03.86; Nr. 207, 23.03.1886;
 Nr. 757, 29.10.1886; Nr. 430, 24.06.1887; Nr. 673, 27.09.87.

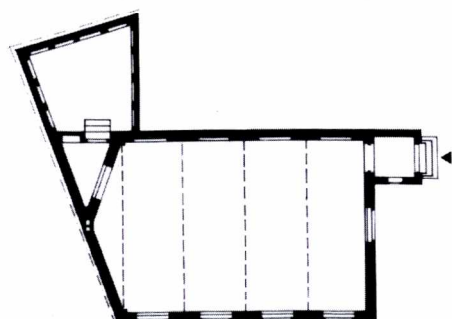
5. HALA GIMNASTYCZNA SZKOŁY ŚREDNIEJ DLA DZIEWCZĄT NR II (CHARLOTTENSCHULE)

Adres: Trinitasstraße 8–10 (ulica nie istnieje)

Stan zachowania: nie istnieje

Czas powstania: 1887–1888

Autorzy projektu: R. Plüddemann, F. Kessler

Historia:

Budynek szkoły średniej o skromnych, klasycyzujących formach był zbudowany w latach 1884–1886 na podstawie projektu inspektora budowlanego Friedricha Kesslera. Zapewne kierował on również pracami przy budowie hali. Budynki szkoły zburzone prawdopodobnie w 1945 roku.

Opis:

Skromna architektura hali gimnastycznej nawiązuje do form zastosowanych na elewacji budynku szkoły. Hala kryta płaskim dachem z szerokim okapem, opartym na drewnianych kroksztynach. Elewacje licowane cegłą, zdobione pasami i geometrycznym ornamentem w formie rozet z cegły glazurowanej.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. I-15:

– projekty wstępne – F. Kessler, 30.04.1886; R. Plüddemann, 23.06.1886, wrzesień 1886

– projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, F. Kessler, 25.05.1887
 APAW – sygn. 17547

BZ (notka w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 157, 4.03.1887.

6. KATOLICKA SZKOŁA ŚREDNIA NR I DLA DZIEWCZĄT (MARIENSCHULE)

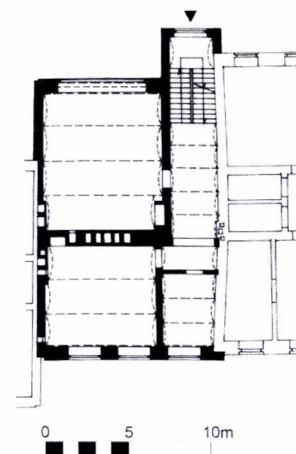
Adres: ul. Wincentego Kraińskiego 7–9 (Münzstraße 7–9, Kirchstraße 17–19)

Stan zachowania: nie istnieje

Czas powstania: 1887–1888 (rozbudowa)

1888 (hala gimnastyczna)

Autor projektu: R. Plüddemann (projekt rozbudowy, projekt hali gimnastycznej)

Historia:

Budynek szkoły średniej Luisenschule został wzniesiony w latach 1884–1885 na podstawie projektu H.F. Steinbarta w stylu „renesansu hellerńskiego”. Plüddemann rozbudował istniejący gmach jako Marienschule, dodając klatkę schodową i po dwie izby lekcyjne na każdym piętrze. Hala gimnastyczna szkół średnich dla dziewcząt przy ulicy Kraińskiego została ukończona równocześnie z rozbudową budynku szkoły. Pracami budowlanymi kierował inspektor Steinbart. Budynki zburzone w 1945 roku.

158. Wrocław, ul. Gliniana 30 (Lehmgrubenstraße 20–30).
Budynek szkoły elementarnej. Widok od południowego wschodu,
arch. Richard Plüddemann, 1888–1890.
Stan obecny

Opis:

Na elewacji frontowej architekt zaprojektował detale i podziały dostosowane do formy istniejącego budynku. Na elewacji tylnej, ze względu na złe warunki oświetlenia od strony pod-wórza, wprowadził po raz pierwszy we wrocławskiej szkole tak zwane Atelierfenster – okna o dużych powierzchniach szyb, ze stalowym nadprożem i filarami międzyokiennymi o niewielkim przekroju.

Hala zwieńczona wysokim gzymsem, kryta płaskim dachem. Dobudówka od strony podwórza szkoły przykryta dachem pulpityowym, a wieloboczna wieżyczka narożna, mieszcząca prawdopodobnie schody prowadzące na galerię, charakterystycznym dla architektury Plüddemanna dachem ostrosłupowym o szerokim okapie. Skromny wystrój architektoniczny ceglanej hali wykonano w stylu neogotyckim.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. I-3:

1. Projekty rozbudowy szkoły:

- szkic – R. Plüddemann, 28.05.1886
- projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, 31.12.1886
- projekt techniczny – R. Plüddemann, 29.06.1887 (pozwolenie na budowę sierpień 1887)

2. Projekt hali gimnastycznej:

- projekt techniczny – R. Plüddemann, 8.03.1888 (pozwolenie na budowę 20.03.1888)

APAW – sygn. 16693–16694, 16708–16710

OZGBU – sygn. 1198

BZ (notki w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 207, 23.03.1886; Nr. 310, 6.05.1887.

7. SZKOŁA ELEMENTARNA

Adres: ul. Gliniana 30, Joannitów 1 (Lehmgrubenstraße 20–30, Malteserstraße 1)

Współczesna funkcja: Szkoła Podstawowa nr 73,
Dom Studencki Uniwersytetu Wrocławskiego „Kaktus”

Ilustracje: 158

Czas powstania: 1888–1890 (budynek szkoły)
1906–1907 (hala gimnastyczna)

Autorzy projektu: R. Plüddemann (projekt budynku szkoły)

R. Plüddemann, K. Klimm (projekt hali gimnastycznej)

Historia:

Nowy gmach został dobudowany do starszego, niewielkiego ceglano-budowlanego budynku szkoły wzniesionego według projektu miejskiego radcy budowlanego K.J.Ch. Zimmermanna z 1870 roku.

Opis:

Budynek szkoły z czerwonej cegły, bogato zdobiony glazurowanymi wyrobami ceramicznymi. Elewacje podzielone na wysokości parapetów okiennych pasami geometrycznego fryzu z połyskującej cegły. Strefa dachu została malowniczo ukształtowana dzięki zróżnicowaniu form i wysokości krytych łupkiem dachów, które zwieńczyły ryzality i wieżę. Neogotycka architektura nowego budynku, mimo bogatszej dekoracji współgra z architekturą budynku starszego o uproszczonych, klasycyzujących formach.

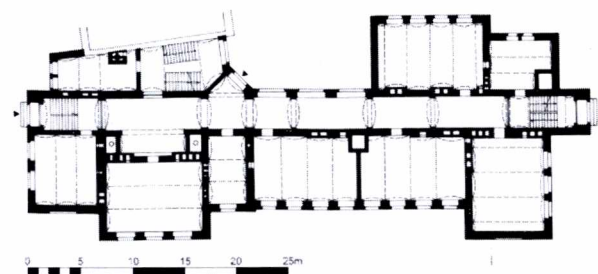
Halę gimnastyczną wzniesiono w bezpośrednim sąsiedztwie gmachu Gimnazjum św. Elżbiety, dlatego jej architektura nawiązuje do kompleksu szkół przy ulicach Dawida i Joannitów. Elewacje wykonano z kremowobiałej cegły i ozdobiono płaszczyznami tynkowanych blend. Wysoki, dwuspadowy dach pokryto czerwoną dachówką. Budynek otrzymał skromne, gotyckie formy, takie jak zdwojone, trójkątne szczyty z ostrosłupowymi oknami, przypory. Kształt trójkątnych ścian szczytowych o poziomo odgiętych krawędziach, zwieńczenie ich formą komina, przypomina podobne detale zastosowane na elewacjach budynków szkół przy ulicy Dawida.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. I-4:

1. Projekty budynku szkoły:

- projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, 15.05.1887
- projekt techniczny – R. Plüddemann, 12.07.1888 (pozwolenie na budowę 3.10.1888)

– projekt techniczny ogrodzenia – R. Plüddemann, 14.03.1890
(pozwolenie na budowę 19.03.1890)

2. Projekty hali gimnastycznej:

– projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, K. Klimm, 30.11.1905

– rysunki powykonawcze (z instalacjami) – H. Froböse, 31.01.1908

APAW – sygn. 16703–16705, 18294–18296

BGB, V/1906, s. 718.

SH, VIII/1906, s. 284; IX/1907, s. 53, 139.

8. ZESPÓŁ SZKÓŁ LUDOWYCH

Adres: ul. Poznańska 16–20 (Posenerstraße 16–20)

Współczesna funkcja: Zespół Szkół Mechanicznych nr 1,
XXIII Liceum Ogólnokształcące

Ilustracje: 41, 42, 140, 145

Czas powstania: 1890–1892 (I etap budowy)

1895–1896 (II etap budowy)

Autorzy projektu: R. Plüddemann (I etap budowy)

R. Plüddemann, K. Klimm (II etap budowy)

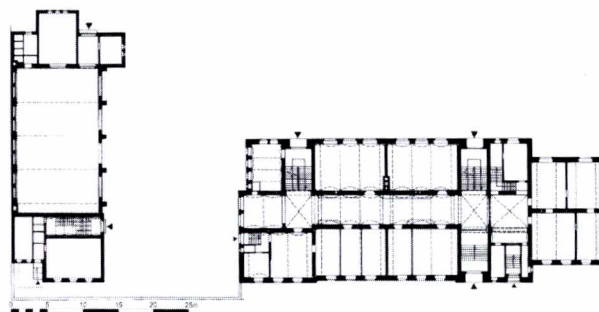
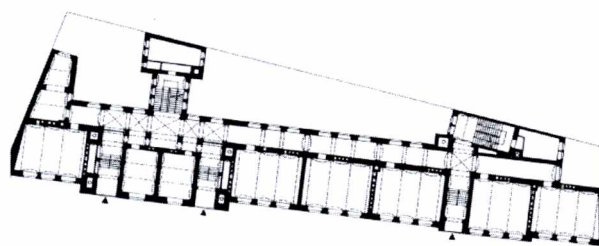
Historia:

W 1887 roku miasto zakupiło, od kupca Kaergera, działkę przy ulicy Poznańskiej aby zbudować szkołę na przedmieściu Mikołajskim. W 1892 roku wzniesiono tu 28-klasowy budynek szkoły – pierwszy z zespołu szkół. Równocześnie powstała wolno stojąca hala gimnastyczna z mieszkalną dobudówką (mieszkanie woźnego, pokój latarnika). W parterowej oficynie budynku szkoły zaprojektowano pierwszą we Wrocławiu łaźnię dla uczniów. Budynek został poważnie uszkodzony w czasie działań wojennych w 1945 roku. Nigdy nie odbudowano bogatego, ażurowego szczytu z zegarem i krytych łupkiem dachów.

Drugi budynek w zespole szkół ludowych dla 26 klas wzniesiono na podstawie drugiej wersji projektu z lat 1893–1894. W czasie budowy, w 1895 roku, przeniesiono na jego ścianę szczytową, kamienny, barokowy portal z domu przy placu Bohaterów Getta 2 (Karlsplatz 2), rozebranego w 1887 roku pod budowę gmachu Miejskiej Kasy Oszczędności i Biblioteki Miejskiej.

Opis:

Pierwszy budynek szkoły wzniesiono w głębi działki, w bezpośrednim sąsiedztwie nieistniejącej dziś zabudowy przy ulicy

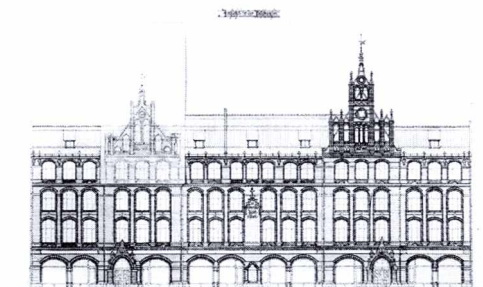

Lubińskiej (Grünberger Straße). Elewacja tylna miała więc charakter gospodarczy i nie posiadała dekoracji. Kompozycja elewacji frontowej była projektowana początkowo jako symetryczna (5.07.1887). Po uwzględnieniu położenia drugiego budynku szkoły, dominanta elewacji frontowej – ryzalit zwieńczony potężnym szczytem sterczynowym, został zaprojektowany asymetrycznie, na osi wejścia na posesję. Architektura o przeważających formach średniowiecznych. Wysokie dachy wieńczyły jedynie ryzality, a pozostałą część budynku – klasyczna balustrada dachowa. Fasada została ozdobiona kolorowymi, glazurowanymi ceglami w kolorze brązowym i zielonym. Hala gimnastyczna kryta płaskim dachem. Tylko część mieszkalna otrzymała wysoki dach. Filary międzyokienne hali gimnastycznej zostały wzmocnione przyporami.

Przy budowie drugiego budynku szkolnego zachowano charakterystyczny dla całego zespołu wystrój w stylu neogotyku hanowerskiego, tu znacznie skromniejszy. Kompozycja bryły i elewacji z asymetrycznie rozmieszczonymi ryzalitami przypomina budynek szkoły przy ulicy Tęczowej. Elewacje licowane czerwoną ceglą i dekorowane kolorowymi elementami glazurowanymi.

159. Wrocław, ul. Piotra Skargi 29. Projekt Szkoły Ludowej „Kanonenhof”. Elewacja frontowa, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1890

Breslauer Schulbauten

Źródła:

1. Projekty budynku I szkoły i hali gimnastycznej (I etap budowy) w ABmW, sygn. I-2c, b:

- szkice – R. Plüddemann, 5.07.1887, 10.02.1888, 10.06.1888
- projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, 10.05.1889
- projekt koncepcyjny hali gimnastycznej – R. Plüddemann(?), 1889
- rysunki powykonawcze – R. Plüddemann, H. Froböse, 3.05.1893, 4.06.1893

2. Projekty budynku II szkoły (II etap budowy) w ABmW, sygn. I-2a, b:

- szkic I – R. Plüddemann, 10.06.1888
- projekt koncepcyjny I – R. Plüddemann, 9.10.1892
- projekt techniczny I – R. Plüddemann, K. Klimm, 30.05.1893
- projekt wstępny II (zrealizowany) – R. Plüddemann, K. Klimm, 24.03.1893, 31.05.1893
- projekt koncepcyjny II – R. Plüddemann, K. Klimm, 13(?) .10.1893
- projekt techniczny – II R. Plüddemann, K. Klimm, 30.09.1894 (pozwolenie na budowę 5.11.1894)

– rysunki powykonawcze – F. Friese, marzec 1897

APAW – sygn. 18307–18311, 25535–25540, 25724–25728

OZGBU – sygn. 1238–1247

Breslauer Schulbauten..., Bd. I.

BZ (notka w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 673, 27.09.1887.

Bibliografia:

Baukunde..., s. 111.

wykonane od 1887 do 1889 roku ukazują proces nabywania kolejnych, sąsiednich działek, między innymi od radcy Cohna. Szkoła, która początkowo miała liczyć jedynie 18 izb lekcyjnych, otrzymała 43 sale, łaźnię, czytelnię ludową, muzeum szkolne, mieszkanie służbowe i sklepy na parterze z powierzchnią magazynową w piwnicach. Był to największy zbudowany dotychczas we Wrocławiu budynek szkolny. Bogate szczyty elewacji frontowej, przebudowane prawdopodobnie po 1945 roku, otrzymały trójkątną formę. Otynkowano również kapitele kamiennych kolumn na parterze oraz zamurowano witryny sklepowe.

Opis:

Budynek ten, wzniesiony w linii zabudowy wąskiej ulicy w centrum miasta, został zaprojektowany tak, by zapewnić izmom lekcyjnym dopływ wystarczającej ilości światła. Służyło temu podwyższenie do 4,70 m wysokości drugiej kondygnacji i jej otworów okiennych. Na najgorzej oświetlonym parterze urządzono sklepy. (Umieszczenie dochodowych sklepów umożliwiało również szybszą amortyzację kosztów budowy.) Gmach ten, z powodu braku światła w ciasnej zabudowie ulicy, otrzymał lico elewacji frontowej z jasnej, żółtej cegły, bogato zdobionej glazurowanymi kształtkami w kolorze zielonym i brązowym. Lico elewacji tylnej oraz budynku hali gimnastycznej wykonano

9. SZKOŁA LUDOWA „KANONENHOF”

Adres: ul. Piotra Skargi 29 (Taschenstraße 29/31)

Współczesna funkcja: Zespół Szkół Ogólnokształcących nr 3 im. Juliusza Słowackiego

Ilustracje: 43, 44, 159

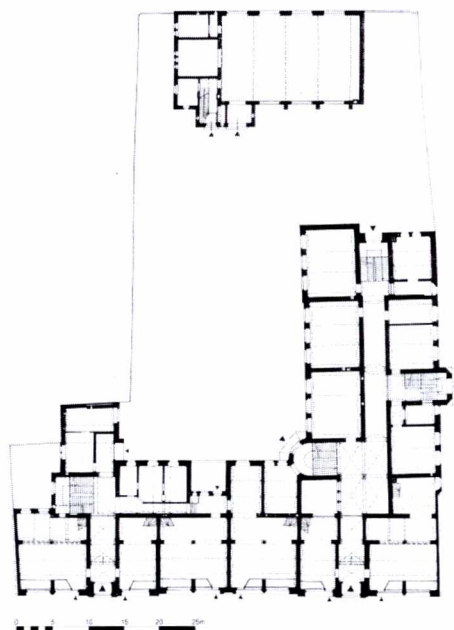
Czas powstania: 1891–1893

Autorzy projektu: R. Plüddemann

K. Klimm (współpraca)

Historia:

Budynek wzniesiony w miejscu jednej z najstarszych odlewni dział i dzwonów we Wrocławiu (Kanonenhof) Liczne szkice

z cegły czerwonej, również zdobionej wyrobami glazurowanymi. Architektura szkoły jest przykładem neogotyku nawiązującego do wzorców szkoły hanowerskiej. Sterczyńskie szczyty oraz portale z wimpergami zdobione regularnymi pasami z brązowej cegły przypominają architekturę Lubeki.

Hala gimnastyczna kryta płaskim dachem. Dobudowana do niej część mieszkalna z wieżą zegarową otrzymała wysoki dach kryty łupkiem. Filary międzyokienne hali gimnastycznej wzmocnione przyporami.

Źródła:

Projekty budynków szkoły i hali gimnastycznej w ABmW, sygn. I-12 a, b, c:

- szkice – R. Plüddemann, III, IV – 22.10.1887, V – 10.02.1887(?); R. Plüddemann, K. Klimm, VII – 26.05.1889 (zrealizowany)
- projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, K. Klimm, 31.05.1890
- projekt techniczny – R. Plüddemann, 12.05.1891 (pozwolenie na budowę 27.06.1891)
- rysunki powykonawcze – grudzień 1893, 1.04.1894 (hala gimnastyczna)

APAW – sygn. 16695–16702, 18816–18817

OZGBU – sygn. 1155, 1179–1184

Breslauer Schulbauten..., Bd. I.

BZ (notki w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 352, 24.05.1887; Nr. 403, 14.06.1887; Nr. 448, 1.07.1887; 23.10.1892.

BGA, 23.10.1892.

BGB, V/1906, s. 96.

Bibliografia:

Paul Habel, *Führer durch Breslau*, Breslau 1913, s. 96.

Edmund Małachowicz, *Stare Miasto we Wrocławiu*, Warszawa 1985, s. 334.

G. Scheuermann, *op.cit.*, Bd. I, s. 743; Bd. II, s. 1722–1723.

10. SZKOŁA ELEMENTARNA „AUF DEN HÄLTERÄCKERN”

Adres: ul. Ślężna 22–24 (Lohestraße 22–24)

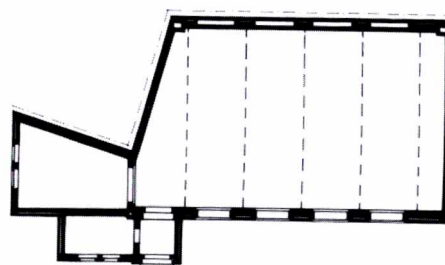
Współczesna funkcja: Szkoła Podstawowa nr 59, hala gimnastyczna nie istnieje

Czas powstania: 1890 (hala gimnastyczna)
1895 (rozbudowa szkoły)

Autorzy projektu:

R. Plüddemann (projekt hali gimnastycznej)

R. Plüddemann, H. Froböse, K. Klimm (projekt rozbudowy szkoły)

Hala gimnastyczna

Historia:

Budynek szkoły elementarnej zwanej „Auf den Hälteräckern”, powstał w stylu arkadowym w latach 1881–1882 według projektu Roberta Mendego. W 1890 roku zbudowano halę gimnastyczną, a w 1895 roku rozszerzono główny gmach szkoły w kierunku północnym. Hala zburzona prawdopodobnie w czasie działań wojennych w 1945 roku.

Opis:

Budynek hali gimnastycznej o nieregularnej formie rzutu i bryły. Nad salą gimnastyczną kryty płaskim, a nad dobudówką mieszczącą pokój nauczyciela i pomieszczenie na sprzęt, stromym dachem. Skromna architektura o średniowiecznych formach (gzyms główny z wydatną arkaturą, portal zwieńczony wimpergą, geometryczny ornament z glazurowanej cegły). Architekt nawiązał do wzniesionego wcześniej budynku szkoły tylko ceglanym licem ścian.

Podobnie jak w starszym budynku, w dobudowanym skrzydle zastosowano czerwoną cegłę licówkę, płaski dach i gzyms działowy nad parterem. Zrezygnowano z dekoracji, jedynie w ograniczonym zakresie zostały użyte ceramiczne kształtki w kolorze lica ścian. Dla uzyskania lepszych warunków oświetlenia wnętrza, w stosunku do starszego budynku, nieznacznie powiększono otwory okienne.

Źródła:

Projekty w ABmW, I-7 a, b:

1. Projekty hali gimnastycznej:

- projekt wstępny – R. Plüddemann, 10.03.1888
- projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, 12.11.1888
- projekt techniczny – R. Plüddemann, H.F. Steinbart, 22.11.1889 (pozwolenie na budowę 4.01.1890)

2. Projekty rozbudowy szkoły:

- szkic – H. Froböse, 9.01.1894
- projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, K. Klimm, 31.05.1894
- projekt techniczny – R. Plüddemann, 31.12.1894 (pozwolenie na budowę 29.01.1895)

APAW – sygn. 16688

11. SZKOŁA LUDOWA

Adres: ul. Jedności Narodowej 50a (Matthiasstraße 50a)

Czas powstania: projekt niezrealizowany (z adnotacją „nieważny!”)

Autor projektu: R. Plüddemann

Opis:

Szkicowa propozycja rozbudowy istniejącej szkoły elementarnej, zbudowanej według projektu Aleksandra Kaumanna na przełomie lat 1860/1870, polegała na dostawieniu do niej prostopadłe skrzydła o podobnej bryle z płaskim dachem, o uproszczonych formach średniowiecznych (pojedyncze otwory okienne zamknięte łukiem ostrym). Architekt zaproponował również budowę hali gimnastycznej.

Źródła:

Projekt w ABmW, sygn. I-14:

- szkic – R. Plüddemann, 30.04.1888

12. EWANGELICKA SZKOŁA ŚREDNIA DLA DZIEWCZĄT NR III (MARGARETHENSCHULE)

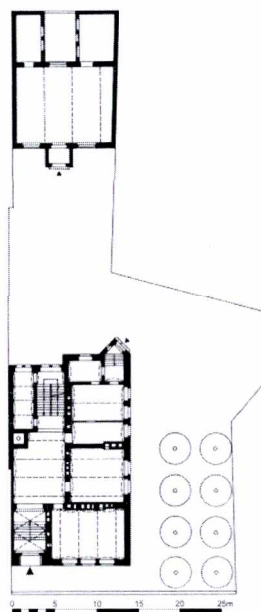
Adres: ul. Tadeusza Kościuszki 82 (Tauentzienstraße 82)

Współczesna funkcja: Bursa Szkolnictwa Zawodowego nr 3

Ilustracje: 47, 48

Czas powstania: 1891–1892 (budynek szkoły)

Autorzy projektu: 1900 (hala gimnastyczna)
R. Plüddemann (budynek szkoły)
R. Plüddemann, K. Klimm (hala gimnastyczna)

Historia:

Był to pierwszy projekt budynku szkoły średniej Plüddemanna. Po ośmiu latach po oddaniu do użytku budynku szkoły, kosztem około 12 500 marek, zbudowano halę gimnastyczną. W 1945 roku uszkodzone zostały duże fragmenty dekoracyjnych szczytów gmachu szkoły.

Opis:

Ceglany budynek szkoły zwieńczony wysokim dachem krytym łupkiem, bogato zdobiony glazurowanymi wyrobami ceramicznymi w kolorze brązowym i zielonym oraz niewielkimi płaszczyznami jasnego tynku, jest jednym z najlepszych wrocławskich przykładów architektury wzorowanej na dziełach neogotyku szkoły hanowerskiej. Konstrukcja ścian zewnętrznych, dla uzyskania dużych wymiarów otworów okiennych, została wykonana częściowo jako szkielet z paskowca. Elewację frontową i pierwszy segment elewacji bocznej wieńczyły wysokie, ażurowe szczyty schodkowe, ozdobione jasnymi płaszczyznami tynku, zakończone blankami. Budynek o niewielkim rzucie pozio-

mym mieścić: 8 izb lekcyjnych, aulę (na ostatnim piętrze), pracownię fizyczną, bibliotekę, mieszkanie woźnego (na parterze) oraz pomieszczenia sanitarne, dostępne z podestu klatki schodowej.

Mały, kryty płaskim dachem budynek hali gimnastycznej (z salą o wymiarach 9 × 12 m, dwukrotnie mniejszych od obowiązujących) był zbudowany w głębi posesji. Otrzymał on skromny i tani wystrój architektoniczny elewacji z cegły i jasnych, tynkowanych blend.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. I-5:

1. Projekty budynku szkoły:

- szkic – R. Plüddemann, 26.09.1888
- projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, 30.04.1889, 20.03.1890, 17.01.1890
- projekt techniczny – R. Plüddemann, 27(?) .02.1890 (pozwolenie na budowę 4.07.1890)
- rysunki powykonawcze – R. Plüddemann, H. Froböse, 30.01.1893

2. Projekty hali gimnastycznej:

- szkic – R. Plüddemann, K. Klimm, 16.06.1899
 - projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, K. Klimm, 20.12.1899
- APAW – sygn. 18293
OZGBU – sygn. 1196

Breslauer Schulbauten..., Bd. I.

BZ, Nr. 802, 15.11.1891.

SZ (notka w dziale *Schlesien*), Nr. 642, 15.09.1891.

13. SZKOŁA LUDOWA

Adres: ul. Tęczowa 60 (Siebenhufenerstraße 60)

Współczesna funkcja: Zespół Szkół Zawodowych nr 6, XVII Liceum Ogólnokształcące im. Agnieszki Osieckiej

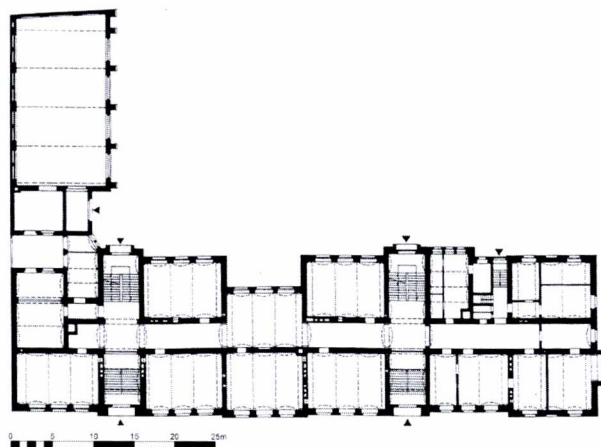
Ilustracje: 45, 46

Czas powstania: 1891–1893

Autor projektu: R. Plüddemann

Historia:

W 1945 roku uległ uszkodzeniu trójkątny szczyt ryzalitu i sygnaturka z cebulastym hełmem. Po wojnie budynek został nie-

znacznie przebudowany. Zabudowano fragment elewacji od strony podwórza, rezygnując z bezpośredniego oświetlenia korytarza i wymieniono pokrycie dachu.

Opis:

Budynek w stylu neogotyku hanowerskiego o zwartej bryle, zróżnicowanej w obrębie dachu. Na niemal gładkich elewacjach podziały poziome gzymsami międzykondygnacyjnymi nad parterem i II piętrzem zostały zrównoważone z podziałami pionowymi, wyznaczonymi przez krawędzie pozornych ryzalitów. Oszczędne użycie form gotyckich (motyw łuku w formie trójliscia i ostrego, trójkątny szczyt, wysokie dachy wieńczące ryzalitu). Elewacje licowane czerwoną cegłą i dekorowane elementami glazurowanymi. Hala gimnastyczna, połączona ze szkołą łącznikiem, została przykryta płaskim dachem. W budynku szkoły, oprócz 31 izb lekcyjnych znalazły się mieszkania rektora i woźnego, aula i łaźnia.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. I-7:

- szkic – R. Plüddemann, 12.12.1888
- projekt techniczny – R. Plüddemann, K. Klimm, 23.01.1890 (pozwolenie na budowę 19.02.90)
- rysunki powykonawcze – R. Plüddemann, H. Froböse, 30.04.1893

APAW – sygn. 18326–18330

OZGBU – sygn. 1310–1313, 1315

Breslauer Schulbauten..., Bd. I.

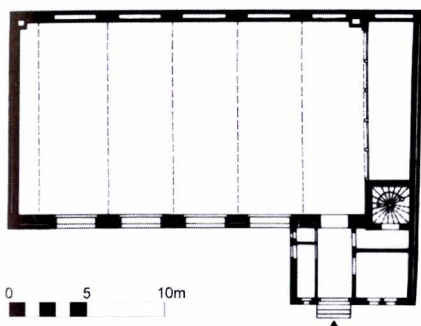
14. HALA GIMNASTYCZNA GIMNAZJUM ŚW. JANA

Adres: ul. Stanisława Worcella 3 (Paradiesstraße 3)

Współczesna funkcja: hala gimnastyczna Zespołu Szkół
Ekonomiczno-Administracyjnych im. Marii Dąbrowskiej

Czas powstania: 1890–1891

Autor projektu: R. Plüddemann

Historia:

Rada Miejska podjęła decyzję o budowie hali gimnastycznej Gimnazjum św. Jana (otwartego w 1872 roku) w październiku 1887 roku. Pod budowę hali miasto pozyskało tylną część posesji przy ulicy Worcella 5. Prawdopodobnie w związku z budową przez Behrendta po 1910 roku nowego budynku szkoły wstępnej dla gimnazjum, przylegającego do ściany hali, rozebrano wieżę zegarową. Współcześnie pomalowano ceglane lico budynku.

Opis:

Krytą płaskim dachem o mocno wysuniętym okapie halę zdobiła czworoboczna wieżyczka zegarowa, nieznacznie wysunięta przed lico fasady i zwieńczona czterospadowym dachem namiotowym. Mieściła ona schody prowadzące na galerię.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. I-3 a, b:

– projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, 12.02.1889

– projekt techniczny – H.F. Steinbart, 16.12.1889 (pozwolenie na budowę 4.01.1890)

APAW – sygn. 16718

BZ (notki w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 709, 11.10.1887; Nr. 808, 18.11.1887.

15. SZKOŁA LUDOWA

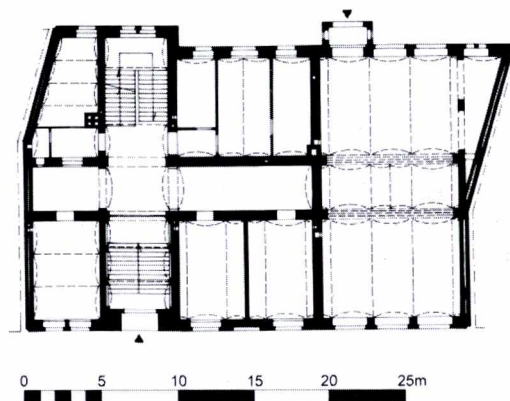
Adres: ul. Franklina Delano Roosevelta 15
(Waterloostraße 15–17)

Współczesna funkcja: Szkoła Podstawowa nr 35
im. Władysława Nehringa

Ilustracje: 121

Czas powstania: 1892–1893

Autorzy projektu: R. Plüddemann, K. Klimm

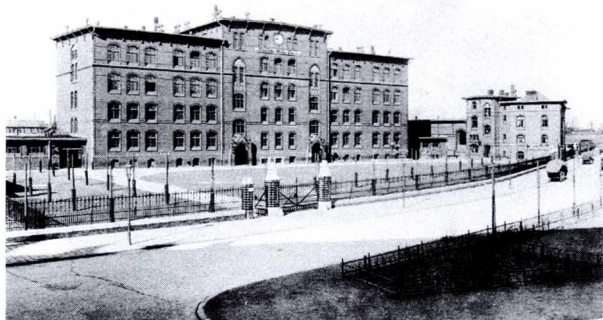

Historia:

Budynek niewielkiej, zaledwie 15-klasowej szkoły, wzniesiony w linii zabudowy ulicy Roosevelta na posesji, w głębi której istniał już budynek szkoły elementarnej z przełomu lat 1860/1870* (ul. Jedności Narodowej 50a).

Opis:

Budynek o prostej bryle, kryty płaskim dachem, zwieńczony mocnym, przerwany sterczynami gzymsem z arkadkowym fryzem. Ceglana fasada szkoły otrzymała skromne formy gotyckie i została zaprojektowana w ten sposób, by nie wyróżniać się zbytnią monumentalnością w ciasnej zabudowie ulicy. Na elewacjach, w przeciwieństwie do poprzednio projektowanych budynków szkół, nie wykonano dekoracji z kolorowych, glazurowanych cegieł. Osobliwością są okna I i II piętra, tworzące szerokie, horyzontalne przeszklenia, poprawiające warunki oświetlenia izb lekcyjnych. Przekrój stalowych i ceglanych filarów międzyokiennych został sprowadzony do minimalnej wiel-

160. Wrocław, ul. Składowa 2–4 (Magazinstraße).
Budynek szkoły ludowej. Elewacja frontowa około 1897,
arch. Richard Plüddemann(?), 1895–1897

kości, wymaganej ze względów konstrukcyjnych. Z powodu złego oświetlenia parteru usytuowano tam mieszkanie woźnego, pokoje nauczycielskie i salę gimnastyczną. Podobnie jak w szkole przy ulicy Reja, sala gimnastyczna została tu umieszczona we wnętrzu budynku. Zajmuje ona przestrzeń o wysokości kondygnacji piwnic i parteru. Konstrukcja stropu Kleina została tu oparta na stalowych podciągach.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. I-14:

- szkice I, II – R. Plüddemann, K. Klimm, 3.09.1890
- projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, K. Klimm, 4.03.1891
- projekt techniczny – R. Plüddemann, 3.03.1892 (pozwolenie na budowę 3.05.1892)
- rysunki powykonawcze – R. Plüddemann, H. Froböse, 27.02.1894
- APAW – sygn. 18334, 25557
- BZ (notki w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 790, 11.11.1891; Nr. 796, 13.11.1891; Nr. 802, 15.11.1891.

16. SZKOŁA LUDOWA

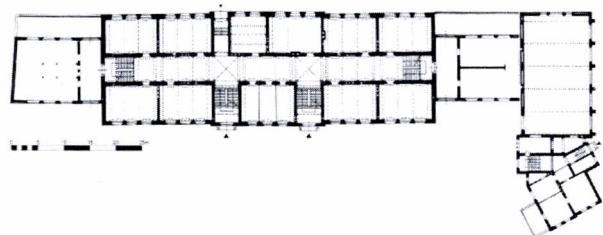
Adres: ul. Składowa 2–4 (Magazinstraße 2–4)

Współczesna funkcja: Szkoła Podstawowa nr 58

Ilustracje: 160

Czas powstania: 1895–1897

Autor projektu: R. Plüddemann(?)

Historia:

W czasie budowy szkoły powstała idea nadania jej imienia słynnego pedagoga szwajcarskiego Pestalozziego. Miejska administracja szkolna w 1896 roku zaproponowała wyposażenie szko-

ły w jego popiersie i dekorację ścian hasłami jego autorstwa. Plüddemann uznał jednak, że budynek nie jest tego godny, w przeciwieństwie do szkoły, która ma powstać na Gajowicach (przy ulicy Jemiołowej). Ostatecznie Miejska Deputacja Szkolna w kwietniu 1899 roku postanowiła nazwać imieniem Pestalozziego szkołę przy ulicy Nowowiejskiej. W 1945 roku budynek nieznacznie uszkodzony od strony południowej.

Opis:

Gmach o prostej, symetrycznej bryle, wzniesiony jako wolno stojący w głębi trójkątnej posesji nad brzegiem Odry. Budynek licowany czerwoną cegłą i dekorowany zielonymi, glazurowanymi kształtkami (obramienia otworów okiennych, nierównomiernie rozmieszczone na elewacji delikatne pasy). Ostrołukowe wnęki łączące okna klatek schodowych i portale z prostymi wimpergami to jedyne elementy gotyckie, jakie zostały wykorzystane w tej skromnej architekturze oddziałującej przede wszystkim masą potężnej bryły. (42-klasowy budynek szkolny był jednym z największych na przełomie XIX i XX wieku we Wrocławiu.) Budynek przykryty płaskim dachem z nietypowym dla wrocławskich budynków szkół mocno wysuniętym, opartym na drewnianych kroksztynach okapem, a nie jak zazwyczaj zwieńczony mocnym gzymsem. Hala gimnastyczna połączona z budynkiem mieszkalnym, ustawionym skośnie w stosunku do jej osi, również przykryta płaskim dachem z szerokim okapem. Zgodnie z nowymi zaleceniami sanitarnymi i w odróżnieniu od dotychczas wzniesionych we Wrocławiu budynków szkół, gdzie ubikacje znajdowały się w ich wnętrzu, ten otrzymał parterowe dobudówki z sanitariatami.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. I-15:

- projekt techniczny – R. Plüddemann, 6.08.1894 (pozwolenie na budowę 19.03.1895)
- aneks do projektu – R. Plüddemann, 23.03.1896 (pozwolenie na budowę 4.04.1896)
- rysunki powykonawcze – R. Plüddemann, H. Froböse, 31.07.1897, 31.12.1898
- APAW – sygn. 18286–18289
- OZGBU – sygn. 1251–1253
- Breslauer Schulbauten...*, Bd. I.
- BZ (notka w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 187, 16.03.1897.

17. ZESPÓŁ SZKÓŁ LUDOWYCH

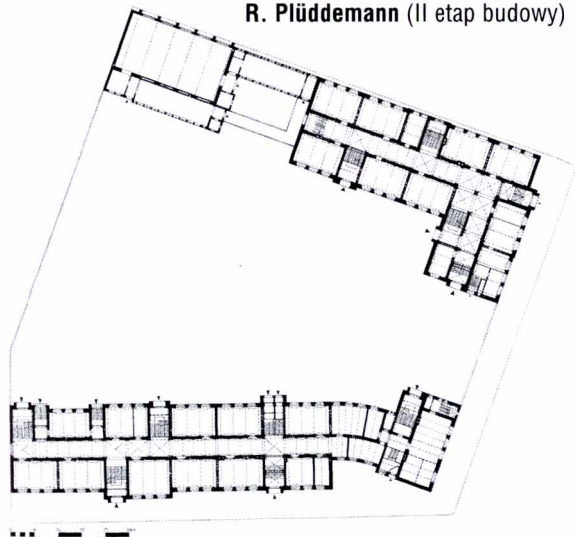
Adres: Wrocław-Gajowice, ul. Jemiołowa 57–59,
ul. Krucza 49 (Yorckstraße 57–59, Charlottenstraße 49)

Współczesna funkcja: Szkoła Podstawowa nr 57, VII Liceum
Ogólnokształcące im. Krzysztofa Kamila Baczyńskiego

Ilustracje: 68, 69, 76, 119, 148

Czas powstania: 1 1898–1900 (I etap budowy)
1905–1907 (II etap budowy)

Autorzy projektu: R. Plüddemann, K. Klimm (I etap
budowy)
R. Plüddemann (II etap budowy)

Historia:

Budynek szkoły przy ulicy Jemiołowej, połączony łącznikiem (z sanitariatami) z halą gimnastyczną, został wzniesiony w pierwszym etapie budowy dużego kompleksu szkół na Gajowicach. Był to pierwszy gmach szkoły, który powstał we Wrocławiu po kilkuletniej przerwie spowodowanej brakiem nowych terenów uzbrojonych pod budowę szkół.

Projekt koncepcyjny drugiego budynku szkoły na Gajowicach wykonywany był trzykrotnie w: 1900 (wersja z wolno stojącym budynkiem mieszkalnym), 1902 i 1903 roku. Prawdopodobnie trudności związane z ustaleniem wielkości i programu użytkowego szkoły dla tej rozwijającej się dopiero dzielnicy spowodowały to, że komisja budowlana Rady Miejskiej zaopinio-

wała pozytywnie dopiero trzecią wersję projektu w kwietniu 1904 roku. Poszczególne projekty różniły się formą rzutu i programem użytkowym, ale przewidywały podobne ukształtowanie elewacji w stylu neogotyku ceglanego. Już w 1902 roku wykonano na terenie budowy prace przygotowawcze. Budynek dla 40 klas z salą rysunkową, gimnastyczną, łaźnią, pracowniami do zajęć z gospodarstwa domowego i prac ręcznych oraz mieszkaniami służbowymi zbudowano kosztem około 660 000 marek. Uszkodzony w 1945 roku (dach, szczyty). Po odbudowie w końcu lat pięćdziesiątych pozbawiony bogatych dekoracji szczytów.

Opis:

Budynki szkół na Gajowicach otrzymały formy charakterystyczne dla drugiej fazy budowy wrocławskich szkół projektowanych przez Plüddemanna od 2. połowy lat 90-tych XIX wieku. Nastąpiło wówczas zgeometryzowanie i uproszczenie gotyckiego detalu, zastąpienie dekoracji z kolorowej, glazurowanej cegły większymi płaszczyznami jasnego tynku oraz zastosowanie wysokich, krytych dachówką dachów. Wysoka wieża zegarowa budynku szkoły przy ulicy Jemiołowej, dostawiona do ryzalitu środkowego, akcentuje główne wejście do budynku, burzy symetrię fasady i stanowi dominantę całej bryły. Niewielkie nadwieszenie w jej górnej części naśladuje średniowieczne machikuły.

Ukształtowaną malowniczo bryłę budynku szkoły przy ulicy Kruczej urozmaicono różnej wysokości dachami, licznymi ażurowymi szczytami ozdobionymi jasnymi blendami, pozornym wykuszem, wieżyczką szybu wentylacyjnego. Elewacje gładkie, dekorowane jedynie drobnymi tynkowanymi płycinami podokiennymi. Szczególny nacisk położono na dekorację zwieńczenia budynku. Na elewacji frontowej wykonano w technice sgraffita zegar słoneczny. Detal architektoniczny utrzymany w charakterze pierwszego budynku zespołu. Wykonanie więźby dachowej z nitowanej stali umożliwiło przeszklenie części dachu i umieszczenie na poddaszu sali gimnastycznej.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. I-4 a, b, c; I-9:

1. Projekty budynku I szkoły i hali gimnastycznej (I etap budowy):
– projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, K. Klimm, 29.09.1897
– projekt koncepcyjny II hali gimnastycznej – R. Plüddemann, K. Klimm, listopad 1897

- projekt techniczny – R. Plüddemann, 31.03.1898 (pozwolenie na budowę 28.06.1898)
- aneks do projektu – H. Froböse, 3.08.1899 (pozwolenie na budowę 22.08.1899)
- rysunki powykonawcze – grudzień 1900
- 2. Projekty budynku II szkoły (II etap budowy):
- szkice – II – 1.02.1902, III – luty 1902
- projekt koncepcyjny I – R. Plüddemann, K. Klimm, 13.03.1900 (projekt z domem rektora – 25.10.1900 – styczeń 1901)
- projekt koncepcyjny II – R. Plüddemann, H. Froböse, wrzesień 1902
- projekt wstępny III (zrealizowany) – R. Plüddemann, (?), 9.01.1903
- projekt koncepcyjny III – R. Plüddemann, 15.08.1903
- aneks do projektu technicznego – H. Froböse, 28.04.1906 (pozwolenie na budowę maj 1906)
- rysunki powykonawcze (projekty instalacji) – H. Froböse, 10.06.1907, 1.03.1908, 10.03.1909
- APAW – sygn. 18244–18265, 18335 (k.128–129), 25603
- OZGBU – sygn. 1137–1154
- Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...*, fot. XLII.
- Breslauer Schulbauten...*, Bd. II.
- BZ (notki w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 187, 16.03.1897; Nr. 96, 8.02.1904; Nr. 124, 19.02.1904; Nr. 160, 4.03.1904; Nr. 280, 22.04.04; *Breslaus Steuerfragen*, Nr. 193, 18.03.1897; Nr. 280, 23.04.1897.
- BGB, III/1904, s. 86–87, 256; IV/1905, s. 756; V/1906, s. 67, 285, 712.
- SH, II/1900, s. 550; IV/1902, s. 109.

Bibliografia:

I. Bińkowska, *Wrocław. Fotografie z przełomu XIX i XX wieku*, Wrocław 1993, s. 34, fot. 47.

18. ZESPÓŁ SZKÓŁ LUDOWYCH IM. JOHANN A HEINRICH A PESTALOZZIEGO „AM WASCHTEICH”

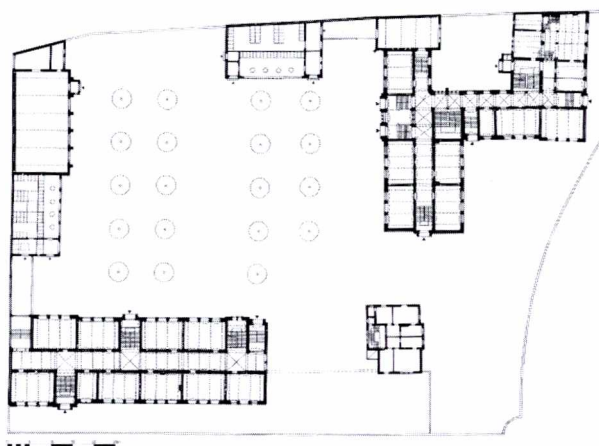
Adres: ul. Nowowiejska 78–80 (Michaelisstraße 72–80)

Współczesna funkcja: Szkoła Podstawowa nr 1 im. Marii Dąbrowskiej, Przedszkole nr 109

Ilustracje: 70, 74, 75, 147, 153, 161

Czas powstania: 1898–1900 (I etap budowy)
1902–1904 (II etap budowy)

Autorzy projektu: R. Plüddemann(?), H. Froböse(?) (I etap budowy)
R. Plüddemann, H. Froböse (II etap budowy)

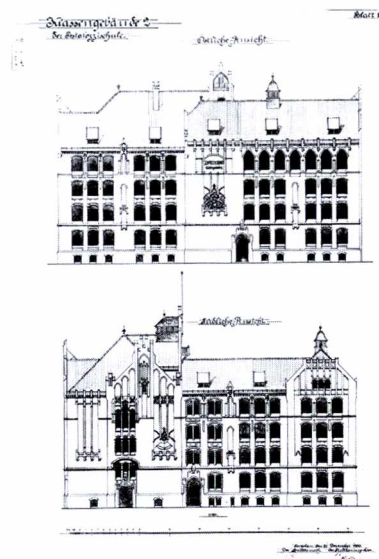

Historia:

Szkoła zaprojektowana jako wzorcowa została oddana do użytku 18.04.1900 r. Wysokie koszty budowy i najbogatsza dekoracja elewacji, jaką dotychczas zastosowano w budynku szkoły ludowej we Wrocławiu, wiązały się z nadaniem jej imienia Johanna Heinricha Pestalozziego. (Z powodu skomplikowanych prac murarskich nastąpiło przekroczenie przewidywanego budżetu budowy.) Obok budynku szkoły stanęła hala gimnastyczna połączona z ubikacjami, a także pierwszy we Wrocławiu wolno stojący dom mieszkalny dla nauczycieli i rektora szkoły. Na parterze gmachu szkoły urządzono bibliotekę ludową, a w piwnicy domu mieszkalnego – kuchnię ludową dla przedmieścia Piaskowego. W 1903 roku minister kultury przeznaczył środki finansowe na dekorację ścian, która miała służyć jako przykład dla innych szkół wrocławskich. Z powodu braku zachowanych projektów pierwszego budynku szkoły utrudnione jest ustalenie ich autorstwa.

Po ukończeniu drugiego budynku zespołu w 1904 roku przeznaczono go dla dziewcząt, a starszy dla chłopców. Był to pierw-

161. Wrocław, ul. Nowowiejska 78. Projekt budynku II Szkoły Ludowej im. Pestalozziego. Elewacje wschodnia i południowa, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, Hermann Froböse, 1900

szy budynek szkoły ludowej we Wrocławiu, w którym zaprojektowano gabinet lekarski. Znalazły się tu również pracownie do zajęć z gospodarstwa domowego, w parterowej dobudówce urządzono salę zabaw dla dzieci, a w piwnicy łaźnię. Oba gmachy otrzymały obszerne sale do zajęć z rysunku (aule). W czasie działań wojennych w 1945 roku zostało zburzone całe południowe skrzydło drugiego budynku, które nie zostało później odbudowane. Ucierpiała także wieżyczka wznosząca się ponad kalenicą dachu oraz elewacja północna, którą odtworzono w uproszczonych formach. Nie istnieje też budynek ubikacji.

Opis:

Architektura zespołu szkół malownicza, o niezwykle bogatych, wybujałych, swobodnie interpretowanych w duchu secesji formach neogotyckich. Ceglane płaszczyzny ścian zostały rozrzeźbione jasnymi blendami w górnej partii brył (na wieży zegarowej i szczytach) oraz płycinami umieszczonymi pod i między oknami. Efekt malowniczości podkreślały też sterczyny umieszczone na zwieńczeniu szczytów, potężnej wieży narożnej oraz na mocnym gzymsie koronującym. Na ozdobnym portalu elewacji frontowej pierwszego budynku szkoły (od strony ulicy Nowowiejskiej) ustawiono kamienne popiersie Pestalozziego. Flankujące portal ceglane skarpy zostały spięte nad nim kamiennym łukiem odcinkowym (podstawą płytkiego wykusza), na którym umieszczono secesyjny ornament roślinny i napis „Pestalozzische Schule”. Budynek zespołu należy do najlepszych na terenie Wrocławia przykładów stylu neogotyku ceglano-geometrycznego. Architektura hali gimnastycznej i domu mieszkalnego skromniejsza, utrzymana w charakterze architektury całego zespołu. Naczółkowe dachy domu mieszkalnego ozdobiono przy kalenicy geometrycznym fryzem, a na krawędzi okapu profilowanymi, drewnianymi listwami. Nawiązują one do form architektury wiejskiej.

Źródła:

1. Projekty budynku I szkoły, hali gimnastycznej i domu rektora (I etap budowy) w ABmW, sygn. I-6a:
 - rysunki powykonawcze (rysunki instalacji) – R. Plüddemann, H. Froböse, 31.08.1900, 18.12.1900, 30.12.1900
2. Projekty budynku II szkoły (II etap budowy) w ABmW, sygn. I-6b:
 - projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, H. Froböse, 31.12.1900

– projekt techniczny – H. Froböse, 17.03.1902 (pozwolenie na budowę 5.04.1902, 12.04.1902)

– aneks do projektu technicznego – H. Froböse, 23.04.1903 (pozwolenie na budowę 7.05.1903, 14.05.1903)

APAW – sygn. 18312–18320, 18335–18342, 25657–25658, 18335 (k. 130)

OZGBU – sygn. 1216, 1149, 1219, 1221–1222, 1225

Bericht über die gesamten Volksschulen der Stadt Breslau für das Schuljahr 1908/1909. [...], s. 2.

Breslauer Schulbauten..., Bd. II.

[...] Schiller, *Kunsterziehung und künstlerischer Wandschmuck für die Schulen*, BGB, II/1903, s. 356–364.

BZ (notka w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 427, 22.06.1897.

SZ (notka w dziale *Schlesien*), Nr. 243, 6.04.1900.

BGB, I/1902, s. 130; II/1903, s. 356–364, 1040.

SH, IV/1902, s. 51, 311.

Bibliografia:

P. Habel, *Forschungs- Unterrichts-...*, s. 77–84.

J.L. Dobesz, *Wymuszona reinkarnacja*, Informator, 1992, nr 10, s. 23.

I. Bińkowska, *op.cit.*, s. 36, fot. 46.

G. Scheuermann, *op.cit.*, Bd. II, s. 1223.

Atlas architektury Wrocławia, t. 1. *Budowle sakralne. Świeckie budowle publiczne*, red. Jan Harasimowicz, Wrocław 1997, s. 171, fot. 210.

19. GIMNAZJUM ŚW. ELŻBIETY

(GYMNASIUM ZU ST. ELISABET)

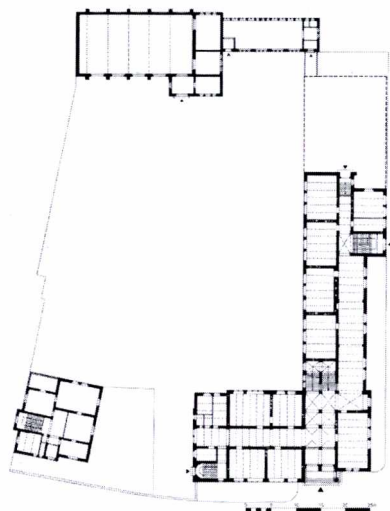
Adres: ul. Jana Władysława Dawida 1–3 (Arletiusstraße 1–3)

Współczesna funkcja: Instytut Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu Wrocławskiego

Ilustracje: 71, 72, 122

Czas powstania: 1901–1903

Autorzy projektu: **K. Klimm** (projekt)
R. Plüddemann (idea projektu, współpraca)
J. Nathansohn (kierownictwo budowy, projekt rozbudowy)

Historia:

Gimnazjum św. Elżbiety było pierwszym wrocławskim gimnazjum. Założone w 1293 roku jako szkoła miejska, status gimnazjum otrzymało 29.01.1562 roku. Poprzednią siedzibą szkoły był budynek przy kościele św. Elżbiety (an der Elisabethkirche 3/5), przekształcony później na siedzibę policji budowlanej. Otwarcie nowego gmachu gimnazjum u zbiegu ulic Dawida i Joannitów, zbudowanego kosztem 592 000 marek, odbyło się 16 listopada 1903 roku. W czasie tej uroczystości Richard Plüddemann otrzymał zaszczytny tytuł Królewskiego Tajnego Radcy Budowlanego, a Karl Klimm Order Korony IV klasy. W 1913 roku budynek gimnazjum został rozszerzony w kierunku południowym według projektu inspektora Nathansohna.

Opis:

Salve lux post tenebras to motyw przewodni dla całej budowli, dlatego miała ona spełniać najwyższe wymagania oświetlenia pomieszczeń, ich przewietrzania i funkcjonalności. Wystarczająco

jące środki na ten cel przeznaczyła Rada Miejska. Nowy budynek otrzymał 19 izb lekcyjnych, pokój do fizyki, chemii, obok pomieszczenia pomocnicze, bibliotekę, salę do nauki rysunku, salę do nauki śpiewu i aulę. Na parterze znalazły się: pokój dyrektora, pokój dla nauczycieli, pokój w którym odbywały się odwiedziny rodziców. Obok gmachu szkoły zbudowano halę gimnastyczną z ubikacjami, dom mieszkalny dyrektora i woźnego, założono podwórze o wymiarach 50 × 60 m i ogród.

Zastosowany do wystroju elewacji budynku gimnazjum materiał – kremowobiała cegła i piaskowiec, został narzucony architekturze całego zespołu szkół przy ulicach Dawida i Joannitów. Średniowieczna, malownicza bryła gmachu, zdobiona szczytami, narożną wieżą i wysokimi dachami o zróżnicowanej formie, otrzymała bogaty, rzeźbiony w piaskowcu renesansowy ornament, między innymi arabeskowy, stylizowany w duchu secesji (bogate fryzy u podstawy szczytów). Architekci nawiązali w ten sposób do historii gimnazjum sięgającej epoki renesansu. Detal elewacji symbolizował różne dziedziny sztuki oraz przedstawiał motywy związane z symboliką miasta. Trójkątne szczyty ozdobiono na narożach i zwieńczeniu potężnymi kwiatonami-szyszkami. Herb miasta na zakończeniu głównego szczytu został zwieńczony trójkątnym, renesansowym frontonem. Naroże balkonu nad portalem głównego wejścia miała zdobić rzeźba Świętej Elżbiety. Prace kamieniarskie w budynku szkoły wykonał Carl Schilling z Berlina – królewski dostawca dworu. Na uwagę zasługują starannie opracowane wnętrza korytarzy i auli szkoły. Konstrukcja sklepień korytarzy opiera się na ciężkich, kamiennych, romanizujących kolumnach z kielichowymi kapitelami zdobionymi stylizowaną roślinnością, motywami liści dębu i winorośli. Aula otrzymała bogaty, secesyjny wystrój malarski i snycerski. Budynek gimnazjum był jednym z najbardziej okazałych i najpiękniejszych gmachów szkół zbudowanych przy udziale Plüddemanna.

Źródła:

Projekty budynków szkoły, hali gimnastycznej i ubikacji oraz domu rektora w ABmW, sygn. I-4a, b:

- szkice – R. Plüddemann, K. Klimm, 10.05.1897
- projekt wstępny hali gimnastycznej – R. Plüddemann, K. Klimm, 12.02.1898

- projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, K. Klimm, 11.10.1898, luty 1899
- aneks – projekt elewacji zach. II – J. Nathansohn, 31.01.1900
- projekt techniczny – R. Plüddemann, J. Nathansohn, 16.02.1901 (pozwolenie na budowę – marzec 1901)
- rysunki do przedmiarów – 1901
- projekt ogrodzenia – J. Nathansohn, 12.02.1902
- rysunki powykonawcze – J. Nathansohn, listopad 1904
- APAW – sygn. 16607–16608, 16655–16673
- OZGBU – sygn. 1282–1288

Karl Schobel, *Das Schulgebäude zu St. Elisabet in Breslau und seine Geschichte*, w: *Beiträge zur Geschichte des Gymnasiums zu St. Elisabet. Festschrift zur Einweihung des neuen Schulgebäudes*, Breslau 1903.

Einweihung des neuen St. Elisabet-Gymnasiums, BGA, Nr. 318, 17.11.1903.

Provinzial-Zeitung. Die Einweihung des neuen Elisabet-Gymnasiums, BZ, Nr. 807, 16.11.1903.

Einweihung des neuen Elisabetans, SZ, Nr. 807, 16.11.1903.

Lokales. Breslau, 16. Nov. Die Einweihung des neuen Elisabetans, SZ, Nr. 808, 17.11.1903.

Schlesien. Der Kommers der Elisabetaner, SZ, Nr. 810, 17.11.1903.

Lokales. Breslau, 1. Februar. Geheimer Baurat Plüddemann, SZ, Nr. 79, 2.02.1910.

Geheimrat Plüddemann, Schlesische Heimatblätter, III/1909–1910, s. 300.

Gymnasium zu St. Elisabet. Breslau, Festschrift zu Feier des dreihundertfünfzigjährigen Bestehens, Breslau 1912.

BZ (notki w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 916, 31.12.1896; Nr. 400, 11.06.1897; Nr. 702, 6.10.1902; Nr. 298, 29.04.1904.

BGB, I/1902, Nr. 10, s. 130, 8.12.1901.

SH, I/1899, s. 211; II/1900, s. 308; IV/1902, s. 311, s. 454.

Bibliografia:

Emil Fuchs, *Das städtische evangelische Gymnasium zu St. Elisabet in Breslau 1293–1945*, Enger 1967.

G. Scheuermann, *op.cit.*, s. 41, 264.

Atlas architektury Wrocławia..., s. 165, fot. 202 a, b.

20. ZESPÓŁ SZKÓŁ LUDOWYCH

Adres: ul. Jana Władysława Dawida 5–11 (Arletiusstraße 5–11)

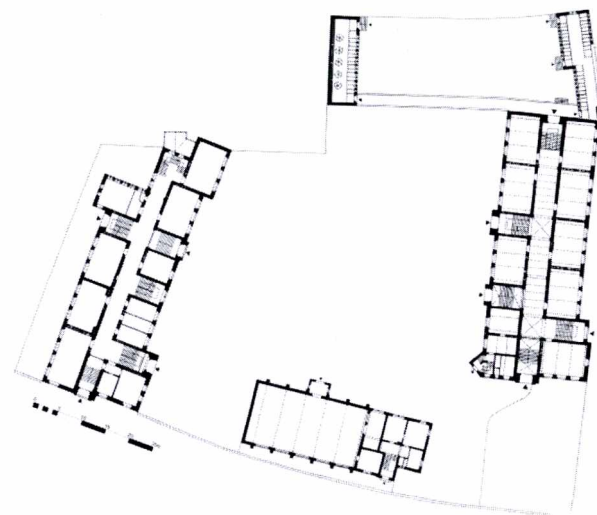
Współczesna funkcja: Zespół Szkół Zawodowych nr 5,
Zespół Szkół Kolejowych

Ilustracje: 113

Czas powstania: 1901–1903 (I etap budowy)

1907–1909 (II etap budowy)

Autorzy projektu: R. Plüddemann, K. Klimm

Historia:

Budynki szkoły ludowej i hali gimnastycznej z częścią mieszkalną zostały wzniesione równocześnie z zespołem budynków gimnazjum św. Elżbiety na wspólnej działce usytuowanej u zbiegu ulic Joannitów i Dawida. Rozbudowa zespołu szkół w kierunku zachodnim o drugi gmach szkoły ludowej nastąpiła za zgodą Rady Miejskiej po czterech latach od ukończenia pierwszego etapu budowy.

Opis:

Elewacje pierwszego budynku szkoły zaprojektowane w 1898 roku w stylu neogotyckim (z ażurowymi szczytami ryzalitów, otworami okiennymi zamkniętymi łukiem odcinkowym, osiami okiennymi podkreślonymi wnękami na przestrzeni I i II piętra) zostały w 1899 roku w znacznym stopniu uproszczone. Wynikało to prawdopodobnie z decyzji nadania całemu zespołowi wraz z budynkiem gimnazjum jednolitego wystroju architekto-

nicznego z kremowobiałej cegły licówki i zastąpienia profilowanych wyrobów ceramicznych droższymi elementami z piaskowca. Nowy materiał narzucił konieczność uproszczenia detalu architektonicznego. Zastosowano trójkątną formę szczytów o poziomo odgiętych narożach i proste nadproża otworów okiennych z łukiem odciążającym. Zamiast gzymsów działowych wykonano w licu ścian pasy z piaskowca. Średniowieczny detal został tu zredukowany do sporadycznie występującego łuku ostrego i łuku w formie trójliscia, trójkątnych wimperg portali, potężnych kamiennych kroksztynów i przypór wzmacniających ścianę hali gimnastycznej. Szyszki na zwieńczeniu szczytów i forma pełnego łuku nadproży okien nawiązywały w swej prostej formie do renesansowego detalu sąsiedniego budynku Gimnazjum św. Elżbiety.

Oba budynki szkół ludowych przy ulicy Dawida różnią się nieznacznie ukształtowaniem rzutu i bryły. Identyczne są natomiast materiały i zastosowane formy architektoniczne. We wnętrzu użyto zamiast cegły proste elementy z piaskowca, takie jak: konsole, fragmenty obramień otworów drzwiowych. Gmachy szkół otrzymały wysokie dachy z czerwonej dachówki. Po raz pierwszy w architekturze powstającej pod kierunkiem Plüddemanna widać tak zdecydowane uproszczenie form historycznych.

Źródła:

1. Projekty budynków szkoły I, hali gimnastycznej i ubikacji (I etap budowy) w ABmW, sygn. I-4, I-4a, b, c:
 - szkic – R. Plüddemann, K. Klimm, 10.05.1897
 - projekt koncepcyjny I szkoły – R. Plüddemann(?), K. Klimm, 30.07.1898
 - projekt koncepcyjny II – R. Plüddemann, K. Klimm, 30.11.1899 (budynek szkoły), 1.12.1899 (ubikacje), 30.12.99 (hala)
 - projekt techniczny – J. Nathansohn, sierpień 1900, 16.08.1901 (pozwolenie na budowę 4.10.1900, 21.09.1900)
2. Projekty budynku II szkoły (II etap budowy) w ABmW, sygn. I-4, I-4a, c:
 - szkic – R. Plüddemann, K. Klimm, 4.05.1905
 - projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, K. Klimm, 31.05.1906
 - projekt techniczny – H. Froböse, 30.06.1907 (pozwolenie na budowę listopad 1907)
 - rysunki do przedmiarów – sierpień 1907, czerwiec 1909

- projekty instalacji – czerwiec–wrzesień 1909
- rysunki powykonawcze – H. Froböse, czerwiec – 13.10.1909
- APAW – sygn. 16726–16734, 18231–18233, 25644, 25677
- OZGBU – sygn. 1227–1228, 1277–1279, 1281
- Bericht über... für das Schuljahr 1909/1910...*, s. 2.
- Breslau Magistrat. Bau einer zweiten Volksschule auf den Teichäckern*, OBZ, III/1905, s. 717, 30.09.05.
- BGB, I/1902, s. 48; IV/1905, s. 640; V/1906, s. 718; VI/1907, s. 692, 693, 758, 793, 871.
- SH, I/1899, s. 170; II/1900, s. 156; IV/1902, s. 454; VII/1905, s. 309; IX/1907, s. 53, 515; XI/1909, s. 140.

21. SZKOŁA RZEMIOSŁA BUDOWLANEGO I WYŻSZA SZKOŁA BUDOWY MASZYN

Adres: ul. Bolesława Prusa 53–55 (Lehmdamm 53–55)

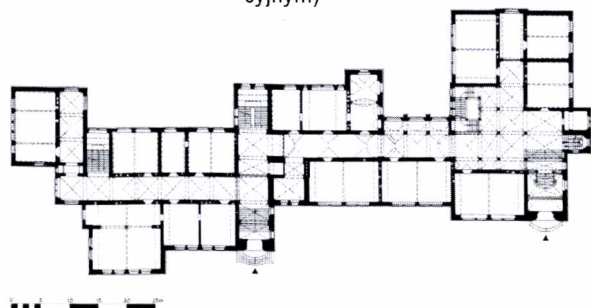
Współczesna funkcja: Wydział Architektury

Politechniki Wrocławskiej, Instytut Metrologii Elektrycznej

Ilustracje: 79, 151, 154

Czas powstania: 1902–1904

Autorzy projektu: K. Klimm (projekt i kierownictwo budowy)
R. Plüddemann (główna idea projektu, współpraca przy projekcie koncepcyjnym)

Historia:

Budynek mieszczący dwie szkoły, rzemiosła budowlanego i budowy maszyn, powstał z inicjatywy doktora Heinricha Fiedlera – dyrektora wrocławskiej Szkoły Przemysłowej (Gewerbeschule) i został sfinansowany ze środków budżetu miasta (1 560 000 ma-

rek). 12 kwietnia 1904 roku odbyła się inauguracja nowych szkół i jednocześnie przekazanie ich skarbowi państwa. Budynek wpisany do Rejestru Zabytków pod nr 557/Wm, 28.12.1995.

Opis:

Budynek szkoły wzniesiono pod hasłem *solidność bez przepychu*. Już w fazie projektu, przed 1900 rokiem, Plüddemann narzucił ideę uczynienia kompleksu szkół ucieleśnieniem *wielkiej pomocy naukowej do budowania*. Przy budowie użyto różnorodne: pokrycie dachów (z dachówki, z papy, cementu drzewnego, miedzi i szkła), konstrukcje muru (tynkowanego z detalem z granitu i piaskowca, z cegły i fachwerku), sklepienia (beczkowe z lunetami i bez lunet, „pruska kapa”, „czeska kapa”, krzyżowe, gwiaździste, żaglowe z cegieł, kamienia, żelbetu), stropy (płaski strop żelbetowy, tynkowany strop belkowy i widoczne belki drewniane), filary (granitowe filary wiązkowe, filary z czerwonego i białego piaskowca z węzłowiem i bez, drewniane i stalowe podpory) i schody (z żelbetu, z granitu, ze stali z dębową wykładziną) oraz materiały wykończeniowe. Zamierzeniem Plüddemanna było uniknięcie w architekturze w miarę możliwości *jakiegokolwiek archaicznego naśladownictwa jakiejkolwiek przeszłej epoki*. Dekoracja rzeźbiarska wykorzystywała motywy związane z państwem, miastem, rzemiosłem oraz przedmiotami wykładowymi. Secesyjne ornamenty miały również znaczenie moralizatorsko-dydaktyczne. Przy dużej różnorodności zastosowanych materiałów i metod konstrukcyjnych udało się zachować jednolitość dzieła o średniowiecznej, malowniczej bryle i secesyjnej dekoracji rzeźbiarskiej elewacji i wnętrza. Obiekt ten należy do najwybitniejszych przykładów wrocławskiej architektury secesyjnej.

Źródła:

Projekty budynku głównego, laboratorium maszynowego, domu mieszkalnego i budynku ubikacji (niezrealizowanego) w ABmW, sygn. I-6a, b:

- szkice – K. Klimm, spr. R. Plüddemann, 6.11.1899 (wcześniejsze szkice z 1897 r. nie zachowały się)
- projekt koncepcyjny – budynek główny – R. Plüddemann, K. Klimm, 30.10.1900; budynek mieszkalny – 18.01.1902
- projekt techniczny – 26.07.1901 (pozwolenie na budowę 19.11.1901)

APAW – sygn. 18815

OZGBU – sygn. 1167–1170, 1172

P. Habel, *Führer...*, s. 24.

P. Habel, *Neuer Führer durch Breslau*, Breslau 1905, s. 22, 117.

H. Markgraf, *op.cit.*, s. 87.

P. Habel, *Forschungs-, Unterrichts...*, s. 82.

Baugewerkschule in Breslau, Schweizerische Bauzeitung, XLIII/1904, s. 196.

[...] Hirsch, *Baugewerkschulbauten*, DB, XL/1906, s. 264–265.

R. Plüddemann, *Baugewerkschulbauten*, DB, XL/1906, s. 367.

Tote. Magistratsoberbaurat Karl Klimm, DB, LVIII/1924, s. 176.

Breslauer Streifzug (Die neue Baugewerk- und Maschinenbauschule), BZ, Nr. 250, 10.04.1904; Nr. 255, 12.04.1904.

Zur Einweihung der kgl. Baugewerk- und Maschinenbauschule, BZ, Nr. 256, 13.04.1904.

Lokale Nachrichten, BZ, Nr. 259, 14.04.1904.

BZ (notki w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 24, 21.01.1897.

BGB, III/1904, s. 58, 695; IV/1905, s. 102.

Bibliografia:

Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler, red. Ulrich Thieme, Felix Becker, Bd. XX, Leipzig 1969, s. 499.

Ernest Niemczyk, *Nowa forma w architekturze Wrocławia pierwszego trzydziestolecia XX w.*, w: *Z dziejów sztuki śląskiej*, red. Zygmunt Świechowski, Warszawa 1978, s. 419–467.

Zygmunt Antkowiak, *Wrocław od A do Z*, Wrocław 1991, s. 258.

Breslau von A bis Z, red. Fritz Marx, Recklinghausen [...], s. 18.

J.L. Dobesz, *Wrocław. Czas...*, fot. 95.

Maciej Łagiewski, *Herb Wrocławia w architekturze miasta*, Wrocław 1992, s. 70, 72.

I. Bińkowska, *op.cit.*, s. 36, fot. 45.

G. Scheuermann, *op.cit.*, s. 70.

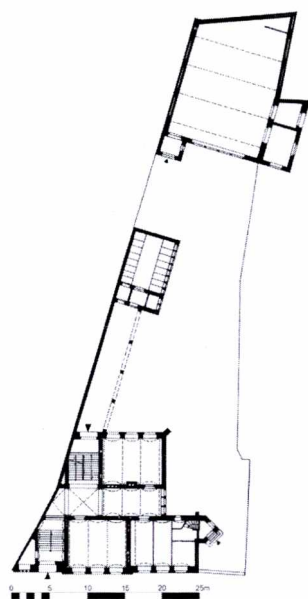
Atlas architektury Wrocławia..., s. 162, fot. 200.

22. EWANGELICKA SZKOŁA ŚREDNIA DLA DZIEWCZĄT NR IV „KATHARINENSCHULE”

Adres: ul. Juliana Ursyna Niemcewicza 2 (Rosenstraße 2, Matthiasstraße 70)

Współczesna funkcja: Dzielnicowy Zespół Ekonomiczno-Administracyjny Szkół Wrocław-Śródmieście

Ilustracje: 90, 91
Czas powstania: 1898–1901 (budynek szkoły)
 1899 (hala gimnastyczna)
Autorzy projektu: R. Plüddemann, K. Klimm,
 H. Froböse (współpraca)

Historia:

Szkoła zbudowana na posesji zakupionej za 16 000 marek od Friedricha Lange. Budowa szkoły dała administracji budowlanej możliwość regulacji linii zabudowy ulicy Niemcewicza. Na polecenie Rady Miejskiej zostały wykonane dodatkowe dwie wersje projektu koncepcyjnego, mające na celu ograniczenie kosztów budowy szkoły – II projekt z mniejszymi izbami lekcyjnymi (z 19.04.1899) i III projekt budynku z płaskim, pokrytym cementem drzewnym dachem (z 22.04.1899). Ostatecznie zrealizowano pierwszą, najbardziej kosztowną wersję projektu (koszt budowy 172 000 marek).

Opis:

Budynek wzniesiony z czerwonej cegły, zdobiony drobnymi, jasnymi, tynkowanymi płycinami podokiennymi oraz blendami w obrębie szczytów wieńczących ryzality. Na parterze elewacji wykonano delikatne pasy z cegły glazurowanej, naśladujące boniowanie. Wysoki, dwuspadowy, kryty dachówką dach otrzy-

mał przy kalenicy geometryczny fryz. Obok tych gotyckich elementów, wokół trójkątnego łuku głównego portalu, został wykonany w technice sgrafitta delikatny, secesyjny, kwiatowy fryz.

Wnętrze budynku hali gimnastycznej, położonego w głębi działki, oświetlone dzięki niemal całkowitemu przeszkleniu ściany szczytowej o drewnianej konstrukcji szkieletowej.

Źródła:

Projekty budynków szkoły, hali gimnastycznej i ubikacji w ABmW, sygn. I-2b:

– szkice – R. Plüddemann, K. Klimm, 17.01.1898, 28.01.1898, 17.02.1898

– projekt koncepcyjny I – R. Plüddemann, H. Froböse, 26.09.1898, 30.11.1898, 2.03.1899

– projekt koncepcyjny II – R. Plüddemann, H. Froböse, 19.04.1899

– projekt koncepcyjny III – R. Plüddemann, H. Froböse, 22.04.1899

– rysunki powykonawcze – sierpień 1901

APAW – sygn. 18290–18292

OZGBU – sygn. 1210–1213

Breslauer Schulbauten..., Bd. II.

BZ (notka w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 612, 1.09.1902.

Bibliografia:

G. Scheuermann, *op.cit.*, s. 763.

23. ZESPÓŁ SZKÓŁ LUDOWYCH

Adres: ul. Kleczkowska 2a, Zdzisława Dębickiego 1 (Kletschkauerstraße 2a), ul. Trzebnicka 42 (Kletschkauerstraße 42)

Współczesna funkcja: Szkoła Podstawowa nr 74,
 Kolegium Nauczycielskie Języka Polskiego,
 Policealne Studium Administracji

Ilustracje: 73, 162

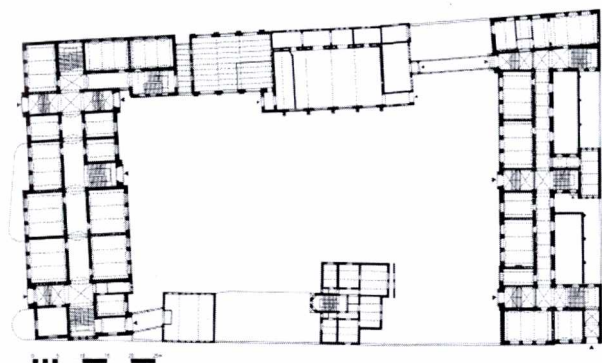
Czas powstania: 1900–1902 (I etap budowy)

1905–1908 (II etap budowy)

Autorzy projektu: R. Plüddemann, K. Klimm (I etap budowy)

R. Plüddemann, C. Cabanis (II etap budowy)

162. Wrocław, ul. Trzebnicka 42. Projekt budynku II zespołu szkół ludowych. Elewacje, skala 1:200, arch. Richard Plüddemann, Charlot Cabanis, 1902

Historia:

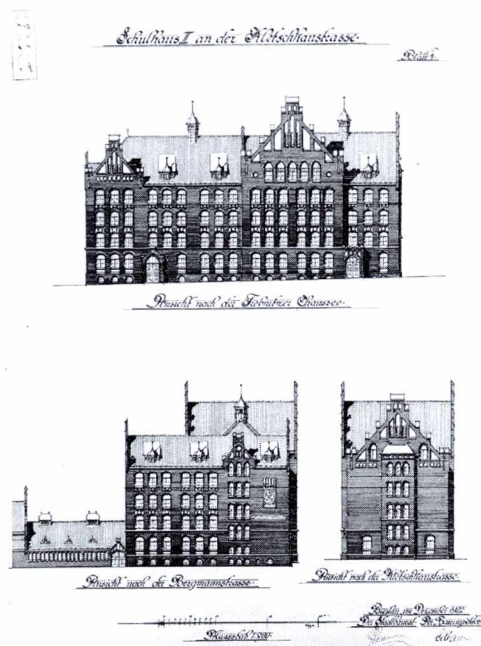
Zespół budynków szkoły, hali gimnastycznej z przybudówką ubikacji oraz wolno stojącego domu mieszkalnego, oddany do użytku 1.04.1902 roku, powstał między ulicami Kleczkowską, Trzebnicką i Dębickiego w pierwszym etapie budowy większego kompleksu szkolnego. W czasie jego rozbudowy w latach 1905–1908 przebudowano wejście do hali gimnastycznej. Po wzniesieniu drugiego gmachu szkoły w 1908 roku, w pierwszym umieszczono jedynie klasy dla chłopców. Prawdopodobnie w 1945 roku zburzono budynek mieszkalny ozdobiony malowniczą, ośmioboczną wieżyczką. Hala gimnastyczna, współcześnie przebudowana, została otynkowana i pozbawiona wysokiego dachu.

Drugi budynek zespołu szkół na przedmieściu Odrzańskim powstał od strony ulicy Trzebnickiej, w miejscu dawnych rogatek miejskich, na styku z istniejącą halą gimnastyczną pierwszej szkoły.

Opis:

Pierwszy gmach szkoły został zbudowany w stylu neogotyku ceglanego o uproszczonych formach. Boczne ryzality zwieńczone szczytami sterczynowymi ozdobionymi ostrołukowymi blendami. Okna II i III kondygnacji, podobnie jak na elewacjach szkół przy ulicach Skargi i Jemiołowej, połączono wspólnymi wnękami, podkreślając w ten sposób kierunek pionowy na elewacji. Program funkcjonalny budynku został wzbogacony w stosunku do wcześniej zbudowanych szkół o usytuowane na parterze dwie pracownie prac ręcznych i kuchnię szkolną do zajęć z gospodarstwa domowego.

Drugi budynek zespołu wzniesiony również w stylu neogotykiem o zgeometryzowanych formach (szerokie, trójkątne szczy-

ty zdobione jasnymi blendami i prostokątnymi sterczynami; ostrołukowe, tynkowane wnętrza okienne; geometryczny fryz z cegły i jasnego tynku u podstawy szczytów; blanki nad portalami). Geometryczne ornamenty fryzów i płycin były też charakterystyczne dla projektu szkoły przy ulicy Świętokrzyskiej, wykonanego przy udziale inspektora budowlanego Cabanisa. Wyjątkowo przestronne i jasne wnętrza szkoły zostały wykończone tradycyjnie. Pasy gurtowe sklepień, lizeny, naroża, obramienia otworów drzwiowych wykonano z cegły, ściany ozdobiono malowanymi wielobarwnymi geometrycznymi fryzami. Salę gimnastyczną usytuowano na I piętrze dwukondygnacyjnej przybudówki, nad pomieszczeniami sanitarnymi.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. I-15a, b:

1. Projekty budynku I szkoły, hali gimnastycznej i domu rektora (I etap budowy):

– szkice – R. Plüddemann, K. Klimm, 19.01.1899, 20.02.1899, 8.03.1899

– projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, K. Klimm, 31.10.1899, 1.11.1899

– rysunki powykonawcze – 28.07.1902

2. Projekty budynku II szkoły, hali gimnastycznej i ubikacji (II etap budowy):

– szkice – R. Plüddemann, K. Klimm, 19.01.1899, 8.03.1899; R. Plüddemann, C. Cabanis, grudzień 1902

– projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, C. Cabanis, czerwiec 1904

– projekt techniczny – kwiecień 1905 (nie zachował się)

– projekty instalacji – 17.01.1908

– rysunki powykonawcze – J. Nathansohn, C. Cabanis, 3.07.1908

APAW – sygn. 18724–18734, 25643

OZGBU – sygn. 1185–1187, 1190–1193, 1186–1188

Bericht über... für das Schuljahr 1908/1909..., s. 2.

BZ (notka w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 240, 7.04.1902.

BGB, II/1903, s. 518-519; IV/1905, s. 86, 216; V/1906, s. 51, 785; VI/1907, s. 516, 116, 249, 545, 819.

SH, I/1899, s. 139; II/1900, s. 156, 605; VII/1905, s. 130, 309; IX/1907, s. 53.

24. ZESPÓŁ SZKÓŁ LUDOWYCH

Adres: ul. Młodych Techników 58 (Leuthenstraße 58-62)

Współczesna funkcja: Zespół Szkół Mechaniczno-Elektrycznych

Ilustracje: 82, 88, 89, 163

Czas powstania: 1900-1902 (I etap budowy)

1905-1908 (II etap budowy – budynek szkoły)

1906-1907 (II etap budowy – hala gimnastyczna)

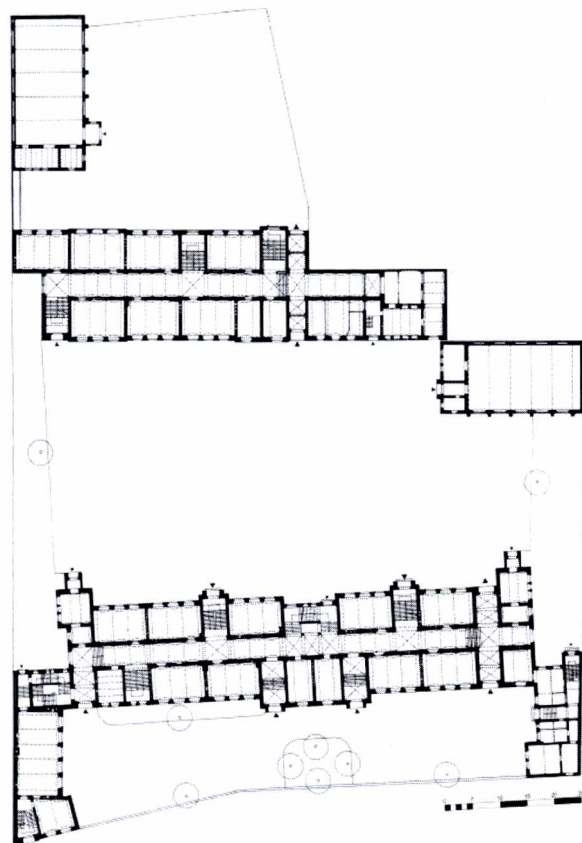
Autorzy projektu: R. Plüddemann, K. Klimm (I etap budowy)

R. Plüddemann, K. Klimm, H. Froböse (II etap budowy)

Historia:

Pierwszy z zespołu szkół budynek z 32 izbami lekcyjnymi powstał w głębi posesji, drugi (49-izbowy) w oddaleniu około 20 metrów od ulicy Młodych Techników, z dziedzińcem „honorowym” ograniczonym bocznymi skrzydłami (mieszkalnym i gospodarczym). Teren położony między ulicami Młodych Techników i Litomską został zabudowany w latach 1902-1909 także innymi budowlami komunalnymi – nieistniejącej dziś komendy straży pożarnej (1902-1904) i szkoły średniej dla chłopców (1907-1909), projektowanymi również przy współudziale Plüddemanna.

Drugi gmach szkoły był największym i najdroższym budynkiem szkoły ludowej, jaki wzniesiono we Wrocławiu. Koszty budowy, na skutek rozszerzenia programu użytkowego, wzrosły o ponad 50% w stosunku do wstępnego kosztorysu i wyniosły 801 600 marek. Richard Plüddemann w czasie konsultowania projektu przez komisję budowlaną Rady Miejskiej spotkał się z zarzutami *zbytecznej elegancji i zbytku pomocniczych pomieszczeń*. Radny Biller podkreślił, że *drożyzna naszych szkół działa denerwująco na szeroki krąg naszego mieszczaństwa*. Skarżono się również na przesadną wielkość budynku. Plüddemann

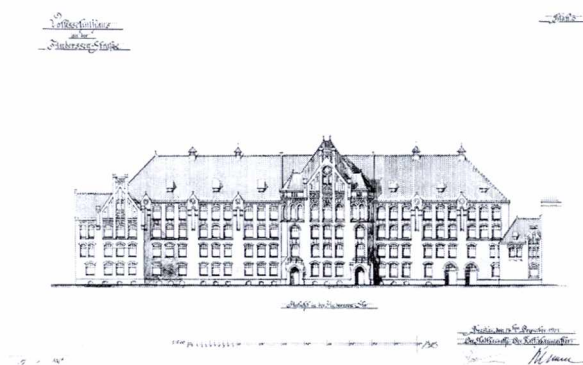
uważał natomiast, że większe szkoły mają więcej zalet z technicznego i ekonomicznego punktu widzenia.

W 1945 roku oba budynki zostały poważnie uszkodzone. Pierwszy budynek zespołu szkół ludowych odbudowano w latach sześćdziesiątych. Wymieniono wówczas zniszczone stropy, stolarkę okienną, nie odtworzono natomiast wysokiego dachu, pierwotnego wystroju wnętrza, a elewacje zostały otynkowane. Rozebrany został przedsionek hali gimnastycznej, jednocześnie powstał parterowy łącznik między szkołą i halą. Podczas działań wojennych uległy zniszczeniu szczyty drugiego budynku, których nigdy nie odbudowano i dachy. Zburzona została również hala gimnastyczna.

Opis:

Budynki zespołu wzniesione z czerwonej cegły, o uproszczonych formach neogotyckich (sterczyny, ostrołukowe portale,

163. Wrocław, ul. Młodych Techników 58. Projekt budynku II zespołu szkół ludowych. Elewacja frontowa, skala 1:200, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1901

motyw blank), dekorowane jasnymi blendami w obrębie szczytów i wnęk okiennych. Na elewacjach pierwszego budynku, podobnie jak w projekcie szkoły przy ulicy Kleczkowskiej, połączone zostały okna I i II piętra pionowymi wnękami. (Oba projekty koncepcyjne powstały równocześnie, stąd pewne podobieństwa w wystroju architektonicznym elewacji.) Bryła urozmaicona niskimi, trójkątnymi szczytami oraz blankami wieńczącymi tylną elewację. Hala gimnastyczna otynkowana za wyjątkiem licowanych czerwoną cegłą przypór i opasek okiennych. W projekcie tej szkoły powrócono do idei budowy pomieszczeń sanitarnych we wnętrzu głównego budynku. Umieszczono je na każdym piętrze, w oddzielnym skrzydle wentylowanym przez otwarty świetlik.

Symetrię bryły drugiego gmachu, zaakcentowaną dwoma identycznymi, wysokimi szczytami schodkowymi, burzyły jedynie różne formy bocznych skrzydeł. Elewacje gładkie, dekorowane tylko drobnymi blendami płycin podokiennych. Największy nacisk położony na dekorację górnej partii elewacji – wysokich szczytów zdobionych sterczynami i prostokątnymi, tynkowanymi wnękami oraz gzymsu z jasnym fryzem arkadkowym. Na uwagę zasługuje konstrukcja głównej, trójbiegowej klatki schodowej, oparta na stalowych, nitowanych blachownicach. Klatkę schodową otwarto w kierunku korytarza arkadami zamkniętymi łukiem odcinkowym, opartymi na rzeźbionych, kamiennych kolumnach. Hala gimnastyczna przykryta wysokim, dwuspadowym dachem. Na jej elewacjach powtórzono formy zastosowane w budynku szkoły.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. I-18a, b, c:

1. Projekty budynków szkoły i hali gimnastycznej (I etap budowy):
 - szkic – R. Plüddemann, K. Klimm, marzec 1899
 - projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, K. Klimm, 1.11.1899
 - projekt techniczny – H. Froböse, 22.06.1900 (pozwolenie na budowę 27.07.1900, 13.08.1900)
 - rysunki do przedmiarów – styczeń 1901; H. Froböse, 19.08.1902
2. Projekty budynków szkoły i hali gimnastycznej (II etap budowy):
 - projekt wstępny – R. Plüddemann, K. Klimm, 16.12.1901
 - projekt koncepcyjny budynku szkoły – R. Plüddemann, H. Froböse, 1.04.1904

- projekt koncepcyjny budynku hali gimnastycznej – R. Plüddemann, H. Froböse, 6.05.1903
- projekt techniczny hali gimnastycznej – H. Froböse, 15.12.1904 (pozwolenie na budowę styczeń 1905)
- rysunki hali gimnastycznej do przedmiarów – listopad 1905
- aneks do projektu – R. Plüddemann, 15.04.1907
- rysunki powykonawcze (instalacje wod.-kan.) – H. Froböse, marzec 1908
- projekt instalacji cieplnej w hali gimnastycznej – 22.02.1904
- APAW – sygn. 18224–18230, 18269–18277, 25628, 25680–25681
- OZGBU – sygn. 861, 1207–1209
- Bericht über... für das Schuljahr 1908/1909...*, s. 2.
- Anderssenstrasse. Neubau Schulhaus und Turnhalle*, OBZ, III/1905, s. 608.
- Kalksandsteinbau*, OBZ, V/1907, s. 291.
- BZ (notki w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 219, 28.03.1902; Nr. 16, 8.01.1904; Nr. 407, 13.06.1904; Nr. 436, 24.06.1904.
- BGB, I/1902, s. 130; IV/1905, s. 450, 756; V/1906, s. 110, 172, 378, 469; VI/1907, s. 58, 830–831.
- SH, II/1900, s. 156, 357; IV/1902, s. 311; VII/1905, s. 250; VIII/1906, s. 185.

25. EWANGELICKA SZKOŁA ŚREDNIA DLA CHŁOPCÓW NR I IM. GUSTAVA FREYTAGA

Adres: ul. Joannitów 26–28 (Malteserstraße 26–28)

Stan zachowania: nie istnieje

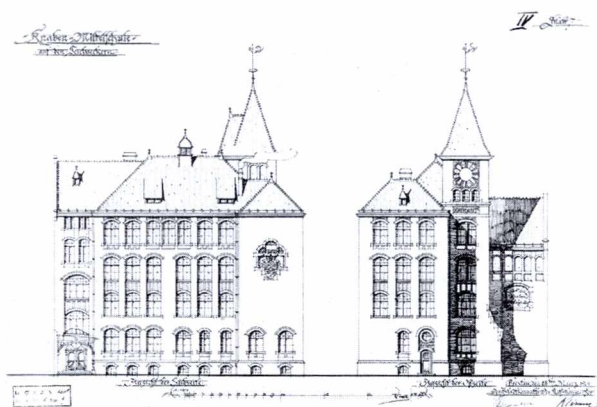
Ilustracje: 114, 164

Czas powstania: 1901–1903

Autorzy projektu: R. Plüddemann, K. Klimm

Historia:

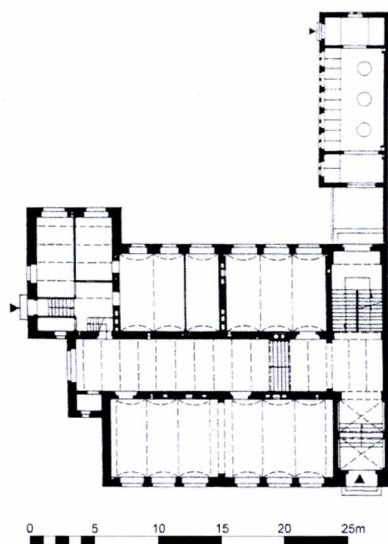
Budynek szkoły wraz z parterową dobudówką mieszczącą sanitariaty wzniesiono na parceli wytyczonej przy wschodniej granicy parku Teichäcker (Pola Stawowego). Już po rozpoczęciu prac budowlanych nastąpiły zmiany w projekcie. Rada Miejska zgodziła się w październiku 1902 roku z propozycją administracji budowlanej, by podwyższyć wieżę zegarową o 4,3 metra, ożywić ją czterema wieżyczkami i umieścić na niej 4 tarcze zegarowe, aby zegary były widoczne z nowego tunelu dworca

i z parku. Szkole nadano imię znanego śląskiego pisarza Gustawa Freytaga (1816–1895). Budynek uszkodzony prawdopodobnie w 1945 roku, następnie rozebrany.

Opis:

Malownicza, narożna wieża zdominowała wysoką, zwartą bryłę o klarownej strukturze. Stanowiła również element równoważący dwa identyczne, trójkątne szczyty, wieńczące ryzalit środkowy fasady. W listopadzie 1899 roku Plüddemann określił w opisie projektu szkoły wystrój zewnętrzny budynku jako identyczny z wystrojem sąsiedniego zespołu szkół przy ulicy Dawida – z cegły licówki ze skromnym użyciem kamieni ciosowych. Elewacje wykonano ostatecznie z żółtej lub czerwonej cegły, dekorowanej tynkowanymi blendami (wnęgowanie szczytów i ścian, płyciny podokienne) i piaskowcem (gzymsy: cokołowy i główny, słupki międzyokienne, portal głównego wejścia, obramienie i dekoracja rzeźbiarska szczytów). W architekturze budynku połączono smukłą, gotycką bryłę i typowy dla gotyku materiał (cegła, tynkowane blendy) z secesyjną, roślinną dekoracją kamieniarki szczytów i stolarki drzwiowej. Mimo zamiaru upodobnienia tej szkoły do budowanego równocześnie Gimnazjum św. Elżbiety, udało się tu odejść od wzorców historycznych i otrzymać architekturę o bardziej powściągliwej dekoracji i wyrazistym rozczłonkowaniu bryły.

164. Wrocław, ul. Joannitów 26–28. Projekt ewangelickiej Szkoły Średniej nr 1 dla Chłopców im. Gustava Freytaga. Elewacje południowa i wschodnia, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1901

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. I-4a:

- projekt wstępny – R. Plüddemann, K. Klimm, 30.09.1900
- projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, K. Klimm, 28.03.1901
- projekt techniczny – J. Nathansohn, 20.07.1901 (pozwolenie na budowę 12.02.1902)
- aneks do projektu – Schöbel, J. Nathansohn, sierpień 1902
- APAW – sygn. 16735–16740
- OZGBU – sygn. 1280, 1284, 1285
- BGB, II/1903, s. 28, 352, 419, 492.
- SH, II/1900, s. 308.

Bibliografia:

Komm, ich zeige Dir Breslau, Bd. II, Breslau 1929, s. 50.
G. Scheuermann, *op.cit.*, s. 457.

26. SZKOŁA UZUPEŁNIAJĄCA

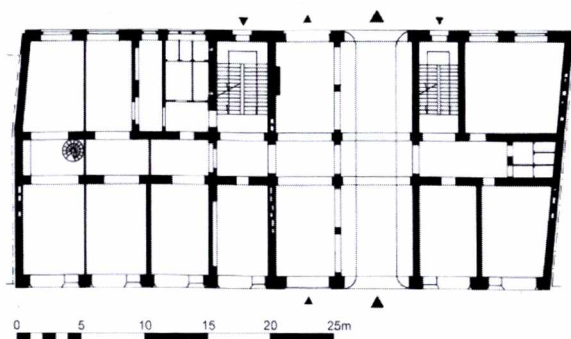
Adres: ul. Józefa Piłsudskiego 27–29 (Gartenstraße 27–29)

Współczesna funkcja: Zespół Szkół Elektronicznych

Ilustracje: 165

Czas powstania: 1906–1908

Autorzy projektu: R. Plüddemann, F. Friese,
J. Nathansohn

Historia:

Budynek oddany do użytku jako część zespołu budowli Hali Targowej II przy ulicy Kolejowej, zbudowany kosztem 570 000 marek. Parter zajmowały sklepy i oddział Miejskiej Kasy Oszczędności. Na kondygnacji mezzanina usytuowano mieszkania służ-

165. Wrocław, ul. Piłsudskiego 27–29 (Gartenstraße).
Elewacja frontowa gmachu Szkoły Uzupełniającej, wejście
do Hali Targowej II, arch. Richard Plüddemann,
Friedrich Friese, Julius Nathansohn, 1906–1908

bowe, a na górnych piętrach pomieszczenia szkoły uzupełniającej (Fortbildungsschule). Uszkodzony prawdopodobnie w 1945 roku szczyt elewacji frontowej został nieudolnie odbudowany w uproszczonej formie.

Opis:

Budynek murowany, stropy i fundamenty zostały wykonane z żelbetu przez firmę „Carl Brandt”. Zaprojektowane przez Plüddemanna i Friesego wertykalne podziały kamiennej fasady podkreślały jej szkieletową konstrukcję i nadawały budowli wygląd domu handlowego. Zostały one zlikwidowane przez Nathansohna w projekcie technicznym. Zmienił on również trójkątną formę szczytu. Dekorację rzeźbiarską rozmieszczono w obrębie osi usytuowanej asymetrycznie, wyznaczonej bramą przejazdową i przejściem w kierunku hali targowej. Szeroki szczyt o falistym, secesyjnym wykończeniu ozdobiono herbem miasta i napisem u jego podstawy – „Fortbildungsschule”. Wejście do hali targowej oznaczono płaskorzeźbą o motywach roślinno-zwierzęcych i napisem „Markthalle”. Secesyjne były także nieistniejące dziś stalowe witryny. Tynkowana elewacja tylna, z ceglanym cokołem i pionowymi pasami akcentującymi położenie klatek schodowych, otrzymała wystrój nawiązujący do architektury całego dziedzińca hali targowej.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. I-3a, b, c:

- szkice – R. Plüddemann, marzec 1901, kwiecień 1902
- projekt koncepcyjny I – R. Plüddemann, F. Friese, wrzesień 1904
- projekt koncepcyjny II – R. Plüddemann, J. Nathansohn, lipiec 1905
- projekt techniczny – J. Nathansohn, sierpień 1906 (pozwolenie na budowę 24.09.1906)
- projekt konstrukcji żelbetowej – R. Heim (firma „Carl Brandt”), 22.09.1906

Ikonografia:

OZGBU – sygn. 876

ZdB, XXIX/1909, s. 77.

Die städtischen Markthallen in Breslau. Denkschrift zur Eröffnung..., s. 29, 54.

Inne źródła i bibliografia: jak dla Hali Targowej II przy ulicy Kolejowej 43–45

27. ZESPÓŁ SZKÓŁ LUDOWYCH

Adres: Wrocław-Popowice, ul. Lisia 3–5 (Krischkestraße 3–5)

Stan zachowania: nie istnieje

Ilustracje: 86, 87, 166

Czas powstania: 1904–1906 (I etap budowy)
1907–1909 (II etap budowy)

Autorzy projektu: R. Plüddemann, K. Klimm (I etap budowy)

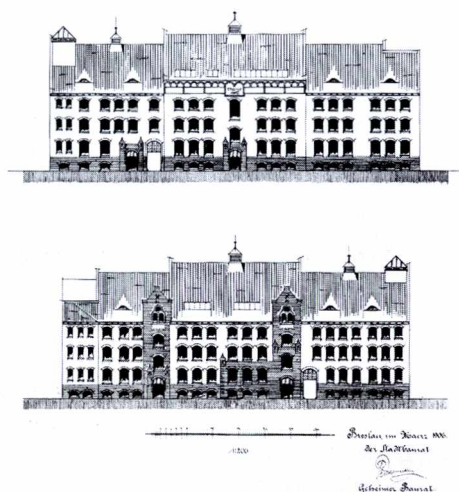
R. Plüddemann, H. Froböse (II etap budowy)

Historia:

Popowice, dzielnica wcielona do miasta w 1897 roku, szybko rozwijająca się dzięki budowie miejskiej rzeźni i targu bydłem (1893–1896), musiała mieć zapewnione nowe budynki szkolne. Pierwszy z nich wzniesiono na wydłużonej działce między

Fig. 166
166. Wrocław-Popowice, ul. Lisia 3-5. Projekt budynku II
zespołu szkół ludowych. Elewacja, skala 1:200,
arch. Richard Plüddemann, 1906

ulicami Popowicką (Pöpelwitzstraße), Starograniczną (Grenzstraße), Niedźwiedzią (Bärenstraße) i Lisią, zakupionej 12.09.1901 roku od Lemora. Szkoła ta miała być jedną z trzech na tym terenie. Projekt z lutego 1902 roku przewidywał również budowę wolno stojącej hali gimnastycznej, którą wzniesiono ostatecznie w drugiej fazie budowy. W drodze wyjątku, ze względu na odsunięcie budynku od linii zabudowy, policja budowlana dopuściła 7.11.1902 roku niezgodną z prawem budowlanym z 5.12.1892 roku wysokość budynku (21 m), przekraczającą obliczoną według szerokości ulicy wysokość 16 m. W projekcie technicznym wykonanym przez K. Klimma 30.01.1904 roku wprowadzone zostały zmiany na elewacjach. Zamiast gotyckiego szczytu z wnękami i sterczynami zaprojektowano ozdobny szczyt o obrysie w formie łuku trójlistnego, a zamiast ceglanego lica ścian – duże płaszczyzny tynku. W trakcie budowy zrezygnowano jednak z wykonania szczytów.

Drugi budynek szkoły wzniesiono wraz z wolno stojącą halą gimnastyczną. Trzeci, projektowany na tej samej działce, budynek nigdy nie powstał. Po zbudowaniu drugiego gmachu, pierwszy został przeznaczony wyłącznie dla chłopców. Budynki zespołu szkół na Popowicach zbudowane kosztem niemal 900 000 marek, oddane do użytku 1.07.1906 i 18.09.1909 roku, zostały zburzone prawdopodobnie w czasie działań wojennych w 1945 roku.

Opis:

Pierwszy gmach otrzymał boczne skrzydła wysunięte przed korpus główny o 5,5 m. Stworzony w ten sposób dziedziniec miał zapewnić lepsze warunki oświetlenia izb lekcyjnych. Taki projekt umożliwił budowę wyższego, bardziej więc ekonomicznego budynku szkoły. Architektura o zredukowanym detalu średniowiecznym (ostry łuk portali, ceglane „zębki” naśladowujące

166. Wrocław-Popowice, ul. Lisia 3-5. Projekt budynku II
zespołu szkół ludowych. Elewacja, skala 1:200,
arch. Richard Plüddemann, 1906

blanki). Dekoracja rzeźbiarska portali i drewniana stolarka płycinowych drzwi o płynnych, „wijących” się secesyjnych formach. Takie cechy architektury jak wysokie, czerwone dachy, połączenie dużych płaszczyzn tynku z ceglanym licem ścian, nietypowe dla dotychczas budowanych przez Plüddemanna szkół, nawiązywały prawdopodobnie do motywów rodzimej architektury wiejskiej. Mury wykonano z cegły silikatowej, którą użyto również w drugim budynku szkoły ludowej przy ulicy Młodych Techników. Po raz pierwszy w budynku szkolnym we Wrocławiu szeroko zastosowano konstrukcję żelbetową do wykonania sklepień.

Ciekawe jest ukształtowanie rzutu drugiego budynku z trzech trapezów układających się w formę wachlarza. Budynek trójkondygnacyjny, niższy niż budowane zazwyczaj szkoły, lecz z użytkowym poddaszem. Żelbetowa konstrukcja trapezowych wiązarów nad salą rysunkową, wykonana przez firmę „Carl Brandt, Breslau. Betonbau. Eisenbetonbau”, umożliwiła umieszczenie okien poddasza w płaszczyźnie dachu, co pozwoliło na dogodne oświetlenie sali od góry. Symetria bryły budynku została nieznacznie zachwiana przez zróżnicowanie wysokości ceglanego cokołu oraz zaprojektowanie w różnych płaszczyznach, symetrycznie rozmieszczonych na fasadzie, ryzalitów klatek schodowych, stanowiących mocne, wertykalne akcenty. Elewacje o zgeometryzowanych, uproszczonych formach gotyckich (wnękowe szczyty, ostrołukowe portale i blendy, sterczyny na szczytach, wimpergi portali). Ich wystrój architektoniczny charakterystyczny dla całego zespołu (jasne, tynkowane elewacje oraz wykonane z cegły ryzalitty klatek schodowych, nadproża okien, wysoki cokół).

Źródła:

1. Projekty budynku I szkoły (I etap budowy) w ABmW, sygn. I-8:
 - projekt wstępny I – K. Klimm, 15.10.1901 (projekt trzech szkół i hali gimnastycznej między I i II szkołą)
 - projekt hali gimnastycznej – R. Plüddemann, K. Klimm, 28.02.1902 (niezrealizowany)
 - projekt wstępny II – R. Plüddemann, K. Klimm, 1.03.1902
 - projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, K. Klimm, 19.11.1902
 - projekt techniczny (zawiera projekt nowej elewacji) – K. Klimm, 30.01.1904 (pozwolenie na budowę 2.07.1904)
 - aneksy do projektu – H. Froböse, październik 1904
 - rysunki instalacji i powykonawcze – 12.11.1910

167. Wrocław, ul. Świętokrzyska 17–25. Projekt wstępny (II) budynku szkoły elementarnej. Widok perspektywiczny od strony skrzyżowania ulic Świętokrzyskiej i Sienkiewicza, arch. Richard Plüddemann, 1903

2. Projekty budynku II szkoły i hali gimnastycznej (II etap budowy) w ABmW, sygn. I-1a:

- szkic II – R. Plüddemann, marzec 1906 (zrealizowany)
- projekt koncepcyjny – H. Froböse, 10.05.1907
- projekt konstrukcji żelbetowych – 18.04.1908
- obliczenia statyczne – firma „C. Brandt”, czerwiec 1908
- APAW – sygn. 18266–18268, 18321–18325, 18691, 25686
- OZGBU – sygn. 1204, 1206

Bericht über... für das Schuljahr 1906/1907..., s. 2.

[...] Oebbecke, *Schulbauten in hygienischer Hinsicht*, w: *Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...*, s. 300.

Kalksandsteinbau..., op.cit.

BGB, III/1904, s. 437; IV/1905, s. 52, 450; V/1906, s. 151, 302, 447; VI/1907, s. 516, 736, 758, 776, 831, 871, 914, 934, 946.

SH, II/1900, s. 550; IV/1902, s. 359; VII/1905, s. 309;

VIII/1906, s. 93, 284, 382; IX/1907, s. 372; X/1908, s. 44.

28. SZKOŁA ELEMENTARNA II

Adres: ul. Świętokrzyska 17–27 (Kreuzstraße 17–27, Sternstraße 19)

Stan zachowania: nie istnieje

Ilustracje: 142, 167

Czas powstania: 1905–1907 (budynek szkoły)
1907 (hala gimnastyczna)

Autorzy projektu: R. Plüddemann, C. Cabanis

Historia:

Do budowy szkoły wybrano narożną działkę u zbiegu ulic Sienkiewicza i Świętokrzyskiej, poszerzoną wcześniej przez zakup 15-metrowego pasa terenu po dawnej piekarni garnizonowej. Stary budynek szkoły „Segen des Herrn”, istniejący na tym terenie, rozebrano w 1904 roku. Budynek szkoły zbudowany obok niego w latach 1881–1882 według projektu H.F. Steinbartha miał być przeznaczony dla dziewcząt, a nowy – dla chłopców. Wstępny etap projektowania (1901–1904) utrudniały negocjacje Plüddemanna prowadzone z autorem projektu budynku Instytutu Zoologicznego, wznoszonego na sąsiedniej działce, królewskim radcą budowlanym Ludwigiem Burgemeistrem. Spór dotyczył lokalizacji i kształtu dachu budynku szkolnego. Koszt budowy gmachu szkoły i hali gimnastycznej wy-

niósł 386 930 marek. Budynki obu szkół zostały zburzone w 1945 roku.

Opis:

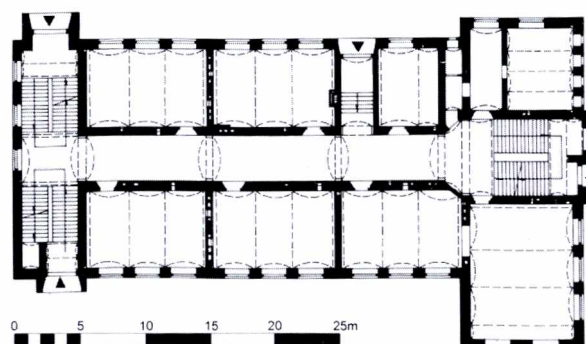
Charlot Cabanis w opisie do projektu pisał: *Konstrukcja budynku, architektura, wewnętrzne wykończenie jak i ogrzewanie oraz wentylacja, będą wykonane zgodnie z istniejącymi przykładami*. Elewacje wykonano z czerwonej cegły i ozdobiono drobnymi, jasnymi płaszczyznami tynkowanych wnek (ostrolukowe blendy na szczytach, pasy fryzu w miejscu gzymsów działowych, płycin na słupkach międzyokiennych). Detal elewacji otrzymał zgeometryzowane formy inspirowane gotykiem (arkadkowy fryz, wnekowy szczyt ozdobiony „grzebieniem” wysokich sterczyn) i renesansem (wielokondygnacyjny, cebulasty hełm sygnaturki, geometryczna dekoracja słupków międzyokiennych przypominająca ornament okuciowy).

Ze względu na niewielkie wymiary terenu pod zabudowę, projekt zakładał minimalną powierzchnię wszystkich pomieszczeń. Izby lekcyjne dla 60 dzieci otrzymały wymiar 9,4 × 6 m. Izby przeznaczone dla 80 dzieci miały wymiar 10,14 × 8,26 m. Z powodu złych warunków oświetlenia sal, przyjęto większą niż zazwyczaj wysokość kondygnacji 4,38–4,8 m. Staranny wystrój otrzymało wnętrze holu wejściowego. Płyciny na ceglanej lamperii zostały ozdobione dekoracją malarską w formie rozet i herbów.

Źródła:

Projekty budynków szkoły i hali gimnastycznej w ABmW, sygn. I-5:

- projekty wstępne – R. Plüddemann, C. Cabanis, 11.12.1902, lipiec 1903, 10.03.1904

- projekt koncepcyjny I – R. Plüddemann, C. Cabanis, 21.02.1905
- projekt techniczny – C. Cabanis, 24.07.1905
- projekty instalacji – 2.11.1905, 22.01.1907
- aneksy do projektu – C. Cabanis, 9.10.1906
- rysunki powykonawcze – C. Cabanis, 2.12.1907, 20.02.1908
- APAW – 16691–16692, 18736, 18753, 18872–18874, 25687
- OZGBU – sygn. 1289–1297
- BZ (notki w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 16, 8.01.1904; Nr. 43, 19.01.1904; 29.01.1904; Nr. 298, 29.04.1904; Nr. 373, 31.05.1904.
- BGB, II/1903, s. 1040–1041; III/1904, s. 69, 347, 437; IV/1905, s. 298; V/1906, s. 62, 96, 650, 730, 752.
- SH, VII/1905, s. 212, 393; VIII/1906, s. 233.

Bibliografia:

G. Scheuermann, *op.cit.*, s. 857.

29. HALA GIMNASTYCZNA WYŻSZEJ SZKOŁY REALNEJ

Adres: ul. Bolesława Prusa 3–5 (Lehmdamm 3)

Stan zachowania: nie istnieje

Czas powstania: 1903–1904

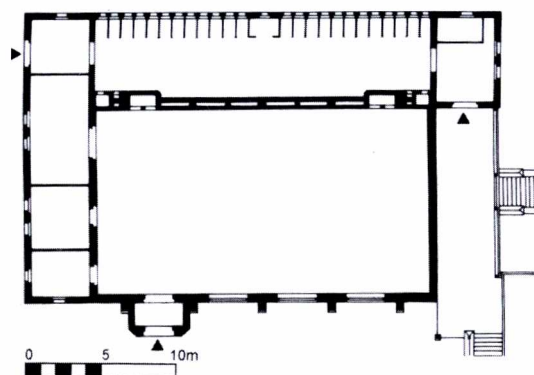
Autorzy projektu: R. Plüddemann,
R. Perrey, C. Cabanis (współpraca)

Historia:

Postanowienie o budowie hali gimnastycznej Wyższej Szkoły Realnej (dawniej Królewskiej Szkoły Rzemiosła i Wyższej Szkoły Realnej, arch. R. Mende, 1878–1879) zapadło na posiedzeniu Rady Miejskiej 29.05.1890 roku. Następnie wstrzymano prace na 13 lat z powodu braku środków na budowę, które ostatecznie pobrano z funduszy pożyczki miejskiej. Budynki szkoły i hali gimnastycznej zostały zburzone w 1945 roku.

Opis:

Struktura budynku (duże płaszczyzny okien, przypory) oraz skromny detal elewacji (szczyty dekorowane blendami i sterczynami, arkadkowy fryz) o średniowiecznym pochodzeniu. Kształt okien zamkniętych pełnym łukiem nawiązywał do architektury sąsiedniego gmachu szkoły w stylu „arkadowym”. Uproszczenie form historycznych, wprowadzenie dużych, tynkowanych płaszczyzn, wysoki dach kryty dachówką – to elementy

charakterystyczne dla architektury szkół Plüddemanna po 1900 roku. Fundament hali z powodu złych właściwości gruntu wykonano z żelbetowej płyty o grubości około 50 cm.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. I-6:

- projekt wstępny – R. Plüddemann, czerwiec 1901
- projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, R. Perrey, 9.01.1902
- projekt techniczny – C. Cabanis, 21.10.1902 (pozwolenie na budowę 10.11.1902)
- APAW – sygn. 18750–18752, projekty w APAW:
- aneks do projektu – C. Cabanis, 18.02.1903 (w zbiorach APAW, sygn. 18750, k. 22)
- projekt instalacji – oświetlenia gazowego, 12.08.1903 (w zbiorach APAW, sygn. 18751, k. 66)
- OZGBU – sygn. 1165, 1173, 1248, 1249
- Breslauer Bauten - Nachweis*, Breslau 1.09.1903.
- BGB, I/1902, s. 561; III/1904, s. 21, 347.

30. SZKOŁA DLA DZIEWCZĄT IM. CESARZOWEJ WIKTORII (VICTORIASCHULE)

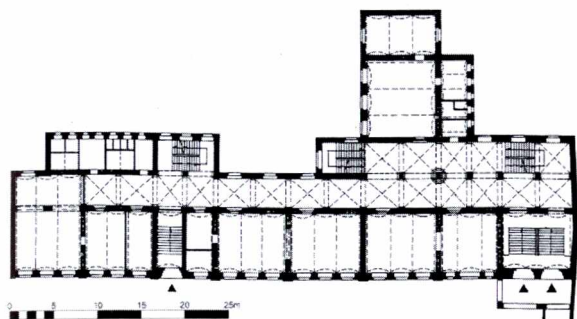
Adres: ul. Ks. Józefa Poniatowskiego 9 (Blücherstraße 9–13)

Współczesna funkcja: Zespół Szkół Ogólnokształcących nr 1

Ilustracje: 101

Czas powstania: 1906–1909

Autorzy projektu: C. Cabanis,
(pod kierunkiem R. Plüddemanna)

Historia:

W 1902 roku miasto zakupiło od ogrodnika Jungera parcelę przy dzisiejszej ulicy Poniatowskiego pod budowę gmachu Wyższej Szkoły dla Dziewcząt im. Wiktorii (szkoła rangi gimnazjum realnego), której wcześniejsza siedziba znajdowała się przy placu Nankiera. Prace budowlane rozpoczęto w 1906 roku. W 1907 roku ukończono stan surowy. Koszt budowy gmachu szkoły, hali gimnastycznej i szkoły gospodarstwa domowego oraz domu mieszkalnego dyrektora wyniósł 842 000 marek. W szkole urządzono m.in.: bibliotekę, gabinety do nauki chemii i fizyki, salę na zbiory przyrodnicze, pracownię do nauki krawiectwa, gabinet lekarski, salę rysunkową, aulę. Pracami budowlanymi kierował miejski inspektor budowlany Charlot Cabanis, którego Konwiarz podaje również jako jedynego autora projektu (R. Konwiarz, *Breslau Stadtbild und Bauten...*). Inauguracja nowej szkoły odbyła się 16.04.1909 roku.

Opis:

Zespół budynków szkoły zaplanowano wokół rozległego, otwartego od strony ulicy, zielonego dziedzińca. Na wzór ówczesnych szkół berlińskich, gmach z izbami lekcyjnymi został usytuowany w głębi terenu, z dala od hałasu ulicznego. Architektura zespołu odbiega od stylu innych szkół projektowanych przy udziale Plüddemanna. Prosta, zwarta bryła budynku szkoły przykrytego dwuspadowym dachem została urozmaicona nieistniejącą dziś wieżą z platformą do obserwacji astronomicznych i sygnaturką. Płaskie, tynkowane elewacje ozdobiono skromną, kamienną dekoracją rzeźbiarską (nadproża i ślēmiona okien, zworniki łuków). Ideą architektów, podobnie jak przy budowie Szkoły Rzemiosła Budowlanego, było prawdopodobnie odejście od jakichkolwiek wzorców historycznych. Widoczne jest natomiast

nawiązanie do zasad architektury „rodzimej” (Heimatstil), szczególnie w przypadku budynku hali gimnastycznej i mieszkalnego (dachy naczółkowe, loggia, łuk koszwowy). Na uwagę zasługują bogate polichromie ścian i sufitu auli, wykonane jeszcze w duchu secesji „geometrycznej”, a szczególnie rysunek postaci dwóch kobiet na ścianie szczytowej auli, trzymających herb miasta.

Źródła:

Projekty budynków szkoły, hali gimnastycznej i domu dyrektora w ABmW, sygn. I-7a, b:

– projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, C. Cabanis, 28.11.1905, 22.01.1906

– projekt techniczny – C. Cabanis, 30.05.1906 (pozwolenie na budowę – lipiec 1906); 9.10.1906 (pozwolenie na budowę – listopad 1906)

APAW – sygn. 16644–16645

OZGBU – sygn. 1230–1237

Städtische Viktoriaschule Blücherstrasse 9/13. Breslau 1909.

[...] Oebbecke, *Schulbauten...*, s. 301, fot. XLIII.

Festschrift zur Feier des fünfzigjährigen Bestehens 1863–1913 der Breslauer Viktoriaschule, Breslau 1913.

BZ (notka w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 126, 19.02.1904.

BGB, III/1904, s. 196, 713–714; IV/1905, s. 103; V/1906, s. 97–98, 232, 378, 542.

SH, VIII/1906, s. 428, 477; IX/1907, s. 139; X/1908, s. 196.

Bibliografia:

P. Habel, *Forschungs-, Unterrichts- und...*, s. 77–84.

R. Konwiarz, *Breslau Stadtbild und Bauten der Neuzeit*, w: *Breslau...*, s. 20–27.

Idem, Die Baukunst Breslaus. Ein architektonischer Führer, Breslau 1926, s. 137.

Komm, ich zeige Dir Breslau, Bd. I, Breslau 1926, s. 85.

Atlas architektury Wrocławia..., s. 169, 171, fot. 208.

31. EWANGELICKA SZKOŁA ŚREDNIA DLA CHŁOPCÓW IM. KARLA VON HOLTEI

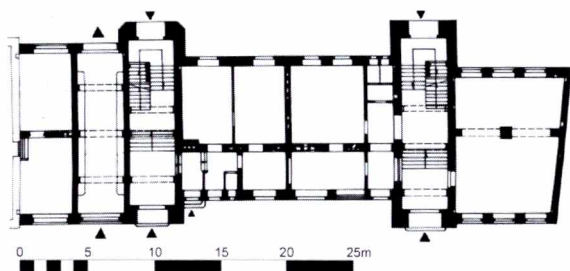
Adres: ul. Litomska 61–63 (Leuthenstraße 61–63)

Stan zachowania: nie istnieje

Ilustracje: 93, 94

Czas powstania: 1907–1909

Autorzy projektu: **R. Plüddemann** (projekt budynku szkoły)
G. Oelsner (II projekt elewacji, zrealizowany)
G. Oelsner (nadzór architektoniczny przy realizacji)

Historia:

Budynek szkoły wzniesiono za sumę 257 150 marek na działce zakupionej przez miasto od Zwicklitz, w sąsiedztwie zbudowanej w 1904 roku komendy straży pożarnej. Szkole nadano imię śląskiego poety Karla von Holtei (1798–1880). Budynek zburzony w 1945 roku.

Nie zachowały się szkice i projekty koncepcyjne, co utrudnia ostateczne rozstrzygnięcie autorstwa projektu. Plüddemann jest wzmiankowany jako autor w artykule, który ukazał się z okazji oddania szkoły do użytku 11.04.1909 roku w *Breslauer Zeitung*.

Opis:

Wystrój elewacji, zaprojektowany prawdopodobnie przez Plüddemanna około 1907 roku i znany z projektu technicznego, został zmieniony już w trakcie budowy. Jego autorem lub współautorem (wraz z R. Plüddemannem) mógł być inspektor budowlany G. Oelsner, który nadzorował budowę. Zrezygnowano z wertykalizmu elewacji i ich historyzującego detalu (tynkowanych płycin podokiennych, wysokich, wklęsło-wypukłych szczytów ryzalitów, ostrołukowych portali) na rzecz elewacji gładkich, z mocnym gzymsem koronującym, niemal pozbawionych dekoracji. Zdaniem wrocławskiej prasy, szkoła dla chłopców wraz ze wzniesionym wcześniej budynkiem straży pożarnej

tworzyła zespół budowli o delikatnym piętnie (tutejszego) regionalnego budownictwa (*Breslauer Zeitung*, Nr. 253, 11.04. 1909). Otwory okienne i drzwiowe o zróżnicowanych formach były zamknięte prostym nadprożem, łukiem odcinkowym, koszowym lub pełnym. Na elewacjach połączono duże płaszczyzny tynku i ceglanego lica o zróżnicowanym kolorze. Nad głównym wejściem wmurowano połączone girlandami cztery putta. Dwa spośród nich trzymały napis „Knabenmittelschule”, jedno (symbolizujące naukę) – kałamarz, inne (przedstawiające przerwę) – złożone jabłko. W zworniku portalu umieszczono rzeźbioną głowę patrona szkoły. Na osi elewacji, poniżej gzymsu koronującego znajdował się zegar słoneczny obramowany dekoracją roślinną i girlandami.

Wnętrze szkoły otrzymało skromny wystrój z barwnej cegły licówki. Na filarach zostały umieszczone kolorowe reliefy z kwiatami oznaczającymi poszczególne miesiące roku. W sali rysunkowej wykonano fryz z postaciami dzieci. 12 izb lekcyjnych usytuowano tylko od strony podwórza i ponad parterem, ze względu na lepsze oświetlenie. Na parterze urządzono pokój lekarza, mieszkanie służbowe i salę prac ręcznych oraz stację pogotowia ratunkowego z garażem, obsługiwaną przez komendę straży pożarnej.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. I-9:

- projekt techniczny I – H. Froböse, 31.05.1907
- projekt techniczny II (elewacje zrealizowane) – (?), maj 1908
- aneksy do projektu – G. Oelsner, 12.12.1908
- rysunki powykonawcze (rysunki instalacji) – G. Oelsner, 1.07.1909–18.09.1909

OZGBU – sygn. 1160, 1161

Nachrichten. Breslau, Magistrat. Bau einer evangelischen Knabenmittelschule, OBZ, III/1905, s. 233.

BZ, Nr. 140, 25.02.1907.

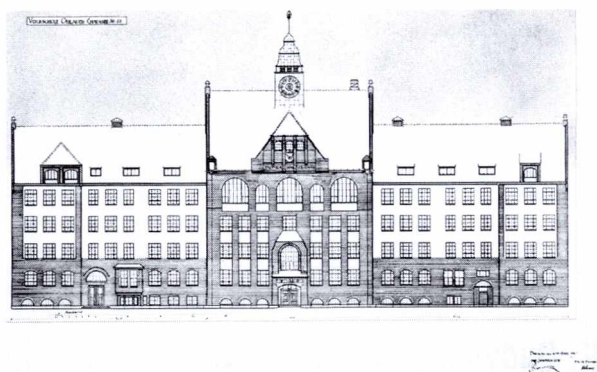
Der Neubau der Knabenmittelschule, BZ, Nr. 253, 11.04.1909. BGB, IV/1905, s. 102–103, s. 338; VI/1907, s. 147–148, 326, 415, 650–651.

SH, VII/1905, s. 212; IX/1907, s. 276, 515; X/1908, s. 571.

Bibliografia:

Christoph Timm, *Gustav Oelsner und das Neue Altona*, Hamburg 1984, s. 86.

168. Wrocław, ul. Krakowska 56–58. Projekt budynku szkoły ludowej. Elewacja południowa, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, Gustav Oelsner, 1907

32. SZKOŁA LUDOWA

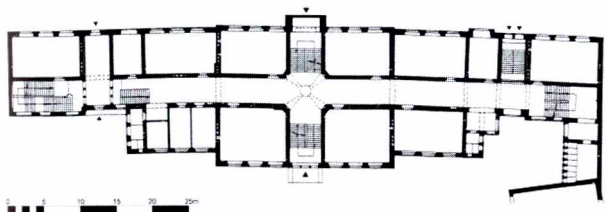
Adres: ul. Krakowska 56–58 (Ohlauer Chaussee 56–58)

Współczesna funkcja: Unitra-Dolam. Centrum Naukowo-Produkcyjne Podzespołów Urządzeń Elektronicznych

Ilustracje: 102, 103, 168

Czas powstania: 1908–1910

Autorzy projektu: R. Plüddemann (projekt rzutu)
G. Oelsner (projekt elewacji)

Historia:

Wstępny, a następnie koncepcyjny projekt budynku szkoły wykonał zapewne Plüddemann, następnie przekazał go na początku 1907 roku do dalszego opracowania nowemu inspektorowi budowlanemu Oelsnerowi. We wrześniu 1908 roku, na krótko przed ustąpieniem Plüddemanna z urzędu miejskiego radcy budowlanego, Oelsner sporządził aneks do zatwierdzonego już przez policję budowlaną projektu technicznego, korygując detale elewacji szkoły, bez zmiany formy rzutu i bryły budynku. Ogromny budynek szkolny dla 42 klas (około 2500 uczniów) połączony z piętrowym budynkiem hali gimnastycznej został zbudowany nad brzegiem Odry, w głębi trapezowej działki przy ulicy Krakowskiej. Koszty jego budowy wyniosły ponad 800 000 marek. W znacznym stopniu uszkodzony w 1945 roku, następnie przebudowany (pozbawiony wysokiego dachu, ceramicznej dekoracji, częściowo otynkowany).

Opis:

Pierwsza znana wersja projektu elewacji z 1907 roku ukazuje nowe elementy niestosowane dotychczas w projektach Plüd-

demanna, takie jak: symetryczne ukształtowanie elewacji, duże płaszczyzny jasnego tynku, otwory okienne o niewielkich węgarach, zamknięte pełnym łukiem, nadbudówki wykonane ponad gzymsem koronującym. Widać tu zdecydowane odejście od historycznych form detalu i użycie motywów rodzimej architektury, przy zachowaniu dotychczas stosowanych w budownictwie szkolnym Plüddemanna materiałów i proporcji. Można uznać, że duży wkład w powstanie tego projektu miał Oelsner (podobne formy występują na elewacji szkoły średniej dla chłopców przy ulicy Litomskiej). W 1908 roku wykonał on aneks do projektu elewacji, rezygnując z dużych płaszczyzn tynku i wysokiej wieży zegarowej akcentującej oś symetrii. Użyty tu po raz pierwszy polski układ cegieł i materiał o niejednorodnym kolorze i połysku, ożywiły fakturę elewacji.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. I-13:

- projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, 15.02.1907 (z adnotacją „do przerobienia architekt rządowy G. Oelsner”); R. Plüddemann, G. Oelsner, 15.03.1907
- projekt techniczny – G. Oelsner, 14.05.1908 (pozwolenie na budowę 8.09.1908)
- aneks do projektu (zmiany elewacji) – G. Oelsner, 11.09.1908
- rysunki powykonawcze (instalacje wod.-kan., gaz.) – G. Oelsner, marzec 1910

APAW – sygn. 25693

OZGBU – sygn. 1199, 1201, 1203

Bericht über... für das Schuljahr 1909/1910...

Bericht über... für das Schuljahr 1910/1911...

Gesundheits- und Wohlfahrtspflege..., fot. XLII.

BGB, III/1904, s. 85–86; IV/1905, s. 438.

SH, VII/1905, s. 309; IX/1907, s. 372; X/1908, s. 427, 475.

Bibliografia:

R. Konwiarz, *Breslaus Stadtbild...*, s. 20–27.

Ch. Timm, *Gustav Oelsner...*, s. 86.

II. Budynki ochrony zdrowia i opieki społecznej

Tradycja sprawowania paternalistycznej władzy nad społeczeństwem sięgała w Prusach już XVII wieku i zaowocowała budową systemu szkół, sierocińców, przytułków i szpitali wypierających swoją epokę. Obowiązek troski o losy uboższych i bezbronnych był zasadą głęboko zakorzenioną w pruskiej etyce⁵¹. W 1895 roku Sulimierski pisał o wrocławskiej opiece zdrowotnej i społecznej: *Wrocław posiada liczne zakłady dobroczynne, których zasoby przedstawiają wartość 20 milionów marek bez wliczenia tu fundacji żydowskich. Szczególnie ważne są: dom sierot „ad matrem dolorosam”, trzy ewangelickie domy sierot, liczne szpitale dla chorych i zakłady opieki dla starców, a szczególnie szpital powszechny Wszystkich Świętych, mieszczący rocznie do 9000 chorych, szpital św. Ducha, szpital Braci Miłosiernych, dwa szpitale sióstr Elżbietanek dla chorych płci żeńskiej, szpitalik im. Augusty dla dzieci ubogich, szpital im. Wacława Hanckiego (...)*⁵².

Rozszerzenie obszaru gminy miejskiej z końcem XIX wieku i ogromny wzrost zaludnienia Wrocławia spowodowały konieczność budowy nowych i rozbudowy istniejących zakładów niemal we wszystkich dziedzinach oświaty oraz publicznej opieki społecznej i zdrowotnej. Stało się to zadaniem priorytetowym miejskiej administracji budowlanej. W 1888 roku ukończono budowę Miejskiego Zakładu dla Nerwowo i Umysłowo Chorych⁵³. W latach 1887–1892 zbudowano nowe Kliniki Uniwersyteckie przy dzisiejszej ulicy Chałubińskiego i przeniesiono je z dotychczasowej siedziby w szpitalu Wszystkich Świętych, następnie rozbudowano w latach 1895–1901 i 1906–1909. Szpital Wszystkich Świętych, pełniący rolę szpitala centralnego, zyskał w 1902 roku nowy oddział internistyczny fundacji Friebe-Agath. Wszystkie istniejące budynki tego szpitala miały być po 1900 roku sukcesywnie zastępowane nowymi⁵⁴. Szpital im. Wenzela-Hanckiego, otwarty w 1878 roku, zyskał nowe budynki w roku 1896, a następnie w 1909. W latach 1893–1894 rozbudowano szpital Świętego Hieronima i Jedenastu Tysięcy Dziewic. Nową siedzibę otrzymał w 1892 roku istniejący od 1820 roku szpital dla służby⁵⁵. W latach 1910–1911 powstał miejski szpital (ochronka) dla niemowląt i dzieci z ubogich rodzin (ul. Wrońskiego 13c). W 1893 roku wprowadzono nowe zasady administrowania zakładami dobroczynnymi i zakładami opieki dla biednych, wprowadzając ścisłą współpracę i centralizację

zakładów publicznych i prywatnych (system Elberfeldera)⁵⁶. W 1898 roku rozbudowano ze środków miejskich przytułek dla kalek fundacji Claassena. W 1902 roku został oddany do użytku miejski ośrodek opieki społecznej w Praczech Odrzańskich, gdzie biedni otrzymali schronienie, możliwość pracy i opiekę lekarską⁵⁷. Osoby wyleczone w szpitalach miejskich, niezdolne do pracy, były kierowane od 1897 roku do miejskiego sanatorium – „schroniska dla rekonwalescentów” fundacji Friedländera w Świnarach, mieszczącego się w przebudowanym pałacu i parku⁵⁸.

Podobnie jak w innych miastach o dużym przyroście ludności, wrocławskie budynki szpitalne budowano jako piętrowe. Duże, przestronne sale chorych zajmowały przeważnie cały trakt budynku (budynki szpitala im. Wenzela-Hanckiego i ośrodka w Praczech Odrzańskich), co umożliwiało lepszą cyrkulację powietrza i nasłonecznienie⁵⁹. Loggie usytuowane od strony południowej dawały pacjentom możliwość wypoczynku na świeżym powietrzu, a wieloboczne ryzality wprowadzały do wnętrza szpitalnych światło słoneczne (budynki przytułku dla kalek przy ulicy Ołbińskiej 32 i ośrodka w Praczech Odrzańskich). Architektura szpitali, podobnie jak budynków szkół, była podporządkowana wymaganiom funkcjonalności, higieny i ekonomii, dlatego przykłady gmachów o bogatych formach zdobniczych takie jak neogotycki Szpital dla Nerwowo i Umysłowo Chorych oraz Przytułek im. Claassena należą we Wrocławiu do rzadkości.

Na początku XX wieku panował pogląd, że pielęgnowanie zdrowia w głównej mierze polega na pielęgowaniu ciała, a kąpiel jest niezbędna dla jego wzmocnienia i wypoczynku⁶⁰. Wrocław na początku XX wieku posiadał obok otwartych kąpielisk i kąpielisk rzecznych także łaźnie miejskie, utrzymywane z gminnych funduszy. Najstarsza łaźnia była wzniesiona w 1894 roku przy moście Uniwersyteckim (ul. Księcia Witolda 2–4) ze środków fundacji radcy ekonomicznego Korna, pozostawionych miastu na budowę łaźni, z których mogli korzystać ubożsi mieszkańcy miasta za nieznaczną opłatą⁶¹. Pozostałe środki fundacji przy udziale funduszy Miejskiej Kasy Oszczędności przeznaczono na budowę drugiej łaźni wrocławskiej w pobliżu dworca Świebodzkiego (pl. Orłąt Lwowskich 7), którą oddano do użytku w 1898 roku⁶². Następne wrocławskie łaźnie miejskie powstały w tak zwanych domach opieki społecznej (*Wohlfahrtshäuser*) przy ulicach Suche 1 (1907–1909) i Legnickiej

(1910), łączących funkcje: łaźni miejskich, czytelní ludowych, miejsc opieki nad dziećmi, miejsc pracy dla kobiet, kas oszczędności, a nawet stanowisk opłat celnych⁶³. Budynki łaźni wznoszono przeważnie z surowej cegły z dachem o drewnianej konstrukcji, odpornej na obecność pary wodnej. Ściany we wnętrzu otrzymywały okładzinę z tynku cementowego, płytek porcelanowych lub białej cegły glazurowanej – materiałów zapewniających łatwe utrzymanie czystości⁶⁴.

Richard Plüddemann z ramienia administracji budowlanej uczestniczył w realizacji miejskich inwestycji opieki zdrowotnej i społecznej od 1885 do 1908 roku, wykonując projekty obiektów szpitalnych, łaźni i przytułków. W pracach projektowych współpracował z architektem magistrackim Karlem Klimmem.

Z problematyką wrocławskiej opieki społecznej i zdrowotnej na przełomie XIX i XX wieku spotykamy się w okolicznościowych wydawnictwach Magistratu, zarządzeniach, regulaminach, instrukcjach służbowych, księgach pamiątkowych z okazji przekazania miastu ukończonych inwestycji⁶⁵, gdzie znajdują się opisy architektury, jej programu użytkowego. Zachował się również bogaty zbiór projektów i fotografii⁶⁶.

1. SZPITAL DLA NERWOWO I UMYŚŁOWO CHORYCH

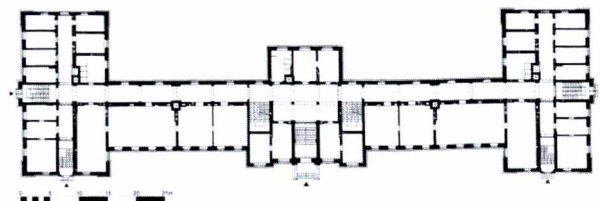
Adres: Wybrzeże Józefa Conrada-Korzeniowskiego 18
(Einbaumstraße 23–25)

Współczesna funkcja: Klinika Psychiatryczna Akademii Medycznej. Specjalistyczny Zespół Psychiatryczny Opieki Zdrowotnej we Wrocławiu

Ilustracje: 37, 38

Czas powstania: 1885–1888 (budynek główny)
1897–1898 (dom lekarzy)

Autorzy projektu: R. Mende (projekt budynku głównego szpitala)
R. Plüddemann (projekt zmian planu i elewacji budynku głównego)
R. Plüddemann, K. Klimm (projekt domu lekarzy)
R. Plüddemann, M. Hennicke (projekt kostnicy)

Historia:

Budowę szpitala poza gęsto zabudowanym obszarem miasta, na zielonym, słonecznym terenie nad Odrą, rozpoczęto w kwietniu 1885 roku na podstawie projektu miejskiego radcy budowlanego Roberta Mendego. We wrześniu 1885 roku nadzór nad budową przejął Richard Plüddemann. Wprowadził on niewielkie zmiany w architekturze budynku, takie jakie były możliwe ze względu na zawansowanie prac budowlanych (w 1885 roku doprowadzono ściany do wysokości 2,5 m nad poziom I piętra). Na skutek postanowienia Rady Miejskiej o budowie dodatkowych pomieszczeń (dla 100 pacjentów), podwyższono wówczas o jedną kondygnację środkowy ryzalit budynku.

Już w czasie budowy szpitala unowocześniono metody opieki nad chorymi psychicznie do tego stopnia, że trzeba było wprowadzić zmiany w jego planie. (W 1885 roku choroby umysłowe zostały uznane przez kasy chorych i ośrodki dla umysłowo chorych zyskały rangę szpitali.) Przewidziane w projekcie Mendego liczne pojedyncze pokoje połączono w duże sale i ograniczono liczbę izolatek. W środkowej części budynku usytuowano pokoje administracyjne, laboratoria, mieszkania lekarzy. W suterenie znalazły się pomieszczenia do pracy dla chorych (szewców, krawców, introligatorów, malarzy, stolarzy).

Po zbadaniu gruntu postanowiono zmienić planowane usytuowanie budynku gospodarczego, co wiązało się z wykonaniem nowego projektu. W 1886 roku, zgodnie z intencją naczelnego lekarza, przewidywano połączenie zakładu z przytułkiem dla ubogich, który miał powstać na sąsiedniej działce. Budynki gospodarcze miały być wspólne. W 1888 roku zbudowano jedynie wspólną kostnicę dla obu zakładów. Przytułek dla ubogich na sąsiedniej posesji, mimo wykonania jego dokumentacji projektowej, nigdy nie powstał. Zespół budynków szpitala wpisany do rejestru zabytków 12.11.1991 r. pod nr 461/Wm.

Opis:

Kompozycja bryły budynku głównego szpitala, wzorowanej na nowożytnym pałacu z bocznymi skrzydłami i osią podkreśloną ryzalitem środkowym, zastosowany materiał (żółta cegła z dekoracją z czerwonej cegły i kształtek) oraz elewacja do wysokości II kondygnacji pochodzą z projektu budowli w stylu arkadowym Roberta Mendego. Plüddemann nadał architekturze szpitala charakter średniowieczny, upodabiając ryzalit środkowy do dwuwieżowej fasady kościelnej przez dodanie jednej kondygnacji zakończonej ostrosłupowymi hełmami. Ponadto okna III kondygnacji zostały zamknięte łukiem ostrym, a całość bryły zwieńczono wydatnym gzymsem.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. IX-3b, V-42, VIII-11:

1. Projekt budynku głównego:

– projekt wstępny – R. Mende, 15.12.1881

Projekt koncepcyjny uwzględniający zmiany na elewacji nie zachował się. Autorstwo Plüddemanna dokumentują wzmianki w prasie codziennej, świadcząc o nim zastosowane neogotyckie formy.

2. Projekty budynku gospodarczego:

– projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, F. Kessler, czerwiec 1891

– rysunki powykonawcze – C. Cabanis, 10.08.1905

3. Projekty domu lekarzy:

– projekt wstępny – R. Plüddemann, K. Klimm, 29.11.1895, grudzień 1895

– projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, K. Klimm, 11.01.1897

– projekt techniczny – R. Plüddemann, 25.06.1897 (pozwolenie na budowę 10.07.1897)

– aneks do projektu technicznego – J. Nathansohn, 9.05.1898

4. Projekt kostnicy:

– projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, M. Hennicke, 1.08.1888
APAW – sygn. 17390–17391, 17401–17405, 17406 (dom lekarza), 18767–18768

OZGBU – sygn. 802, 1053, 1055, 1057–1059

[...] Hahn, *Die städtische Heilanstalt für Nerven- und Gemütskranke*, w: *Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...*, s. 402–407.

H. Markgraf, *op.cit.*, s. 72.

BZ (notki w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 43, 19.01.1886; Nr. 289, 25.04.1886; Nr. 364, 27.05.1886; Nr. 400, 11.06.1886;

Nr. 451, 2.07.1886; Nr. 193, 18.03.1887; Nr. 403, 14.06.1887; Nr. 430, 24.06.1887; Nr. 457, 5.06.1887.

Bibliografia:

J.L. Dobesz, *Wrocław. Czas...*, fot. 80.

Atlas architektury Wrocławia..., s. 139, fot. 164.

2. PRZYTULEK DLA UBOGICH

Adresy: A – pl. Stanisława Staszica (Roßplatz)

B – ul. Józefa Ignacego Kraszewskiego (Einbaumstraße)

Ilustracje: 39, 40

Czas powstania: projekty niezrealizowane

Autorzy projektu: R. Plüddemann, M. Hennicke

Historia:

W latach 1885–1886 powstały pierwsze projekty nowego przytułku dla ubogich, zaproponowane przez miejską administrację budowlaną. Działkę pod budowę tego ośrodka wybrano na południe od dworca Nadodrze, między ulicami Trzebnicką i Osobowicką (dzisiejszy plac Staszica). Szczegółowe opracowanie architektury stało się prawdopodobnie tematem konkursu (opatrzone hasłami plansze zachowały się we wrocławskim Archiwum Budowlanym). 26 maja 1887 roku Magistrat zgłosił na obradach Rady Miejskiej wniosek, aby pod budowę przytułku wykorzystać teren sąsiadujący z przyszłym miejskim zakładem dla nerwowo i umysłowo chorych przy ulicy Kraszewskiego, pozyskany od Guido von Drabiziusa przez zamianę na miejskie łąki na przedmieściu Odrzańskim. Położenie nowej działki wydawało się bardziej dogodne. Bliskość Odry i szerokie wybrzeże porośnięte krzewami gwarantowały dostęp świeżego powietrza. Istniała tu ponadto możliwość późniejszej rozbudowy ośrodka przez przedłużenie pawilonów oraz uzyskania dodatkowej przestrzeni na ogród, co nie było możliwe na niewielkiej działce na placu Staszica. Jeszcze w czasie negocjacji prowadzonych w sprawie zakupu terenu nad Odrą w czerwcu 1886 roku, na posiedzeniu Rady Miejskiej padła propozycja budowy wspólnych budynków gospodarczych dla obu zakładów, a w 1888 roku zbudowano wspólną kostnicę. W pierwszym etapie budowy przytułku miały być wzniesione budynki szpitala dla 220 i domu mieszkalnego dla 160 mężczyzn. Koszty budowy pawilonów miały wynieść 286 987 marek, całkowity koszt

budowy ośrodka – 1 169 000 marek. W styczniu i maju 1887 roku powstały kolejne wersje projektu koncepcyjnego nowego przytułku, które wydały się radnym zbyt drogie między innymi z powodu zastosowania masywnych stropów i zbyt dużych wysokości kondygnacji. Rada Miejska zaproponowała Magistratowi wykonanie nowego, tańszego projektu. Nowy projekt koncepcyjny autorstwa Plüddemanna i architekta rządowego Hennickego powstał w 1888 roku. W 1889 roku Rada Miejska zrezygnowała ostatecznie z zabudowy parceli przy ulicy Kraszewskiego, wówczas już zbyt małej, by w przyszłości rozszerzyć zakład. Ośrodek opieki społecznej powstał w latach 1900–1902 w Praczech Odrzańskich.

Opis:

Projekt A: Założenie urbanistyczne symetryczne, z umieszczonym na osi budynkiem administracyjnym, „flankowanym” kaplicami o identycznej bryle (katolicką i ewangelicką). Były to obiekty o najbogatszej architekturze (kryte wysokimi dachami, ozdobione ryzalitami, szczytami, rozetami, ostrołukowymi oknami). Budynki mieszkalne i szpitalne zaprojektowano jako prostopadłościenne, wydłużone bryły przykryte spłaszczonymi dachami. Ceglane budowle nosiły cechy architektury neogotyckiej wywodzącej się ze szkoły hanowerskiej.

Projekt B: Plan symetryczny. Na osi założenia budynki o najbogatszej formie – administracyjny, gospodarczy i kaplica. Budynki szpitalne (dla 230 kobiet i 220 mężczyzn) oraz mieszkalne (dla 80 kobiet i 80 dzieci oraz 130 mężczyzn) rozmieszczono symetrycznie względem osi, po obu stronach działki. Swobodnie, malowniczo została zaprojektowana zieleni.

Zaprojektowano budynki szpitalne i mieszkalne o spłaszczonych dachach z szerokimi okapami, urozmaicone ryzalitami, wieżyczkami. Budynek administracyjny, przykryty wysokim dachem, miał otrzymać gotycki szczyt nad ryzalitem środkowym. Budynek gospodarczy ozdobiono wieżą o drewnianej konstrukcji szkieletowej z zegarem i dzwonnica zwieńczoną wysokim, ostrosłupowym hełmem. Architektura o przewadze form charakterystycznych dla ceglanego neogotyku szkoły hanowerskiej, nawiązująca do stylu sąsiedniego zakładu, uzupełniona elementami zapożyczonymi z malowniczej architektury wiejskiej.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. III-28a, V-42, VIII-11:

1. Projekt A:

– szkic – R. Plüddemann, wrzesień 1885, 19.03.1886

2. Projekt B:

– projekt koncepcyjny I – R. Plüddemann, M. Hennicke, 31.01.1887

– projekt koncepcyjny II – R. Plüddemann, M. Hennicke, 20.05.1887

– projekt koncepcyjny III – R. Plüddemann, M. Hennicke, 1.08.1888
BZ (notki w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 364, 27.05.1886; Nr. 400, 11.06.1886; Nr. 193, 18.03.1887; Nr. 403, 14.06.1887; Nr. 412, 17.06.1887; Nr. 457, 5.07.1887; Nr. 289, 27.04.1897.

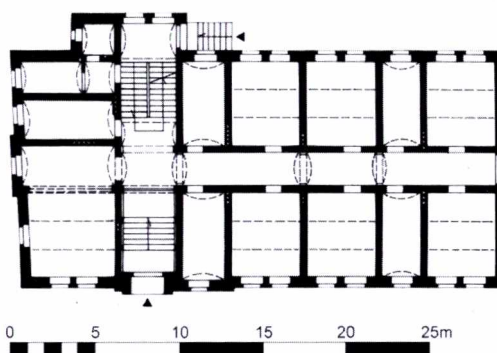
3. SZPITAL DLA SŁUŻBY

Adres: ul. Ludwika Rydygiera 46 (Mehlgasse 46–48)

Współczesna funkcja: Komenda Rejonowa Policji Dzielnicy Śródmieście. Komisariat

Czas powstania: 1891–1892

Autorzy projektu: R. Plüddemann, K. Klimm

Historia:

Szpital – przytułek dla starych, samotnych służących otwarto we Wrocławiu w 1820 roku przy ul. Garnarskiej 1 (Ziegelgasse), w 1872 roku przeniesiono na ulicę Pomorską (Rosenthalerstraße). Na przełomie lat 1891 i 1892 powstał jego nowy oddział przy ulicy Rydygiera z pokojami jedno- lub dwuosobowymi dla 47 osób.

Plüddemann pisał w 1891 roku, że projekt ten z powodu braku czasu urzędników administracji budowlanej został wykonany przez mistrza murarskiego (prawdopodobnie C. Schlawit-

za), co nie zostało odnotowane na rysunkach. Można przypuszczać, że chodziło o ostatnią fazę projektu – techniczną.

Opis:

Skromna architektura o formach neogotyckich. Budynek lico-
wany czerwoną cegłą, w niewielkim stopniu zdobiony glazuro-
wanymi kształtkami, przykryty wysokim dachem. Bryła zwarta,
ciężka, detal pozbawiony finezji.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. IX-8:

– szkic – R. Plüddemann, 26.09.1889

– projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, K. Klimm, 7.08.1890,
16.08.1890; K. Klimm, 20.10.1890

– projekt techniczny – R. Plüddemann, K. Klimm, 4.03.1891
(pozwolenie na budowę 25.04.1891)

– rysunki powykonawcze – 1893

AP – sygn. 2209

APAW – sygn. 19310

[...], *Städtische Armen- und Wohlfahrtspflege. Altersversor-
gungsanstalten*, w: *Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...*,
s. 246–248.

4. SZPITAL IM. WENZELA-HANCKEGO

Adres: ul. Komandorska 118–120 (Neudorfstraße 118–120)

Współczesna funkcja: Akademia Ekonomiczna im. Oskara
Langego

Ilustracje: 60, 169

Czas powstania: 1894–1895 (budynek gospodarczy)

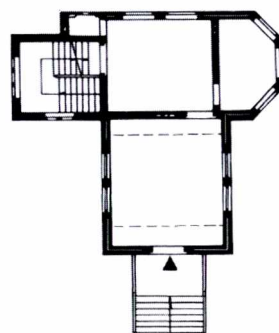
1895 (kostnica)

1895–1896 (budynek szpitalny)

Autorzy projektu: R. Plüddemann, K. Klimm (budynek
gospodarczy, kostnica, budynek szpi-
talny)

Historia:

Szpital powstał z fundacji Liny Hancke, wdowy po miejskim
radcy medycznym. Pierwsze budynki szpitalne wzniesiono
w latach 1875–1878 na działce o powierzchni 37,75 arów, prze-
kazanej fundacji nieodpłatnie przez miasto (ul. Komandorska
120). W 1890 roku teren zakładu rozszerzono przez zakup są-

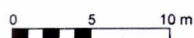
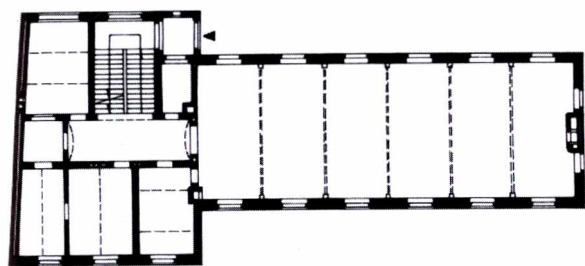
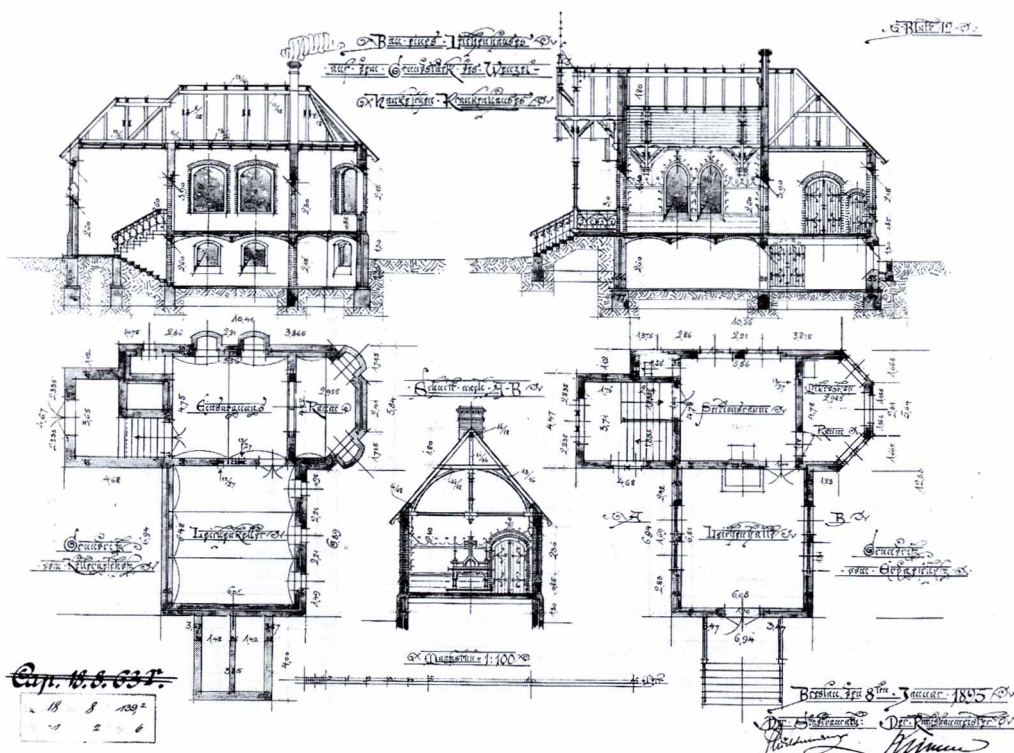

Budynek kostnicy z kaplicą. Rzut parteru

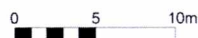
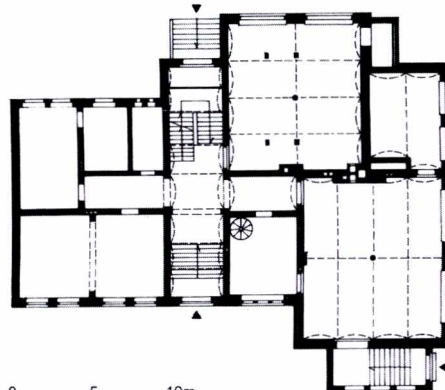
siedniej działki przy ulicy Komandorskiej 116 (25a, 23 m²
z fundacji Schiffke). Dzięki powiększeniu terenu szpitala, możli-
wa była jego pierwsza, kompleksowa rozbudowa.

W latach 1890–1895, obiekty szpitalne projektowali Richard
Plüddemann i Karl Klimm. W 1892 roku powstały projekty
2 parterowych, murowanych pawilonów dla zakaźnie chorych
(jeden z nich istnieje do dziś). Inwestycja ta była zrealizowana
w dużym pośpiechu, na wieść o epidemii cholery w Hamburgu.
W latach 1894–1895 w środkowej części nowej działki wznie-
siono budynek gospodarczy. Jego wielkość była pierwot-
nie obliczona do obsługi 150 chorych i wkrótce stała się niewy-
starczająca. Rozbudowa nastąpiła w latach 1906–1909 według
projektu miejskiego inspektora budowlanego Juliusa Nathan-
sohna. Obiekt zyskał nowe przybudówki, które niemal w cało-
ści zastąpiły starszą bryłę budowli. Wszystkie pomieszczenia
gospodarcze zostały powiększone. W 1895 roku zbudowano
małą kostnicę w południowej części działki. Została ona roze-
brana na przełomie lat 1907/1908 ze względu na jej niewystar-
czającą wielkość dla wciąż rozwijającego się kompleksu szpi-
talnego oraz położenie uniemożliwiające jego rozbudowę (na-
stąpiła ona w latach 1906–1909). Nową kostnicę dla zakładu
anatomii patologicznej wzniesiono w 1907 roku. W 1896 roku
powstał budynek szpitalny oddziału internistycznego przy ulicy
Komandorskiej, później kilkakrotnie przebudowywany. Obok
znajdowała się portiernia i brama, w którą wbudowano za zgo-
dą konserwatora zabytków portal bramy bastionu Sakwowego

169. Wrocław,
ul. Komandorska 118–120.
Projekt kostnicy Szpitala im.
Wenzela-Hanckego. Przekroje
poprzeczne i podłużny,
rzuty piwnic i parteru,
skala 1:100,
arch. Richard Plüddemann,
Karl Klimm, 1895

Budynek oddziału internistycznego. Rzut parteru

Budynek gospodarczy. Rzut parteru

(Poternenpforte), przeniesiony tu z ulicy Nowej przy Wzgórzu Liebicha (*Breslau von A...*, s. 245.). Stało się to prawdopodobnie z inicjatywy Plüddemanna. W latach 1906–1909 budynek szpitala został adaptowany na potrzeby oddziału chirurgicznego. Urządzono w nim gabinet rentgenowski i ortopedyczny oraz salę operacyjną. Całkowicie przebudowany około 1910 roku.

Opis:

Architektura pawilonu szpitalnego i budynku gospodarczego tania, skrajnie funkcjonalna, więc skromna i niemal bezstylowa. Budynki otykowane, kryte płaskimi dachami. Cegłę licówkę zastosowano tylko do wykonania cokołu, opasek okiennych i gzymsu. Jedyne elementy dekoracyjne to ceglane kroksztyny pod gzymsem i fantazyjne kotwy stalowych belek stropowych. Mocny gzyms ze sterczykami na narożach budynku, okna za-

mknięte łukiem odcinkowym, to repertuar form znany z projektów Plüddemanna.

Pawilon szpitalny, przeznaczony na 60 łózek, mieścił na dwóch kondygnacjach między innymi dwie duże sale chorych dla 24 osób. Okna umieszczone na przeciwległych ścianach umożliwiały dokładną wentylację sal i ich nasłonecznienie. W budynku gospodarczym znajdowała się pralnia, kuchnia oraz jadalnia dla pracowników szpitala.

Bardziej dekoracyjna architektura budynku kostnicy z kaplicą łączyła elementy budownictwa wiejskiego (wysoki dach z szerokim okapem, drewniana konstrukcja werandy-przedsionka) i gotyckie (ostrołukowe okna i portal). Elewacje tynkowane, ze skromnym użyciem cegły na cokole, narożach ścian i obramieniach otworów okiennych i drzwiowych.

Źródła:

1. Projekty budynku gospodarczego w ABmW, sygn. V-44:
 - projekt wstępny – R. Plüddemann, 31.03.1891
 - projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, K. Klimm, 22.03.1893, 31.03.1893, 14.04.1893, 14.04.1893
 - projekt instalacji – R. Plüddemann, O. Wieprecht, 24.03.1893
 - projekt techniczny – J. Nathansohn, 23.08.1894 (pozwolenie na budowę 15.10.1894, 11.10.1895 (pozwolenie na budowę 9.11.1895))

– rysunki powykonawcze – grudzień 1896

2. Projekty kostnicy w ABmW, sygn. IX-8:

– projekt koncepcyjny I i projekt instalacji – R. Plüddemann, O. Wieprecht, 14.04.1893

– projekt koncepcyjny II – R. Plüddemann, K. Klimm, 8.01.1895

3. Projekty budynku szpitalnego w ABmW, sygn. IX-8:

– szkice – R. Plüddemann, K. Klimm, 20.08.1891

– projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, K. Klimm, 31.03.1894

– rysunki powykonawcze – 3.01.1897

APAW – sygn. 2126, 16742–16768

OZGBU – sygn. 1073, 1085, 1087, 1089, 1091, 1094, 1096, 1138

Denkschrift über Entstehung, Bau, Einrichtung... op.cit.

[...] Oebbecke, *Das Wenzel-Hancke - Krankenhaus*, w: *Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...*, s. 393–402.

BGB, I/1902, s. 559–560; IV/1905, s. 438; VI/1907, s. 793.

Bibliografia:

- I. Bińkowska, op.cit., s. 42, fot. 48.

5. ŁAŻNIA LUDOWA

Adres: ul. Księcia Witolda 2–4 (Werderstraße 2–4)

Stan zachowania: nie istnieje

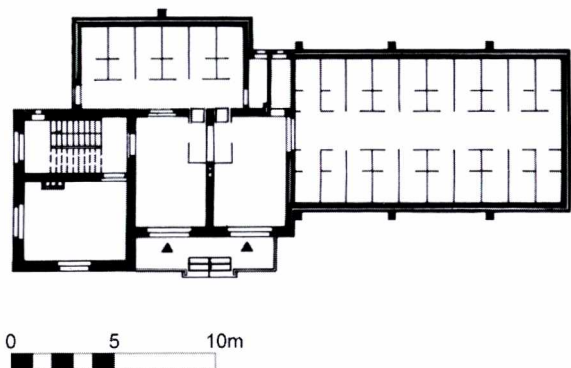
Ilustracje: 62, 63

Czas powstania: 1893–1894

Autorzy projektu: R. Plüddemann, K. Klimm

Historia:

Niewielki budynek łaźni przy moście Uniwersyteckim ukończony 1.07.1894 za sumę 54 500 marek ze środków fundacji radcy ekonomicznego Korna. Na wschodniej elewacji administracja budowlana umieściła barokowy portal pochodzący z domu przy

dzisiejszym placu Bohaterów Getta 2, rozebranego w związku z budową gmachu Miejskiej Kasy Oszczędności i Biblioteki Miejskiej. Łaźnia obsługiwała średnio 10 tysięcy kąpielących się w ciągu miesiąca.

Opis:

Architektura o średniowiecznym rodowodzie, lecz zredukowanych, skromnych formach detalu. Dominantę rozczłonkowanej bryły stanowiła czworoboczna wieża zegarowa, pełniąca też funkcję wieży wodnej, zbudowana nad klatką schodową w narożu głównego korpusu budynku. Nadwieszenie jej górnej partii naśladowało średniowieczne hurdydce. Zwieńczenie wieży wykonano w formie cebulastego dachu z szerokim okapem, natomiast pozostałe części budynku przykryto wysokimi, czterospadowymi dachami. Boczne ściany łaźni otrzymały przypory. Elewacje oblicowano żółtą cegłą, którą stosowano później także w innych budynkach łaźni i zakładów kąpielowych (przy placu Orłąt Lwowskich i przy ulicy Teatralnej w 1898 roku). Górną partię elewacji bocznych skrzydeł i wieży wykonano z drewnianej konstrukcji szkieletowej. Dachy pokryto brązowo-czerwoną dachówką.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. VI-3/53:

– szkice I, II, III – K. Klimm, 1.02.1892, maj 1892

– szkic IV (zrealizowany) – R. Plüddemann, K. Klimm, 2.06.1892

– projekt techniczny – R. Plüddemann, 28.07.1893

– rysunki powykonawcze – K. Klimm, 21.02.1895

APAW – sygn. 334–335, 1730–1731, 12604–12607, 12618, 17031, 18834–18836

OZGBU – sygn. 788–790

R. Plüddemann, *Volks-Brausebad in Breslau*, ZdB, XV/1895, s. 194–196.

Otto F. Probst, *Breslaus malerische Architecturen*, Breslau 1900, Taf. LII, LX.

[...] Schönwälder, *Badeanstalten*, w: *Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...*, s. 131–134.

H. Markgraf, *op.cit.*, s. 76.

Bibliografia:

I. Bińkowska, *op.cit.*, fot. 53.

6. SZPITAL JEDENASTU TYSIĘCY DZIEWIC I ŚW. HIERONIMA

Adres: ul. Kręta 1–3 (Wörterstraße 1–5)

Współczesna funkcja: Uniwersytet Wrocławski

– dom studencki „Wagant”

Ilustracje: 61

Czas powstania: 1893–1894

Autorzy projektu: R. Plüddemann, K. Klimm

Opis:

Budynek z czerwonej cegły zdobionej glazurą, kryty wysokim dachem, posiada skromny gotycki detal, ryzalit na osi wejścia zwieńczony trójkątnym szczytem z wnęką w formie trójliscia, ścianę szczytową ozdobioną tynkowanymi blendami.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. III-25a:

– szkic – R. Plüddemann, K. Klimm, 25.08.1892

– projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, K. Klimm, 30.12.1892

– projekt techniczny – R. Plüddemann, 3.07.1893 (pozwolenie na budowę 25.08.1893)

– projekt ogrodzenia – R. Plüddemann, 18.06.1894

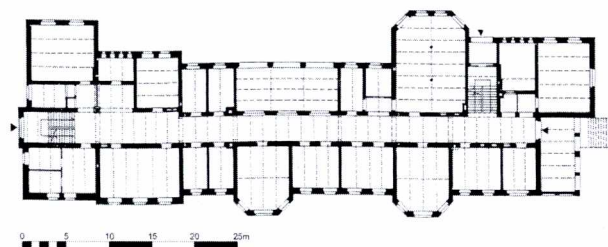
– rysunki powykonawcze – H. Froböse, 1.12.1894

APAW – sygn. 16689–16690, 17186

OZGBU – sygn. 1046, 1047

[...], *Städtische Armen- und Wohlfahrtspflege...*, w: *Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...*, s. 246–248.

H. Markgraf, *op.cit.*, s. 76

osób nieuleczalnie chorych i starców, biednych i kalekich bez względu na płeć, pochodzenie i wyznanie (starszy budynek przeznaczony wyłącznie dla pacjentów chrześcijańskich wyznań). Pensjonariusze otrzymywali pełne utrzymanie: mieszkanie, ogrzewanie, ubranie, środki czystości, niewielkie kieszonkowe i pogrzeb na koszt przytułku. Opieka nad nimi spoczęła w rękach 3 lekarzy, 3 sióstr zakonnych, 26 pielęgniarek i 2 księży. Koszty budowy w wysokości 281 300 marek pokryto z funduszy miejskich. Model i plany przytułku były eksponowane na wystawie w Dreźnie w 1901 roku, w dziale dotyczącym opieki nad biednymi. Budynek wpisany do rejestru zabytków pod nr 477/ Wm, 25.05.1992.

Opis:

Bryłę budynku tworzy główny korpus budowli założony na rzucie prostokąta i kryty trójspadowym dachem oraz część boczna – wyższa, na planie kwadratu, z wysokim, rozczłonkowanym dachem, który zdobią bogate szczyty, kominy i wieża-sygnałurka, zakończona iglicą. Ta część otrzymała mocny gzyms koronujący z fryzem arkadkowym i tynkowanymi blendami. Charakterystyczne elementy budowli to słoneczne loggie i taras, dające pacjentom możliwość wypoczynku na świeżym powietrzu oraz wieloboczne ryzality-werandy wprowadzające światło słoneczne i powietrze do pokoi. Budynek bogato zdobiony elementami z kolorowej glazury jest dobrym przykładem ceglanego neogotyku opartego na wzorcach hanowerskich.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. III-24b, V/A:

- szkic – R. Plüddemann, K. Klimm, 7.12.1894, 22.04.1895
- projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, K. Klimm, grudzień 1895

– projekt techniczny – J. Nathansohn, 31.08.1896 (pozwolenie na budowę 27.10.1896)

– rysunki powykonawcze – 29.01.1900, lipiec 1901

APAW – sygn. 17070, 18762–18763

OZGBU – sygn. 1062, 1066, 1068–1072

O.F. Probst, *op.cit.*..., s. LX, fot. LX.

[...], *Städtische Armen- und Wohlfahrtspflege*..., s. 246–248.

[...] Laube, *Claassensches Siechenhaus*, w: *Gesundheits- und Wohlfahrtspflege*..., s. 224–229.

H. Markgraf, *op.cit.*..., s. 80.

Bibliografia:

Breslau von A..., s. 32.

G. Scheuermann, *op.cit.*..., s. 22, 181.

Atlas architektury Wrocławia..., s. 135, fot. 159.

8. ŁAŹNIA MIEJSKA

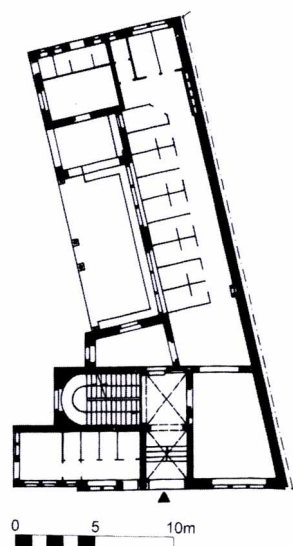
Adres: pl. Orłąt Lwowskich 7 (Berlinerplatz 7, pl. Kirowa)

Stan zachowania: nie istnieje

Ilustracje: 64

Czas powstania: 1898

Autorzy projektu: R. Plüddemann, K. Klimm

Historia:

Budynek łaźni zbudowany za sumę 89 500 marek (ze środków kasy miejskiej – kredytu nadzwyczajnego i funduszu dyspozycyjnego na miejskie szalety z lat 1897–1898 oraz 43 768 marek z fundacji radcy ekonomicznego Korna), oddany do użytku 15.09.1898 roku. Na parterze urządzono, oprócz pralni i łaźni dla kobiet, pomieszczenia związane z sąsiednim placem zabaw (dawny cmentarz): halę dającą schronienie dzieciom w razie niepogody, pomieszczenie na zabawki, ubikacje dla dzieci, toalety publiczne. Na piętrze powstała łaźnia dla mężczyzn. Budynek rozebrany prawdopodobnie w latach dwudziestych XX wieku.

Opis:

Architektura tego budynku, podobnie jak starszej łaźni zbudowanej przy moście Uniwersyteckim, reprezentowała historyzm o średniowiecznym rodowodzie (wieża „obronna”, ostrołukowe otwory okienne) o zredukowanych, skromnych, gotyckich formach. Elewacje gładkie, wykonane z żółtej cegły z oszczędnym użyciem piaskowca (nadproża, parapety okienne, słupki międzyokienne). Wysokie dachy kryte dachówką.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. VI-3/53:

- szkic – R. Plüddemann, K. Klimm, czerwiec 1896
 - projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, K. Klimm, 25.11.1896
 - projekt techniczny – F. Frieze, 14.07.1897 (pozwolenie na budowę 6.09.1897)
 - aneksy do projektu – R. Plüddemann, 30.04.1898 (pozwolenie na budowę 27.05.1898)
 - rysunki powykonawcze – F. Frieze, 1.03.1899
- APAW – sygn. 12608, 12618, 17005, 17284–17285, 17304, 18834, 18837–18838
OZGBU – sygn. 786
O.F. Probst, *op.cit.*, s. LX, fot. LX.
[...] Schönwälder, *op.cit.*, s. 131–134.
H. Markgraf, *op.cit.*, s. 76.
BZ (notki w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 114, 15.02.1897; Nr. 124, 19.02.1897; Nr. 280, 23.04.1897.

Bibliografia:

I. Bińkowska, *op.cit.*, s. 42.

9. OŚRODEK OPIEKI SPOŁECZNEJ

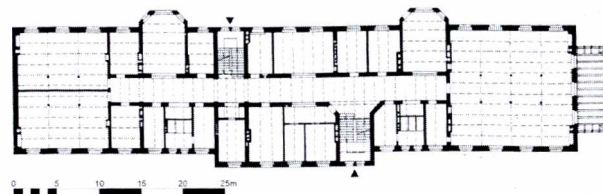
Adres: Wrocław-Pracze Odrzańskie, ul. Stabłowicka 147–149 (Herrnprotsch, Dorfstraße, Stabelwitzer Straße)

Współczesna funkcja: Zespół Szkół Rolniczych im. Ziemi Piastów. Zespół Szkół Ogrodniczych. XIX Liceum Ogólnokształcące

Ilustracje: 65, 66, 67, 120

Czas powstania: 1900–1902

Autorzy projektu: R. Plüddemann, K. Klimm, F. Frieze

Pawilon szpitalny. Rzut parteru

Historia:

Już około 1880 roku we Wrocławiu okazała się niezbędna budowa nowego przytułku dla około 1000 osób. Nowy zakład zaprojektowano w latach 1887–1888 w pobliżu szpitala dla nerwowo i umysłowo chorych przy ulicy Kraszewskiego. W 1889 roku Rada Miejska podjęła decyzję o przerwaniu procesu inwestycyjnego (por. Katalog, II. p. 2), a w 1894 roku postanowiła ostatecznie, że przytułek powstanie w Pracach Odrzańskich, w odległości 12 kilometrów od Wrocławia. Projekt koncepcyjny przewidywał etapową budowę ośrodka, lecz w trakcie budowy (1901) podjęto decyzję o realizacji całego założenia składającego się między innymi z czterech pawilonów i budynku administracyjno-gospodarczego. Koszty budowy wyniosły 1 817 644 marek. Wobec niewystarczającej liczby miejsc dla pensjonariuszy, jeszcze w 1905 roku wykonano adaptację poddaszy, a dalsza rozbudowa pod kierunkiem radcy budowlanego Georga Müllera nastąpiła około 1912 roku (2 pawilony dla epileptyków). W 1902 roku do zakładu można było przyjąć jednorazowo 293 osoby zdolne do pracy i 455 chorych. Naczelnny lekarz ośrodka pisał: *Próbujemy wychować mieszkańców dla pracy i zachęcać przez ofiarowywanie żywności, napojów i wynagro-*

dzenia. Alkoholicy, epileptycy i umysłowo chorzy pracowali na roli, w stajniach i chlewniach. Rzemieślników (kowali, szewców, stolarzy, ślusarzy, introligatorów) zatrudniono w warsztatach. W piwnicach urządzono pomieszczenia do wyplatania słomy i wikliny, darcia pierza, przebiegania grochu. Kobiety pracowały przy szyciu i łataniu. Pracujący mieszkańcy co 2 tygodnie otrzymywali niedzielny urlop. Mogli oni też wypoczywać w bibliotece, korzystając z różnych gier, grając na instrumentach muzycznych.

Model i plany przytułku były eksponowane na wystawie w Dreźnie w 1901 roku, w dziale dotyczącym opieki nad biednymi. Zespół budynków wpisany do rejestru zabytków 12.08.1991 roku pod numerem 460/Wm.

Opis:

Ośrodek dla ubogich powstał na obszarze o powierzchni 4 hektarów (w 1912 ponad 30 ha). Wszystkie budynki zostały wzniesione z czerwonej cegły, przykryte wysokimi dachami naczółkowymi, dwuspadowymi lub mansardowymi, o wysuniętych okapach opartych na ozdobnych, drewnianych kroksztynach. Architektura nawiązywała do motywów architektury rodzimej, wiejskiej. Świadczą o tym: drewniane loggie, wysokie dachy, wieloboczne werandy szpitali wzniesione w technice fachwerku. Jednocześnie uproszczone formy zapożyczone ze średniowiecza jak: portale z wimpergami, otwory okienne o wykroju ostrołukowym lub zamknięte łukiem odcinkowym, gzymsy w formie machikuł, fryzy ząbkowe, są charakterystyczne dla wrocławskiej architektury projektowanej przez Plüddemanna. Zegarowa wieża wodna przykryta wysokim, namiotowym dachem z mocnym nadwieszeniem części zawierającej zbiornik, nasuwa skojarzenia z średniowieczną architekturą obronną. Zbiorowe sypialnie i sale chorych, zajmujące całą szerokość traktu pawilonów, zgodnie z ówczesnymi wymaganiami higieny dobrze przewietrzane i nasłonecznione, otrzymały stropy oparte na stalowych, dwuteowych podciągach i żeliwnych kolumnach z kielichowymi głowicami.

Źródła:

Projekty budynku administracyjno-gospodarczego, 2 pawilonów dla zdolnych do pracy, 2 pawilonów dla chorych, domu mieszkalnego dla urzędnika, stajni, magazynu z lodownią, kostnicy, gazowni, zakładu wodnego w ABmW, sygn. VI-54/1, VI-54/2:

– szkice – R. Plüddemann, K. Klimm, grudzień 1896, luty 1897
– projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, F. Frieze, 10.10.1898, 31.10.1898, 10.11.1898, 18.11.1898

– aneks do projektu (koncepcja rozbudowy) – F. Frieze, Brochmann, 25.02.1901

APAW – sygn. 2122, 18850–18856

OZGBU – sygn. 1098–1111, 1114–1116, 1119–1123, 1125–1135

Breslaus Armenhaus, Breslau [1910].

[...] Strube, *Städtisches Pflegehaus zu Herrnprotsch*, w: *Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...*, s. 218–222, Taf. XXXV–XXXVII.

H. Markgraf, *op.cit.*, s. 85.

R. Konwiarz, *Breslaus Stadtbild ...*, s. 25.

Vom städtischen Pflegehaus in Herrnprotsch, BZ, Nr. 283, 23.04.1904.

BZ (notki w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 289, 27.04.1897; Nr. 400, 11.06.1897.

Bibliografia:

Breslau von A..., s. 78.

I. Bińkowska, *op.cit.*, s. 42.

Atlas architektury Wrocławia..., s. 139, fot. 165a.

10. SZPITAL WSZYSTKICH ŚWIĘTYCH (ALLERHEILIGEN)

Adres: pl. 1-go Maja 8 (Königsplatz)

Współczesna funkcja: Wojewódzki Szpital Zespolony im. Józefa Babińskiego

Ilustracje: 170

Czas powstania: 1901–1902 (Friebe-Agath-Haus – projekt „Am Burgfeld”)

Pozostałe projekty nie zostały zrealizowane.

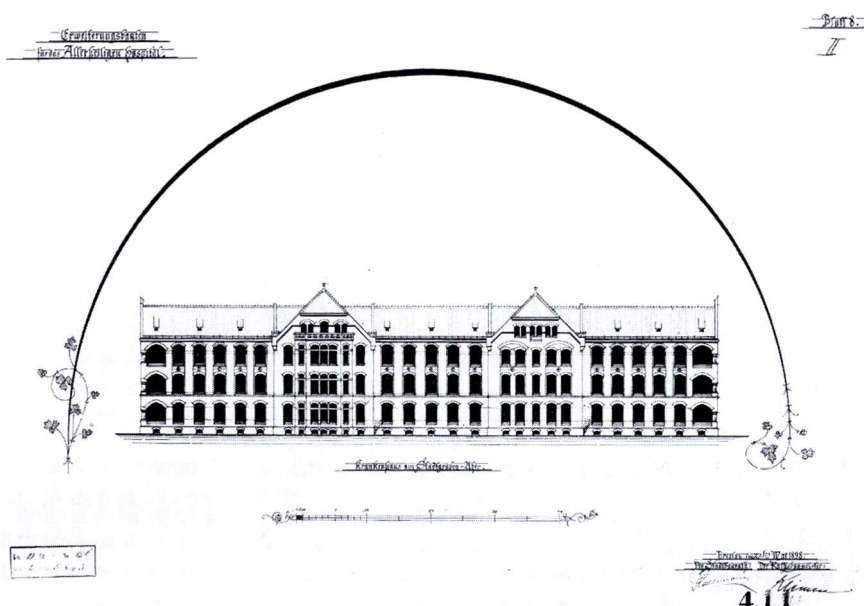
Autorzy projektu: R. Plüddemann, K. Klimm (wstępna koncepcja)

F. Frieze (projekt techniczny)

Historia:

Dawny miejski szpital Wszystkich Świętych usytuowany między Odrą, fosą miejską i placem 1-go Maja był najstarszym szpitalem miasta. (Jego nazwa *Domus omnium sanctorum* obojętnie od 1526 r.) W XIX i XX wieku spełniał on zadanie

170. Wrocław, pl. 1-go Maja 8 (Königsplatz).
Projekt budynku „Am Stadtgraben-Ufer”
dla Szpitala Wszystkich Świętych. Elewacja,
skala 1:200, arch. Richard Plüddemann,
Karl Klimm, 1898

szpitala centralnego, skupiającego większość oddziałów specjalistycznych. Przyjmowano tu między innymi chorych psychicznie (do 1888 r.) i zadziwionych. Chorzy mieli tu także zapewniłą opiekę chirurgiczną. Od założenia Uniwersytetu Wrocławskiego do 1891 roku znajdowały się w obiektach szpitala kliniki uniwersyteckie. W 1898 roku Plüddemann i Klimm wykonali kilka szkicowych propozycji budowy nowych, pojedynczych obiektów szpitala nazwanych przez autorów: „Im Garten”, „Am Stadtgraben-Ufer”, „Am Burgfeld”. Tylko jeden obiekt – „Am Burgfeld”, nazwany później „Friebe-Agath-Haus” (dom fundacji Friebe-Agath) – został wykonany na podstawie tych szkiców. Nowy budynek szpitala ukończono na początku października 1902 roku. W tym samym roku administracja miejska przebudowała również oddział chirurgiczny w budynku „Pulvermacherhaus” (dom fundacji Pulvermachera).

Opis:

Architektura projektowanych budynków szpitala jednorodna: obiekty trójkondygnacyjne, podpiwniczone, bryły wydłużone, przykryte dwuspadowymi dachami, z symetrycznie rozmieszczonymi ryzalitami. Parter oddzielony mocnym gzymsem od górnych kondygnacji. Okna zamknięte łukiem odcinkowym. W obrębie II i III kondygnacji osie okienne podkreślone wnękami. Ryzality zakończone trapezowymi szczytami, przykryte dachami naczółkowymi. W obrębie ryzalitów nieregularnie rozmieszczone osie okienne i zróżnicowana forma otworów okiennych (biforia, triforia). Na ścianach szczytowych budynków wolno stojących („Im Garten”, „Am Stadtgraben-Ufer”) zaprojektowano loggie, których arkady opierały się na krótkich, krępych, kamiennych kolumnach. Budynki licowane cegłą z delikatnymi, poziomymi pasami projektowanymi prawdopodobnie z cegły glazurowanej. Architektura o zredukowanych formach

średniowiecznych, charakterystyczna dla większości obiektów opieki zdrowotnej projektowanych przez Plüddemanna. Sale chorych miały być usytuowane wzdłuż lub w poprzek, na całą szerokość traktu, z loggiami na ścianach szczytowych lub w obrębie ryzalitu. Każdy z projektowanych budynków został przedstawiony przez autorów w kilku wersjach zróżnicowanych pod względem programu użytkowego i kosztów budowy.

Skrzydło szpitala Friebe-Agath-Haus wzniesione z czerwonej cegły, z wysokim, gotyckim szczytem, zaprojektowane przez miejskiego inspektora budowlanego Friedricha Friese, zapewne pod kierunkiem Richarda Plüddemanna, ukazuje styl, w jakim miał być rozbudowany szpital według wstępnej koncepcji Plüddemanna i Klimma. Na szczycie budynku umieszczono sceny z czasu założenia szpitala przez Johanna Hessa i Hieronymusa Horniga (położenie kamienia węgielnego), autorstwa malarza Otto Kaliny.

Źródła:

Projekt rozbudowy w ABmW – sygn. IV/B/1:
– szkice „Am Burgfeld” – R. Plüddemann, K. Klimm, 20.05.1898; R. Plüddemann, 25.05.1898, 8.06.1898, 1.12.1898
– szkic „Im Garten” – R. Plüddemann, K. Klimm, 20.05.1898
– szkice „Am Stadtgraben-Ufer” – R. Plüddemann, K. Klimm, 20.05.1898, 18.11.1898
– projekt techniczny szpitala Friebe-Agath-Haus („Am Burgfeld”) – F. Friese, 19.06.1900
APAW – sygn. 17218–17242 (*Erweiterungsbau des Allerheiligen Hospitals*, 1899–1901, 1900–1908), 18830–18831 (*Friebe-Agath-Stiftung der Allerheiligen Hospital* 1901–1920)
OZGBU – sygn. 1036–1037
Gesundheits- und Wohlfahrtspflege..., s. 388–393.
[...], *Durch Breslau in Eile*, Breslau, Schweidnitz [1912], s. 64.
H. Markgraf, *op.cit.*, s. 85.

M.W., *Der Erweiterungsbau des Allerheiligen – Hospitals*, BZ, Nr. 703, 7.10.1902.

Bibliografia:

Max Berg, *Zukünftige Baukunst in Breslau als Ausdruck zukünftiger Kultur*, w: *Breslau...*, s. 28–41.

Breslau von A..., s. 6.

G. Scheuermann, *op.cit.*, s. 16.

I. Bińkowska, *op.cit.*, s. 40.

Atlas architektury Wrocławia..., s. 131, fot. 150.

11. DOM OPIEKI SPOŁECZNEJ „AN DEN TEICHÄCKERN”

Adres: ul. Sucha 1 (Sadowastraße 1)

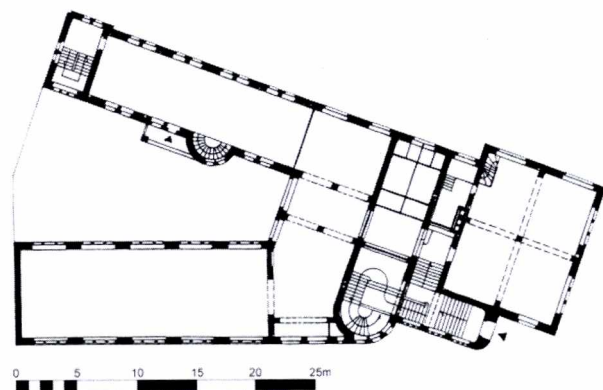
Stan zachowania: nie istnieje

Ilustracje: 104

Czas powstania: 1907–1909

Autorzy projektu: K. Klimm (projekt i kierownictwo budowy)

R. Plüddemann (współpraca)

Historia:

Pierwszy we Wrocławiu miejski dom opieki społecznej został oddany do użytku 1.10.1909 roku, kosztem 378 700 marek (w tym 20 000 marek z funduszu fabrykanta doktora Franza Promnitz). W budynku miały siedzibę różne instytucje społeczne i publiczne, czytelnia, księgarnia, łaźnia, stanowisko kasy oszczędności i mieszkania służbowe. Przechowywano tu również pisma patentowe Cesarskiego Urzędu Patentowego.

Opis:

Budynek o nieregularnej bryle, której dominantę stanowiła wieża wodna. Wklęsło-wypukłe formy szczytów, a także wystrój wnętrz nosiły cechy architektury późnej secesji. Tynkowane elewacje ze skromnym użyciem kamienia (wsporniki, parapety, krawędzie szczytów, okładzina ganku) i cegły (cokół). Wejście główne dekorowane rzeźbą jaszczura strzegącego skrzyni ze skarbem.

Konstrukcja budynku została wykonana z żelbetu (stropy, słupy, schody) przez firmę „Carl Brandt”.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. VI-3/53:

– szkice – R. Plüddemann, K. Klimm, 31.10.1905, 5.05.1906

– projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, K. Klimm, 15.12.1906

– rysunki powykonawcze – K. Klimm, maj 1909

APAW – sygn. 18881–18891

OZGBU – sygn. 781–782, 775–785, 1027

[...] Schönwälder, *op.cit.*, s. 131–134.

[...], *Städtische Armen- und Wohlfahrtspflege...*, s. 249–251.

R. Konwiarz, *Breslaus Stadtbild...*, s. 25.

Städtisches Wohlfahrtshaus in Breslau, ZdB, XXX/1910, s. 661–662.

BGB, V/1906, s. 95–97, 232; VI/1907, s. 516, 887.

12. MIEJSKA OCHRONKA DLA NIEMOWLĄT „AM SCHWALBENDAMM”

Adres: ul. Józefa Marii Hoene-Wrońskiego 13c (Schulgasse 13b)

Współczesna funkcja: Państwowy Szpital Kliniczny nr 4 Akademii Medycznej we Wrocławiu. Katedra Pediatrii i Klinika Alergologii oraz Kardiologii Dziecięcej. Katedra Klinika Endokrynologii Wieku Rozwojowego.

Ilustracje: 97, 98

Czas powstania: 1910–1911

Autorzy projektu: C. Cabanis (projekt wstępny pod kierunkiem R. Plüddemanna)

K. Klimm (projekt koncepcyjny pod kierunkiem R. Plüddemanna)

M. Berg (projekt zrealizowany)

Historia:

Pierwsze projekty miejskiej ochronki dla niemowląt autorstwa Plüddemanna i Cabanisa, a następnie Klimma, powstały w latach 1905–1909. Nie zostały one zrealizowane. Ostateczny projekt ochronki i żłobka wykonał w 1909 roku miejski radca budowlany Max Berg (prawdopodobnie przy współpracy Klimma). Zbudowano ją w latach 1910–1911 częściowo z funduszy w wysokości 500 tysięcy marek ofiarowanych przez parę cesarską. Budynek o zredukowanych formach historycznych (portyk wejściowy, mansardowy dach), zaliczany do architektury wczesnego modernizmu, powstał jako efekt ewolucji poprzednich projektów Plüddemanna i Klimma, czerpiąc z nich ogólną dyspozycję rzutu i proporcje bryły.

Opis:

Projekty ukazują budynek o symetrycznym rzucie w formie litery „T”, którego wydłużoną bryłę wieńczy wysoki czterospadowy dach, podwyższony nad ryzalitem środkowym. Elewacje tynkowane, cokół licowany cegłą, otwory okienne prostokątne, ar-

kady loggi zamknięte łukami koszowymi. Architektura przez swobodną interpretację form historycznych nawiązywała do stylu „rodzimego”, czerpiącego wzorce z architektury regionalnej.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. VI-58 (projekty niezrealizowane):

– szkic – R. Plüddemann, C. Cabanis, 2.11.1905

– projekt koncepcyjny I – R. Plüddemann, K. Klimm, 16.10.1907

– projekt koncepcyjny II – K. Klimm, czerwiec 1909
Gesundheits- und Wohlfahrtspflege..., s. 258–262.

R. Konwiarz, *Breslau Stadtbild...*, s. 25.

Bibliografia:

E. Niemczyk, *Nowa forma w architekturze...*, s. 419–467.

Idem, Architektura Wrocławia początków XX wieku a problem kontynuowania tradycji miejscowych, Prace naukowe Instytutu Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, nr 14, Studia i Materiały, nr 7, 1980, s. 61–74.

Atlas architektury Wrocławia..., s. 141.

III. Budynki straży pożarnej

Szybki rozwój przestrzenny Wrocławia rozpoczął w 1807 roku i nasilony w 2. połowie XIX wieku sprawił, że na przełomie stuleci niezbędnym i pilnym zadaniem administracji miejskiej stała się reorganizacja straży pożarnej, zaopatrzenie jej w nowoczesne budynki i sprzęt. Główna Komenda Straży Pożarnej, mieszcząca się przy ulicy Wierzbowej (Weidenstraße), wspierana niewielkimi oddziałami straży, nie była już w stanie zapewnić miastu bezpieczeństwa⁶⁷. Dlatego na przestrzeni lat 1889–1910 zbudowano nowe zespoły straży pożarnej i stajni, rozmieszczając je koncentrycznie na przedmieściach: Odrzańskim, Piaskowym, Oławskim, Mikołajskim, Grabiszyńskim i na Popowicach. Usytuowanie to wynikało z konieczności objęcia zasięgiem ich działania całego obszaru miasta, aby każdy oddział straży pożarnej obsługiwał teren w promieniu nie przekraczającym 1250 m⁶⁸. Takie rozmieszczenie oddziałów ułatwiło urządzenie w nich w 1902 roku sieci stacji pogotowia ratunkowego⁶⁹. Poza gaszeniem pożarów straż pożarna zajmowała się również usługami komunalnymi – oczyszczaniem ulic i wywozem śmieci.

Zawodowej straży pożarnej, powołanej w dużych miastach niemieckich w połowie XIX wieku (w Berlinie w 1851, we Wrocławiu w 1859 roku)⁷⁰, nie wystarczały budynki wynajmowane lub przebudowywane w celu przechowania sprzętu gaśniczego⁷¹. Strażakom pełniącym 48-godzinną, potem 24-godzinną służbę, należało zapewnić schronienie (pomieszczenia do pobytu dziennego połączone z zielonymi loggiami i werandami, umieszczone obok lub nad wozownią i połączone z nią za pomocą ześlizgów czy schodów) oraz sypialnie, a także wieże do ćwiczeń (wspinalnie służące także do suszenia węża), sale gimnastyczne, pomieszczenia sanitarne, mieszkania służbowe, hale na pojazdy oraz stajnie (z bramami przejazdowymi wychodzącymi bezpośrednio na ulicę i podwórko), pomieszczenia na sprzęt gaśniczy, warsztaty, wiaty na sprzęt do czyszczenia ulic. Należało je zaprojektować funkcjonalnie, by umożliwić szybkie wyruszenie wszystkich drużyn do akcji gaszenia pożaru. Upowszechnienie najlepszych rozwiązań i utrzymanie wysokiego poziomu funkcjonalnego i technicznego budownictwa komunalnego umożliwiały podróże studialne zespołów specjalistów zajmujących się ich projektowaniem. Podobnie jak przy okazji budowy wrocławskich szkół czy hal targowych, w czerwcu 1903

roku odbyła się na zlecenie Magistratu podróż do Berlina, Wiednia, Budapesztu, Monachium, Lipska, Altony, Bremy, Hamburga, Kolonii i Szczecina, w celu zapoznania się z nowoczesnym wyposażeniem budynków straży pożarnych. Wzięli w niej udział między innymi radcy budowlani Richard Plüddemann i Matthias Wirtz oraz inspektor budowlany Charlot Cabanis. W sprawozdaniu z podróży stwierdzono, że najnowsze wrocławskie budynki straży pożarnej odpowiadały wszystkim współczesnym wymaganiom z wyjątkiem parametrów sypialni i wozowni, które były mniejsze niż powszechnie stosowane. Zaletą ich było natomiast rzadko spotykane usytuowanie mieszkań służbowych w obrębie głównego budynku.

Decentralizacja straży pożarnej i stajni miejskich dała okazję Richardowi Plüddemannowi do stworzenia w ciągu dwudziestu lat zasługujących na uwagę zespołów architektonicznych⁷². W ich projektowaniu uczestniczyli również inspektorzy budowlani Charlot Cabanis i Friedrich Frieze oraz architekt magistracki Karl Klimm. Architektura budynków wrocławskiej straży pożarnej nawiązywała zazwyczaj skalą i ukształtowaniem bryły do rodzimego budownictwa wiejskiego, detalem – do uproszczonych form gotyku ceglanego (ul. Litomska 63–65, ul. Ołbińska 17–19, ul. Gajowicka 52–54). Powstawały również budynki prezentujące tanie, niemal bezstylowe, ale poprawne budownictwo o pewnych walorach artystycznych (ul. Krakowska 40–42, Popowice).

Dekoracja budynków straży pożarnej przełomu wieków miała często znaczenie symboliczne i odzwierciedlała ich funkcję. Przykładem może być komenda straży pożarnej w Berlinie (Fischerstraße 37–38, arch. Ludwig Hoffmann, 1899–1901) z manierystycznym szczytem, ukazującym walkę żywiołów ognia–smoka i wody–delfina, czy budynek straży w Berlinie-Charlottenburgu, gdzie wykonano w formie płomieni główce filarów⁷³. Również we Wrocławiu budynek komendy przy ulicy Gdańskiej otrzymał szczyty z czerwonej cegły przypominające płomienie, a na szczycie budynku przy ulicy Krakowskiej wykonano w technice sgrafitta fantazyjny rysunek języków ognia.

Zastosowane techniki budowlane były nieskomplikowane, miały zapewnić tanią, higieniczną eksploatację budynków. W wozowniach i stajniach wykonywano zazwyczaj stropy Kleina (Berlin-Charlottenburg, Altona, Wrocław – przy ulicach Ga-

jowickiej i Krakowskiej)⁷⁴. Ściany malowano wapnem, służącym jednocześnie jako środek dezynfekcyjny, wykładano płytkami ceramicznymi lub klinkierem (Szczecin, Hamburg, Wrocław – przy ulicy Litomskiej), co pomagało w utrzymaniu czystości. Czterodzielne bramy wjazdowe otwierane do środka były praktyczne przy dużych opadach śniegu i wietrze (Wrocław – przy ulicy Gdańskiej, Brema, Hamburg)⁷⁵.

Budynki wrocławskiej straży pożarnej, powstałe w większości na początku naszego wieku, zostały ukształtowane funkcjonalnie, zgodnie z przeznaczeniem, z myślą o przyszłości. Przetrwwały one przebudowy związane z motoryzacją straży rozpoczętą w 1906 roku⁷⁶ (w Berlinie w 1908 roku)⁷⁷. Te, które nie zostały zburzone w 1945 roku, nadal służą miastu. Ukazują one jakość inwestycji miejskich (budynków i wyposażenia), jakie władze miasta przedsięwzięły dla zapewnienia bezpieczeństwa mieszkańcom.

Obiekty straży pożarnej we Wrocławiu nie były dotychczas omawiane w literaturze. Zachowały się natomiast dokumenty o charakterze źródłowym: pełna dokumentacja projektowa, bogaty zbiór fotografii, opisy projektów, kosztorysy, sprawozdanie z podróży studialnej, zawierające porównanie wrocławskich budowli z podobnymi z terenu Niemiec i Austrii.

1. KOMENDA STRAŻY POŻARNEJ NR 3

Adres: ul. Ołbińska 19 (Elbingstraße 17–19)

Współczesna funkcja: Komenda Rejonowa Straży Pożarnych Wrocław-Śródmieście. Oddział VIII ZSP

Ilustracje: 83

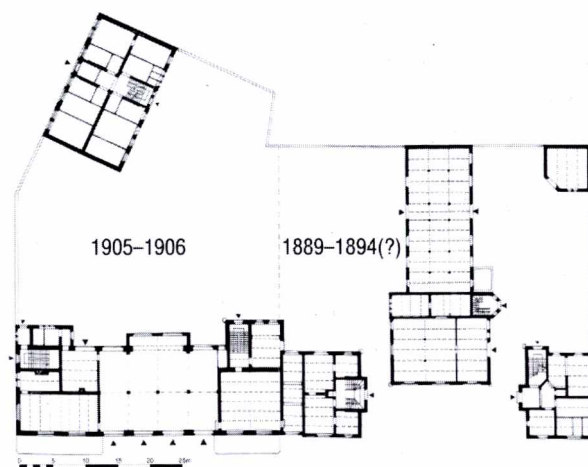
Czas powstania: 1889–1894(?)

1905–1906 (rozbudowa)

Autorzy projektu: **R. Plüddemann** (I etap budowy)
R. Plüddemann, K. Klimm (I projekt rozbudowy, niezrealizowany)
C. Cabanis (II projekt rozbudowy na podstawie projektu Plüddemanna i Klimma)

Historia:

Budowa zespołu budynków straży pożarnej na przedmieściu Odrzańskim została zrealizowana w dwóch etapach w latach 1889–1906. Pierwsze niewielkie budynki: straży, mieszkalny,

stajnię z wozownią i na sprzęt do czyszczenia ulic zbudowano w południowej części działki u zbiegu ulic Ołbińskiej i Krętej. Był to najstarszy zespół straży pożarnej wzniesiony przez Plüddemanna, na ciasnej działce, o minimalnym programie użytkowym i niedoskonałym układzie funkcjonalnym.

Po dziesięciu latach nastąpiła jego rozbudowa w kierunku północnym o dalsze budynki – remizę i dom mieszkalny. Przyjęty przez Radę Miejską w kwietniu 1904 roku projekt Plüddemanna i Klimma, przewidujący wzniesienie jednego budynku na planie litery „L” wzdłuż ulic Ołbińskiej i Krętej, nie został zrealizowany. Nowy projekt wykonał Cabanis na podstawie wcześniejszej wersji i znacznie ograniczonego programu użytkowego. Zespół zachowany w całości. Starszy budynek stajni przebudowany prawdopodobnie w związku z motoryzacją wrocławskiej straży.

Opis:

Pierwszy zespół niewielkich budynków straży pożarnej powstał w stylu ceglanego neogotyku o bardzo skromnych formach. Elewacje ozdobiono jedynie pasami glazurowanej cegły. Wysokie dachy pokryto łupkiem.

Wzniesione obok w 1906 roku budynki otrzymały malowniczą bryłę, wysokie dachy. Ich elewacje, także wykonane z czerwonej cegły, zostały ozdobione drobnymi, jasnymi płaszczyznami tynkowanymi wewnątrz. Uproszczone, zgeometryzowane formy inspirowane gotykiem, były również charakterystyczne dla gmachów szkół ludowych budowanych w tym samym czasie przy

ulicach Świętokrzyskiej i Trzebnickiej przez Richarda Plüddemanna i Charlota Cabanisa.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. III-27b, V-48:

1. Projekty budynków: straży, mieszkalnego, stajni i wozowni, na sprzęt do czyszczenia ulic:

- szkic sytuacyjny – R. Plüddemann, Hoffmann, 19.06.1886
- projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, 28.04.1887
- projekt techniczny – R. Plüddemann, 19.03.1889 (pozwolenie na budowę 3.05.1889)

2. Projekty rozbudowy:

- projekt koncepcyjny I (niezrealizowany) – R. Plüddemann, K. Klimm, 20.10.1902
- projekt techniczny I – R. Plüddemann, K. Klimm, 20.11.1903 (pozwolenie na budowę 11.12.1904); C. Cabanis, 30.09.1904 (pozwolenie na budowę 11.12.1904)
- projekt techniczny II – C. Cabanis, 30.04.1905, 14.05.1906 (pozwolenie na budowę 15.09.1905)
- aneks do projektu technicznego – H. Froböse, 27.06.1905 (pozwolenie na budowę 12.08.1905)
- projekty instalacji – 5.06.1906, 22.09.1907
- rysunki powykonawcze – lipiec 1906; J. Nathansohn, C. Cabanis, 13.08.1908

APAW – sygn. M 24b, 12366–12368, 17352–17353, 17565

OZGBU – sygn. 858, 860

Ein Rückblick dem alten Jahre, OBZ, III/1905, s. 903–905.

Ersatz einer schadhaften Granitsäule, OBZ, V/1907, s. 525, 528.

BGB, III/1904, s. 257; IV/1905, s. 293, 756; V/1906, s. 55, 284, 401–402; VIII/1909, s. 222.

BZ (notki w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 43, 19.01.1904; Nr. 280, 22.04.1904.

Bibliografia:

I. Bińkowska, *op.cit.*, s. 48.

2. KOMENDA STRAŻY POŻARNEJ NR 6, STAJNIE MIEJSKIE

Adres: ul. Gajowicka 52–54 (Gabitzstraße 52–54)

Stan zachowania: nie istnieje

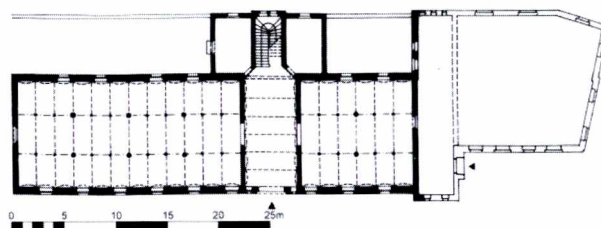
Ilustracje: 171

Czas powstania: 1902–1903

Autorzy projektu:

R. Plüddemann, K. Klimm (I projekt stajni i straży pożarnej, niezrealizowany)

R. Plüddemann, F. Friese (II projekt budynku administracji stajni miejskich i warsztatu)

Historia:

Pierwszy projekt koncepcyjny rozległego kompleksu budynków straży pożarnej został przyjęty przez Radę Miejską do realizacji 15 listopada 1900 roku, a następnie odrzucony jej postanowieniem w kwietniu 1902 roku. Nowy projekt zespołu o programie użytkowym ograniczonym jedynie do budynków stajni z mieszkaniami służbowymi, warsztatów oraz otwartej hali na pojazdy do czyszczenia ulic, został zatwierdzony przez Radę Miejską w kwietniu 1902 roku, która zaleciła też skrócenie czasu budowy do jednego roku. Budynki administracji miejskich stajni zbudowano na działce sąsiadującej od południa z zespołem szkół przy ulicach Jemiołowej i Kruczej. We wschodniej części parceli zaplanowano późniejszą rozbudowę kompleksu straży pożarnej, która nie doszła do skutku.

Opis:

Architektura łączyła elementy budownictwa wiejskiego (wysokie dachy naczółkowe, szerokie okapy, szczyty ryzalitów wykonane z drewnianej konstrukcji szkieletowej) oraz wywodzące się z architektury średniowiecznej (okna-biforia i jasne blendy kontrastujące z czerwienią cegły).

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. III-27b:

- szkice I – R. Plüddemann, K. Klimm, 10.02.1896, 9.01.1900
- projekt wstępny I – R. Plüddemann, K. Klimm, 31.03.1900

171. Wrocław, ul. Gajowicka
52–54 (Gabitzstraße). Projekt stajni miejskich
i straży pożarnej. Widok perspektywiczny,
arch. Richard Plüddemann, Friedrich Frieze,
1901

Entwurf 3. Blatt 14.

Gezeichnet von: R. Plüddemann
Gezeichnet von: F. Frieze
Gezeichnet von: F. Frieze

- projekt koncepcyjny I – R. Plüddemann, K. Klimm, 23.05.1900
- projekt wstępny II – R. Plüddemann, F. Frieze, 21.06.1901
- projekt koncepcyjny II – R. Plüddemann, F. Frieze, 31.10.1901

Inne źródła:

APAW – sygn. 11787, 12170–12188, 12426

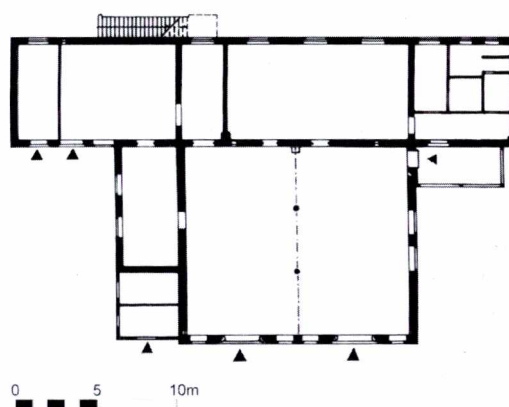
OZGBU – sygn. 838–839

Plüddemann, Wirtz, Goetz, Cabnis..., *Bericht über die im Auftrage...*

H. Markgraf, *op.cit.*, s. 86.

Die Marstallgebäude auf den Gabitzäckern, BGB, II/1903, s. 752.

BGB, I/1902, s. 405; VIII/1909, s. 222.

3. PROWIZORYCZNA STRAŻ POŻARNA

Adres: Wrocław-Popowice, ul. Popowicka 95

(Pöpelwitzstraße 95)

Stan zachowania: nie istnieje

Czas powstania: 1899

Autorzy projektu: R. Plüddemann, K. Klimm
F. Frieze (współpraca)

Historia:

Rada Miejska podjęła decyzję o budowie prowizorycznego budynku straży pożarnej na Popowicach w styczniu 1897 roku. Nie jest znane jego dokładne położenie, można przypuszczać, że znajdował się w pobliżu dzisiejszej ulicy Wejherowskiej.

Opis:

Parterowy, murowany budynek kryty dwuspadowym, spłaszczonym dachem, opartym na drewnianej konstrukcji więźby o stolcu kozłowym. Elewacje pozbawione dekoracji. Architektura skromna, tania, niemal bezstylowa. Elementy wywodzące się z tradycji architektury wiejskiej, takie jak: drewniana weranda, rzeźbione kroksztyny i listwy osłaniające krawędź okapu.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. III-27b:

- szkic I – R. Plüddemann, K. Klimm, 19.10.1897
- projekt koncepcyjny I – R. Plüddemann, K. Klimm, 24.01.1898
- projekt koncepcyjny II – F. Frieze, 29.07.1898
- projekt techniczny – F. Frieze, 16.11.1898 (pozwolenie na budowę 27.11.1898)
- rysunki powykonawcze – F. Frieze, 18.02.1900

Inne źródła:

APAW – sygn. 11787–11788, 12426

BZ (notka w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 24, 11.01.1897.

4. KOMENDA STRAŻY POŻARNEJ NR 5

Adres: ul. Krakowska 40–42 (Ofenerstraße 40–42)

Współczesna funkcja: Komenda Rejonowa Straży Pożarnych
Wrocław-Krzyki. Zawodowa Straż Pożarna Oddział III

Ilustracje: 172

Czas powstania: 1903–1904

Autorzy projektu: R. Plüddemann, K. Klimm

Historia:

Zespół budynków straży pożarnej powstał, zgodnie z życzeniem Rady Miejskiej, na podstawie uproszczonej wersji projektu z 1901 roku za niewielką sumę nie przekraczającą 150 000 marek. Budynek komendy zamknięty w 1916 roku, w 1926 roku został przebudowany pod kierunkiem nadradcy budowlanego Maxa Schirmera. Rozszerzono wówczas parter od strony zachodniej, tworząc 5 stanowisk na samochody.

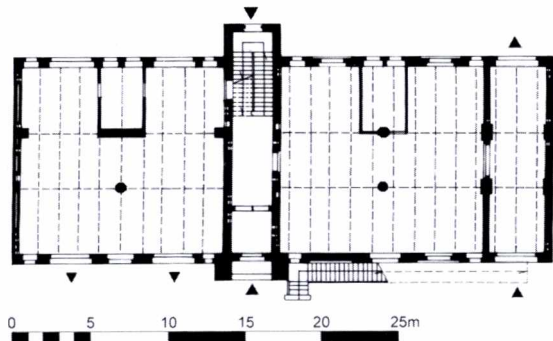
Opis:

Budynek murowany z żelbetowymi stropami, opartymi na żeliwnych kolumnach. (Konstrukcję żelbetową wykonała firma „Gustav Lolat, Centr. Berlin”.) W celu obniżenia kosztów wykonania elewacji przedstawionych w projekcie koncepcyjnym, zamiast drogiego, ceglanego lica ścian, wprowadzono na II i III kondygnacji większe płaszczyzny tynku oraz uproszczono gzymsy koronujące. Ze względu na niewielkie środki przeznaczone na budowę, skromna architektura została urozmaicona jedynie przez skonstrastowanie płaszczyzn tynku i cegły. Nieregularny układ otworów okiennych i drzwiowych o różnorodnym wykończeniu. W ograniczonym zakresie zastosowano formy gotyckie – ostrołukowe okna sali gimnastycznej, blendy i sterczyny na zwieńczeniu ryzalitu.

Źródła:

Projekty budynku głównego, stajni, wozowni i wieży w ABmW, sygn. V-48:

- szkic – R. Plüddemann, K. Klimm, 15.03.1901
- projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, K. Klimm, 2.11.1901
- rysunki do przedmiarów – czerwiec 1902

172. Wrocław, ul. Krakowska 40–42. Komenda Straży Pożarnej nr 5. Elewacja frontowa, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1903–1904. Stan obecny

– projekt techniczny – J. Nathansohn, 7.07.1902 (pozwolenie na budowę 23.08.1902)

– rysunki powykonawcze – J. Nathansohn, (?), 14.09.1904
APAW – sygn. M24b, 11787–11788, 12434–12436, 16714–16717
OZGBU – sygn. 856, 857

Breslauer Bauten - Nachweis...

Komm, ich zeige..., Bd. II, Breslau 1929, s. 47.

BGB, I/1902, s. 322; III/1904, s. 198; VIII/1909, s. 222.

Bibliografia:

I. Bińkowska, *op.cit.*, s. 48, fot. 6.

5. KOMENDA STRAŻY POŻARNEJ NR 2

Adres: ul. Litomska 63–65 (Leuthenstraße 63–65)

Współczesna funkcja: Zespół Szkół Mechaniczno-Elektrycznych przy ulicy Młodych Techników 58

Czas powstania: 1902–1904

Ilustracje: 81, 82, 173

Autorzy projektu: R. Plüddemann, K. Klimm

Historia:

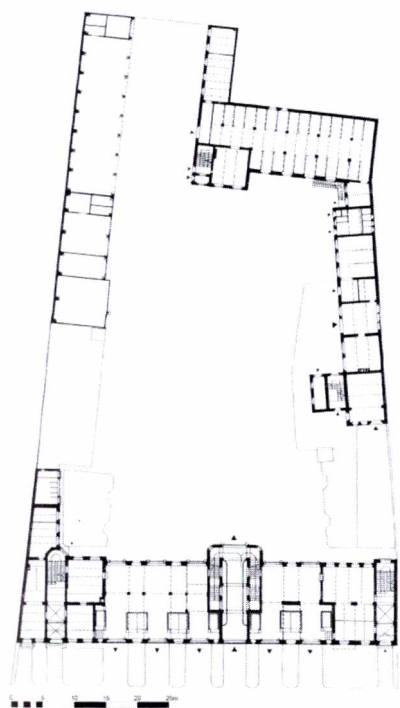
Budynki straży pożarnej zbudowano kosztem około 500 000 marek i oddano do użytku 26 września 1904 roku, przenosząc tu jednocześnie Komendę Straży Pożarnej nr 2 z wynajmowanych pomieszczeń przy ul. Legnickiej 60–62 (Friedrich Wilhelm Straße). Zespół straży pożarnej został usytuowany w północno-zachodniej części kwartału zabudowy między dzisiejszymi ulicami Litomską, Łęczycką, Młodych Techników i Ścinawską. W latach 1900–1909 administracja budowlana wniosła na tym terenie również dwa budynki szkół ludowych i szkołę średnią.

Zespół budynków straży pożarnej został poważnie uszkodzony w czasie działań wojennych w 1945 roku. Dowództwo powojennej, polskiej straży pożarnej nie było zainteresowane jego odbudową. Po wojnie uzupełniono jedynie konstrukcję murów i dachów (bez dekoracji), nie uwzględniając dokumentacji projektowej. Budynki są dziś częściowo użytkowane jako warsztaty szkolne.

Opis:

Architektura zespołu łączyła motywy budownictwa wiejskiego (wysokie dachy naczółkowe z szerokimi okapami, werandy) z elementami wywodzącymi się z architektury gotyku ceglano-

173. Wrocław, ul. Litomska 63–65. Fragment fasady budynku remizy Komendy Straży Pożarnej nr 2 ok. 1905

go (łączenie cegły z drobnymi, jasnymi, tynkowanymi wnękami, wertykalne akcenty na elewacjach, wykusze). Można ją uznać za wczesny przykład recepcji stylu „rodzimego”.

Źródła:

Projekty budynku głównego, stajni, wozowni i wieży ABmW, sygn. III-27b, V-48:

- szkic I – K. Klimm, lipiec 1901
- szkic II – R. Plüddemann, K. Klimm, 9.09.1901
- projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, K. Klimm, 1.06.1902
- projekt techniczny – K. Klimm, 14.08.1902
- aneksy do projektu – C. Cabanis – 1904
- rysunki powykonawcze – R. Plüddemann, C. Cabanis, marzec 1905

APAW – sygn. 11777–11778, 12416, 18736–18748

OZGBU – sygn. 855, 858–861, 863

I. Bińkowska, *op.cit.*, fot. 50.

Plüddemann, Wirtz, Goetz, Cabnis..., *Bericht über die im Auftrage...*

Breslauer Bauten - Nachweis...

Aus der Stadtverordneten - Versammlung, BGB, I/1902, s. 130.

Bauabnahme, BGB, III/1904, s. 21.

Verlegung einer Feuerwache, BGB, s. 567.

BGB, I/1902, s. 564; VIII/1909, s. 222.

6. KOMENDA STRAŻY POŻARNEJ NA PRZEDMIEŚCIU PIASKOWYM

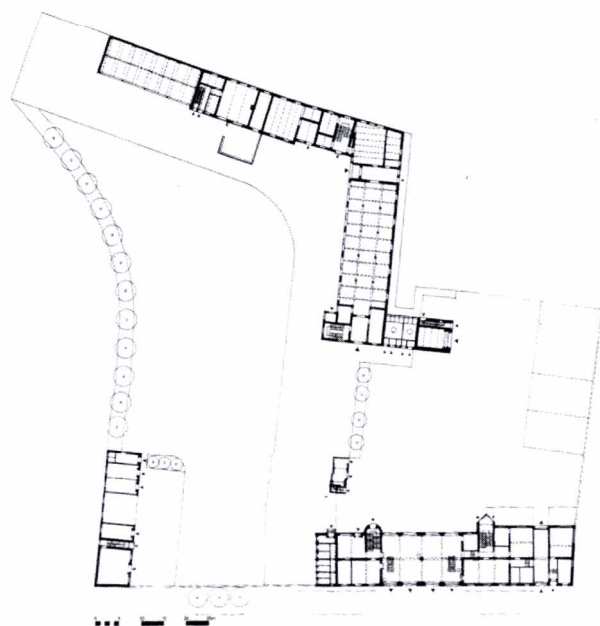
Adres: ul. Gdańska 11–15 (Danzigerstraße 11–15)

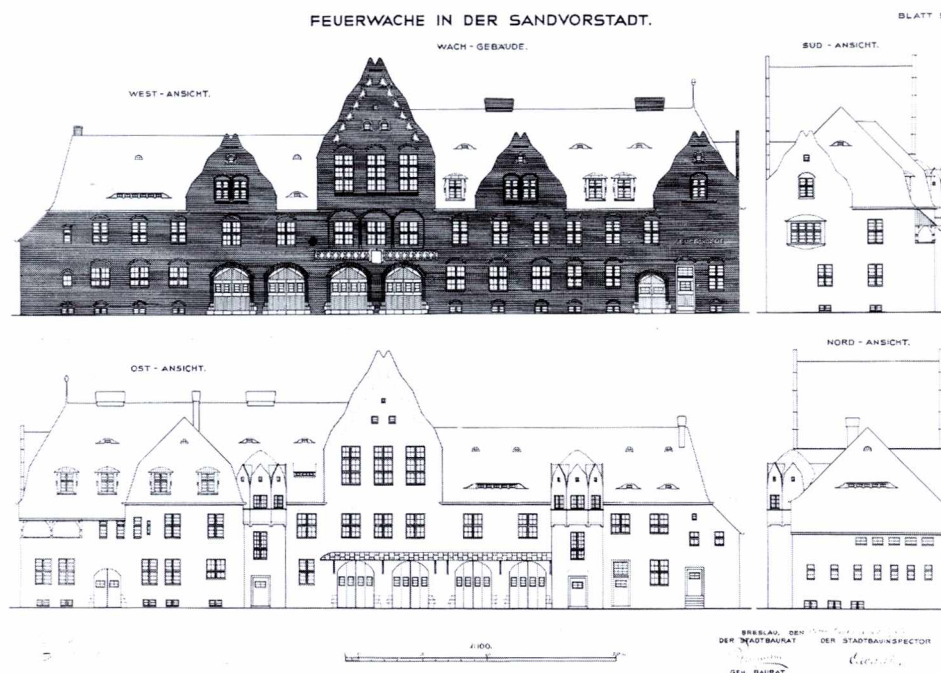
Współczesna funkcja: Komenda Rejonowa Straży Pożarnych
Wrocław-Śródmieście, Oddział II oraz baza transportowa
Politechniki Wrocławskiej

Ilustracje: 99, 100, 174

Czas powstania: 1908–1911

Autorzy projektu: R. Plüddemann, C. Cabanis

174. Wrocław, ul. Gdańska 13–15. Projekt budynku remizy komendy straży pożarnej na przedmieściu Piaskowym. Elewacje wschodnia i zachodnia, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, Charlot Cabanis, 1907

Historia:

Zespół budynków straży pożarnej ukończono już po odejściu Plüddemanna na emeryturę, dlatego na niewielkie zmiany, jakie wprowadzono w stosunku do projektu koncepcyjnego (uproszczenie form detalu), mógł mieć wpływ – piastujący od 1909 roku funkcję miejskiego radcy budowlanego – Max Berg. W 1945 roku został zniszczony szczyt środkowy budynku głównego – remizy. W czasie remontu zostały pomalowane ceglane elewacje.

Opis:

Program użytkowy zespołu był dostosowany do całonocnego pobytu strażaków. We wnętrzach znajdowały się więc pomieszczenia do pracy i wypoczynku. Projekt przewidywał też urządzenie na podwórzu ogródków dla strażaków. Rekreacji służyła drewniana weranda głównego budynku oraz sala gimnastyczna mieszcząca się w jego środkowym ryzalicie.

Architektura nawiązuje do regionalnych form, prostoty domu wiejskiego. Budynki wykonane z czerwonej cegły, której nierównomierny kolor i połysk ożywiał gładkie płaszczyzny elewacji (podobny efekt uzyskano na elewacji szkoły przy ulicy Krakowskiej), z oszczędnym zastosowaniem piaskowca. Wysokie dachy kryte dachówką, dwuspadowe i mansardowe, z lukarnami powiekowymi, wysokie szczyty i małe, prostokątne otwory okienne, to elementy charakterystyczne dla stylu „rodzimego”,

propagowanego od końca XIX wieku między innymi przez drezdeński „Deutscher Bund für Heimatschutz”. Szczyty głównego budynku, ukształtowane w formie płomieni, ukazują funkcję zespołu budynków straży pożarnej. Należy przypuszczać, że rozstrzygający wpływ na jego architekturę mógł mieć inspektor Charlot Cabanis. Największy we Wrocławiu zespół budynków straży pożarnej, który zachował pierwotny układ przestrzenny, zachwycający prostotą i urokiem architektury, wyjątkowy ze względu na jej wiejski charakter.

Źródła:

Projekty: budynku głównego – wozowni, stajni i wozowni z mieszkaniami, budynku na sprzęt do oczyszczania ulic, wieży – wspinalni, magazynu z wieżą zegarową w ABmW, sygn. V-48: – szkic – R. Plüddemann, C. Cabanis, 22.02.1906 – projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, C. Cabanis, 17.09.1907 – rysunki powykonawcze – M. Berg, C. Cabanis, kwiecień–lipiec 1911

OZGBU – sygn. 865–866, 868–872

Antrag des Magistrats betr. Bau einer Feuerwache in der Sandvorstadt, BGB, VI/1907, s. 622.

BGB, V/1906, s. 401–402, 774; VIII/1909, s. 222.

Bibliografia:

I. Bińkowska, *op.cit.*, s. 48.

IV. Budynki opłat celnych

W pobliżu nowych granic Wrocławia, powstałych po dokonanej w 2. połowie XIX wieku inkorporacji terenów sąsiednich wsi, miejska administracja budowlana wzniosła w latach 1898–1902 nowe budynki opłat celnych. Budynki rogatek powstały przy drogach wjazdowych do miasta: przy dzisiejszych mostach Osobowickim i Trzebnickim od strony północnej, przy ulicy Strzegomskiej na zachodzie i przy ulicy Krakowskiej na południu. Przestały spełniać swą funkcję w momencie przesunięcia granic miasta po przyłączeniu do niego w 1928 roku dalszych terenów, między innymi: Kozanowa, Gądowa, Siedlca, Bierdzan, Osobowic, Różanki i Karłowic. Do dziś zachował się jedynie budynek rogatek przy ulicy Reymonta 13 (przy moście Osobowickim).

Budynki wrocławskich rogatek zostały zaprojektowane przez Richarda Plüddemanna oraz inspektorów budowlanych Friedricha Friesego i Juliusa Nathansohna (rogatki przy ul. Krakowskiej 154 – 1901–1902). Skromny program użytkowy tych budynków, przypominających architekturą domy mieszkalne, obejmował: pokój biurowy, pomieszczenie na wagę połączone z werandą oraz dwa mieszkania służbowe.

1. ROGATKA

Wrocław-Popowice

Stan zachowania: nie istnieje

Czas powstania: 1898

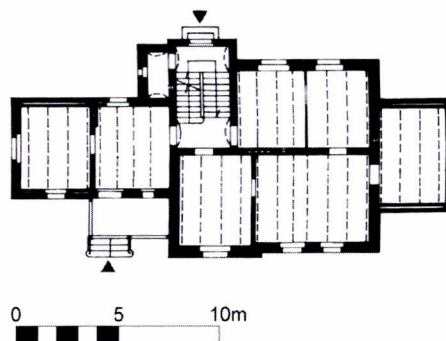
Autorzy projektu: R. Plüddemann, F. Fries

Historia:

Projekty wstępne z maja 1897 roku nie zachowały się. Autorstwo projektu przyjęto na podstawie zachowanych rysunków bliźniaczego budynku rogatek przy ulicy Reymonta 13 z 30.04.1897 roku.

Opis:

Budynek o malowniczej, rozczłonkowanej bryle, urozmaiconej ryzalitami, szczytami, wysokimi dachami naczółkowymi. Powierzchnia lica elewacji z czerwonej cegły została urozmaicona elementami glazurowanymi. Cokół wykonano z kamienia, a ściany poddaszy – w technice fachuwerku. Łączenie różnych materiałów na elewacji, wysokie dachy o wysuniętym okapie, drewniana weranda, wskazują na inspiracje wiejską architekturą.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. III-24b:

– projekt koncepcyjny – F. Fries, 12.07.1897

– projekt techniczny – F. Fries, 20.12.1897 (pozwolenie na budowę 8.01.1898)

– rysunki powykonawcze – F. Fries, kwiecień 1899

Inne źródła:

APAW – sygn. 16135

OZGBU – sygn. 803

2. ROGATKA

Adres: ul. Władysława Reymonta 13 (Oswitzer Chaussee 1–2)

Współczesna funkcja: budynek mieszkalny Specjalistycznego Zespołu Psychiatrycznego Opieki Zdrowotnej przy Wybrzeżu Korzeniowskiego 18

Ilustracje: 115, 116

Czas powstania: 1898–1899

Autorzy projektu: R. Plüddemann, F. Fries

Historia:

Budowę rogatek rozpoczęto niebawem po ukończeniu mostu Osobowickiego (w grudniu 1897 roku), którego wystrój architektoniczny zaprojektował Klimm pod kierunkiem Plüddemanna. Budynek został wkrótce po ukończeniu przebudowany. Rozebrano werandę, poszerzając jednocześnie korpus główny budynku.

Opis:

Budynek posadowiony na głębokich, kamiennych fundamentach z powodu złej nośności gruntu w pobliżu Odry. Jego ar-

chitektura różniła się od rogatek na Popowicach zaledwie kształtem dachu. Zastosowano również identyczne materiały wykończeniowe.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. IX-1, III-24b:

- szkic – R. Plüddemann, F. Friese, 30.04.1897
- projekt koncepcyjny – F. Friese, 21.09.1897, 23.10.1897
- projekt techniczny – F. Friese, 14.04.1898 (pozwolenie na budowę 12.05.1898); R. Plüddemann, 13.05.1898
- rysunki powykonawcze – F. Friese, 1.06.1899

APAW – sygn. 17164

OZGBU – sygn. 802

3. ROGATKA

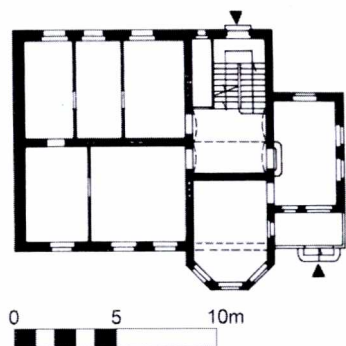
Adres: ul. Trzebnicka 39 (Trebnitzerstraße 39)

Stan zachowania: nie istnieje

Ilustracje: 117, 118

Czas powstania: 1899–1900

Autorzy projektu: R. Plüddemann, F. Friese

Historia:

Budynek rozebrany w 1997 roku. Wcześniej użytkowany jako dom mieszkalny.

Opis:

Architektura inspirowana formami domu wiejskiego. Elewacje tynkowane, detal z czerwonej cegły (cokół, wieloboczna, parterowa dobudówka, opaski okien, lizeny, obramienia okien, gzymsy). Ściany poddasza wykonano w technice fachuwerku.

Dach wysoki, dwuspadowy, z szerokim okapem wspartym na drewnianych kroksztynach, kryty dachówką, przykrywający 2/3 wysokości budynku.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. VIII-1:

- szkic – R. Plüddemann, F. Friese, 28.04.1898
- projekt koncepcyjny – F. Friese, 17.06.1898 (projekt instalacji); 18.07.1898
- projekt techniczny – J. Nathansohn, 22.02.1899 (pozwolenie na budowę 4.04.1899)
- rysunki powykonawcze – J. Nathansohn, 10.04.1900

APAW – sygn. 16725, 17165

OZGBU – sygn. 801

4. ROGATKA

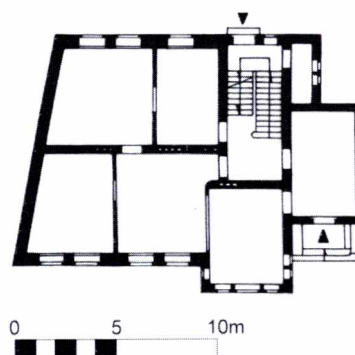
Adres: ul. Strzegomska 29 (Striegauer Chaussee 29)

Stan zachowania: nie istnieje

Ilustracje: 80

Czas powstania: 1902–1903

Autorzy projektu: R. Plüddemann, F. Friese

Historia:

Budynek opłat celnych zbudowany kosztem 37 100 marek, w latach 1905–1907 w znacznym stopniu przebudowany.

Opis:

Regularna bryła zbliżona do sześcianu, o jasnych, tynkowanych elewacjach, przykryta płaskim dachem z mocno wysuniętym oka-

pem, była pozbawiona dekoracji. Eliptyczne okna poddaszy, glazurowane podokienniki, płynne linie przenikania się brył, pozwalają zaliczyć budynek do architektury okresu secesji. Architektura ta zaskakuje odmiennością wśród dzieł Plüddemanna i architektów wrocławskiej administracji budowlanej. Różni się też zdecydowanie od innych budynków rogatek nawiązujących do wzorców architektury ludowej. Należy przypuszczać, że istotny wpływ na jej kształt mógł mieć inspektor Friedrich Frieze.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. IX-1:

– projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, F. Frieze, 31.07.1901

– projekt techniczny – F. Frieze, 20.02.1902 (pozwolenie na budowę 20.03.1902)

– rysunki powykonawcze – F. Frieze, 31.12.1904

APAW – sygn. 16135, 17163

OZGBU – sygn. 800

BGB, I/1902, s. 73, 495.

V. Przebudowy i rozbudowy istniejących budynków

1. HEŁM WIEŻY KOŚCIOŁA ŚW. MARII MAGDALENY

Adres: ul. Szewska (Schuhbrücke)

Ilustracje: 49

Czas powstania: projekt niezrealizowany

Autor projektu: R. Plüddemann

Historia:

W nocy z 22 na 23 marca 1887 roku, w czasie uroczystości urodzinowych cesarza Wilhelma I, spłonął szesnastowieczny renesansowy hełm północnej wieży kościoła św. Marii Magdaleny. Pod naciskiem opinii publicznej władze miejskie postanowiły możliwie jak najszybciej odbudować górną część północnej wieży, hełm i most między wieżami. Odpowiedzialny za prace budowlane był Magistrat, a z jego ramienia – architekt miejski Richard Plüddemann. Wśród wrocławskich mieszczan powszechna była opinia, by odtworzyć hełm w formie sprzed pożaru. Za wzór mógłby posłużyć istniejący hełm południowy.

W artykułach zamieszczonych na łamach czasopisma *Zentralblatt der Bauverwaltung* Richard Plüddemann przedstawił swoją opinię na temat kształtu nowego hełmu, proponując formę neogotycką o proporcjach istniejącego hełmu renesansowego. Jego rysunek ukazujący dwie różne formy wieży kościoła oraz komentarz redakcji, w którym poparto taki projekt wzbogacający panoramę miasta, wywołały polemikę na łamach piśmi. Wypowiadano się za zachowaniem renesansowej formy obu hełmów, jako skończonego dzieła sztuki, lub za wykonaniem identycznego zwieńczenia obu wież w stylu gotyckim (Reimann, *Zum Aufbau des Helmes...*, s. 178–179). Plüddemann był przeciwny odbudowie hełmu w renesansowej formie i w ten sposób stosowaniu imitacji w obiekcie zabytkowym. Szkice i gipsowy model hełmu według jego koncepcji zostały przedstawione do publicznej oceny we wrocławskim Muzeum Sztuk Pięknych. Wybór formy hełmu pozostawiono ostatecznie komisji ekspertów, do której powołano radcę budowlanego prof. Conrada Wilhelma Hasego z Hanoweru, radcę budowlanego i konserwatora zabytków Reinholda Persiusa z Berlina, dyrektora Muzeum Sztuk Pięknych dr Janitscha i radcę budowlanego Carla Lüdeckego. Komisja wydała opinię, według której hełm nie powinien być odbudowany w formie sprzed zniszczenia, a raczej w duchu średniowiecza, biorąc pod uwagę proporcje zachowanego hełmu renesansowego. Doradzono ponadto, aby

ogłosić konkurs na projekt. Pomimo wydania opinii zbieżnej z propozycją Plüddemanna, komisja ekspertów uznała ją za *niezbyt szczęśliwe rozwiązanie problemu* (K.V., *Aus Breslau...*, s. 507.).

W 1889 roku Magistrat ogłosił konkurs, przeznaczając na nagrody 3000 marek. Warunki konkursowe nie narzucały projektantom stylu budowli. Należało wziąć pod uwagę proporcje i obrys istniejącego hełmu. Konkurs rozstrzygnięty w listopadzie 1889 roku przyniósł rozwiązania o formach średniowiecznych, a także średniowieczno-renesansowych. Wygrała neogotycka praca Ernsta Mehla z Wrocławia (*Im Geiste der Alten*). Drugie miejsce zajął projekt Mehla z Frankfurtu (*Ensemble*), a trzecie Grossmanna z Delitsch (*Variatio delectata*). W sędziach konkursowych wzięli udział: burmistrz Friedensburg, diecezjalny radca budowlany Ebers, miejski radca budowlany Plüddemann, radcy budowlani Lüdecke i Persius oraz duchowny z kościoła św. Marii Magdaleny. Ostatecznie prace konkursowe nie posłużyły jako wzór do odbudowy hełmu. W 1890 roku Magistrat zaproponował Radzie Miejskiej odtworzenie hełmu i mostu łączącego obie wieże w formie sprzed pożaru i uzyskał jej zgodę na posiedzeniu, które odbyło się 1 maja 1890 roku. 23 maja 1891 roku uroczyste zakończono budowę krytego miedzią hełmu północnej wieży w formie z 1565 roku. Równocześnie ukończono renowację wnętrza kościoła pod kierunkiem Carla Lüdeckego.

Opis:

Zdaniem Richarda Plüddemanna forma hełmu powinna nawiązywać do stylu budowli, nie pozostawiając jednocześnie wątpliwości co do czasu jej powstania, dzięki zastosowaniu współczesnego detalu. Uzasadniał on swój pogląd tym, że: *Każda zabytkowa budowla przeszłości niesie swą historię na fasadzie i możemy ją odczytać z poszczególnych form budowlanych z dokładnością do dziesięciolecia. (...) Mistrzowie szesnastowieczni, odbudowując hełmy w wówczas panujących formach (...) posłużyli się właśnie swoim współczesnym językiem form* (R. Plüddemann, *Der Aufbau...*, s. 135–136). Postępując w ten sam sposób, odbudowa hełmu powinna się odbyć zgodnie z formami obowiązującymi w ostatniej ćwierci XIX wieku. Plüddemann zaprojektował hełm ostrosłupowy, ośmioboczny, przecięty w środkowej części galeryjką. Na czterech płaszczy-

znach dachu małe, czworoboczne, ostrosłupowe wieżyczki urozmaicały linię jego obrysu. Cztery narożne przypory wieży zwieńczono sterczynami. Stosując taką wzbogaconą formę, autor chciał nawiązać do sąsiedniego, renesansowego hełmu i w ten sposób zatrzeć wrażenie, że nowy wzniesiono w XIV wieku. Całkowita wysokość nowego hełmu byłaby większa o 1/3 od wysokości istniejącego hełmu renesansowego. Jego strzelista forma wynikała z kontynuacji linii wieży, której wertykalizm podkreślały masywne przypory. Stromy dach z płaskimi połaciami był zdaniem autora charakterystyczny dla architektury niemieckiej w przeciwieństwie do słowiańskiego, cebulastego hełmu. Architekt nie uznał także kształtu ostrosłupa za ściśle związany ze stylem gotyckim. Ostrosłupowa forma, jego zdaniem, miała być bardziej funkcjonalna. Ułatwiłaby ona ochronę wieży przed deszczem i śniegiem. Jednocześnie projektant miał zamiar nawiązać do istniejącego w tym miejscu gotyckiego hełmu, widocznego na planie Weinerja z 1562 roku.

Źródła:

Projekt z 1888 roku jest znany z publikacji autora – *Der Aufbau des durch Feuer zerstörten Helmes auf dem Nordthurme der Maria Magdalenenkirche in Breslau*, ZdB, VIII/1888, s. 135–136. Model gipsowy hełmu nie zachował się. W Archiwum Budowlanym miasta Wrocławia znajdują się niesygnowane szkice oraz późniejsze projekty konkursowe (ABmW, sygn. II-3/13b). [...] Reimann, *Zum Aufbau des Helmes auf dem Nordthurme der Maria Magdalenenkirche in Breslau*, ZdB, VIII/1888, s. 178–179. R. Plüddemann, *Weitere Begründungen...* [...], *Der Wiederaufbau des abgebrannten nördlichen Thurmes der Maria Magdalenenkirche in Breslau...*, ZdB, IX/1889, s. 122. [...], *Das Preisausschreiben zur Erlangung von Skizzen für den Aufbau des Helmes auf dem Nordthurme der Maria Magdalenenkirche in Breslau...*, ZdB, IX/1889, s. 242. [...], *Programme des Preisausschreibens für den Aufbau des vom Nordthurme der Maria Magdalenen – Kirche in Breslau...*, ZdB, IX/1889, s. 253. *Zum Wettbewerb für den Wiederaufbau...* *Die Frage des Wiederaufbaues...* R., *Auf den Nordthurm...* K.V., *Aus Breslau...* *Letzte Nachrichten*, BZ, Nr. 205, 23.03.1887.

Provinzial-Zeitung, Breslau 23. März, *Brand des Maria-Magdalenen-Kirchthurmes*, BZ, Nr. 206, 23.03.1887; Nr. 207, 23.03.1887.

K.V., *Zum Brande des Nordthurmes der Magdalenenkirche*, BZ, Nr. 208, 24.03.1887.

Provinzial-Zeitung, Breslau 23. März, *Zum Brande des Nordthurmes der Magdalenenkirche*, BZ, Nr. 211, 25.03.1887.

K.V., *Provinzial-Zeitung, Breslau* 23. März, *Von der Magdalenen-Kirche*, BZ, Nr. 217, 27.03.1887.

Bibliografia:

E. Małachowicz, *op.cit.*, s. 74.

G. Scheuermann, *op.cit.*, s. 1002.

Łukasz Krzywka, *Hełmy wież kościoła Św. Marii Magdaleny we Wrocławiu*, w: *Architektura Wrocławia*, t. 3. *Świątynia*, red. Jerzy Rozpędowski, Wrocław 1997, s. 213–219.

2. NOWY RATUSZ

Adres: Rynek, Sukiennice 9–15 (Elisabethstrasse 9–15)

Współczesna funkcja: Urząd Miejski we Wrocławiu

Ilustracje: 55

Czas powstania: 1889–1894

Autorzy projektu: R. Plüddemann

K. Klimm, J. Nathansohn (współpraca)

Historia:

Nowy Ratusz (Stadthaus) wzniesiono według projektu Augusta Stülera w miejscu dawnego Domu Płócienników w latach 1860–1863. Otrzymał on wystrój neogotycki z elementami renesansowymi. Nowy Ratusz miał sprostać potrzebom rozrastającej się szybko administracji miejskiej, mieszczącej się wówczas w gotyckim Ratuszu. W latach siedemdziesiątych XIX wieku Magistrat zakupił także budynek przy ulicy Sukiennice 9–15, łączący oba te gmachy. Na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku wykonano wiele prac budowlanych poprawiających warunki sanitarne i układ komunikacji w budynkach Nowego Ratusza i Sukiennic. Ukończenie w 1891 roku siedziby Biblioteki Miejskiej i Miejskiej Kasy Oszczędności oraz przeniesienie tam części instytucji miejskich, umożliwiło dalsze zmiany układu funkcjonalnego pomieszczeń biurowych Magistratu.

Opis:

Z powodu złej akustyki sali posiedzeń Rady Miejskiej w Nowym Ratuszu, Plüddemann wykonał projekt zmiany usytuowania widowni i poszerzenia jej o audytorium zaprojektowane w sąsiednim budynku (Sukiennice 9–15). Widownię sali posiedzeń zaprojektowano w formie półkola. Zamiast wyburzonej ściany konstrukcyjnej, autor zaproponował pozostawienie dwóch filarów, a między nimi zdwojonych kolumn, które połączono ostrymi łukami. Arkady miały być flankowane przez dwa posągi. Wystrój ażurowej ściany zaprojektowano w stylu całego budynku i istniejącego wnętrza. Usytuowanie części audytoryjnej sali posiedzeń w sąsiednim budynku wymagało przebudowy jego dachu i fragmentu elewacji, upodabniając ją do elewacji Nowego Ratusza (okna z gotyckimi wimpergami w formie „oślego grzbietu” oraz płyciny podokienne z rozetami). Projektu przebudowy elewacji nie zrealizowano.

Inne projekty przebudowy wnętrza nie wprowadzały zmian w układzie konstrukcyjnym budynku. Autor jedynie zwiększył ilość pomieszczeń biurowych przez dostawienie nowych ścian działowych.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. IV-3/33:

1. Projekt przebudowy wnętrza biurowych Magistratu w budynku w Sukiennicach 9–15:
 - projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, 8.03.1888
2. Projekt przebudowy sali posiedzeń Rady Miejskiej w Nowym Ratuszu:
 - projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, luty 1889, kwiecień 1889
 - projekt techniczny – R. Plüddemann, 30.12.1889
 - projekt koncepcyjny II – J. Nathansohn, 21.05.1900
3. Projekt przebudowy wnętrza biurowych Magistratu w Nowym Ratuszu:
 - projekt koncepcyjny I – R. Plüddemann, Seiffert, 15.05.1891
 - projekt koncepcyjny II – R. Plüddemann, K. Klimm, 9.09.1891
 - projekt techniczny – R. Plüddemann, grudzień 1891
4. Projekt przebudowy pomieszczeń sanitarnych w Nowym Ratuszu:
 - projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, K. Klimm, październik 1895

– projekt techniczny – J. Nathansohn, 27.07.1896

APAW – sygn. 19310

R. Plüddemann, *Das neue Breslauer Rathaus...*

BZ (notki w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 184, 15.03.1887; Nr. 742, 23.10.1891.

Bibliografia:

G. Scheuermann, *op.cit.*, s. 1630-1632.

3. BASTION SAKWOWY – WZGÓRZE LIEBICHA (LIEBICHSHÖHE)

Adres: ul. Nowa (Neue Gasse)

Współczesna funkcja: Wzgórze Partyzantów

Ilustracje: 58, 59

Czas powstania: 1894–1899 (budynek kuchni, odbudowa ceglanej wieży, portal wejścia do lodowni)

Autorzy projektu: R. Plüddemann (projekty restauracji i kuchni, odbudowy muru miejskiego, niezrealizowane)
R. Plüddemann, J. Nathansohn (projekt odbudowy starej wieży, wejścia do lodowni, zabudowy północnego stoku wzgórza)

Historia:

Bastion Sakwowy, od początku XIX wieku wzgórze widokowe i element miejskiej Promenady, otrzymał w latach 1866–1867 zaprojektowaną przez Carla Schmidta neorenesansową kolumnadę, widokową glorię oraz budynek restauracji i kawiarni. Zabudowania, wzniesione z inicjatywy kupców Eduarda i Adolpha Liebichów na pamiątkę po poecie Gustawie Liebichu, służyły mieszkańcom miasta jako miejsce wypoczynku i spotkań. W 1892 roku wytyczono ulicę Nową wzdłuż północnego zbocza wzgórza, łącząc ją z dzisiejszą ulicą Piotra Skargi. W czasie prowadzonych prac drogowych przecięto podstawę wzgórza w płaszczyźnie o wysokości do 4 m. Powstał wówczas problem architektonicznego opracowania stoku. Mur oporowy na tym odcinku wydał się Plüddemannowi rozwiązaniem niezadowalającym. Stromą, północną skarpę byłoby także trudno zadrzewić.

Uporządkowanie tej części wzgórza wymagało wyburzenia znajdującego się w tym miejscu warsztatu i szopy oraz skrócenia istniejących ścieżek spacerowych. Plüddemann zaprojektował nowy budynek stanowiący jednocześnie reprezentacyjną klatkę schodową, restaurację i zaplecze kuchenne oraz rozszerzenie powierzchni górnej płaszczyzny wzgórza. W maju i listopadzie 1892 roku powstały dwie szkicowe propozycje ukazujące kierunek, w jakim, zdaniem Plüddemanna, powinna rozwijać się zabudowa wzgórza po utworzeniu ulicy Nowej. Prawdopodobnie w końcu 1892 roku Plüddemann zaprezentował je na zebraniu Związku Architektów i Inżynierów, gdzie wygłosił wykład pt. *Propozycja rozbudowy Wzgórza Liebicha (Ein Vorschlag zur Erweiterung der Liebichshöhe)*. Projekty te nie zostały zrealizowane.

Na przełomie lat 1892 i 1893, podczas prowadzenia prac ziemnych przy ulicy Nowej, odkryto resztki murów miejskich oraz portal bramy (zwanej wówczas poterną) z 1649 roku. Plüddemann wykonał szkice ukazujące różne zastosowania bramy, jako elementu odbudowanych w stylu średniowiecznym murów z wieżą lub jako bramy podziemnej lodowni od strony ulicy Nowej (luty 1893–listopad 1894). Projektów tych również nie zrealizowano. Zabytkowy portal wbudowano w 1896 roku w elewację nowego budynku szpitala im. Wenzela-Hanckego. Na północnym stoku Wzgórza Liebicha wzniesiono natomiast w latach 1894–1899 budynek kuchni (według projektu K. Klimma i J. Nathansohna, 1897–1898), uzupełniono zwieńczenie małej, ceglanej baszty i wykonano kamienny portal wejścia do lodowni w starych kazamatach.

Opis:

Pierwszy szkic zagospodarowania północnego stoku wzgórza Liebicha autorstwa Richarda Plüddemanna powstał w maju 1892 roku. Ukazuje on trójkątną, dwukondygnacyjną loggię z tarasem na dachu, będącym rozszerzeniem górnego poziomu zespołu budowli (o 560 m²). Budynek, w którym miała się znajdować restauracja i kuchnia, został równocześnie ukształtowany jako reprezentacyjna klatka schodowa. Schody terenowe prowadziły od ulicy Nowej na I piętro budowli i stąd na poziom górnego tarasu. Pomieszczenia kuchni zaprojektowano w wydłużonej, parterowej przybudówce. Architektura utrzymana w formach późnego renesansu, nawiązywała do stylu całego

zespołu. Dolna kondygnacja budowli została zaprojektowana jako loggia z prostym belkowaniem opartym na kolumnach, górna kondygnacja – jako loggia arkadowa. Budynek miała wieńczyć balustrada.

Drugi projekt, z listopada 1892 roku, pozwalał na uzyskanie większej o 1400 m² powierzchni górnego tarasu wzgórza. Ta propozycja przedstawiała rozległy, dwukondygnacyjny budynek restauracji z zapleczem i pomieszczeniami do wynajęcia. Został on zaprojektowany na półkolistym rzucie z umieszczonym na osi ryzalitem reprezentacyjnej klatki schodowej. Neorenesansowa architektura budynku według autora: *miała być zharmonizowana z efektowną architekturą wzgórza i (...) miała mieć wielkomiejski charakter* (R. Plüddemann, *Erläuterungs – Bericht betreffend die Erweiterung der Liebichshöhe*, rękopis w ABmW, Breslau 1892.) Na masywnym, boniowanym cokole parteru umieścił on arkadową loggię zwieńczoną balustradą. Oś budynku podkreślała szklana kopuła nad klatką schodową. Architekt oszacował koszty budowy przy wyborze najmniej kosztownych materiałów budowlanych (bez użycia piaskowca) na około 500 000 marek.

Kolejna wersja zabudowy północnej strony wzgórza Liebicha autorstwa Plüddemanna powstała w lutym 1893 roku, po wydobywaniu kamiennej bramy w czasie prowadzonych tu prac ziemnych. Architekt zaproponował budowę czworobocznej wieży obronnej i fragmentu muru z hurdykami, naśladującego średniowieczne mury obronne, w który miał być wmurowany zabytkowy portal. Również ta propozycja nie doczekała się realizacji.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. IV- 8/38:

1. Projekty restauracji i kuchni (niezrealizowane):
 - szkice – R. Plüddemann, maj 1892, listopad 1892
2. Projekt odbudowy muru miejskiego (niezrealizowany):
 - szkic – R. Plüddemann, 3.02.1893
 - inwentaryzacja resztek muru miejskiego – K. Klimm, (?), styczeń 1893; R. Plüddemann, K. Klimm, H. Winck, kwiecień 1893
 - projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, 10.06.1893
3. Projekt odbudowy starej wieży:
 - projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, J. Nathansohn, 24.01.1894 (projekt zrealizowany)

– projekt techniczny – J. Nathansohn, 18.07.1894

4. Projekt wejścia do lodowni:

– projekt koncepcyjny I – R. Plüddemann, J. Nathansohn, 5.04.1894 (projekt zrealizowany)

– projekt koncepcyjny II – R. Plüddemann, 30.11.1894

– rysunki zabudowy północnego stoku wzgórza (konceptja częściowo zrealizowana) – R. Plüddemann, J. Nathansohn, 15.05.1894

APAW – *Bauten an der Liebichshöhe*, 1895, sygn. 18842

APZAI – K. Liebich, *op.cit.*, sygn. 26.

R. Plüddemann, *Erläuterungs – Bericht...*

H. Markgraf, *op.cit.*, s. 74.

Bibliografia:

J.L. Dobesz, *Wrocław. Czas...*, fot. 63.

E. Małachowicz, *op.cit.*, s. 334.

Atlas architektury..., s. 91, 93.

4. ZAMEK W ŚWINIARACH (WEIDENHOF)

Współczesna funkcja: budynek mieszkalny

– **Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa**

Czas powstania: 1897

Autorzy projektu: R. Plüddemann, F. Frieze

Historia:

Zamek w Świniarach został zbudowany przez hrabiego Stollberga w latach czterdziestych XIX wieku. Stanowił on potem własność barona Muschwitz, a następnie hrabiego Artuhra Henckela von Donnersmarck, który dobudował wschodnie skrzydło. W 1895 roku dobra szlacheckie w Świniarach zakupiło miasto. W styczniu 1897 roku Magistrat przedstawił Radzie Miejskiej projekt adaptacji pomieszczeń zamku na dom dla rekonwalescentów. Mimo że znalazły się głosy opowiadające się za zachowaniem zamku w postaci ruiny, projekt adaptacji został przyjęty przez Radę Miejską do realizacji.

Przebudowę przeprowadzono od marca do maja 1897 roku kosztem 17 500 marek z budżetu miasta. Dodatkowe wyposażenie sanatorium zostało pokryte z funduszy Viktora i Juliusa Friedländerów.

Opis:

Budynek flankowany niskimi wieżami, zwieńczonymi krenelacją na wzór zamku, *symbolizował dobrobyt, przytulność i wy-*

godę (Uebergabe von Schloss Weidenhof an das Kuratorium des Friedlaenderschen Rekonvaleszentenheims, BZ, Nr. 340, 16.05.1897). Architekci miejskiej administracji budowlanej wprowadzili nieznaczne zmiany, mające na celu poprawę warunków sanitarnych, bez poważnej ingerencji w architekturę zamku. Przebudowali oni pomieszczenia sanitarne i wymienili system ogrzewania budynku na powietrzny. W zamku urządzono: kuchnię, 9 pokoi dla mężczyzn (55 łóżek), 5 pokoi dla kobiet (23 łóżka), pomieszczenia dla służby i salon na piętrze z widokiem na ogród.

Źródła:

Projekty przebudowy zamku na sanatorium w ABmW, sygn. III-23b:

– projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, F. Frieze, 20.09.1896

– rysunki powykonawcze – F. Frieze, maj 1897

APAW – sygn. 17557

AP – *Schronisko dla ozdrowieńców im. dr Viktora Friedländera w Świniarach [1887–1934]*, sekcja 54.

H. Markgraf, *op.cit.*, s. 77, 79.

[...] Weber, Viktor *Friedländersches Zufluchtshaus für Genesende und städtisches Heim für Genesende in Weidenhof*, w: *Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...*, s. 409–412.

Uebergabe von Schloss Weidenhof...

BZ (notki w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 24, 11.01.1897; Nr. 34, 15.01.1897;

5. GMACH STANÓW ŚLĄSKICH

Adres: ul. Krupnicza 14 (Graupenstraße 14)

Stan zachowania: nie istnieje

Ilustracje: 106, 107

Czas powstania: 1897–1899 (przebudowa wewnątrz)

Autorzy projektu: R. Plüddemann, F. Frieze (projekt przebudowy wewnątrz)

R. Plüddemann (projekt budowy hali wystawowej, niezrealizowany)

Historia:

Gmach Stanów Śląskich wzniesiono w 1843 roku według projektu Petera Rosenbauma w stylu łączącym klasycyzm Schinkla z renesansową dekoracją. Stanął on między placem Wolności

(Schloßplatz) i ulicą Krupniczą, w obrębie wrocławskich plant skupiających reprezentacyjne gmachy miasta. W 1897 roku miasto zakupiło budynek, by urządzić w nim Muzeum Rzemiosł Artystycznych i Starożytności. Na jego zakup przeznaczono środki pozostawione na ten cel przez radnego doktora Heinricha von Korna w wysokości 500 000 marek oraz zyski z wystawy przemysłowej z 1881 roku. Wyposażenie wnętrz opłacono z funduszy Centralnego Związku Rzemiosł (Zentral Gewerbeverein). Trzon muzeum stanowiły bogate zbiory sztuki śląskiej będące własnością miasta, wspierane dotacjami państwa i prowincji.

O wyborze gmachu parlamentu na muzeum zdecydowało dogodne położenie w centrum miasta, przy głównych traktach komunikacyjnych, w pobliżu Muzeum Sztuk Pięknych przy placu Muzealnym. Przed opracowaniem projektu Magistrat zorganizował podróż studialną w celu obejrzenia nowych muzeów rzemiosł artystycznych. Rysunki z 1897 roku (projekt wstępny Plüddemanna; projekt techniczny prawdopodobnie Friesego) nie zachowały się. Inspektor budowlany Friedrich Frieze zaprezentował projekt 20 kwietnia 1898 roku na zebraniu Związku Architektów i Inżynierów. Muzeum otwarto w 1899 roku. Koszty adaptacji budynku wyniosły 180 000 marek.

Richard Plüddemann, jako emerytowany radca budowlany, opracował na przełomie lat 1908 i 1909 projekt hali wystawowej – rozszerzenia istniejącego Muzeum Rzemiosł Artystycznych i Starożytności. W 1909 roku przedstawił projekt do publicznej dyskusji, publikując go w piśmie Schlesien. Muzeum utworzone w dawnym budynku Stanów Śląskich po dziesięciu latach po przebudowie miało już zbyt małą przestrzeń ekspozycyjną. Stało się to przyczyną odwołania Wystawy Ogrodnictwa i Sadownictwa we Wrocławiu w 1910 roku i powstania projektu hali wystawowej. Radą przy opracowaniu projektu służył architektowi profesor Karl Masner – dyrektor tego muzeum. Plüddemann wygłosił na zebraniu Związku Architektów i Inżynierów we Wrocławiu wykład pt. *Propozycja utworzenia hali wystawowej w połączeniu z rozbudową Śląskiego Muzeum Rzemiosł Artystycznych i Starożytności* (Ein Vorschlag für die Schaffung einer Ausstellungshalle in Verbindung mit einer Erweiterung der Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altertümer in Breslau). Wykład spotkał się z aprobatą słuchaczy,

a w prasie lokalnej w styczniu 1909 roku uznano propozycję Plüddemanna za interesującą. Wątpliwości budziła sala wystawowa, która wydawała się zbyt mała i nie przystosowana do ekspozycji zmiennych, oraz wysokość sumy (1 mln marek), którą należałoby wyasygnować na budowę. Właściwa wydawała się lokalizacja hali w pobliżu centrum miasta, na terenie powstałym z zasypiania fragmentu fosy miejskiej przy ulicy Krupniczej. 19 stycznia 1909 roku Carl Wilhelm Wolf na łamach Schlesische Zeitung stwierdził, że Wrocław potrzebuje większej hali wystawowej usytuowanej na skraju miasta, poza terenem zabudowanym. W takiej hali byłoby możliwe urządzenie wystaw o zasięgu regionalnym, na przykład zainicjowanej przez profesora Masnera Wystawy Stulecia planowanej na 1913 rok. Wielka hala wystawowa projektu Maxa Berga została wzniesiona z tej okazji w Szczepanowicach w 1913 roku. Gmach Muzeum Rzemiosł Artystycznych i Starożytności dziś nie istnieje. Został zburzony w czasie działań wojennych w 1945 roku.

Opis:

Autorzy projektu przebudowy gmachu administracyjnego na muzeum zdawali sobie sprawę z tego, że w adaptowanym budynku nie mogą być zaspokojone wszystkie wymagania w takim stopniu, w jakim byłyby spełnione w obiekcie budowanym od podstaw. Przebudowa polegała na zlikwidowaniu małych pomieszczeń przez wyburzenie ścian działowych i na wykorzystaniu wnętrz dotąd nie użytkowanych, takich jak: piwnice, podwórze, wschodnia brama wjazdowa, ogród. Przebudowa nie spowodowała prawdopodobnie zmian elewacji gmachu. Powiększenie okien, wzmiankowane w opisie projektu, dotyczyło prawdopodobnie elewacji dziedzińca. Pierwsze i drugie piętro przeznaczono dla Muzeum Rzemiosł Artystycznych. Parter, piwnice i mały przedogródek zostały przydzielone Muzeum Śląskich Starożytności. Na dziedzińcu urządzono ekspozycję detali architektonicznych, rzeźby kamiennej i drewnianej. W piwnicy usytuowano kotłownię i pomieszczenia pomocnicze. Oprócz głównej, okazałej klatki schodowej zbudowano jeszcze dwie boczne. Nowy wystrój wnętrz został utrzymany w charakterze architektury budynku.

Projekt rozbudowy muzeum z 1909 roku przewidywał budowę: hali wystawowej (500–1000 m²), sal wystawowych do ekspozycji sztuki średniowiecznej (500 m²), sali wykładowej dla

300 osób, biblioteki z czytelnią i księgarnią, pakowni, warsztatów, mieszkań służbowych. Ustalony przez Plüddemanna skromny program użytkowy przyszłej hali wystawowej wynikał z jego przekonania, że Wrocław leży w nieuczęszczanym zakątku Niemiec i organizowanie dużych wystaw mogłoby miastu przynieść jedynie straty. Mimo naglącej potrzeby budowy takiej hali, miasto nie dysponowało także funduszami na jej budowę. Stąd wynikła propozycja budowy małego obiektu o charakterze prowincjonalnym, podporządkowanego zadaniom muzeum.

Hala wystawowa miała być wzniesiona na osi dawnej fosy, jako budowla o rzucie zbliżonym do czworoboku, z wewnętrznym dziedzińcem i zakończeniem od wschodu w formie flankowanej dwiema wieżami wielobocznej absydy. Wysokość nowego budynku miała być dostosowana do wielkości istniejącego muzeum. Oba budynki byłyby połączone na poziomie I piętra łącznikiem. W ten sposób nowa zabudowa nie przecinałaby istniejącej promenady. Przesunięcie linii zabudowy obu budynków względem siebie miało uniemożliwić zacienienie wnętrza gmachu muzeum. Architektura części wschodniej, mieszczącej zbiory średniowieczne, została zaprojektowana w charakterze gotyckiego kościoła-bazyliki, z górnym oświetleniem nawy głównej, chórem i emporami. Podobna idea przyświecała Ludwigo-owi Hoffmannowi, który w latach 1901–1907 wznosił w Berlinie neogotycki gmach Muzeum Marchijskiego, którego styl miał określać średniowieczny charakter zbiorów. Projekt Plüddemanna wydaje się niespójny stylistycznie, gdyż każda z elewacji miała ukazywać funkcje znajdujących się za nią pomieszczeń. Na elewacjach zostały przemieszane ostre, wertykalne formy gotyckiej bryły, mieszczącej salę wystawową (przypory, ostre łuki, strome dachy, potężna wieża przykryta uskokowym, namiotowym dachem), i obłe, wywodzące się z secesji kształty miętko zarysowanego ryzalitu od strony frontu, szczytów lukarni, szklanej kopuły wieńczącej niższą wieżę.

Źródła:

Projekty przebudowy wnętrza gmachu Stanów Śląskich na Muzeum Rzemiosła Artystycznego i Starożytności nie zachowały się. Niezrealizowane plany rozbudowy muzeum (plan sytuacyjny, rzuty dwóch kondygnacji, widok perspektywiczny) zostały przedstawione w artykule Richarda Plüddemanna (*Ein Vorschlag*

zur Erweiterung des Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altertümer und für eine Ausstellungshalle in Breslau, Schlesien, II/1908–1909, s. 188–195).

Inne źródła:

APZAI – *Niederschriften an die Hauptversammlungen* (1909–1919), sygn. 16

P. Habel, *Neuer Führer...*, s. 83, 87.

Breslauer Museumsorgen, BZ, Nr. 340, 16.05.1897.

F.H., *Mittheilungen aus Vereinen*, DB, XXXII/1898, s. 234–235.

Von Nah und Fern. Ausstellungshalle in Breslau, Schlesien, II/1908–1909, s. 211.

Eine Erweiterung des Kunstgewerbemuseums, SZ, Nr. 28, 13.01.1909.

Erweiterung des Kunstgewerbemuseums und Ausstellungshalle, SZ, Nr. 40, 17.01.1909.

Carl Wilhelm Wolf, *Museumserweiterung und Ausstellungshalle*, SZ, Nr. 43, 19.01.1909.

Lokales. Breslau, 21. Januar, *Ausstellungsgebäude*, SZ, Nr. 52, 22.01.1909.

BZ (notki w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 207, 23.03.1897; Nr. 250, 9.04.1897; Nr. 385, 4.06.1897.

Bibliografia:

Atlas architektury Wrocławia..., s. 107.

6. STARA GIEŁDA

Adres: pl. Solny 16 (Blücherplatz 15–16)

Współczesna funkcja: budynek handlowo-biurowy

Ilustracje: 77

Czas powstania: 1900–1903

Autorzy projektu: R. Plüddemann

K. Klimm, F. Frieze (współpraca)

Historia:

Gmach Starej Giełdy zbudowano w latach 1822–1825 według projektu Karla Ferdynanda Langhansa. Po wzniesieniu przez Carla Lüdeckego Nowej Giełdy w 1867 roku, budynek ten przejął pełnię swojej funkcji. Zakupiony w 1899 roku przez Magistrat Wrocławia stał się od 1901 roku siedzibą Miejskiej Administracji Budowlanej, Miejskiego Urzędu Mierniczego (pierw-

szego niezależnego w Prusach) oraz Miejskiego Banku i Głównej Kasy Miejskiej (od 1903 roku). Budynek Starej Giełdy był do 1995 roku zachowany w niemal niezmienionej formie po przebudowie z przełomu XIX i XX wieku. Od 1995 roku są prowadzone prace remontowe.

Opis:

Zmiana funkcji budynku i adaptacja na pomieszczenia biurowe Magistratu spowodowały nieodwracalne zmiany w pierwotnym wystroju wnętrz i elewacji budowli Langhansa. Prace budowlane miały na celu poprawienie warunków sanitarnych i komunikacji oraz maksymalne wykorzystanie kubatury budynku na dużą ilość małych pokoi. Projekty z 24 listopada 1898 roku, lutego i marca 1899 roku oraz 30 sierpnia 1899 roku ukazują nową, reprezentacyjną klatkę schodową w miejscu dawnego holu i zmienione formy otworów okiennych jej ścian. Detal klatki schodowej został wykonany w charakterze klasycystycznego wnętrza. Wszystkie istniejące klatki schodowe wyburzono. Zlikwidowano też wielką salę giełdową, zajmującą środek skrzydła od strony dzisiejszej ulicy Gepperta na III i IV kondygnacji. Z jej przestrzeni zostały wydzielone pomieszczenia sanitarne i oświetlające je dwa świetliki biegnące przez całą wysokość budynku. Podział sali na trzy kondygnacje małych pokoi spowodował zmianę usytuowania otworów okiennych na elewacji wschodniej (dodatkowa kondygnacja okien przebija belkę pod gzymsem). Podwyższono także otwory okienne mezzanina i rozglifiono je od strony wnętrza, aby lepiej oświetlić pokoje biurowe. Okna te przerywają umieszczony nad nimi fryz z meandrem. Na wszystkich kondygnacjach zbudowano dodatkowe ściany działowe. Zlikwidowano drugie wejście do budynku od strony dzisiejszej ulicy Szajnochy. Wnętrza mezzanina zostały przeznaczone dla Urzędu Mierniczego, na magazyn planów i mieszkanie służbowe. Na I piętrze zaprojektowano: pokoje Urzędu Mierniczego, salę posiedzeń Deputacji Budowlanej, bibliotekę, pracownię budownictwa lądowego, pokoje radcy budowlanego Plüddemanna, radcy budowlanego von Scholtza, radcy miejskiego Mühla, architekta magistrackiego Klimma, inżynierów budownictwa lądowego i inżynierii miejskiej. Na II piętrze powstały pokoje inspekcji budowlanych.

Projekt z 4 stycznia 1900 roku dotyczył budowy biur i sali operacyjnej banku we wschodniej części parteru i kondygnacji

piwnic Starej Giełdy – od strony ulicy Gepperta. Zaprojektowano salę operacyjną, pokój biurowy i salę posiedzeń na parterze. Nie zachowała się dokumentacja projektowa wystroju wnętrza.

W 1903 roku dziedziniec i pomieszczenia w zachodniej części parteru Starej Giełdy zostały przebudowane na siedzibę Głównej Kasy Miejskiej. W obrębie dziedzińca zaprojektowano salę operacyjną, którą przykryto oszklonym dachem o konstrukcji ze stalowych więźarów kratowych opartych na czterech stalowych słupach. Pod konstrukcją dachu wykonano szklany strop podwieszony. Wystrój wnętrza sali operacyjnej wymagał likwidacji lub zmiany wymiarów części otworów okiennych w obrębie parteru dziedzińca. Wejście do sali operacyjnej zaprojektowano pod spocznikiem zbudowanej w 1900 roku reprezentacyjnej klatki schodowej.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. VI-6/66:

1. Projekt przebudowy Starej Giełdy na siedzibę Miejskiej Administracji Budowlanej:

– szkic – R. Plüddemann, K. Klimm, 24.11.1898

– projekt koncepcyjny I – R. Plüddemann, K. Klimm, 14.02.1899, marzec 1899

– projekt koncepcyjny II – R. Plüddemann, K. Klimm, 30.08.1899

– projekt techniczny – F. Friese, 19.06.1900,

– rysunki powykonawcze – H. Küster, 1.03.1906

2. Projekt Banku Miejskiego:

– projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, F. Friese, 4.01.1900

3. Projekt Głównej Kasy Miejskiej:

– projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, (?) podpis nieczyt., styczeń 1902

– rysunki powykonawcze – maj 1903

APAW – sygn. 17272–17273, 18240–18243, 18331–18333, 18698

Bibliografia:

Breslau von A..., s. 8.

J. Dobesz, *Studium historyczno-konserwatorskie do budynku Starej Giełdy we Wrocławiu przy pl. Solnym 16*, raport IHASiT PWr., Wrocław 1980.

J.L. Dobesz, *Wrocław. Czas...*, fot. 50.

G. Scheuermann, *op.cit.*, s. 20.

Atlas architektury Wrocławia..., s. 227.

VI. Inne budynki użyteczności publicznej

1. PLEBANIA KOŚCIOŁA ŚW. WOJCIECHA

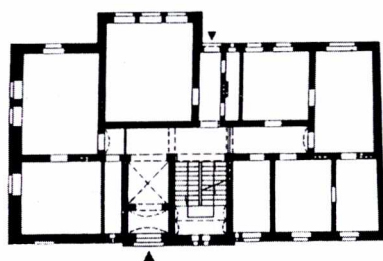
Adres: ul. Świętej Katarzyny 13–14 (Catharinenstraße 13–14)

Stan zachowania: nie istnieje

Ilustracje: 141

Autor projektu: R. Plüddemann

Czas powstania: 1890–1891

Historia:

Plebanię wzniesiono na narożnej działce między ulicą Świętej Katarzyny i nieistniejącym dziś placem przylegającym do południowej elewacji gotyckiego kościoła św. Wojciecha. Posesję zajmowała wcześniej większa plebania, zbudowana w linii zabudowy kościoła. Prawdopodobnie regulacja ulicy Świętej Katarzyny i powstanie gmachu poczty przy ulicy Wita Stwosza (Albrechtstraße) były przyczyną budowy przez miejską administrację budowlaną nowej plebanii na koszt miasta. W latach 1886–1889 powstały dwie niemal kompletne wersje projektu. Budynek uszkodzony w 1945 roku, następnie rozebrany, podobnie jak znajdujący się naprzeciwko gmach poczty.

Opis:

Wszystkie elewacje budynku plebanii otrzymały bogate szczyty sterczynowe ozdobione rozetami i trójkątnymi szczykami, nawiązujące do architektury kościoła św. Wojciecha. W stosunku do pierwszej wersji projektu, znacznie uproszczono bryłę budynku przez podwyższenie dachu i rezygnację z narożnego wykusa, wzbogacono natomiast gotycki detal. Wersja zrealizowana przypomina projekty plebanii Johanna Otzena (m.in. Altona, Hamburg). Zdobienia ceglanych elewacji kolorową glazurą i jasnymi blendami były charakterystyczne dla północnoniemieckiego neogotyku ceglanego szkoły hanowerskiej.

Wnętrza otrzymały skromne zdobienia z cegły (pilastry, gury, obramienia otworów) i bogaty wystrój stalowej klatki schodowej.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. II-3/13a, II-3/13b:

– szkic – R. Plüddemann, 21.01.1886

– projekt koncepcyjny I – R. Plüddemann, 9.03.1888

– projekt koncepcyjny II (zrealizowany) – R. Plüddemann, 7.11.1888, 21.10.1889, 13.11.1889

– projekt ogrodzenia – R. Plüddemann, 30.11.1889

– rysunki powykonawcze – R. Plüddemann, F. Kessler, październik 1891

APAW – sygn. 19310

Marzena Smolak, *Album zniszczeń. Wrocław 1945*, Wrocław 1995, fot. 31.

BZ (notka w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 451, 2.07.1886.

2. GMACH MIEJSKIEJ KASY OSZCZĘDNOŚCI I BIBLIOTEKI MIEJSKIEJ

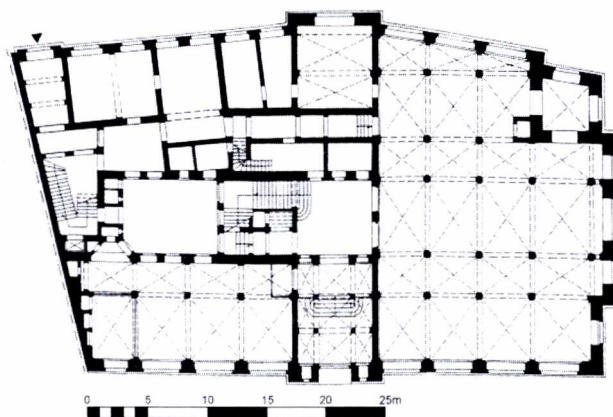
Adres: ul. Karola Szajnochy 10 (Rossmarkt 7–9)

Współczesna funkcja: Biblioteka Uniwersytecka

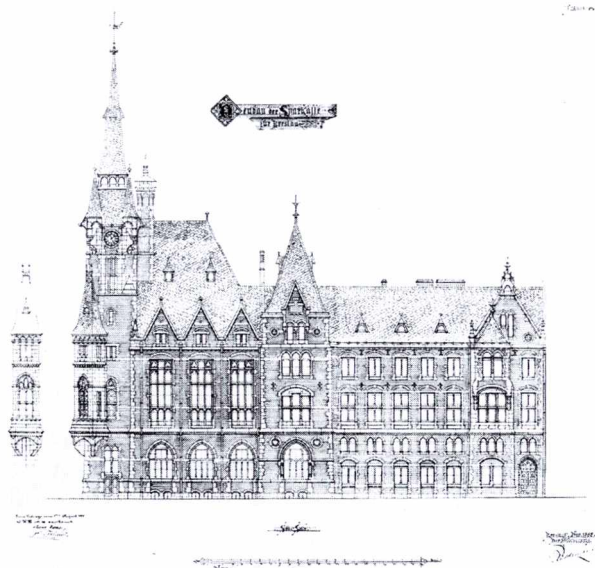
Ilustracje: 123, 124, 125, 144, 149, 150, 175

Czas powstania: 1887–1891

Autor projektu: R. Plüddemann

175. Wrocław, ul. Karola Szajnochy 7–9.
Projekt gmachu Miejskiej Kasy Oszczędności
i Biblioteki Miejskiej. Elewacja południowa,
skala 1:75, arch. Richard Plüddemann, 1888

Historia:

Gmach Miejskiej Kasy Oszczędności i Biblioteki Miejskiej został zbudowany na posesji „am Mühlhof”, sąsiadującej z pałacem rodu Wallenberg-Pachally, w pobliżu dawnego targu końskiego. Budowa została sfinansowana z funduszy Miejskiej Kasy Oszczędności w wysokości 1 000 000 marek. (Prawdopodobnie z przyczyn finansowych połączono w jednym budynku tak różne instytucje miejskie.) Prace budowlane ukończono w kwietniu, uroczysta inauguracja nastąpiła 22 lipca 1891 roku. Na parterze budynku znajdowały się: sala operacyjna, biura, sala zebrań i skarbiec Miejskiej Kasy Oszczędności i Banku Miejskiego, a na pozostałych piętrach Biblioteka Miejska i archiwum z czytelnią, katalogami, pokojem bibliotekarza, wypożyczalnią i magazynami oraz 2 mieszkania służbowe.

Zbiory Biblioteki Miejskiej pochodziły z trzech bibliotek publicznych – św. Elżbiety, bernardyńskiej i kościoła św. Marii Magdaleny. W jej zasobach znalazły się 153 tysiące tomów i 3 tysiące cennych rękopisów (między innymi 4 tomy kroniki Froissarta z miniaturami z połowy XVI wieku, mapa świata Merkatora, rękopis Valeriusa Maximusa, zbiór listów uczonych XVI wieku). Archiwum posiadało około 7 tysięcy pism patentowych, 9 tysięcy rękopisów i 30 tysięcy dokumentów. Przed 1939 rokiem była to największa biblioteka na Śląsku.

W 1906 roku przeniesiono archiwum do nowego budynku przy dzisiejszej ulicy Szczytnickiej, a Miejską Kasę Oszczędności w 1933 roku do budynku bankowego w Rynku 9–11. Budynek wpisany do rejestru zabytków 30.12.1982 r., Nr. 420/Wm.

Opis:

Ta monumentalna budowla „nowoczesnego gotyku” została zaprojektowana na planie zbliżonym do czworoboku. Wszystkie pomieszczenia usytuowano wokół wewnętrznego dziedzińca, którego część zajmował hol i reprezentacyjna klatka schodowa prowadząca na I piętro, przykryta szklanym dachem. Smukła i zwarta bryła budynku otrzymała malownicze zwieńczenie w postaci wież, szczytów i wykuszy. Potężna, czworo-

boczna wieża narożna zakończona smukłym, ostrosłupowym, przerwanym galeryjką hełmem, wysunięta w kierunku osi ulicy Krupniczej, miała być jej *point de vue*. Malowniczość budowli podkreślało też zastosowanie na elewacji kontrastowych kolorów – intensywnej czerwieni cegły i jasnego piaskowca (cokół, obramienia szczytów, otworów okiennych, naroża, gzymsy, maswerki). Elewacje ukazywały na zewnątrz przeznaczenie wnętrza, jego strukturę. Masywna dolna kondygnacja z mniejszymi oknami mieściła sale bankowe, górne piętra z wysokimi oknami wypełnionymi maswerkami – magazyny biblioteki. Zastosowany materiał (cegła i piaskowiec) oraz formy (ostrosłupowe hełmy wież, szereg identycznych szczytów na zwieńczeniu elewacji, narożna figurka św. Parsimonii – symbolu oszczędności, umieszczona pod baldachimem) nawiązywały do wrocławskiej architektury gotyckiej. Prawdopodobnie autorem dekoracji rzeźbiarskiej gmachu biblioteki był rzeźbiarz Christian Behrens (1852–1905), autor między innymi pomnika cesarza Wilhelma przy ulicy Świdnickiej.

Odporna na ogień konstrukcja budynku została wykonana z cegły, kamienia i stali. Interesująca jest zastosowana we wnętrzu magazynów żeliwno-stalowa konstrukcja szkieletowa (tak zwany system magazynowy), pozwalająca na optymalne zagospodarowanie przestrzeni i jednocześnie umożliwiająca równomierny przepływ powietrza, ogrzewanie i oświetlenie wnętrza. Również dachy zostały oparte na stalowej konstrukcji kratownicowej.

We wnętrzu budynku na szczególną uwagę zasługuje główny hol i klatka schodowa, otoczone szeregiem bliźnich kolumn z kapitelami dekorowanymi motywami roślinnymi. Ściany były pierwotnie pokryte kolorową polichromią, a szklany sufit wypełniały witraże o prostych, geometrycznych podziałach. Również na kamiennych kolumnach dźwigających sklepienia krzyżowo-żebrowe parteru zachowały się do dziś ślady polichromii. Wrocławska biblioteka jest dziś jedną z nielicznych bibliotek z wczesnego okresu ich budowy (w latach 1870–1890 pierw-

sze niemieckie biblioteki otrzymują własne gmachy), zachowanych wraz z autentycznym wyposażeniem magazynów.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. IX-1, VI-53:

- szkice – R. Plüddemann, 20.10.1886, 2.11.1886
- projekt koncepcyjny – R. Plüddemann, 20.05.1887
- projekt instalacji – „Rietschel u. Henneberg”, Berlin, 17.12.1887
- rysunki do przedmiarów – R. Plüddemann, 17.02.1888, 3.08.1888
- projekt techniczny – 06.1888 (pozwolenie na budowę 7.07.1888)
- rysunki powykonawcze – R. Plüddemann, F. Kessler, 1892
- APAW – sygn. 18874 – 18875, 18881–18882 (*Städtische Sparkasse u. die Städtische Bibliothek, 1889–1914*)
- APZAI – K. Liebich, *op.cit.*
- OZGBU – sygn. 173, 336, 520–521, 766–771
- Verwaltungsbericht des Magistrats der Königlichen Haupt- und Residenzstadt Breslau 1886/1889*, Breslau 1890.
- O.F. Probst, *op.cit.*, s. LVI.
- P. Habel, *Neuer Führer...*, s. 28.
- P. Habel, *Führer durch...*, s. 84.
- H. Markgraf, *op.cit.*, s. 73.
- P. Habel, *Forschungs-, Unterrichts...*, s. 82.
- Georg Friedel, *100 Jahre Breslauer Sparkasse*, w: *Breslau...*, s. 86–92.
- A. Schmude, *op.cit.*, s. 177, 296–297.
- E. Schmitt, *Handbuch der Architektur*, Bd. IV, Leipzig 1923. s. 401–402.
- R. Konwiarz, *Die Baukunst Breslaus...*, s. 103.
- Komm, ich zeige...*, Bd. I, s. 9.
- E.M., *Sparkasse und Stadtbibliothek*, BZ, 6.02.1887, 27.03.1887.
- Lokales. Breslau 1. Februar. Geheimer Baurat Plüddemann*, SZ, Nr. 79, 2.02.1910.
- Michael Gelenau, *Aus der Breslauer Stadtbibliothek*, Schlesische Monatshefte, X/1933, s. 420–425.
- [...], *Stadtbibliothek Breslau*, Breslau 1933.
- Ernst Wermke, *Zur Entstehung der Breslauer Stadtbibliothek*, w: *Schlesische Geschichtsblätter*, Berlin 1938.

BZ (notki w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 357, 24.05.1886; Nr. 493, 18.07.1886; Nr. 856, 7.12.1886; Nr. 91, 6.02.1887; Nr. 139, 25.02.1887; Nr. 145, 27.02.1887; Nr. 217, 27.03.1887; Nr. 504, 22.07.1891.

Bibliografia:

- Sztuka Wrocławia...*, s. 412.
- Allgemeines Lexikon der Bildenden...*, s. 161.
- Wrocław. Jego dzieje...*, s. 389.
- Breslau von A...*, s. 209, 212.
- B. Stragierowicz, *op.cit.*
- E. Małachowicz, *op.cit.*, s. 62; 1985, s. 334.
- G. Scheuermann, *op.cit.*, s. 74, 1400, 1625–1628, 1634, 1645, 1646–1647.
- Atlas architektury Wrocławia...*, s. 177, 179, fot. 221a, b.
- M. Kaczmarek, M. Goliński, T. Kulak, W. Suleja, *op.cit.*, s. 153.

3. DEKORACJE ULIC

Adres: ul. Świdnicka, pl. Tadeusza Kościuszki,
pl. Wolności (Neue Schweidnitzer Straße,
Tauentzienplatz, Schloßplatz)

Ilustracje: 50

Czas powstania: listopad 1888

Autor projektu: R. Plüddemann

Historia:

Richard Plüddemann był odpowiedzialny za dekorację miasta z okazji różnych świąt i uroczystości państwowych (na przykład 100-lecia urodzin cesarza w 1897 roku, przyjazdu cesarza). W związku z pierwszą wizytą we Wrocławiu cesarza Wilhelma II i jego małżonki Augusty Wiktorii w listopadzie 1888 roku, ulice miasta na trasie ich przejazdu zyskały odświeżoną dekorację.

Opis:

Na środku placu Kościuszki, nad pomnikiem generała Tauentziena, wzniesiono baldachim wysokości 20 metrów (drewniana konstrukcja pokryta kolorowymi tkaninami). Został on oświetlony od zewnątrz wieńcem lamp łukowych umieszczonych w odległości 25 metrów i na wysokości 12 metrów. Lampy łukowe, znajdujące się pod błękitnym baldachimem, oświetlały pomnik. Zastosowano tu również oświetlenie z kolorowych lam-

pek. Dziesięcioma tysiącami podobnych lampek został otoczony plac ćwiczeń wojskowych – Exerzierplatz (pl. Wolności).

Źródła:

Projekty z 1888 roku nie zachowały się. Opis autora w publikacji *Zum Festschmuck der Einzugsstrassen*, DB, XXIII/1889, s. 303–304.

OZGBU – sygn. 239

I. Bińkowska, *op.cit.*, fot. 36.

BZ (notka w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 202, 21.03.1897.

4. GMACH ŚLĄSKIEGO ZIEMSKIEGO BANKU KREDYTOWEGO

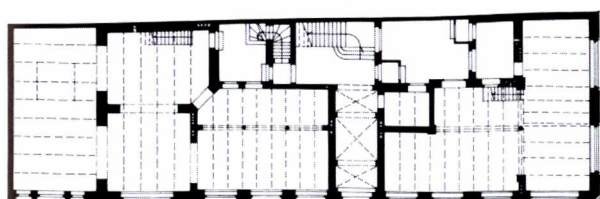
Adres: ul. Eugeniusza Gepperta 4 (Schloßstraße 2 (4))

Współczesna funkcja: Bank PKO BP – IV Oddział Wrocław

Ilustracje: 53, 54

Czas powstania: 1889–1891

Autor projektu: R. Plüddemann

0 5 10 15 20 25m

Historia:

Jedyny znany z literatury wrocławski projekt Plüddemanna wykonany dla prywatnego inwestora. Zrealizowany niemal równocześnie z położonym na sąsiedniej ulicy neogotyckim budynkiem Biblioteki Miejskiej i Miejskiej Kasy Oszczędności.

Opis:

Richard Plüddemann zaprojektował gmach Śląskiego Ziemskiego Banku Kredytowego w stylu niemieckiego renesansu. Bryła budynku została ukształtowana malowniczo dzięki zastosowaniu wykuszy, ostrosłupowych daszków lukarn, wysokich szczytów i dachów. Asymetrię kompozycji fasady, flankowanej niemal identycznymi bocznymi pseudoryzalitami, architekt uzyskał

przez zróżnicowanie form szczytów nad nimi i umieszczenie na jednym z nich wykusza. Licowany piaskowcem budynek otrzymał między innymi ornament okuciowy na fryzach, balustradzie balkonowej i tympanonie przybudówki, rauty i kaboszony na belkowaniu, wypełnienie naczółków formami muszli, spływy wolutowe i obeliski na krawędzi trójkątnych szczytów. Podobne formy trójkątnych frontonów z odgiętymi poziomo krawędziami na zwieńczeniu szczytów i nad oknami architekt zastosował ponownie w wystroju architektonicznym mostu Zwierzyńskiego (Passbrücke) w 1897 roku. Na wybór stylu dla budynku bankowego mógł wpłynąć inwestor i przekonanie o tym, że niemiecki renesans lepiej odpowiada potrzebie reprezentacji niż neogotyck – styl jaki dominował w twórczości Plüddemanna. Był również przypomnieniem świetności mieszczańskich domów bankierskich epoki renesansu. Świadczą o tym również inne neorenesansowe gmachy wrocławskich banków.

Źródła:

Projekt w ABmW, sygn. 3942 (592/89, 1201/89):

R. Plüddemann, 13.06.1889, 6.12.1889 (pozwolenie na budowę 2.07.1889)

OZGBU – sygn. 606

Bibliografia:

Allgemeines Lexikon der Bildenden ..., s. 161.

Agnieszka Zabłocka-Kos, *Neorenesans w architekturze mieszczaństwa wrocławskiego*, w: *Architektura Wrocławia*. t. 1. *Dom*, red. J. Rozpędowski, Wrocław 1995, s. 201–214.

Atlas architektury Wrocławia..., s. 229, fot. 279.

5. NOWY RATUSZ

Adres: pl. Powstańców Warszawy (Lessingplatz)

Ilustracje: 108, 109

Czas powstania: projekt niezrealizowany

Autor projektu: R. Plüddemann

Historia:

Ogromny rozwój miasta na przełomie XIX i XX wieku spowodował wzrost zadań Magistratu i rozrost administracji miejskiej, która potrzebowała dodatkowych pomieszczeń biurowych i reprezentacyjnych. W grudniu 1896 roku Richard Plüddemann na wykładzie dla Związku Architektów i Inżynierów pt. *Mysli*

o budowie nowego ratusza we Wrocławiu (*Gedanken über den Bau eines neuen Rathauses in Breslau*) oraz w opublikowanym w 1909 roku na łamach pisma Schlesien artykule *Das neue Breslauer Rathaus* zaproponował budowę nowego ratusza. Pierwsze rysunki wykonał już w 1896 roku. Szkicowa propozycja budowy nowego, monumentalnego ratusza na dzisiejszym placu Powstańców Warszawy powstała w czasie, gdy władze miejskie podjęły decyzję o wyburzeniu znajdującej się na tym terenie starej gazowni, którą miała wkrótce zastąpić gazownia IV budowana na Tarnogaju (ukończona w 1906 roku). Postanowiono wtedy także o budowie mostu Cesarskiego. Kompleks gmachów nowego ratusza miał uporządkować i upiększyć fragment nabrzeża Odry w bezpośrednim sąsiedztwie nowego mostu. Miasto jednak nie mogło sobie pozwolić w tym czasie na wydatek rzędu 5–7 milionów marek na tę budowę. Plüddemann w 1896 roku przewidywał budowę ratusza za dwadzieścia lat. W latach 1919–1921 ideowy projekt potężnego budynku biurowego wykonał również na tym terenie późniejszy miejski radca budowlany Max Berg. Budynek administracyjny na placu Powstańców Warszawy został ostatecznie zbudowany w 1937 roku dla administracji hitlerowskiej (dzisiejszy gmach Urzędu Wojewódzkiego).

Opis:

Plüddemann przedstawił dwie propozycje projektowe rzutu przyziemia nowego ratusza. W pierwszym szkicu zaproponował rzut symetryczny, zbliżony do prostokąta, z wewnętrznymi dziedzińcami, zakończony od strony mostu Cesarskiego budowlą z tarasem widokowym i kawiarnią (powierzchnia zabudowy 10 400 m²). Drugi szkic ukazuje nieregularny rzut zespołu budynków zgromadzonych wokół dziedzińców o zróżnicowanej formie i wielkości. Między nimi miała przebiegać przedłużona ulica Purkyniego (Breitestraße), poprowadzona pod salą widowiskową i łącznikiem (powierzchnia zabudowy 14 400–16 600 m²). Autor uznał bowiem, że *przekroczenie wnętrza podwórza ratuszowego może dać wspaniały widok (...)*.

Architekt w 1896 roku zaproponował budowę przyszłego ratusza w stylu „nowoczesnego gotyku”. Na rysunku perspektywnym z 1902 roku widać malowniczo zakomponowany zespół brył o średniowiecznej sylwecie urozmaiconej licznymi szczytami, wieżami, stromymi dachami. Jego zarys przypomi-

na budowany w tym czasie w znacznie mniejszej skali gmach Szkoły Rzemiosła Budowlanego. W budowlu Plüddemanna przenikają się elementy średniowieczne (wykusze, ostrołukowe okna, wimpergi, wysokie dachy) z renesansowymi (cebulaste hełmy, wykroj szczytów) i secesyjnymi (szczyty, lukarny). Analogie do zastosowanych przez Plüddemanna form widzimy w historycznej architekturze Śląska oraz w architekturze nowych niemieckich ratuszy. Gmach nowego ratusza widziany z mostów Lessinga (Pokoju) i Cesarskiego, od ulicy Purkyniego i z drugiej strony Odry, stanowiłby potężną, monumentalną dominantę architektoniczną.

Źródła:

Rysunki z lat 1896–1909 (rzuty dwóch wersji przyziemia) i 1902 (widok perspektywny z lotu ptaka) zamieszczone w artykule architekta pt. *Das neue Breslauer Rathaus*, Schlesien, III/1909–1910, s. 117–123, fot. 1, 2a, 2b.

Ein Rathaus auf dem Lessingplatz, SZ, 5.12.1909.

BZ (notka w dziale *Breslauer Streifzug*), Nr. 823, 22.11.1896; (notka w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 898, 22.12.1896.

Bibliografia:

Atlas architektury Wrocławia..., s. 121.

W. Kononowicz, *Wrocław. Kierunki rozwoju urbanistycznego w okresie międzywojennym*, Wrocław 1997, s. 29, fot. 62–64.

Wieżowce Wrocławia 1919–1932. red. J. Ilkosz i B. Störckuhl, Wrocław 1997, s. 59–60, 138, 160, 162.

6. HALA TARGOWA I

Adres: ul. Piaskowa 17 (Ritterplatz 1)

Współczesna funkcja: hala targowa PSS „Społem”

– Oddział Północ, ul. Stanisława Leszczyńskiego 4

Ilustracje: 130–134

Czas powstania: 26.06.1906–5.10.1908

(budowa konstrukcji żelbetowej
– 1.05–15.09.1907)

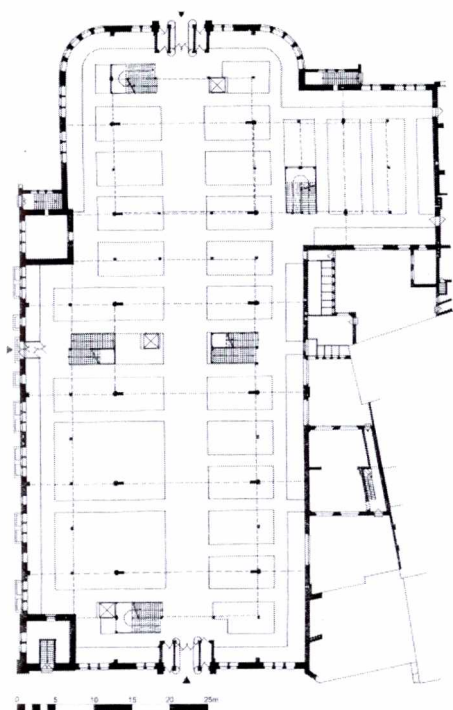
Autorzy projektu: R. Plüddemann (projekt wstępny, I projekt koncepcyjny)

F. Friese (I projekt koncepcyjny i projekt konstrukcji stalowej)

Wykonawcy:

H. Küster, firmy „Lolat-Eisenbeton, Breslau”, „Carl Brandt, Düsseldorf” (projekt konstrukcji żelbetowej)

H. Küster (nadzór architektoniczny)
konstrukcja żelbetowa fundamentów – „Theodor Hülssner, Leipzig Betonbaugeschäft”
konstrukcja żelbetowa nadziemna – „Lolat-Eisenbeton, Breslau”
polichromie – malarz Georg Heintze
obraz w hali „Nowy Targ” – malarz Nöllner
rzeźba na elewacji – Carl Ulbrich

Historia:

Pierwsze propozycje Plüddemanna dotyczące budowy hal targowych we Wrocławiu pochodzą z lat 1890–1891. O potrzebie ich budowy zadecydowały względy zdrowotne (sprzedaż żywności odbywała się do tej pory na otwartych targowiskach), ekonomiczne i kulturalne. Przystępując do ich projektowania, architekt czerpał wzory z Berlina, Lipska i Drezna. Uważał, że hale powinny być wzniesione: *jako budynki funkcjonalne, jak*

najprościej. Konstrukcja nośna hal miała być pierwotnie zbudowana ze stali. Na przełomie 1906 i 1907 roku, już po wykonaniu żelbetowego podpiwniczenia, nastąpiły zmiany w projekcie konstrukcji. O zastosowaniu żelbetowej konstrukcji nośnej hal przesądziły niższe koszty budowy (o 25%) i eksploatacji oraz przyczyny techniczne i sanitarne – żelbet nie wymagał częstej konserwacji.

Obie hale targowe zostały otwarte 5 października 1908 roku. Koszt budowy hali przy ulicy Piaskowej wyniósł 2 121 000 marek, a hali przy ulicy Kolejowej – 1 250 000 marek (bez budynku szkoły). W dniu przekazania ich do użytku zlikwidowano wszystkie otwarte targowiska miejskie. Hala Targowa I została wpisana do rejestru zabytków 13.04.1979 r. pod nr 401/Wm. W czasie remontu wnętrza w latach 1980–1983 wymieniono w hali posadzki i stoiska. Kolorowe polichromie nie zachowały się.

Opis:

Hala Targowa I powstała jako obiekt podpiwniczony, trójnawowy, z obiegającymi go na poziomie I piętra galeriami. Wymiary rzutu 86 × 39 m (powierzchnia zabudowy – 3776 m², 542 stoiska), wysokość 20 m (do szczytu świetlika). Komunikację w budynku zapewniało 5 wewnętrznych i 3 zewnętrzne klatki schodowe oraz 3 windy. Na parterze i galeriach budynku umieszczono stoiska do wynajęcia, w piwnicach – magazyny i chłodnie. We wzniesionych wraz z halą domach przy dzisiejszej ulicy Kraińskiego i placu Nankiera znajdowały się: stołówka dla pracowników, oddział kasy oszczędności, pomieszczenia administracji oraz mieszkania dla urzędników.

Zauważalny jest brak spójności stylowej wnętrza i elewacji. Elewacje o neogotyckim detalu wykonano z czerwonej cegły i piaskowca. Geometrycznie uproszczone formy historyczne inspirowane były istniejącym wcześniej w tym miejscu arsenałem Piaskowym i murami obronnymi (potężna wieża zegarowa zwieńczona pseudokrenelazem, sterczyny naśladujące blanki). Dekoracje rzeźbiarskie szczytów i portali – secesyjne o motywach roślinno-zwierzęcych. Na wieży płaskorzeźba przekupki pod parasolem autorstwa Karla Ulbricha. Wnętrze natomiast, stanowiące niezależną całość, potraktowane z dużym rozmachem, zapowiada już epokę architektury funkcjonalizmu. Konstrukcja hali z parabolicznymi łukami żelbetowymi została ukształ-

towana ekonomicznie, zgodnie z właściwościami materiału i warunkami statycznymi, otrzymała udaną, harmonijną formę. Ukształtowanie wiązarów w formie paraboli pozwalało na uzyskanie najmniejszego przekroju poprzecznego ze względu na działające w nich minimalne momenty zginające. Dla nadania im lekkości, łuki o rozpiętości 19 m zostały spięte w kierunku poprzecznym 12-metrowymi dźwigarami kratowymi o podniesionym dolnym pasie. Do wylania łuków zastosowano szalunki z nowych desek równej szerokości, aby nie stosować tynków ani obróbki kamieniarskiej. Dla uzyskania wrażenia monolitu, połączenia poszczególnych elementów ścięto skośnie. Konstrukcja hali została pomalowana farbą wapienną w kolorze betonu, spryskana farbą w tonacji ciemniejszej od betonu, następnie pokryta rysunkiem geometrycznym w kolorach czerwono-brązowym, żółtym, białym i czarnym, podkreślającym jej formę (spodnia część łuków i ich krawędzie, boki belek dźwigających płyty stropowe). Okna hali oszklono żółtym, nieprzezroczystym szkłem. We wnętrzu hali zastosowano najnowocześniejsze wówczas urządzenia techniczne: chłodnie (na amoniak), windy, wentylację mechaniczną stoisk rybnych, nabiłowych i piwnic.

Ukończona w 1903 roku hala giełdy w Amsterdamie Hendrika Petrusa Berlage, budowla łącząca średniowieczną bryłę z przestrzennym wnętrzem o widocznej konstrukcji stalowej, znana z licznych publikacji w prasie architektonicznej, mogła być inspiracją dla wrocławskich architektów. Bryła tego ceglano-budynku z narożną wieżą przypomina późniejszy wrocławski projekt, a wnętrze – jego niezrealizowaną wersję. Bezpośrednie analogie do pierwszego projektu wrocławskiej hali z cegły i stali wiążą się także z halami Hermanna Blankensteina, które powstały po 1883 roku w Berlinie. Obie wrocławskie budowle były pierwszymi w Niemczech halami żelbetowymi o konstrukcji opartej na łukach parabolicznych. Była to druga w Niemczech konstrukcja żelbetowa o rozpiętości powyżej 16 m. Doświadczenia architektów miejskiej administracji budowlanej i konstruktorów zebrane przy budowie hal targowych umożliwiły w latach 1910–1913 budowę nowoczesnej konstrukcji Hali Stulecia projektu Maxa Berga (inż. Günther Trauer – autor obliczeń statycznych konstrukcji Hali Stulecia w czasie budowy Hali Targowej II pracował dla firmy „Carl Brandt”).

Źródła:

Projekty dwóch budynków mieszkalnych i hali w ABmW, sygn. IV-36, 1706A:

– projekt koncepcyjny I – R. Plüddemann, F. Friese, czerwiec 1904

– projekt techniczny I (z konstrukcją stalową) – H. Küster, 30.03.1906 (pozwolenie na budowę 20.08.1906, 1.10.1906)

– obliczenia statyczne fundamentów – „Theodor Hülssner, Leipzig Betonbaugeschäft”, 4.10.1906

– projekt konstrukcji – „Baugesellschaft für Lolat-Eisenbeton”, 8.09.1906 (obliczenia statyczne łuków), 21.02.1907, 23.04.1907

– projekt instalacji – H. Küster, luty 1908, 30.12.1908

– rysunki powykonawcze – H. Küster, lipiec 1907 (przekrój poprzeczny, elewacja boczna), 30.12.1908, wrzesień 1909; G. Müller, styczeń 1910

APAW – sygn. 17424–17432, 17443–17457; Materiały kartograficzne, IV, sygn. 18 [1890–1904]

OZGBU – sygn. 253, 332, 892–894, 896–915,

R. Plüddemann, *Allgemeine vorläufige Bemerkungen und Anhaltspunkte für die Anlage von Markthallen in Breslau, w: Breslau, Handel, Markthallen*, rękopis w BU, Breslau 1890.

Lezius, Sternagel, Haase, Küster, *Bericht über die im Auftrage der Markthallenbaukommission unternommene Reise zur Besichtigung von Kühlanlagen*, w: *Breslau. Handel. Markthallen*, Breslau 1906.

[...], *Die Markthallen in Breslau, Schlesien*, II/1908–1909, s. 57–59.

H. Küster, *Die Markthallenbauten...*, w: *Die städtischen Markthallen...*, s. 39–57.

[...] *Resen, Die städtischen Markthallen*, w: *Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...*, s. 184–189.

Durch Breslau..., s. 23.

H. Markgraf, *op.cit.*, s. 90.

R. Konwiarz, *Die Baukunst Breslaus...*, s. 79.

Komm, ich zeige..., Bd. I, s. 26.

Antrag des Magistrats betr. den Bau von Markthallen, BGB, I/1902, s. 560–561.

Die Markthallen in deutschen Großstädten, BZ, Nr. 676, 26.09.1902.

Markthallen-Ueberschüsse, BZ, Nr. 249, 9.04.1904.

Zwei Fragen, BZ, Nr. 112, 14.02.1904.

Antrag des Magistrats betr. Erbauung von Markthallen am Ritterplatz und an der Friedrichstrasse und eines Geschäftshauses an der Gartenstrasse, BGB, IV/1905, s. 54–55.

H. Küster, *Die städtische Markthalle am Ritterplatz in Breslau*, OBZ, VII/1909, s. 98–102.

Idem, *Die städtischen Markthallen in Breslau*, ZdB, XXIX/1909, s. 74–78.

Idem, *Die Eisenbetonbauten der städtischen Markthallen in Breslau*, Architektonische Rundschau, XXV/1909, Nr. 9.

Idem, *Die Verwendung des Eisenbetons bei den Breslauer Markthallen*, DB, VI/1909, Mitteilungen über Zement-, Beton- und Eisenbetonbau, Nr. 8, s. 34–36.

[...], *Städtische Markthallen in Breslau*, Schweizerische Bauzeitung, LIV/1909, s. 310–314.

[...] Spangenberg, *Zwei monumentale Hallenbauten in Eisenbeton*, DB, XLIV/1910, s. 160–162.

Martin Mayer, *Eisenbeton*, Der Profanbau, VI/1910, s. 54–64.

B., *Markthalle am Ritterplatz zu Breslau*, Der Industriebau, 1910, s. 281–285.

BZ (notki w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 795, 12.11.1891; Nr. 841, 1.12.1891; Nr. 190, 17.03.1897; Nr. 140, 25.02.1907.

BGB, II/1903, s. 228, 232, 1011, 1033; V/1906, s. 228, 262.

OBZ, III/1905, s. 280; VII/1909, s. 93–96, 97–102.

Bibliografia:

U. Mehmel, *Eisenbetonhallenbauten*, w: *Neues Bauen in Eisenbeton*, Berlin-Charlottenburg 1937, s. 40.

Sztuka Wrocławia..., s. 418.

Wrocław. Jego dzieje..., s. 397–398.

Breslau von A..., s. 136.

E. Małachowicz, *op.cit.*, s. 71.

E. Niemczyk, *Nowa forma...*, s. 419–467.

Zygmunt Antkowiak, *Wrocław od A do Z*, Wrocław 1991, s. 90.

Paweł Kirschke, *Architektura wrocławskich domów towarowych i handlowych oraz ich rola centrowa na obszarze Starego Miasta we Wrocławiu*, praca doktorska, Wydział Architektury PW, maszynopis, Wrocław 1993, s. 30–31.

I. Bińkowska, *op.cit.*, s. 42, 44, 46–47.

J.L. Dobesz, *Wrocław. Czas...*, fot. 101, 102.

G. Scheuermann, *op.cit.*, s. 1008–1009.

Atlas architektury Wrocławia..., s. 237, fot. 288 a, b.

Ewa Chojecka, *Sztuka śląska około roku 1900*, w: *Sztuka około 1900 w Europie Środkowej*, red. Piotr Krakowski i Jacek Purchla, Kraków 1997, s. 111–122.

J. Dobesz, *Artystyczne środowisko Wrocławia około roku 1900*, w: *Sztuka około 1900...*, s. 123–131.

Akira Hasegawa, *Breslau's Modern German Architecture*, Space design, July 1997, No. 394, s. 93–97.

M. Kaczmarek, M. Goliński, T. Kulak, W. Suleja, *op.cit.*, s. 152, 153.

7. HALA TARGOWA II

Adres: ul. Kolejowa 43–45, ul. Józefa Piłsudskiego 27–29 (Friedrichstraße 43–45, Gartenstraße 27–29)

Stan zachowania: hala nie istnieje, budynek dawnej zawodowej szkoły uzupełniającej przy ulicy Piłsudskiego 27–29, należący do kompleksu hali targowej, użytkowany przez Zespół Szkół Elektronicznych

Ilustracje: 84, 85, 136, 176, 177

Czas powstania: 26.06.1906–5.10.1908

Autorzy projektu: R. Plüddemann (projekt wstępny i I projekt koncepcyjny)

F. Friese (I projekt koncepcyjny i projekt konstrukcji stalowej)

H. Küster, firmy „Lolat-Eisenbeton, Breslau”, „Carl Brandt, Düsseldorf” (projekt konstrukcji żelbetowej)

H. Küster (nadzór architektoniczny)

Wykonawcy: konstrukcja żelbetowa fundamentów i nadziemia – „Carl Brandt, Düsseldorf”
polichromie – malarz Georg Heintze
rzeźba na elewacji – Johann Kiunka – firma „Kiunka & Völkel”

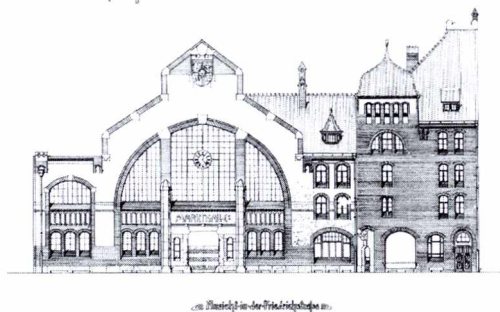
Historia:

Jak w punkcie 6.

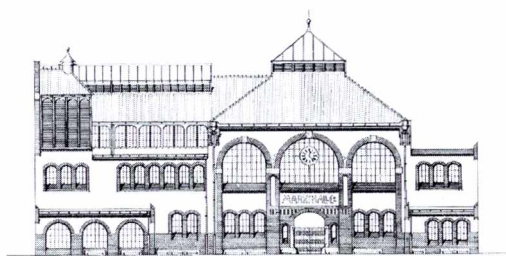
Parcela między ulicami Piłsudskiego i Kolejową należała przed 1884 rokiem do wytwórni mebli braci Bauer „Gebrüder Bauer”, następnie „Bauer u. Rehorst” i „Breslauer Aktien-Gesellschaft”. W 1890 roku została zakupiona przez miasto w celu zbudowa-

Entwurf
für die Markthalle
an der Eisenbahnhalle in
Wrocław

Platts

Ansicht von der Eisenbahnhalle

Ansicht von der Piaskowej

nia hali targowej. Budynek hali uszkodzony w 1945 roku, został zburzony w 1973 roku.

Opis:

Halę Targową II zaprojektowano jako mniejszą i skromniejszą niż halę I (wymiary rzutu $42,3 \times 85$ m, powierzchnia zabudowy 3500 m^2 , 513 stoisk). Na parterze hali umieszczono, oprócz powierzchni przeznaczonej na handel – stację pogotowia ratunkowego, a w budynku mieszkalnym przy ulicy Kolejowej – restaurację i gospodę, sklep, magazyn, maszynownię, pomieszczenia sanitarne, stanowisko opłat celnych oraz pomieszczenia administracyjne. Od strony dzisiejszej ulicy Piłsudskiego zbudowano także gmach zawodowej szkoły uzupełniającej, którego parter zajmowały sklepy, a kondygnację mezzanina – mieszkania służbowe. Szeroka brama pod budynkiem szkoły prowadziła na podwórze hali targowej.

Wystrój elewacji i wnętrza zaprojektowano podobnie jak dla hali targowej przy ulicy Piaskowej. Na elewacji frontowej umieszczono ozdobny kamienny portal z tympanonem pokrytym płaskorzeźbą przedstawiającą handlarke z dwoma mężczyznami dźwigającymi towar, otoczoną roślinną dekoracją. Konstrukcja żelbetowa o identycznych wymiarach i kształcie. Również podobne wyposażenie techniczne.

Źródła:

Projekty domu mieszkalnego, szkoły uzupełniającej i hali w ABmW, sygn. IV-36, I-3, I-3a, 1221, 1222, 1223:
– projekt wstępny – R. Plüddemann, marzec 1901, kwiecień 1902

176. Wrocław, ul. Kolejowa 43–45. Projekt Hali Targowej II.

Elewacje frontowa i tylna, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, Friedrich Frieze, 1904

– projekt koncepcyjny I – R. Plüddemann, F. Frieze, czerwiec 1904

– projekt techniczny I (z konstrukcją stalową) – H. Küster, 23.03.1906 (pozwolenie na budowę 18.05.1906, 27.07.1906)

– projekt konstrukcji żelbetowej piwnic – H. Küster, „Carl Brandt, Düsseldorf”, 4.10.1906 (pozwolenie na budowę 22.11.1906, 5.12.1906), 3.11.1906, 15.11.1906

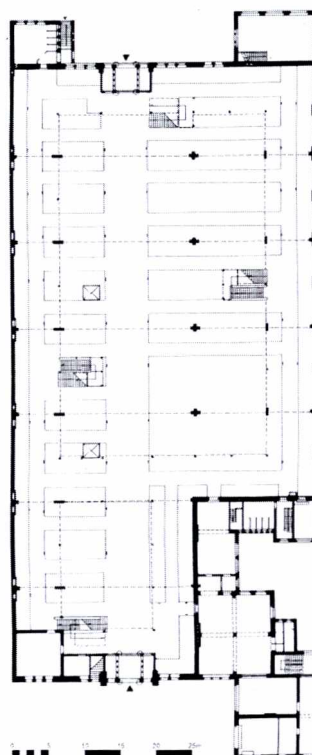
– projekt konstrukcji (II – żelbetowej) – H. Küster, „Carl Brandt, Düsseldorf” (obliczenia statyczne inż. R. Heim), 3.01.1907 (pozwolenie na budowę 16.04.1907, 19.04.1907)

– projekt instalacji – H. Küster, styczeń 1907, maj 1907, luty 1908; inż. O. Wieprecht, maj 1907

– rysunki pomiarowe (z instalacjami) – H. Küster, styczeń 1907, maj 1907, luty 1908, 21.01.1909, wrzesień 1909

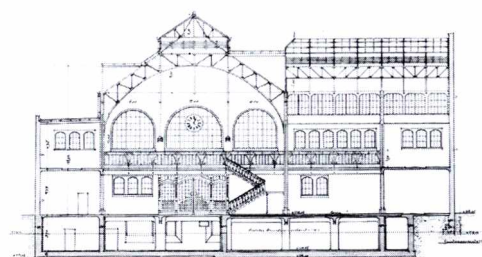
APAW – sygn. 17424–17432, 17443–17457, 19225–19229; Materiały kartograficzne, IV, sygn. 18 (1890–1904)

OZGBU – sygn. 876–886, 888–891, 873, 875, 895

177. Wrocław, ul. Kolejowa 43–45. Projekt Hali Targowej II. Przekrój poprzeczny przez halę, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, Friedrich Friese, 1904

Querschnitt
durch
Markthalle II an der Friedrichstraße

Lezius, Sternagel, Haase, Küster, *Bericht über...*, w: *Breslau. Handel...*

Die Markthallen in Breslau...

Durch Breslau..., s. 23.

H. Markgraf, *op.cit.*, s.90.

[...] Resen, *Die städtischen Markthallen*, w: *Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...*, s. 184–189.

Komm, ich zeige..., Bd. I, s. 112.

Die Markthallen in deutschen..., BZ, Nr. 676, 26.09.1902.

Antrag des Magistrats betr. den Bau von Markthallen, BGB, I/1902, s. 560–561.

Markthallen-Ueberschüsse, BZ, Nr. 249, 9.04.1904.

Zwei Fragen, BZ, Nr. 112, 14.02.1904.

Antrag des Magistrats betr. Erbauung von Markthallen..., BGB, IV/1905, s. 54–55.

Rudolf Heim, *Die neue Markthalle in Breslau zwischen Garten- und Friedrich-Strasse...*

Idem, *Markthallenbau in Breslau zwischen Garten- und Friedrichstraße*, Beton u. Eisen, VII/1908, s. 25–27, 130–132, 169–171.

H. Küster, *Die Markthallenbauten...*, w: *Die städtischen Markthallen...*, s. 39–57.

Idem, *Die städtische Markthalle...*, OBZ, VII/1909, s. 98–102.

Idem, *Die städtischen Markthallen...*, ZdB, XXIX/1909, s. 74–78.

Idem, *Die Eisenbetonbauten...*, Architektonische Rundschau, XXV/1909, Nr. 9.

Idem, *Die Verwendung...*, DB, Mitteilungen..., VI/1909, s. 34–36.

[...], *Städtische...*, Schweizerische Bauzeitung, LIV/1909, s. 310–314.

[...] Spangenberg, *Zwei monumentale...*, DB, XLIV/1910, s. 160–162.

B., *Markthalle am...*, Der Industriebau, 1910, s. 281–285.

BZ (notki w dziale *Provinzial-Zeitung*), Nr. 795, 12.11.1891; Nr. 811, 1.12.1891; Nr. 190, 17.03.1897;

BGB, II/1903, s. 228, 232, 1011, 1033; V/1906, s. 228, 262.

OBZ, III/1905, s. 280; VII/1909, s. 93–96, 97–102.

Bibliografia:

Z. Antkowiak, *Wrocław od A...*, s. 90.

Breslau von A..., s. 136.

E. Niemczyk, *Nowa forma...*, s. 419–467.

Sztuka Wrocławia..., s. 418.

I. Bińkowska, *op.cit.*, s. 43, 46–47.

G. Scheuermann, *op.cit.*, s. 1009.

Bogna Galantowicz, Dariusz Turowski, *Rekonstrukcja rozwoju architektoniczno-przestrzennego Gartenstrasse nr. 1–56*, w: *Architektura Wrocławia*, t. I. *op.cit.*, s. 251–163.

J. Dobesz, *Artystyczne środowisko...*, s. 123–131.

M. Kaczmarek, M. Goliński, T. Kulak, W. Suleja, *op.cit.*, s. 153.

8. HALA FESTIWALOWA VII NIEMIECKIEGO ŚWIĘTA TOWARZYSTWA ŚPIEWACZEGO

Adres: ul. Powstańców Śląskich 125–143

(Kaiser-Wilhelm-Straße 125–143)

Stan zachowania: nie istnieje. Użytkowana w dniach 21–31.08.1907, rozebrana po festiwalu przed końcem 1907 roku.

Ilustracje: 95, 96

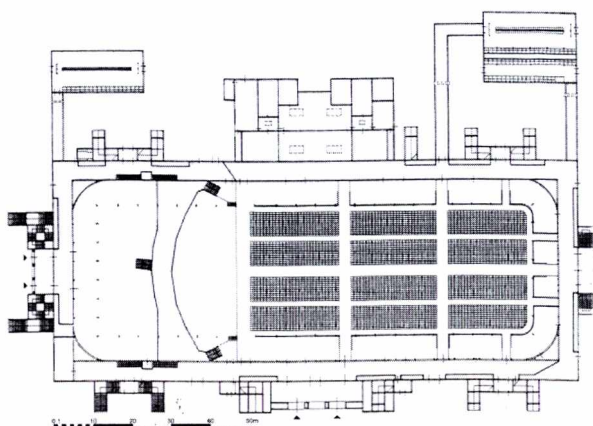
Czas budowy i rozbioru hali: 1.11.1906–1.12.1907

Autorzy projektu: R. Plüddemann (projekty dyspozycji rzutu, konstrukcji)

arch. Hermann Wahlich, malarz Denner (projekt koncepcyjny elewacji, detalu architektonicznego, dekoracji – I nagroda w konkursie 21.01.1906 r.)

Historia:

Pod budowę hali festiwalowej VII Niemieckiego Święta Towarzystwa Śpiewaczego wydierzawiono teren należący do Augusty Agath, znajdujący się na południe od placu Powstańców Śląskich (Kaiser-Wilhelm-Platz), między ulicami Sztabową i Hallera (Menzel- i Kürassierstraße). Przy wyborze brano pod uwagę również place Strzelecki i Staszica (Schiesswerder- i Rossplatz). Wzorcami do ustalenia wymiarów i programu użyt-

kowego wrocławskiej hali były podobne budowle wzniesione w Wiedniu (Kremser, 1890) i Grazu (1902) oraz wrocławska hala gimnastyczna projektowana przez Karla Klimma na święto gimnastyczne w 1894 roku. Po wykonaniu przez Plüddemanna projektu wstępnego rzutu i drewnianej konstrukcji hali, w 1906 roku ogłoszono konkurs na jej wystrój architektoniczny. Decydujący wpływ na wybór zwycięskiego projektu Wahlich i Denner miał Plüddemann, który był przewodniczącym sądu konkursowego. Drugą nagrodę otrzymał Karl Klimm, trzecią – Erich Grau i malarz Haertel. Przetarg na budowę, utrzymanie i rozbiórkę drewnianej hali wygrał cieśla i radny miejski Hugo Baum (z 11 współpracownikami i 180 cieślami). Poniósł on koszty eksploatacji budynku, zapewnił ochronę przeciwpożarową, rozebrał halę i zużytkował materiały rozbiórkowe. Oprócz hali zbudowano na terenie festiwalowym pawilony: straży pożarnej i sanitarnej, poczty, pawilony z wyszynkiem piwa i wina, kramy.

Opis:

Plüddemann wybrał jako konstrukcję nośną hali festiwalowej drewniane dźwigary łukowe typu „Stephan” o rozpiętości 33 m i rozstawie 5 m (wymary sali widowiskowej 46 × 124 m). Dla uniknięcia powstawania echa i poprawienia warunków akustycznych nie zastosowano koleby o przekroju w formie pełnego łuku, lecz o przekroju wysokiego łuku odcinkowego. Wszystkie narożniki hali zostały zaokrąglone. Uzyskano w ten sposób doskonałe warunki akustyczne. We Frankfurter Zeitung 2.08.1907

roku pisano: *Nie będzie zapomniane brzmienie hymnu, który rozległ się z 22 tysięcy gardeł i w sposób niewypowiedziane wspaniały odbił się echem w hali o cudownej akustyce. (...) Akustyka była wprost niespotykana, miało się poczucie, że hala jak żywa istota miała swój własny język o cudownej dźwięczności.* Plüddemann nadał hali formę prostopadłościanu przykrytego walcowatym dachem czterospadowym, otoczonego otwartym obejściem i galerią nakrytą dachem pulpityowym. Bryłę zdominował portal wejściowy flankowany dwiema wieżami mieszczącymi klatki schodowe.

Elewacje hali zaprojektowali w duchu secesji Wahlich i Denner – zwycięzcy konkursu ze stycznia 1906 roku. Halę ozdobiła dekoracją malarską o motywach roślinnych, godeł państwowych, herbów miast, przybrano sztandarami, girlandami z kwiatów. Podstawową barwą we wnętrzu był złocisty odcień świeżo pociętego drewna świerkowego i żywe kolory polichromii.

Źródła:

Projekty w ABmW, sygn. VI-1/51, 4282–4284:

– projekty rzutu hali, konstrukcji, plan sytuacyjny – R. Plüddemann, maj 1905

– projekt techniczny – H. Wahlich, 15.06.1906

APAW – sygn. 3647–3668, 23478, 24918–24919, 24922–24924

Breslau. Ansichten aus sechs Jahrhunderten, katalog ze zbiorów Ostdeutsche Galerie Regensburg, Regensburg 1983, s. 238.

Aus der Stadtverordneten Versammlung. Antrag des Magistrats betr. Übernahme einer Gewähr für die Kosten des VII. Deutschen Sängertages, BGB, IV/1905, s. 42.

Kleine Nachrichten. Wettbewerb um die Festhalle zum 7. deutschen Sängerbundesfest, OBZ, IV/1906, s. 49.

Zum Wettbewerb der Sängertageshalle, OBZ, IV/1906, s. 57.

Der Aufbau, die Vorhaltung, der Abbruch und die Zurücknahme der großen, hölzernen Halle, BGB, VI/1906, s. 457, 477.

Biller, Kapuste, Gürtler, *Sängertageshalle*, BGB, VI/1907, s. 807. *Festplatz-Gebäude*, OBZ, V/1907, s. 341–342.

R. Plüddemann, *Die Festbauten für das siebente deutsche Sängerbundesfest...*

VII Deutsches Sängerbundesfest, BZ, Nr. 46, 19.01.1907. Schlesien, I/1907–1908, s. 15.

VII. Wybrane budowle techniczne

1. MOST ZWIERZYŃIECKI (PASSBRÜCKE)

Ilustracje: 92

Czas powstania: 1895–1897

Autorzy projektu: K. Klimm projekt wystroju architektonicznego (pod kierunkiem R. Plüddemanna)

A. v. Scholtz (projekt konstrukcji)

A. Frühwirth (obliczenia statyczne)

Historia:

Oddanie mostu do użytku miało miejsce 21 kwietnia 1897 roku. Koszty budowy wyniosły 576 200 marek. W 1910 roku wzmocniono konstrukcję. Obiekt wpisany do rejestru zabytków 15.10.1976 r. pod nr 334/Wm.

Opis:

Konstrukcja nośna mostu została wykonana ze stali. Ze względu na wymagania żeglugi rzecznej, musiała ona być zaprojektowana powyżej poziomu jezdnii i bez pośrednich podpór. Rolę dźwigarów pełniły kratownice w formie łuków o rozpiętości 60,63 m i wysokości 12,4 m ponad jezdnią. Pas jezdni zawieszono na cięgnach pod kratownicą. Na zakończeniu łuków, na przyczółkach mostu zaprojektowano pylony z czerwonego piaskowca dekorowane trójkątnymi frontonami, stylizowanymi wolutami, akroterionami. (Zastosowane tu formy wystąpiły już w wystroju elewacji projektowanego przez Plüddemanna neorenesansowego gmachu banku przy ulicy Gepperta.) Kamienne pylony zostały ocenione w prasie wrocławskiej w 1905 roku jako *zbyteczne* (E. Schrader, H. Bussmann, *Die Kaiserbrücke...*) czy *jedynie od parady* (I.M., *Die Kaiserbrücke...*). Przyczółki wymurowano z granitu, posadowiono na fundamentach w formie studni. Most ten, obok Grunwaldzkiego, może być uznany za jeden z najpiękniejszych mostów na Odrze.

Źródła:

Rysunki perspektywiczne w ABmW, sygn. 4989. Projekty nie zachowały się.

I.M., *Die Kaiserbrücke*, OBZ, III/1905, s. 223–224.

E. Schrader, H. Bussmann, *Die Kaiserbrücke in Breslau*, OBZ, III/1905, s. 277–279.

Hafenanlagen zu Breslau..., s. 88–90.

O.F. Probst, *op.cit.*, fot. LVII, LIV.

P. Habel, *Neuer Führer...*, s. 47, 126.

H. Markgraf, *op.cit.*, s. 79.

Komm, ich zeige..., s. 94.

Bibliografia:

Maciej Łagiewski, *Mosty Wrocławia*, Wrocław 1989, s. 30–32.

I. Bińkowska, *op.cit.*, s. 58, fot. 56.

G. Scheuermann, *op.cit.*, s. 724, 1210–1211.

M. Kaczmarek, M. Goliński, T. Kulak, W. Suleja, *op.cit.*, s. 153.

2. MOST OSOBOWICKI (GROSCHELBRÜCKE)

Ilustracje: 78

Czas powstania: 1895–1897

Autorzy projektu: K. Klimm projekt wystroju architektonicznego (pod kierunkiem R. Plüddemanna)

A. v. Scholtz (projekt konstrukcji)

A. Frühwirth (obliczenia statyczne)

Historia:

Most Osobowicki został przerzucony przez całą szerokość Starej Odry, 900 m powyżej starego mostu. Jego położenie zostało uwarunkowane lokalizacją portu miejskiego. Prace budowlane trwały 2 lata i ukończono je równocześnie z oddaniem do użytku portu 29 listopada 1897 roku. Koszty budowy wyniosły 1 073 900 marek. Most wpisany do rejestru zabytków 15.10.1976 r. pod nr 337/Wm. Most został oszczędzony przez zawieszenie na nim magistrali ciepłowniczej i rozebranie wieżyczek.

Opis:

Murowana konstrukcja składa się z 8 przęseł o rozpiętości od 18 do 32,3 m (razem 197,5 m). Każdy filar spoczął na 3 studniach z klinkieru, wypełnionych betonem i stalowymi wieńcami. Filary wymurowano z granitu, sklepienia i ściany nadłuczają – z żółtego i czerwonego klinkieru, z zastosowaniem pojedynczych warstw z glazurowanej cegły. Nad sklepieniami wykonano warstwę z cegły dziurawki wentylującą konstrukcję betonową. Sklepienia mostu otrzymały przekrój łuku koszowego. Na osiach filarów, ponad poziomem jezdni, umieszczono małe kamienne przybudówki, przerywające długą, jednostajną linię balustrad. Służyły one prawdopodobnie do przechowywania urządzeń do czyszczenia ulic.

Źródła:

Rysunki perspektywiczne w ABmW, sygn. III-22. Projekty nie zachowały się.

Hafenanlagen..., s. 90–92.

O.F. Probst, *op.cit.*, fot. LVII, LIV.

P. Habel, *Neuer Führer...*, s. 47.

H. Markgraf, *op.cit.*, s. 79.

I.M., *Die Kaiserbrücke...*, s. 223–224.

Bibliografia:

M. Łagiewski, *Mosty Wrocławia...*, s. 38–40.

I. Bińkowska, *op.cit.*, s. 58.

G. Scheuermann, *op.cit.*, s. 724.

3. MOST GRUNWALDZKI (KAISERBRÜCKE)

Ilustracje: 105, 108

Czas powstania: 1908–1910

Autorzy projektu: **M. Mayer, E. Weyrauch** (szkic – projekt konkursowy)

R. Plüddemann (projekt wystroju architektonicznego, po 1908 roku – **K. Klimm**)

A. von Scholtz, E. Günthel, Brugsch (projekt konstrukcji)

Wykonawcy:

konstrukcje stalowe – Beuchelt u. Co z Zielonej Góry
fundamenty – F. Engert

dostawy granitu – Werkstein-Industrie C. Paeschke (Karkonosze)

płyty chodnikowe – Lolat-Eisenbeton A.G. we Wrocławiu

Historia:

Budowa mostu w tym miejscu była planowana już na początku lat dziewięćdziesiątych XIX wieku i odroczone ze względu na brak odpowiednich funduszy. Autorem propozycji budowy osi ulicy Grunwaldzkiej i żarliwym szermierzem idei budowy mostu (*Neubauten und bauliche...*, s. 14.) był Richard Plüddemann. Most i ulica Grunwaldzka miały prowadzić do nowej, pięknej i intensywnie rozwijającej się dzielnicy na północnym wschodzie miasta.

Konkurs na opracowanie ideowego projektu mostu (szkiców dotyczących artystycznego ukształtowania mostu) zorganizowano na wniosek Magistratu i ogłoszono w grudniu 1904 roku. Prace dostarczono do 2 kwietnia 1905 roku. Pierwsza nagroda wyniosła 2 000 marek. W sędzię konkursowym zasiadli między innymi: R. Plüddemann, A. v. Scholtz i L. Hoffmann z Darmstadt. Warunki konkursowe narzucały rodzaj konstrukcji – stalowej, na kamiennych filarach, o jednym lub trzech przęsłach. Chodniki dla pieszych miały być umieszczone na zewnątrz konstrukcji. Preferowana była konstrukcja wisząca. Konkurs nie uwzględniał obliczeń statycznych. Pierwszą nagrodę w konkursie za projekt mostu wiszącego bez filarów (motto „Gespannt”) otrzymał architekt rządowy Martin Mayer z Hamburga z inżynierem E. Weyrauchem z Berlina. Było to rozwiązanie o najprostszej konstrukcji i najlepsze pod względem architektonicznego ukształtowania, które – choć bardzo kosztowne – umożliwiałoby zachowanie panoramy Ostrowa Tumskiego. Dalsze szczegółowe opracowanie projektów realizacyjnych spoczęło w rękach wrocławskich architektów i konstruktorów miejskiej administracji budowlanej.

Most oddano do użytku 10 października 1910 roku, równocześnie z Politechniką Wrocławską. W jego otwarciu uczestniczył cesarz Wilhelm II. Był to wówczas największy na świecie most wiszący o pasach z blach ułożonych na płasko (w widoku dawało to dużą lekkość konstrukcji, rozpiętość w osi pylonów 126,6 m), drugi pod względem rozpiętości w Niemczech (największy most wiszący znajdował się na Łabie w Blasewitz koło Drezna, rozpiętość 147 m). Nadzwyczajna była zgodność obliczeń statycznych z wynikami prób i pomiarów po wykonaniu (F. Przewirski, J. Francos, *Odbudowa wiszącego...*). Koszt budowy wyniósł 2 810 000 marek.

Zburzony w 1945 roku, został odbudowany w latach 1946–1947. Był to wówczas jedyny most wiszący w Polsce. Po zniszczeniach wojennych odbudowany w uproszczonej formie według projektu Dobrosława Czajki, bez zwieńczenia pylonów i większości płaskorzeźb. Most wpisany do rejestru zabytków 15.10.1976 r. pod nr 326/Wm.

Opis:

Architektura i konstrukcja mostu były wypadkową koncepcji nagrodzonego projektu konkursowego i wcześniejszego pro-

jektu miejskiej administracji budowlanej (znanego z rysunku Plüddemanna z 1902 roku, Schlesien, III/1909–1910, s. 117–123). Autorzy projektu realizacyjnego postanowili uwzględnić w projekcie następujące warunki:

– wykonanie mostu bez pośrednich podpór ze względu na bezpieczeństwo żeglugi,

– estetyczne ukształtowanie konstrukcji z powodu lokalizacji i dużych wymiarów mostu, jego wpływu na wygląd miasta.

Zrealizowany projekt różnił się od wersji konkursowej sposobem ukształtowania portali (wykonane w całości z kamienia zamiast połączenia wieńców stalowym łukiem) i kątem pochylenia łańcuchów. W architektonicznym ukształtowaniu mostu zwrócono uwagę na oddziaływanie jego wielkości, monumentalność bryły, na ładną formę linii, prostotę bez bogatych ozdób. Pyłony proponowano wykonać najpierw z wapnia muszlowego, który ma cieplejszy szary odcień niż granit śląski, lecz ostatecznie otrzymały one okładzinę z różowego granitu. (Ich konstrukcja o wysokości 25,5 m została wykonana z cegły klinkierowej.) Konstrukcję stalową pomalowano w kolorze niebiesko-zielonym.

Most Grunwaldzki był wartościowym przykładem monumentalnego nurtu w architekturze niemieckiej przełomu XIX i XX stulecia. Lekka, efektowna konstrukcja wisząca, została połączona z ciężkimi, „romanizującymi” łukami triumfalnymi pyłonów wjazdowych. Te ciężkie formy przestrzenne zostały ozdobione orłami stylizowanymi w duchu secesyjno-romańskim i herbami miasta Wrocławia oraz motywem cesarskiej korony.

Źródła:

Rysunki w ABmW – sygn. 4984–4986. Projekty nie zachowały się.

[...], *Die Kaiserbrücke in Breslau*, Breslau, Oktober 1910.

Neubauten und bauliche..., Bd. I, s. 14.

P. Habel, *Neuer Führer...*, s. 47, 124.

R. Konwiarz, *Breslau Stadtbild...*, s. 27.

H. Markgraf, *op.cit.*, s. 92.

[...], *Vermischtes. Ein Wettbewerb um Entwurfskizzen für die künstlerische Ausgestaltung der Kaiserbrücke in Breslau*, ZdB, XXV/1905, s. 22, 203.

[...], *Wettbewerb für die künstlerische Ausgestaltung der zu errichtenden Kaiserbrücke in Breslau*, ZdB, XXV/1905, s. 28.

[...], *In dem Wettbewerb um Skizzen für die künstlerische Ausgestaltung der Kaiserbrücke in Breslau*, ZdB, XXV/1905, s. 203.

I.M., *Die Kaiserbrücke*, OBZ, III/1905, s. 223–224.

[...], *Die Kaiserbrücke in Breslau*, OBZ, VIII/1910, s. 277–279. *Die Kaiserbrücke in Breslau*, ZdB, XXX/1910, s. 597–599.

G. Trauer, *Die Kaiserbrücke zu Breslau*, Der Eisenbau, II/1911, s. 45–49, 118–131.

BGB, II/1903, s. 1024–1026; III/1904, s. 694–695; IV/1905, s. 13, 241, 338; V/1906, s. 180–181, 232.

Bibliografia:

F. Przewirski, J. Francos, *Odbudowa wiszącego Mostu Grunwaldzkiego na Odrze we Wrocławiu*, Drogownictwo, 1948, nr 5, s. 152–156, nr 6, s. 197–204, nr 7, s. 228–230.

Sztuka Wrocławia..., s. 425.

E. Niemczyk, *Nowa forma...*, s. 419–467.

Wrocław. Jego dzieje..., s. 387–388.

E. Niemczyk, *Architektura elektrowni wodnych i innych budowli technicznych nad Odrą we Wrocławiu w XX w.*, w: *Odra we Wrocławiu*, red. O. Czerner, Wrocław 1984, s. 57–68.

M. Łagiewski, *Mosty Wrocławia...*, s. 25–27.

G. Scheuermann, *op.cit.*, s. 724.

M. Kaczmarek, M. Goliński, T. Kulak, W. Suleja, *op.cit.*, s. 153.

Przypisy do Katalogu

¹Gustav Bauch, *Breslau und Pestalozzi*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altertum Schlesiens, XXXIII/1899, s. 269–306.

²Norman Davies, *Boże igrzysko*, t. II, Kraków 1991, s. 159.

³Thomas Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1866–1918*, Bd. I, München 1990, s. 531–532, 561. Ten podział zaczęto wprowadzać w 1840 r., a ukończono na przestrzeni lat sześćdziesiątych XIX w. Koedukacja występowała tylko na wsi, w małym mieście, w szkołach wyznaniowej mniejszości. Szkolnictwo wyższego stopnia było wyraźnie podzielone według płci.

⁴*Ibidem*, s. 532.

⁵Albert Schmude, *Breslau. Eine Heimatskunde*, Breslau 1921, s. 287; H. Markgraf, *op.cit.*, s. 75. Wrocław był prawdopodobnie pierwszym niemieckim miastem, w którym takie szkoły założono (1892 r.).

⁶T. Nipperdey, *op.cit.*, s. 531, 547, 557. Podział na szkoły stopnia podstawowego i średniego, różniące się czasem trwania nauki, wymaganiami i poziomem, wyznaczał również socjalną linię podziału między wyższymi i niższymi stanami i klasami społeczeństwa.

⁷*Ibidem*, s. 547–548.

⁸Paul Habel, *Forschungs-, Unterrichts- und Bildungsinstitute Breslaus*, w: *Breslau...*, s. 77–85.

⁹T. Nipperdey, *op.cit.*, s. 554.

¹⁰L. Klasen, *op.cit.*, s. 161. Najwcześniej w Niemczech wydano rozporządzenia o budowie szkół w Wirtembergii (1870), następnie w Bawarii (Monachium – 1873), Austrii (1873) i Saksonii (1873).

¹¹*Baukunde...*, s. 6.

¹²*Ibidem*, s. 2.

¹³R. Cuno, *op.cit.*, s. 3–13, 111–116.

¹⁴Eduard Thiel, *Das Schulwesen Breslau's (Separat – Abdruck aus der Festschrift für die XXI allgemeine deutsche Lehrer - Versammlung)*, Breslau 1874, s. 3.

¹⁵H. Markgraf, *op.cit.*, s. 66.

¹⁶E. Thiel, *op.cit.*, s. 3.

¹⁷[Ludwig] Sturm, *Das Volksschulwesen in Schlesien in seiner geschichtlichen Entwicklung*, Breslau 1881, s. 55.

¹⁸[...], *Handbuch der Breslauer städtischen Lehranstalten*, Breslau 1924–29, s. 3.

¹⁹W jednym budynku znajdowało się 1–4 szkół.

²⁰Wymiary izby lekcyjnej wynosiły przeciętnie 6 × 10 m i przez 40 lat były prawie niezmiennie. Zmieniała się natomiast ilość uczniów w klasie. Współcześnie, w klasach o porównywalnej powierzchni, przypadają na 1 ucznia min. 2 m².

²¹L. Sturm, *op.cit.*, s. 56.

²²*Baukunde...*, s. 106.

²³*Schulwesen in Breslau*, Das Schulhaus, V/1902, s. 254.

²⁴L. Sturm, *op.cit.*, s. 56.

²⁵G. Scheuermann, *op.cit.*, Bd. II, s. 1233.

²⁶J. Nathansohn, *Eine Zusammenstellung der grösseren Bauausführungen...*

²⁷A. Schmude, *op.cit.*, s. 287–293. Biedniejsi uczniowie otrzymywali bezpłatnie książki i przybory do nauki.

²⁸H. Markgraf, *op.cit.*, s. 81.

²⁹*Ibidem*, s. 73, 81.

³⁰*Ibidem*, s. 80. Nieobowiązkowe zajęcia z gospodarstwa domowego w szkołach powszechnych dla dziewcząt wprowadzono w 1897 roku.

³¹*Ibidem*, s. 71; *Baukunde...*, s. 62. Pierwsze eksperymentalne łaźnie szkolne urządzono w 1884 r. w Göttingen. We Wrocławiu po raz pierwszy przeznaczone do tego celu pomieszczenia znalazły się w 1892 roku w budynku szkoły przy ulicy Poznańskiej 16–20, gdzie uczniowie korzystali z łaźni raz w miesiącu pod nadzorem nauczyciela.

³²H. Markgraf, *op.cit.*, s. 84.

³³Wierzoło wówczas, że jest to rozwiązanie lepsze ze względu na higienę. Stosowano najpierw ciągłe spłukiwanie ubikacji wodą, później olejowe pisuary i syfony.

³⁴H. Markgraf, *op.cit.*, s. 53, 89. Początki szkolnej gimnastyki sięgają 1845 roku. Pierwsze zajęcia dla chłopców odbywały się na placu Strzeleckim (dawniej Schiesswerderplatz). W 1906 roku wprowadzono obowiązkowe lekcje gimnastyki dla dziewcząt.

³⁵Wymiary sal były znormalizowane i wynosiły od 12 × 20 do 22 m.

³⁶Zaprzestano budowy mieszkań służbowych w budynku szkoły w 2. połowie lat dziewięćdziesiątych XIX wieku ze względu na zbyt wielką różnicę wymiarów pomieszczeń mieszkalnych i szkolnych oraz kolizję komunikacji obu założeń.

³⁷Umożliwiało to rozdzielenie szkół dla dziewcząt i dla chłopców (np. zespoły przy ul. Kleczkowskiej, Nowowiejskiej). W jednym budynku taki podział przebiegał w pionie i bez wyraźnych granic.

³⁸*Provinzial-Zeitung. Stadtverordneten-Versammlung...*, 24.06.1904. Plüddemann był zdania, że ze względów ekonomicznych i technicznych najważniejsze są jak największe budynki szkół.

³⁹[...], *Gesundheits- und Wohlfahrtspflege der königl. Haupt- und Residenzstadt Breslau*, Breslau 1912, s. 303.

⁴⁰W latach 1893–1897 nastąpiła przerwa w projektowaniu budynków szkolnych spowodowana brakiem planów regulacyjnych dla Wrocławia, a co za tym idzie – terenów uzbrojonych, wyznaczonych pod ich budowę.

⁴¹R. Plüddemann, *Vorschläge für die Verschönerung...*

⁴²Korytarze miały szerokość 3,5–4,5 m, co pozwalało na przebywanie w nich dzieci w czasie niesprzyjającej pogody.

⁴³*Baukunde...*, s. 11. Jeszcze w latach siedemdziesiątych XIX wieku drewniane stropy były powszechnie stosowane. Przepisy przeciwpożarowe z 27.10.1884 roku, dotyczące budynków opłaconych z podatków, narzuciły jednolite wymagania stosowania ognioodpornych materiałów budowlanych.

⁴⁴P. Habel, *Forschungs-, Unterrichts...*

⁴⁵R. Plüddemann, *Baugewerkschulbauten...*

⁴⁶*Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...*, s. 296–303. Instrukcja dotycząca czyszczenia podłóg i okien mówiła, że: *Okna muszą być myte raz w miesiącu, co jest szczególnie ważne dla oczu ze względu na przepuszczalność światła. Wejścia, przedsionki i schody muszą być codziennie czyszczone na mokro; klasy codziennie wilgotnymi trocinami.*

⁴⁷*Baukunde...*, s. 105–111.

⁴⁸*Ibidem*, s. 106.

⁴⁹L. Klasen, *op.cit.*, s. 176.

⁵⁰*Baukunde...*, s. 105–111.

⁵¹N. Davies, *op.cit.*, s. 156.

⁵²*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, t. 14, Warszawa 1977 (przedruk z 1895 r.), s. 24.

⁵³Helmut Ahlborn, *Irrenanstalten. Historische Dokumente zur Theorie und Praxis der Irrenhaus – Architektur und des Irrenwesens im 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1983. W latach 1877–1904 liczba takich szpitali w Niemczech podwoiła się.

⁵⁴*Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...*, s. 388.

⁵⁵*Ibidem*, s. 248.

⁵⁶H. Markgraf, *op.cit.*, s. 75.

⁵⁷*Ibidem*, *op.cit.*, s. 84.

⁵⁸*Ibidem*, s. 79.

⁵⁹M.S. Cullen, *op.cit.*, s. 87; Axel Murken, *Vom Armenhospital zum Grossklinikum...*, s. 170, 184, 188, 339–340. System budowy szpitalnych pawilonów z dużą salą chorych, zajmującą cały trakt budynku dobrze oświetloną i przewietrzaną, na końcu której znajdowały się pomieszczenia sanitarne, był popularny w Niemczech w latach 1868–1914 (pawilony parterowe, a po 1888 roku – wielopiętrowe, wolno stojące). Taka forma budynku szpitala miała wspomagać zwalczanie infekcji przenoszonej drogą powietrzną, a nie kontaktową. Osiągnięcia niemieckich naukowców w dziedzinie bakteriologii (prace

Roberta Kocha) sprawiły, że zabudowa pawilonowa utraciła swe znaczenie.

⁶⁰*Das Arbeiter – Brausebad*, Ostdeutsche Bau-Zeitung, VI/1908, s. 121–124.

⁶¹*Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...*, s. 133. Oplata za kąpiel wynosiła 5–10 fenigów, za co otrzymywano ręcznik i mydło. Czas kąpieli wynosił 20 minut. Osoby niepełnosprawne mogły otrzymać 2 karty wstępu. Z łaźni mogli korzystać mężczyźni, kobiety, a dzieci do lat 10 tylko pod opieką dorosłych.

⁶²*Ibidem*, s. 131.

⁶³R. Konwiarz, *Breslaus Stadtbild...*, s. 20–27.

⁶⁴*Das Arbeiter...*

⁶⁵*Denkschrift über Entstehung, Bau, Einrichtung und Betrieb des Wenzel-Hancke-Krankenhauses*, Breslau 1912.

⁶⁶Omówienie historii i architektury wielu wrocławskich gmachów szpitali i przytułków znajdziemy w pracy z 1997 roku pt. *Atlas architektury Wrocławia* pod redakcją Jana Harasimowicza.

⁶⁷*Aus der Stadtverordneten – Versammlung. Antrag des Magistrats betr. Bau einer Feuerwache in der Sandvorstadt*, Breslauer Gemeinde-Blatt, V/1906, s. 401.

⁶⁸*Berlin und seine Bauten*, Bd. X. *Anlagen und Bauten...*, s. 4.

⁶⁹H. Markgraf, *op.cit.*, s. 85.

⁷⁰*Berlin und seine Bauten*. Bd. X. *Anlagen und Bauten...*, s. 42.

⁷¹APAW, sygn. 16714, s. 61. *Neubau eines Feuerwehrdepots auf dem Grundstück Ohlauer Chaussee 40/42, [1902–1904]*. W wynajmowanych budynkach mieściły się do przełomu XIX i XX wieku oddziały: II, V i VI straży pożarnej. V Oddział Straży Pożarnej w 1904 roku przeniósł się z prywatnej posesji przy ulicy Kościuszki (właściciel Websky) do budynku przy ulicy Krakowskiej 40/42.

⁷²R. Plüddemann †, *Zentralblatt der Bauverwaltung*, XXX/1910, s. 77.

⁷³*Berlin und seine Bauten*, Bd. X. *Anlagen und Bauten...*, s. 15, 24.

⁷⁴Plüddemann, Wirtz, Geotz, Cabanis, *Bericht über die im Auftrage des Magistrats in den Tagen von 3 bis 20. Juni 1903 zur Besichtigung von neuen Einrichtungen auf dem Gebiete des Feuerlöschwesens und der Gemüllbeseitigung unternommenen Studienreise*, w: *Breslau Feuerwehr*, Breslau 1904.

⁷⁵*Ibidem*.

⁷⁶H. Markgraf, *op.cit.*, s. 89.

⁷⁷*Berlin und seine Bauten*, Bd. X. *Anlagen und Bauten...*, s. 23.

Zusammenfassung

Richard Plüddemann war eine der wichtigsten Gestalten der Breslauer Architekturgeschichte der letzten fünfzehn Jahre des 19. Jahrhunderts und des ersten Jahrzehnts des 20. Jahrhunderts. 23 Jahre stand er der Breslauer Bauverwaltung vor und hatte entscheidenden Einfluß auf deren Bautätigkeit. Zwischen 1885 und 1908 entstanden nach seinem Entwurf oder unter seiner Leitung über hundert Neubauten und Baugruppen im öffentlichen Bereich, vor allem Schulen, Bauten des Gesundheitswesens und der Sozialfürsorge, die damals das Stadtbild prägten und ihm durch das Rot des Backsteins Farbe verliehen. Er entwarf im Stil der damals sogenannten „modernen Gotik“, die man der letzten, spätesten Phase der deutschen Neogotik in den letzten drei Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts zurechnen kann.

*

Richard Plüddemann wurde am 30. September 1846 in einer Junkerfamilie in Funkenhagen bei Sorenbohm in Pommern (Kreis Köslin) geboren. Sein Vater war Sellmar Fernando Plüddemann, Leutnant und Besitzer des Gutes Funkenhagen, verwandt mit der bekannten Kolberger Kaufmanns- und Offiziersfamilie. Anfang der fünfziger Jahre des 19. Jahrhunderts zog die Familie Plüddemann nach Berlin. Dort, im Stadtteil Friedrichstadt, verbrachte Richard seine Kindheit und Jugend.

Die Entscheidung für eine Karriere als Architekt und Staatsbeamter traf der zwanzigjährige Plüddemann nach seiner Rückkehr aus dem Militärdienst 1867. Er begann ein einjähriges Praktikum unter dem bekannten Berliner Architekten Friedrich Adler (1827–1908), Wissenschaftler und Professor an der Königlichen Bauakademie. Adler war Autor eines Buches zur mittelalterlichen Baukunst in Preußen mit dem Titel *Mittelalterliche Backstein-Bauwerke des Preußischen Staates* (Berlin 1859, 1862), das als gründliche Inventarisierung und gleichzeitig als Musterbuch der heimischen mittelalterlichen Bauformen den wichtigsten Anstoß für die Wiederbelebung des mittelalterlichen märkischen Backsteinbaus in der Berliner Architektur gab. Ein frühes Beispiel dieser Richtung war die kleine, mit einem gotischen Fialgiebel geschmückte Christuskirche (1862–1866) von Friedrich Adler (Abb. 4). Plüddemann

war an der Wende des Jahres 1867 an den Enderbeiten an der Thomaskirche beteiligt, die eines der besten Werke Adlers und gleichzeitig eines der hervorragendsten Beispiele einer Synthese von antiker und mittelalterlicher Architektur ist. Zur selben Zeit entstand der Wettbewerbsentwurf Adlers für den Berliner Dom – ein Zentralbau, bekrönt von einer Kuppel, mit klassischen Gliederungselementen. Dieses Projekt gab vermutlich später die Inspiration zu Plüddemanns Diplomarbeit. Während seines Praktikums hatte Plüddemann also Gelegenheit, am wohl interessantesten Schaffensabschnitt Adlers teilzuhaben.

1868 begann Richard Plüddemann den ersten, dreijährigen Studienkurs an der Berliner Bauakademie. Die Professoren dieser Zeit gehörten bereits zur zweiten Generation der Schinkelnachfolge. Die Seminare leiteten bekannte Architekten und Wissenschaftler wie der erwähnte Friedrich Adler, Hermann Spielberg, Hermann Blankenstein – der spätere Stadtbaurat von Berlin, Richard Lucae und Carl Boetticher (1806–1899), der nach Schinkels Tod nach der ersten Ausgabe seiner berühmten *Tektonik der Hellenen* (1841) als eigentlicher Leiter der Akademie galt.

Den ersten Studienabschnitt Plüddemanns unterbrach der französisch-preußische Krieg, der am 19. Juli 1870 ausbrach. Plüddemann nahm daran teil, ebenso wie etwa die Hälfte der Studenten der Bauakademie.

1873 begab sich Plüddemann vermutlich erstmals nach Breslau, wo er ein zweijähriges Praktikum im öffentlichen Dienst begann, das Voraussetzung für die Fortsetzung des Studiums an der Bauakademie war. In Breslau leitete er unter der Aufsicht des ausführenden Architekten, des Landbaumeisters Johannes Promnitz (1829–1882), den Bau der Kaiserlichen Telegraphendirektion am Museumplatz. Plüddemann hatte dabei Gelegenheit, die Stadt und den Kreis der Architekten und Baubeamten kennenzulernen.

1874 wurde in der Fachzeitschrift „Baugewerks-Zeitung“ zum ersten Mal ein Entwurf Richard Plüddemanns veröffentlicht. Es handelte sich um die Vision eines modernen Volksschulbaus, der nach den pädagogischen Grundsätzen Dr. J. D. Georgens entwickelt war. Georgens Artikel *Der Volksschulgarten und das Volksschulhaus* war zuvor in derselben Zeitschrift veröffentlicht worden. Plüddemann war fasziniert

von der neuen Idee einer koedukativen Schule, die eine allgemeine Ausbildung in Verbindung mit der Natur vorsah, und entwarf ein Schulgebäude, das diesen Zielen gerecht werden konnte. Im Zentrum des Baus sollte ein vielseitig nutzbarer Saal eingerichtet werden, der für das gemeinsame Spiel, für gymnastische Übungen und Feierlichkeiten genutzt werden konnte. In der schlichten, klassizistischen Architektur der Schule ist die Tradition der Berliner Bauakademie zu erkennen (Abb. 18). Plüddemann kehrte 1885, in seinem ersten Schulbau in Breslau, nochmals zum Modell einer Schule mit zentral angelegter Aula (Hallenschule) zurück.

Nach der Rückkehr nach Berlin im Jahr 1875 setzte Plüddemann seine Ausbildung an der Bauakademie im Atelier von Johann Eduard Jacobstahl fort, der seit 1874 Professor und Nachfolger Boettichers am Lehrstuhl für Ornamentik war. Es ist nicht bekannt, was für ein Student Plüddemann war, doch sein Entwurf für den Schinkelwettbewerb, der jährlich vom Berliner Architekten- und Ingenieurverein veranstaltet wurde, zeugt von seinem Eifer, seiner präzisen Strichführung und seiner Phantasie.

1876 gewann Plüddemann den Preis für Architektur in diesem bedeutenden Wettbewerb. Damit sah er sich in einer Reihe mit so berühmten Preisträgern wie Friedrich Adler (1852), Alfred Messel (1881), Ludwig Hoffmann (1882) und Hans Poelzig (1898). Plüddemanns preisgekrönter Entwurf für den Zentralfriedhof in Berlin-Spandau mit dem Kennwort *Lügen thu' ich nicht*, wurde vom Oberprüfungsamt als Diplomarbeit anerkannt. Das Preisgericht hob hervor, daß der Entwurf *von dem Talente und der nicht geringen Fertigkeit des Verfassers zeugt, ist derselbe [doch] von dem lobenswerthen Streben ausgegangen, von Schablonen sich zu emanzipieren*. Die erhaltenen Zeichnungen zeigen einen Bau, in dem Elemente der Renaissance, des Barock und des Klassizismus verarbeitet und nach den Grundsätzen der barocken Stadtbaukunst miteinander verbunden sind. Die zentrale Friedhofskapelle war als Kuppelbau geplant (Abb. 19–20). Der Architekt wählte die durch die Tradition geheiligte Form des Mausoleums, gleichzeitig knüpfte er in der Grundrißgestalt und der Komposition des Baukörpers an Friedrich Adlers Projekt für den Berliner Dom an. Sicherlich inspirierte ihn auch Schinkels Nikolaikirche in

Potsdam (1830–1849). Das Preisgeld wurde unter der Bedingung ausgehändigt, daß es für eine Studienreise ins Ausland genutzt würde. Plüddemann unternahm also nach der Erlangung des Baumeister-Titels an der Jahreswende 1877/1878 eine Studienreise nach Österreich und Italien und danach nach Frankreich, Belgien, Holland sowie durch Deutschland.

Der Erfolg im Schinkelwettbewerb trug sicherlich dazu bei, daß der junge Architekt im neu eingerichteten Ministerium für öffentliche Arbeiten in Berlin angestellt wurde. Bis September 1884 bekleidete er dort das Amt eines Regierungsbaumeisters. Richard Plüddemann war im Ministerium mit der Errichtung von Gerichtsgebäuden befaßt. In Berlin entstand sein 1882 veröffentlichtes Projekt für den Komplex des Land- und Amtsgerichts in Flensburg (Schleswig-Holstein), das als gelungenster seiner Entwürfe für Gerichtsbauten galt. Zudem war dies sein erster veröffentlichter Entwurf, der als „gotisch“ bezeichnet wurde (Abb. 21–23).

Die Gerichtsbauten in Flensburg (1879–1882) waren das erste Werk, in dem Plüddemann mittelalterliche Formen verwendete. Das Jahr 1879 wurde zum Wendepunkt seiner künstlerischen Ausrichtung. Seitdem kehrte er nicht mehr zu den Grundsätzen des klassischen Entwerfens im Geiste des Berliner „Hellenismus“ zurück, wie er an der Bauakademie gelehrt wurde.

Der Krieg 1870–1871 und die Vereinigung Deutschlands führten zu einem erneuten Erstarren des Nationalgefühls, was sich auch in der Kunst auswirkte. Daß das nationale Element in der Kunst an Bedeutung gewann, zeigt unter anderem das Schaffen Richard Wagners (1813–1883) und Gustav Freytags (1816–1895) sowie in der Architektur die Suche nach einem Nationalstil und die Wiederbelebung der Neugotik an der Wende der siebziger und achtziger Jahre sowie die Wiederentdeckung der deutschen Renaissance. Plüddemann – Soldat zweier Kriege, aufgewachsen in einer Junkerfamilie mit Militärtradition, für den das „Nationale“ in der Kunst Bedeutung hatte, entschied sich für die neogotische Richtung, welche die „Hannoveraner Schule“ um Conrad Wilhelm Hase (1818–1902) vertrat. Seine Entscheidung fiel sicherlich unter dem Einfluß der Vorträge, welche die in den siebziger Jahren nach Berlin gekommenen Hase-Schüler Johannes Otzen (1839–1911) und

sherigen Leistungen der Berliner Neogotik negierten. Entscheidend für die Bereicherung seines Formenrepertoires war Plüddemanns Aufenthalt in Schleswig-Holstein, das im Wirkungskreis der „Hannoveraner Schule“ lag. Deren mit Glasurziegeln dekorierte Backsteinarchitektur, die nach den Grundsätzen der mittelalterlichen Konstruktionslogik entstand, war gleichzeitig nach den modernen Bedürfnissen ausgerichtet. Das Verdienst Hases, seiner Schüler und Nachahmer war die Propagierung der neogotischen Backsteinarchitektur für profane Bauaufgaben - Postbauten, Bank- und Schulgebäude, Krankenhäuser und Wohnbauten.

Plüddemann verbrachte in Flensburg, wo er den Bau der Gerichtsgebäude leitete, vier der glücklichsten Jahre seines Lebens – kurz nach der Heirat mit Elsbeth Hammer, in guter gesellschaftlicher Stellung und mit einer Arbeit, die ihn interessierte. 1883 kehrte Plüddemann nach Berlin zurück, von wo aus er im Frühjahr für kurze Zeit nach Breslau ab delegiert wurde, um den Bau des Regierungsgebäudes der Provinz Schlesien nach einem Entwurf des Baurats Karl Friedrich Endell (1843–1891) am heutigen plac Powstańców Warszawy (Lesingplatz) zu leiten. Plüddemanns Schaffen nach seiner Rückkehr aus Breslau ist nicht gut dokumentiert. Aus den Jahren 1883–1885 sind lediglich seine Wettbewerbsentwürfe bekannt. Von seiner künstlerischen Entwicklung und seiner Suche nach neuen Ausdrucksformen zeugt die Tatsache, daß er mit gewissem Erfolg an verschiedenen Monatskonkurrenzen des Berliner Architekten- und Ingenieurvereins teilnahm. Seine Entwürfe für eine Friedhofskapelle in Greifswald (1883) und für Villen in Lüdenscheid (1883) und Cochem (1884) erhielten keinen Hauptpreis (Abb. 24–26, 29), aber sie wurden mit einem sogenannten Vereinsandenken ausgezeichnet. Alle genannten Projekte, ob in Back- oder Haustein geplant, waren in mittelalterlichen Formen oder in Formen der Spätrenaissance gehalten. In der Komposition verließ Plüddemann die klassische Symmetrie zu Gunsten von Asymmetrie, Harmonie und der „malerischen“ Gruppierung der Baukörper. In seinem Schaffen ist bereits der Einfluß der Hannoveraner Schule spürbar, die er aus eigener Anschauung und aus Publikationen kannte, ebenso wie die Beschäftigung mit der Geschichte der deutschen Holzarchitektur, die Carl Schäfer damals im Zyklus seiner Berliner Vorträge

publik machte (seit 1879; den berühmtesten Vortrag mit dem Titel *Das Deutsche Haus* hielt er am 13. März 1883).

Im Oktober 1884 wurde Plüddemann zum Land-Bauinspektor ernannt und als „technischer Hilfsarbeiter“ an die Königliche Regierung in Potsdam versetzt. Aus dieser Zeit ist lediglich eine Beschreibung seines Entwurfs für das neugotische Reichsgerichtsgebäude in Leipzig bekannt, mit dem er im Februar 1885 am Wettbewerb teilnahm; es wurde unter den 119 eingesandten Arbeiten hervorgehoben. Der selbständige, neuartige und sicherlich schöpferische Umgang mit den gotischen Formen stieß beim Preisgericht auf Vorbehalt. Als Wettbewerbsieger gingen der spätere Stadtbaurat von Berlin, Ludwig Hoffmann (1852–1932), und Peter Dybwad (1855–1921) hervor. Sie errichteten den Leipziger Gerichtspalast in von 1887 bis 1896 in den Formen des süddeutschen Barock, die den aktuellen Tendenzen der „offiziellen“ wilhelminischen Architektur entsprachen. Dieses Projekt war für Hoffmann eine ausgezeichnete Empfehlung bei seiner Bewerbung als Berliner Stadtbaurat im Jahr 1896.

Die Teilnahme des damals 38-jährigen Richard Plüddemann war sicherlich ebenfalls ein Versuch zum Karrieresprung. Schon am 2. Juli 1885 bewarb sich Plüddemann als Stadtbaurat vor der Breslauer Stadtverordneten-Versammlung und wurde für eine zwölfjährige Amtszeit gewählt. Damit begann der längste Zeitraum in seinem Schaffen, die Jahre in Breslau.

*

Dem frisch gekürten Stadtbaurat eröffnete sich ein weites Betätigungsfeld. Im Laufe der zwölf Jahre unter der Leitung von Karl Johann Christian Zimmermann (1831–1911) und Robert Mende (?–1899) waren im Büro des Stadtbaurats nur wenige herausragende städtische Bauten entstanden. Der 1885 aus Berlin kommende Plüddemann wurde daher als *Pionier der neuen Kultur* gefeiert, der gegen *das demoralisierende Spekulanten – Bauwesen* der Gründerzeit kämpfte und auch den Privatarchitekten gute Vorbilder an die Hand gab.

Breslau war 1885 nach Berlin die zweitgrößte Stadt Preußens und die nach Hamburg drittgrößte Stadt in Deutschland, es zählte damals 299 640 Einwohner und durchlief eine dynamische Entwicklung, unter anderem dank der Verein-

schland, es zählte damals 299 640 Einwohner und durchlief eine dynamische Entwicklung, unter anderem dank der Vereinigung der angrenzenden Gemeinden. Schon 1868 waren die Bauerndörfer Neudorf, Gabitz, Höfchen, Lehmgruben, Huben sowie die Fischer- und Flöberdörfer Fischerau und Alt Scheitnig eingemeindet worden. An der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert wurden die Stadtgrenzen nach Westen hin erweitert, wo man Grund für Industrieansiedlungen und kommunale Einrichtungen gewann. In den Jahren 1895–1897 wurden Pöpelwitz im Westen und Kleinburg im Süden der Stadt eingemeindet. 1899 kam ein Teil von Mochbern, 1904 das Gebiet von Leerbeutel, Herdain, Dürrgoy und Morgenau hinzu. Die Stadt wuchs in einem bis dahin nie gekannten Tempo. Probleme der technischen Infrastruktur der Stadt mußten gelöst werden. Die Aufnahme der neuen Gemeinden in das Stadtgebiet brachte hohe Kosten für die Erschließung des Geländes, den Straßenbau, die Errichtung neuer Schulbauten anstelle der alten Dorfschulen mit sich. Andererseits ergab sich dadurch die Möglichkeit Krankenhäuser, Heime und andere Wohlfahrtseinrichtungen auf sonnigem und wasserreichem Gelände zu errichten.

1885 war die Breslauer Stadtbauverwaltung in die Abteilungen Hoch- und Tiefbauwesen untergliedert, denen je ein Stadtbaurat vorstand. Richard Plüddemann übernahm den Posten des Stadtbaurats für Hochbauwesen von Robert Mende. Die Hauptaufgabe dieses Verwaltungszweiges bestand in der Projektierung, Realisierung und Unterhaltung der im Besitz der Stadt befindlichen Gebäude: Schulen, Krankenhäuser, Fürsorgeheime, Bauten der Feuerwehr, der städtischen Zöllhäuser, der Verwaltungsbauten etc. Der Stadtbaurat erarbeitete Skizzen und Vorentwürfe der neuen Kommunalbauten, die dem Magistrat durch den Stadtrat zur Ausführung übertragen wurden. Beim Entwurf arbeitete er mit den Baubeamten – Bauinspektoren oder Ratsbaumeistern – zusammen, deren Schaffen allerdings den Architekturvisionen des Stadtbaurats untergeordnet und unter dessen Einfluß blieb. Der Stadtrat entschied über die Zuteilung oder die Begrenzung der Baumittel und konnte dadurch auch Einfluß auf die Form, die Größe, das Nutzungsprogramm oder die Baumaterialien des jeweiligen Objekts ausüben.

Plüddemann übernahm städtische Bauvorhaben in verschiedenen Entwurfs- und Baustadien. Bauten, die bereits in den Formen des Berliner Spätklassizismus der späten siebziger Jahre begonnen worden waren, wurden nicht nach den bestehenden Plänen ausgeführt (z. B. die Heilanstalt für Nerven- und Gemütskranke zwischen der damaligen Einbaumstraße (ul. Kraszewskiego) und der Liebigstraße (Wybrzeże Korzeniowskiego), die Elementarschule an der Sadowastraße (ul. Swobodna), Abb. 38, 112). Plüddemann nahm die Veränderungen, die sich meist auf die Fassadengestaltung beschränkten, persönlich vor. Die Gebäude erhielten ein völlig neues Kleid, ebenfalls aus Backstein, aber in überwiegend mittelalterlichen Formen mit ausladenden Gesimsen und Bogenfriesen, die an Maschikulis erinnerten, sparsam verwendeten Spitzbogen und den für die norddeutsche Backsteingotik typischen farbigen Glasurstreifen.

Bei dem 1881 von Robert Mende entworfenen und 1885 begonnenen Bau der Nervenheilanstalt gestaltete Plüddemann den Mittelrisalit zu einem mächtigen vertikalen Element um. Er verlieh ihm die Form einer sakralen Zweiturmfassade, die mit spitzen Helmen abschloß. Der stattliche Bau der Nervenheilanstalt blieb während der folgenden zwanzig Jahre der architektonisch interessanteste Krankenhausbau in Breslau. Er wurde im November 1888 vollendet.

Schon in den ersten Monaten seiner Arbeit in Breslau begann Plüddemann seine energischen Aktivitäten zur Verbesserung der Qualität der Breslauer Architektur in künstlerischer, technischer und funktioneller Hinsicht. Gleichzeitig zielte er auf die Vereinheitlichung des städtischen Bauwesens – im Stil der Backstein-Neogotik. Der Befürworter einer nationalen Architektursprache, der Achtung *unserer Muttersprache*, die nach seiner Überzeugung die Gotik war, befand daß *eine deutsche Stadt nur in einem ausgesprochen nationalen Stile bauen solle, der den Genius loci von Breslau durch den ausschließlichen Backsteinbau veränderte*. Stil und Material waren seiner Meinung nach charakteristisch für das Stadtbild, für das Breslauer Rathaus, die Kirchen der Dominikel und die Altstadt. Die Backsteingotik war im Deutschland des 19. Jahrhunderts mehr als nur ein mittelalterlicher Baustil. *Bei dieser Aneignung historischer Vorbilder ging es nicht um ein romantisches Zurück*

in das Mittelalter, sondern um Sinngebung der Gegenwart durch das Zitieren von Geschichte. Die „frühbürgerliche“ städtische Backsteinarchitektur galt im letzten Jahrhundert als *ein Bestandteil romantisch getragener Identifikation [des Bürgertums] mit nationaler Geschichte und Kultur, als ein gebautes Spiegelbild wirtschaftlicher, produktiver, künstlerischer und geistiger Kraft der nordeuropäischen Völker*. Solidität und Wehrhaftigkeit wurden ebenso wie Gehorsam, Fleiß, Sparsamkeit, Pünktlichkeit als „preußische Tugenden“ angesehen, die diese Architektur verkörpern sollte. Der neue Stadtbaurat war mit vielfältigen Aufgaben konfrontiert. Die Überzeugung, daß die Gotik sich für jede Art von Bauaufgabe eigne, führte zu ihrer fast ausschließlichen Verwendung. Nach Ruskin beruht die Universalität der Gotik auf ihren ästhetischen und moralischen Werten. Die Gotik galt auch als der Stil, der dem Klima und den Lebensbedingungen des nördlichen Europa am besten entsprach und die Verbindung von *Architektur mit Klima, Boden und Volkstum* gewähren konnte. Dabei ist zu bedenken, daß die Mode der Neogotik damals von funktionalen Überlegungen diktiert und durch ihre Funktionalität und „Modernität“ gerechtfertigt wurde.

Plüddemann übernahm von seinem Lehrer Conrad Wilhelm Hase den Grundsatz der „Wahrheit der Baukunst“, wonach die Form sich aus Funktion, Konstruktion und Material ergeben müsse. Diese Idee, die die Grundlage der neogotischen Architektur der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts bildete und die August Welby Northmore Pugin (1812–1852) in den *True Principles of Christian or Pointed Architecture* (London, 1841) formulierte, wurde von den deutschen Architekten Friedrich Hofstadt (1840), August Reichensperger (1845), Georg Gottlob Ungewitter und schließlich von der „Hannoveraner Schule“ übernommen. Pugin forderte zur Beachtung der funktionalen Aspekte und zur Bewertung der Architektur nach ihrer Zweckerfüllung auf: *Am Bauwerk sollte nichts sichtbar werden, was nicht für seine Ausstattung, seine Konstruktion oder seine Eigenheit notwendig ist (...)*. Dieses Postulat konnte durch ein Entwerfen von „Innen nach Außen“ erfüllt werden, sein in dessen Ergebnis sich ein „malerischer“ Effekt einstellte, der auf der freien Gruppierung der Bauelemente beruhte, auf dem Vorspringen- und Zurücktreten-Lassen, auf der Variation und

der asymmetrischen Komposition der Fassaden. Allgemein herrschte die Ansicht, daß eine bequeme und funktionale Aufteilung der Innenräume in der malerischen Gestaltung des Außenbaus ihren Ausdruck fände. Plüddemann sprach sich dafür aus, Asymmetrie und Harmonie, Natürlichkeit und Vielfalt als Kompositionsprinzipien einzuführen, um eine *lebensvollere und ungezwungener Form, eine gemüthvollere, weniger verstandesmäßige(...)* zu erhalten. 1893 schrieb er: *Wer legt heute in einem Wohnhaus den Eingang streng in die Mitte? Wen stört ein Erker, dem ein anderer Bautheil von annähernd gleichem Gewicht gegenübersteht? Ist das Bedürfniss nach freierer Entfaltung der Massen in der Architektur nicht völlig Allgemeingut geworden, und ist die Mannichfaltigkeit, die sich daraus ergeben hat, nicht eine erfreuliche Errungenschaft?*

Plüddemann erhob 1886 in der „Deutschen Bauzeitung“ die Forderung, die Form aus der Konstruktion und dem Material abzuleiten. Der Breslauer Architekt unterstrich die Notwendigkeit einer zweckgerichteten, organischen Gestaltung der Konstruktion. Die Konstruktion solle sich in natürlicher Weise aus den Eigenschaften des Materials und seiner Bearbeitung ergeben und nicht spezifische Formen eines anderen Baustoffs nachahmen, da dies *nicht natürlich, sondern gewaltsam und als willkürliche äußere Zuthat erscheinen muss*. Weiter schrieb er: *ich erblicke hierin ebenfalls eine Art der Maskierung des eigentlichen Wesens (...), das Zeigen eines falschen Gesichtes [der Konstruktion]*. Gleichzeitig sprach Plüddemann sich dagegen aus, die Konstruktion durch Dekorationselemente zu verunklären oder sie zu verbergen. In seinem Werk dominieren frühgotische Formen des 13. und 14. Jahrhunderts, deren Schlichtheit es erlaubte, sie mit dem Skelett der Konstruktion zu verbinden. Johannes Otzen, an dessen Werk sich Plüddemann häufig orientierte, übernahm aus der Schule Hases den Grundsatz, daß die Dekoration nicht nur zur Füllung der Fläche diene, sondern alles *von der Konstruktion bedingt wird (...)*. *Die Einzelformen an sich, die Spitzbögen, Strebe-pfeiler und Fialen, sind Äußerlichkeiten (...), denen, wenn nicht die gesunden Konstruktionsprinzipien der Gothik hinzutreten, keine stilbildende Kraft innewohnt*. Auch für Carl Schäfer besaßen die frühe und die reife Gotik die schönsten Formen.

Die Verwirklichung der neogotischen These von der Materialgerechtigkeit erfolgte durch das Sichtbarmachen des Materials in seiner natürlichen Farbe, beispielsweise des unverputzten Backsteins. Die Tendenz zum materialgerechten Bauen findet sich in Deutschland früher als in den theoretischen Werken von Pugin und Ruskin im Schaffen Schinkels und Gärtners, sie zeigt sich in deren Vorliebe für den unverputzten Ziegelbau. Karl Friedrich Schinkel trug entscheidend zur Wiederbelebung und zur intensiven Verbreitung des Backsteinbaus in Deutschland im 19. Jahrhundert bei.

Die ersten Breslauer Bauten, deren Fassaden im Stil der neogotischen Backsteinarchitektur umgestaltet wurden, waren 1887 vollendet. Sie erweckten großes Interesse, ihre Architektur wurde in der Presse kommentiert, vor allem die Art der Fassadendekoration mit grünen und braunen Glasursteinen, die wetterfest waren und die Flächen durch *farbige Punkte, Streifen und Bogen* belebten. Die Kommunalbauten begannen durch eine Farbigkeit aufzufallen, die charakteristisch für die Architektur der „Hannoveraner Schule“ war: das Rot der Fassadenklinker und das Grau der Schieferdächer. Die ausgeprägten und vielfältigen Bekrönungen der Gebäude mit Giebeln, Strebebeylern, Lukarnen, Türmchen mit steil aufragenden Helmen, ebenso die hohen Dächer, die starken Kranzgesimse, die Fensterachsen, die in spitz- oder segmentbogigen Nischen sitzen, sind Elemente der Architektur des Kreises um Conrad Wilhelm Hase, die Plüddemann bei den ersten durchgehend von ihm geplanten Bauten übernahm. Der früheste dieser Bauten war das repräsentative Volksschulgebäude an der Fürstenstraße (ul. Reja, Abb. 138–139), das 1885 geplant und 1892 realisiert wurde. Der Baukörper, der durch weit ausladende Turmdächer, Giebel und Kamine, die mit Glasurziegeln dekoriert waren, auffiel, sollte den Weg der Sonntagsausflügler nach Scheitnig zieren.

Der Entwurf der Schule war originell. Der Architekt verzichtete auf die traditionelle Anordnung entlang eines Korridors und führte statt dessen ein System von Hallen ein, wie es in der deutschen Architektur bis dahin äußerst selten verwendet wurde. Das Schulgebäude bestand aus vier Flügeln, die sich im Rechteck um den großen, freien Innenraum des Turnsaals gruppieren. Der Saal diente gleichzeitig als Aula. Die Korrido-

re der oberen Geschosse, die über der Verdachung des Saals ansetzten, öffneten sich mit Arkaden zum Innenhof und bildeten so eine Art Kreuzgang. Der Innenhof war mit einem Glasdach geschlossen, das sich auf eine leichte Eisenkonstruktion stützte. Die Baukosten erwiesen sich als hoch, dasselbe galt wohl auch für die Nutzungskosten dieses Schultyps. Plüddemann kehrte nicht mehr zum Hallensystem zurück. Alle seine späteren Schulgebäude erhielten eine traditionelle Raumaufteilung entlang eines Korridors. Anhand der zeitgenössischen deutschen Veröffentlichungen kann man feststellen, daß der Entwurf des Breslauer Architekten hinsichtlich der Raumaufteilung andere Volksschulen in Preußen vorwegnahm; die ersten Berliner Hallenschulen entstanden erst nach 1906. Die Befürworter dieses Schulmodells sahen darin die Möglichkeit zur Abkehr von den kritisierten *kasernenhaften Korridorschulen (...)*, die mit ihrer Grundrißanordnung im Augenblick benutzbar sind für (...) jeden Zweck.

Im Sommer 1886 entstanden die ersten Skizzen für das monumentalste Werk Richard Plüddemanns, des Gebäudes für die Städtische Sparkasse und die Stadtbibliothek. Der Bau am Rossmarkt (ul. Szajnochy, Abb. 123–125) zählt zu der frühen Gruppe deutscher Bibliotheken der Jahre 1870–1890. Vorbilder für den Bibliotheksbau, einem der großen Architekturthemen des 19. Jahrhunderts, waren diejenigen Bauten, in denen das Problem der Aufstellung und der Magazinierung der Bücher am besten gelöst war. Ein Grundsatz der Breslauer Kommunalarchitektur der Jahrhundertwende war die Berücksichtigung der modernsten funktionalen und technischen Lösungen. Das Büchermagazin des Breslauer Bau entstand in einer modernen Skelettkonstruktion. Plüddemann orientierte sich dabei zweifellos an vergleichbare Bauten in Halle (Ludwig von Tiedemann, 1878–1880), Greifswald (Martin Gropius, Heino Schmieden, 1880–1882) und Kiel (M. Gropius, H. Schmieden, 1881–1883). Der Prototyp dieses „Systems“ im Magazinbau entstand in den fünfziger Jahren des 19. Jahrhunderts im Zusammenhang mit den Erweiterungen der Bibliothek des British Museum in London und der Bibliothèque Nationale in Paris. Das System beruht auf der Lagerung der Bücher in mehrstöckigen Regalen in einem durch Eisenroste in mehrere Stockwerke unterteilten Raum; diese Roste waren

auf einem Eisenskelett aufgehängt. Dank der niedrigen Geschosshöhen und der schmalen Durchgänge war es möglich, die Magazinfläche ökonomisch und funktionsgemäß für wachsende Buchbestände zu nutzen. Rasteröffnungen in den Decken sorgten für die Belüftung, eine gleichmäßige Beheizung und für die Lichtzufuhr zu den Regalen. Dieser Typ erwies sich als sachliche und praktische Lösung der Bauaufgabe.

Plüddemann legte großen Wert auf eine repräsentative Fassadengestaltung. Dem prächtigen Bau in „moderner Gotik“, der im Juli 1891 vollendet wurde, verlieh der Stadtbaurat Formelemente und eine Farbigkeit, die der lokalen gotischen Architektur entlehnt waren. Indem er die Backsteinfassaden der Stadtbibliothek mit hellen, steinernen Fensterrahmen, Maßwerken, Portalen und Erkern versah, ordnete sich der Architekt der örtlichen Tradition der mittelalterlichen Architektur unter. Mit der Farbgebung, dem Kontrast zwischen dem tiefroten Backstein und dem fast weißen Haustein, erzeugte er einen „malerischen“ Effekt. An der Fassade wurde entsprechend der Forderung des Planens „von Innen nach Außen“ die Funktion des Gebäudes als Sitz zweier verschiedener Institutionen sichtbar. Das massive Erdgeschoß mit einer ausgeprägten Sockelzone und spitzbogigen Fenstern verbarg *den Schatz der städtischen Bank und Sparkasse*, das leichtere Obergeschoß, in dem sich der mehrstöckige Magazinraum befand, enthielt die Bibliothek. Ihre großen schlanken Fenster waren mit Maßwerk gefüllt, um den (...) *Stockwerken, welche die reichhaltige Stadtbibliothek aufzunehmen haben, Licht und Luft zuzuführen*.

Der moderne deutsche Industriestaat der zweiten Hälfte des 19. und des beginnenden 20. Jahrhunderts legte besonderen Wert auf die Bildungspolitik, daher hatten Schulbauten den größten Anteil am öffentlichen Bauen. Auch in Breslau war dies die Zeit einer intensiven Bautätigkeit im Schulbereich. Auf der Grundlage von Entwürfen Plüddemanns entstanden in Zusammenarbeit mit dem Stadtarchitekten Karl Klimm und den Bauinspektoren Hermann Froböse, Charlot Cabanis und Gustav Oelsner 25 Volksschulen, 6 Mittelschulen und 3 höhere Schulen (das St. Elisabeth-Gymnasium, die Victoria-Schule und die Baugewerk- und höhere Maschinenbauschule). Das Raumprogramm der Breslauer Schulen umfaßte ne-

ben den Klassenzimmern auch eine Aula, Räume für die Lehrmittel, Brausebäder, Bibliotheken und öffentliche Lesesäle und Dienstwohnungen.

Die sogenannte Kanonenhof-Schule an der Taschenstraße war mit 43 Klassenzimmern das bis dahin größte Schulgebäude der Stadt (Abb. 43–44). Auf Grund der mangelhaften Lichtzufuhr in der eng bebauten Straße versah Plüddemann den Bau mit einer Fassade aus hellem Klinker, die mit farbig glasierten Formsteinen dekoriert war. Im Erdgeschoß, wo die Innenräume nur ungenügend belichtet waren, richtete er Läden ein. Die Höhe der Stockwerke und der Fenster gestaltete der Architekt so, daß die Klassenräume genügend Licht erhielten.

Eine der letzten Schulen, die Anfang der neunziger Jahre des 19. Jahrhunderts entstanden, war der von Plüddemann und Klimm entworfene kleine Bau an der Waterloostraße (ul. Roosevelta, 1892–1893, Abb. 121). Sie verwendeten hier einen neuen Fenstertyp, das sogenannte Atelierfenster. Nach der zu Beginn der achtziger Jahre entwickelten Theorie des Leipziger Professors Reclam wurde hier die Breite der Stützen zwischen den Fenstern auf das konstruktiv nötige Minimum reduziert. Bei einer beidseitigen Straßenbebauung konnte die Belichtung der Klassenzimmer dadurch gewährleistet werden, daß die gesamte Fensterfront als ein großes, von Eisenstützen unterteiltes Fenster behandelt wurde. Die Breslauer Presse sprach von einem *neue(n) bedeutsame(n) Fortschritt in der Ausbildung des Schulbausystems*. Ähnliche Fenster wurden auch in der Mittelschule an der Tauentzienstraße (Abb. 47–48) und in mehreren älteren Gebäuden eingesetzt.

Die Architektur der Schulen richtete sich nach den Anforderungen der Funktionalität, der Hygiene und der Wirtschaftlichkeit. Schulen wurden in den deutschen Bauvorschriften vergleichbar behandelt wie Bauten der Gesundheitsfürsorge. Die Licht- und Luftzufuhr mußte gewährleistet sein, ebenso die Wahrung von Sauberkeit und Ordnung. Die sanitären Anforderungen waren hier von höchster Bedeutung, oft mehr als funktionale oder gestalterische Aspekte. Die sparsam verwendeten Dekorationen konzentrierten sich auf die Bereiche der Uhrtürmchen, die die Baukörper belebten, auf die vorspringenden Giebel, die Kranzgesimse und Kamine. Kennzeichnend für den Schulbau wurde die Zusammenfassung der Fenster

der Klassenzimmer zu einem dreiaxigen System, das die glatten Wände akzentuierte.

Eines der beiden bekannten Projekte, die Plüddemann während seiner Amtszeit als Stadtbaurat für einen privaten Bauherrn ausführte, war die kleine, einschiffige evangelische Kapelle in Schreiberhau-Marienthal (Abb. 51–52). Sie ist in den Nachrufen auf Plüddemann erwähnt und aus seiner Publikation bekannt. Baubeginn war 1888, die Innenausstattung stiftete die kaiserliche Familie. Die Kapelle weist schlichte gotische Detailformen auf. Der Baukörper wird von einem Turm überragt, dessen Satteldach eine schlanke Laterne in Pyramidenform schmückt, wie sie für die Architektur Plüddemanns charakteristisch ist. Die Verwendung des einheimischen Granits und die unprätentiöse Form des Baus sollten nach Aussage des Architekten eine größere Wetterfestigkeit gewährleisten. Die Schlichtheit des künstlerischen Ausdrucks sollte in Kontrast zu *aller städtischen Geziertheit* stehen. Nach Meinung der Zeitgenossen fügte sich die Kapelle hervorragend in die Landschaft des Riesengebirges ein.

Das zweite private Projekt, der Bau der Schlesischen Boden-Credit-Bank an der ehemaligen Schloßstraße (ul. Gepperta, Abb. 53), entstand 1889 im malerischen Stil der „deutschen Renaissance“, der sich deutlich von den bisherigen Arbeiten Plüddemanns in Breslau unterschied. Das Bauwerk wurde mit Ornamenten aus Haustein nach niederländischem Vorbild dekoriert – mit Beschlagwerk an den Friesen und dem Tympanon, mit Diamantquadern am Gebälk, mit Muschelornamenten sowie mit Obelisk und Voluten an den Giebelrändern. Die präzise entworfenen und ausgeführten Baudetails zeugen von der Fähigkeit und der Kunstfertigkeit des Architekten, sich auch anderer als der gotischen Stilformen zu bedienen. Die Schlesische Boden-Credit-Bank, die die Achse des Roßmarkts (ul. Szajnoch) abschloß, grenzte an die gleichzeitig erbaute neogotische Stadtparkasse und die Stadtbibliothek, dennoch wich der Architekt von seinem Grundsatz ab, ausschließlich neogotische Formen zu verwenden. Möglicherweise spricht dies dafür, daß der Stadtbaurat ein einheitliches neogotisches Gewand nur für die von der Stadt finanzierten Bauten vorsah.

Die Vollendung der Stadtbibliothek und der Städtischen Sparkasse im Jahr 1890 und der Umzug einiger Institutionen

in das neue Gebäude ermöglichten es Plüddemann 1888–1896 einige Büroräume der Stadtverwaltung im Neuen Rathaus (Stadthaus) am Ring und dessen Nachbargebäude an der Elisabethstraße (Sukiennice) umzubauen. In dieselbe Zeit fiel die von ihm vorgeschlagene Reorganisation der Abteilung Hochbauwesen in der städtischen Bauverwaltung. Die Realisierung seiner im Vorschlag für organische Veränderungen oder Vervollständigungen im Bereiche der Hochbauverwaltung von 1891 enthaltenen Forderungen führten zu einer größeren Selbständigkeit der Hochbauabteilung und zur Entstehung des „Ateliers für Hochbau“, das der Ratsbaumeister Karl Klimm (1856–1924) und der Ratsingenieur Otto Wieprecht leiteten, im Jahr 1892. Die Einrichtung des Ateliers nahm den Bauinspektoren einen Teil ihrer Kompetenzen. Dennoch wurde 1892 ihre Zahl um eine Inspektion für das Schulbauwesen erhöht; 1907 kam die Inspektion für den Krankenhausbau hinzu. Bauinspektoren waren: Hermann Froböse, Richard Perrey, Charlot Cabanis, Friedrich Friese, Heinrich Küster, Julius Nathanson und Gustav Oelsner. Trotz der Reorganisation erreichte die Breslauer Bauverwaltung nicht die Größe anderer deutscher Großstädte.

Die Jahre in Breslau bis zur Erweiterung der städtischen Bauverwaltung waren Plüddemanns aktivste Schaffenszeit. Davon zeugen die häufigen Notizen zu seiner Person in der Tagespresse, die die Diskussionen zum kommunalen Bauwesen in den Stadtratssitzungen kommentieren, sowie Plüddemanns Interesse für die kleinsten Details der Bauinvestitionen. Den Großteil der Projekte des mit Arbeit überhäuft Bauamts führte er selbst aus, außerdem betätigte er sich publizistisch und engagierte sich gesellschaftlich. Ein wichtiges Ereignis für Breslau war die Wahl der neuen Oberbürgermeisters Georg Bender (1848–1924) im Jahr 1891. In seiner Person fand Plüddemann einen Gesinnungsgenossen im Bemühen um die Qualität der Breslauer Architektur und einen Mitstreiter in der Baudeputation und mehreren Kommissionen, die über die wichtigsten städtischen Bauinvestitionen wachten, etwa über den Bau des Städtischen Schlachthofs und den Rindermarkt in Pöpelwitz oder der Städtischen Hafen in Kletschkau. Der Magistrat der Stadt Breslau entfaltete an der Wende der achtziger und neunziger Jahre des 19. Jahrhun-

derts eine auch im Vergleich zu anderen deutschen Städten sehr rege Bautätigkeit. In dieser Zeit wurden bereits die ersten Entwürfe Plüddemanns für Breslau realisiert. Nach 1892 übernahmen die Architekten des Entwurfsateliers und die Bauinspektoren unter der Aufsicht des Stadtbaurats den größten Teil der Entwurfsarbeiten. Die Bearbeitung der Projekte erfolgte nach seinen Skizzen oder nach Skizzen, die unter seiner Mitarbeit entstanden. Die Architektur der Breslauer Kommunalbauten, die damals entstanden, folgte den künstlerischen Visionen und dem Programm Plüddemanns.

Als 1893 der langjährige Stadtbaurat für Tiefbauwesen Alexander Kaumann starb, leitete Plüddemann bis zur Wahl von Alfred von Scholtz (1850–1934) als dessen Nachfolger auch die Abteilung Tiefbauwesen und das zugehörige Geometrische Bureau, das die Regulierungspläne der Stadt entwickelte. Dieser Moment gab Plüddemann die Gelegenheit, ein eigenes städtebauliches Programm zur „Epoche der geometrischen Regulierung“ in Breslau einzubringen, das sich an der Umgestaltung von Paris durch Haussmann orientierte und auf die Entwürfe des verstorbenen Aleksander Kaumann Bezug nahm (Pläne aus den Jahren 1880–1888).

Die Idee der Wiederbelebung mittelalterlicher Traditionen, die in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts einher ging mit der Suche nach den nationalen Wurzeln und von sozialen und politischen Denkern wie John Ruskin und William Morris theoretisch untermauert wurde, bildete den geeigneten Grund für die Konzeptionen des Wiener Architekten Camillo Sitte (1843–1903). 1889 veröffentlichte er das Buch *Der Städtebau* nach seinen künstlerischen Grundsätzen, in dem er die Prinzipien einer neuen, ästhetischen Richtung des Städtebaus darlegte. Gestützt auf Untersuchungen zu mittelalterlichen Plätzen und Straßen formulierte er eine Reihe von Regeln zur städtebaulichen Komposition hinsichtlich der Verbindung von Platz und Straße, des städtischen Raums und seines Bebauungsmaßstabs. Unter anderem wies er auf die Notwendigkeit hin, die städtebauliche Komposition dreidimensional, von den Baukörpern aus, zu behandeln und die einzelnen Stadtviertel im Zusammenhang mit dem Zentrum zu sehen. Er legte Wert auf eine „malerische“ Stadtplanung mit überschaubaren, vielfältigen, unregelmäßigen und asymmetrischen Räumen.

Ende 1893 hielt Richard Plüddemann auf der Versammlung des Breslauer Architekten- und Ingenieurvereins einen Vortrag über die Verschönerung moderner Stadtanlagen, in dem er die Elemente der Stadtplanung im Maßstab von Platz und Straße darlegte. Anfang 1894 erschien in der „Deutschen Bauzeitung“ ein Artikel mit den Hauptthesen seines Referats. Darin verband Plüddemann ästhetische Aspekte mit den Anforderungen an Hygiene, Kommunikation und Bauvorschriften. Sein städtebauliches Modell bewegte sich zwischen den Grundsätzen einer geometrischen Regulierung à la Haussmann in Paris und der neuen ästhetisierenden städtebaulichen Theorie Camillo Sittes.

Plüddemann unterstrich den ungeheueren Einfluß des Pariser Vorbilds der Diagonalstraßen auf den europäischen Städtebau in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Gleichzeitig wies er auf die Nachteile formaler Natur bei diesem Modell hin, wie die Schaffung unendlich langer Straßen, dreieckiger Parzellen, das Fehlen geschlossener Stadträume, und stellte dessen Modifikation im Geiste Camillo Sittes vor. Er schlug die Anlage gerader Straßen von überschaubarer Länge, mit einer in Breite und Höhe differenzierten Bebauung und einem deutlichen, beidseitigen Abschluß vor. Die Straßenbreite sollte von der Intensität des Verkehrs abhängig sein, je nachdem ob es sich um eine Hauptverkehrsader oder eine Nebenstraße handelte. Bei der Berechnung der erforderlichen Straßenbreite mußten die zukünftige Entwicklung des Verkehrs und die Bedeutung der jeweiligen Straße innerhalb des Kommunikationssystems berücksichtigt werden. Plüddemanns Überlegungen haben bis heute nichts von ihrer Aktualität eingebüßt. Der Architekt pries die Schönheit gewundener Straßen, wie sie für alte Städte charakteristisch sind, und verwies auf deren praktische Bedeutung, da sie die Ausweisung rechteckiger Parzellen ermöglichten. Er empfahl die Anlage geschlossener, asymmetrischer Plätze unter Berücksichtigung der dritten Dimension. Dagegen lehnte er sternförmige Plätze ab, deren Öffnung nach allen Seiten keinen Platzcharakter aufkommen ließe. Ähnlich wie John Ruskin und danach Camillo Sitte war Richard Plüddemann ein Befürworter der Vielfalt, des Unregelmäßigen und Asymmetrischen in der Stadtstruktur.

Richard Plüddemanns Ansatz vereinte den Rationalismus der geometrischen Regulierung mit der romantischen Ästhetik des Modells von Camillo Sitte. Er ließ sich nicht von formalen Aspekten der Stadtplanung leiten, sondern suchte stets eine funktionale Begründung. Plüddemanns Anschauungen entsprachen der Hauptrichtung des modernen Städtebaus in Deutschland, gleichzeitig nahmen sie die Resolution Reinhard Baumeisters (1833–1917) für den Berliner Architekten- und Ingenieurverein (1906) um zwölf Jahre vorweg, die die neue Richtung der Stadtplanung unter dem Einfluß der Theorie Camillo Sittes offiziell sanktionierte.

Seine Mitgliedschaft in der Baudeputation ermöglichte Plüddemann eine Einflußnahme auf die städtebauliche Gestalt Breslaus. In einer ganzen Serie von neuen Bebauungsplänen für die Vorstädte: Schweidnitzer Vorstadt (1895), Kleinburg (1898), Odervorstadt, Sandvorstadt (1896) und Nikolaivorstadt (1896), die zumeist von Alfred von Scholtz und Ingenieur Alfred Frühwirth entworfen wurden, lassen sich Anzeichen für die Einführung neuer formaler Muster aus der Sitte-Schule finden. Die Rezeption Sittes in Deutschland erfolgte sehr früh, der erste Bebauungsplan im Geiste Sittes von Henrici für Dessau entstand bereits 1890.

Der Einfluß Camillo Sittes auf Plüddemanns Werk zeigt sich auch in der malerischen Anlage der Schulgebäude am Kreuzungspunkt von Michaelistraße (ul. Nowowiejska), Lehmdamm (ul. Prusa) und Adalbertstraße (ul. Wyszynskiego) nahe der neugotischen St. Michaels-Kirche (von Alexis Langer, 1862–1871). Die Gebäude der Pestalozzi-Volksschule sowie der Bauwerks- und Maschinenbauschule entstanden 1898–1902 unter der Leitung des Breslauer Stadtbaurats. Sie rahmen den 1906–1907 angelegten Park Am Waschteich ein (Abb. 153–154).

Aufgrund einer mehrjährigen Pause in der Erstellung von Regulierungsplänen und dem daraus folgenden Fehlen von erschlossenem Baugrund entstanden 1893–1897 keine weiteren Schulbauten. In dieser Zeit lag die Hauptaufgabe der Bauverwaltung im Ausbau der bestehenden Wohlfahrts- und Spitalbauten, unter anderem des Wenzel-Hanke'schen Krankenhauses (1894–1896), des Hospitals zu den Elftausend Jungfrauen (1893–1894) und des Claassen'schen Siechenhauses

(1896–1898). Außerdem wurden die ersten städtischen Brausebäder an der Werderstraße (ul. Księcia Witolda, 1893–1894) und am damaligen Berliner Platz (pl. Orłąt Lwowskich, 1898) errichtet (Abb. 60–64). An diesen Projekten war neben Plüddemann der Ratsbaumeister Karl Klimm beteiligt.

Zu den interessantesten Realisierungen in dieser Zeit gehört das Claassen'sche Siechenhaus an der Trebnitzer Straße (ul. Ofińska, Abb. 57). Ähnlich wie im Schulbau waren bei den Bauten der Gesundheitsfürsorge die Lichtzufuhr und die Belüftung der Räume von entscheidender Bedeutung. Die auf der Südseite angelegten Loggien und Terrassen ermöglichten den Aufenthalt im Freien, polygonale Risalite und Veranden ließen das Sonnenlicht in die Räume fluten. Der Bau, der reich mit farbigen Glasursteinen geschmückt war, gab ein gutes Beispiel für die Backstein-Neogotik nach Hannoveraner Vorbild. Dies war das letzte Werk Plüddemanns in diesem Stil.

Eine dringliche Aufgabe der Stadt war der Bau eines Armenhauses, das 1887 aus Mangel eines geeigneten Terrains nicht begonnen worden war. Der Stadtrat beschloß 1894 endgültig, daß es im zwölf Kilometer von Breslau entfernten Herrnprotsch entstehen sollte. Die Wiederaufnahme der Entwurfsarbeiten, an denen neben Plüddemann Karl Klimm und Friedrich Friese teilhatten, erfolgte 1896, sechs Jahre später konnten gleichzeitig 293 arbeitsfähige und 455 kranke Personen aufgenommen werden. Alkoholiker, Epileptiker und Nervenranke arbeiteten hier auf dem Feld und in den Ställen, Handwerker in den Werkstätten, die Frauen nähten und flickten. Die Schlaf- und die Krankensäle waren entsprechend der damaligen Hygienevorschriften gut belüftet und besonnt. Die hölzerne Loggien und die in Fachwerk aufgeführten, polygonalen Veranden dienten den Bewohnern zum Ausruhen. Die Architektur verband vereinfachte neogotische Formen (Wimperge, spitzbogige Fenster, ein Gesims in Maschikuliform) mit Motiven der heimischen Bautradition (hohe Dächer mit breiten Traufen, Fachwerk, Abb. 65–67).

Ein Resümée über die ersten zwölf Jahre von Plüddemanns Schaffen in Breslau gab sein Beitrag zur Ausstellung des Berliner Künstlerbundes, die anläßlich des 80. Geburtstags von Conrad Wilhelm Hase organisiert wurde und Entwürfe seiner Schüler und Nachfolger präsentierte. Plüddemann zeigte *Schu-*

len und Dienstgebäude, die die Beziehungen zu Hannover bestätigten. Der Breslauer Stadtbaurat arbeitete auf dem Höhepunkt seiner Popularität in diesem Stil. Seine Bauten entstanden gleichzeitig mit den neogotischen Schulen, Rathäusern und Krankenhäusern in Backstein in Berlin, Lübeck, Hannover und Hamburg. In den letzten Jahren des 19. Jahrhunderts jedoch erfolgte in Plüddemanns Werk innerhalb der neugotischen Richtung der Wandel von der Architektur der „Hannoveraner Schule“ zu moderneren Formen.

Seit etwa 1900 wurden hohe ziegelgedeckte Dächer und glatte, flächige Backsteinwände, vereinfachte neogotische Schmuckformen sowie Dekorationen aus hellen, feinen Putzfeldern in den oberen Partien der Giebel, Türmchen und Gesimse charakteristisch für Plüddemanns Werk. Die Baukörper wurden geschlossener, die Formen geometrischer. Auch das Baumaterial veränderte sich. Die damals kritisierten Glasurziegel verschwinden fast völlig und werden häufig durch Schmuckformen aus Haustein ersetzt. Möglicherweise erfolgte dieser Wandel unter dem Einfluß der Berliner Bauten in den Formen der sogenannten Märkischen Gotik (z. B. Rathaus Steglitz von Reinhard und Süßenguth, erbaut 1896–1898, Abb. 8). Auch an den Einfluß des Berliner Stadtbaurats Ludwig Hoffmann ist zu denken, der verschiedene Stilvorbilder, auch gotische, verwendete, sie vereinfachte und umgestaltete.

1897 entstanden in diesem Stil erste Skizzen für weitere Volksschulen an der Yorckstraße (ul. Jemiołowa) in Gabitz (1898–1900, Abb. 68–69) und des Musterbaus der Pestalozzischule an der ehemaligen Michaelisstraße (ul. Nowowiejska, 1898–1900, Abb. 70, 74). Weitere Schulbauten wurden nach Entwürfen, die unter Plüddemanns Leitung entstanden waren, an der Kletschkastraße (ul. Kleczkowska) und der Trebnitzer Straße (ul. Trzebnicka, 1900–1908, Abb. 73), an der Anderssenstraße (ul. Młodych Techników, 1900–1908, Abb. 88–89), der Arletiusstraße (ul. Dawida, 1901–1909), der Michaelisstraße (zweites Gebäude des Schulkomplexes, 1902–1904), in Pöpelwitz (1904–1909, Abb. 86–87), an der Charlottenstraße (ul. Krucza, zweites Gebäude des Schulkomplexes in Gabitz, 1905–1907, Abb. 76) und an der Kreuzstraße (ul. Świętokrzyska, 1905–1907, Abb. 141) errichtet. Die Volksschule an der Anderssenstraße war der bis dahin größte (49 Räume) und

teuerste Volksschulbau in Breslau. Plüddemann zielte auf die Errichtung immer größerer Schulgebäude, die er nach technischen und ökonomischen Gesichtspunkten für besser hielt. Die Stadträte warfen ihm *überflüssige Eleganz* und einen *überflüssigen Aufwand an Nebenräumen* vor. Der neogotische Fassadenschmuck galt damals bereits als Anachronismus, doch die Breslauer Schulbauten standen was Funktionalität und sanitäre und technische Ausstattung anbelangte vergleichbaren Bauten in anderen deutschen Städten nicht nach. Die letzten von Plüddemann gebauten Schulen, der sich nun schon mit dem Vorwurf eines neogotischen Dogmatismus konfrontiert sah, wurden 1908 vollendet; unter stilistischen Gesichtspunkten waren sie bereits weit entfernt von der modernen Architektur in Deutschland.

Unter den zu Beginn des 20. Jahrhunderts errichteten Schulen fällt die von Plüddemann und Klimm entworfene, nicht mehr bestehende Gustav-Freytag-Mittelschule (1901–1903) durch den zurückhaltenden Jugendstildekor und die deutliche Gliederung des Baukörpers auf. Die repräsentativsten und schönsten Schulgebäude, die in Plüddemanns Amtszeit entstanden, waren das Elisabeth-Gymnasium an der ehemaligen Arletiusstraße (1901–1903, Abb. 71–72) und die Baugewerkschule (1902–1904, Abb. 79) am Lehmamm (ul. Prusa). Das von Klimm projektierte Elisabeth-Gymnasium erhielt einen mittelalterlich-malerischen Baukörper und plastischen Schmuck in Renaissance- und Jugendstilformen aus Haustein. Am Tag der Einweihung des Neubaus des Elisabeth-Gymnasiums, dem 16. November 1903, wurde Richard Plüddemann zum Königlichen Geheimen Baurat ernannt – eine der höchsten Auszeichnungen für staatliche Baubeamte.

Einen mittelalterlichen Baukörper mit Jugendstildekor an den Fassaden erhielt auch die unter dem Motto *Gediegen ohne Prunk* errichtete Baugewerkschule. Der Entwurf stammte von Klimm nach einer Ideenskizze von Plüddemann, der über das Projekt und den Bauverlauf dieses städtischen Prestigeobjekts wachte. Der Stadtbaurat übertrug Klimm die Idee, den Baukomplex als ein *riesige(s) Lehrmittel für das Bauen* zu gestalten. Sein Anliegen war die Abkehr von historischen Vorbildern: *es wurde tunlichst jedwede archaische Nachahmung irgend einer vergangenen Zeitepoche vermieden (...)*. Die Fas-

saden und die Innenräume beider Gebäude schmückten in Stein gehauene Jugendstildekorationen mit einem moralisierend-didaktischen Programm, das Symbole des Staates, der Stadt und der Lehrfächer zeigte. Von hoher künstlerischer Qualität, erfüllten sie die Forderungen Alfred Lichtwarks und anderer Vertreter der Heimatschutzbewegung, die seit 1896 eine neue Richtung in der Pädagogik propagierten – die Kunsterziehung. Die Aulen der beiden Schulen gehören zu den schönsten Innenräumen des Jugendstils in Breslau, in denen sich Architektur, Malerei und Schnitzkunst zu einem Gesamtkunstwerk ergänzen.

Auch die neugotischen Fassaden der 1906–1908 erbauten Breslauer Markthallen erhielten Jugendstildekorationen. Die Flachreliefs der Portaltymphana zeigten Fische und Vögel zwischen Früchten und Ähren. Plüddemann stellte das Bauprogramm der Markthallen 1891 vor, doch ihre Errichtung wurde erst zehn Jahre später endgültig beschlossen. Der Stadtbaurat, der die ersten Entwurfsskizzen ausführte, war bereits seit 1900 an den Beratungen der technischen Kommission beteiligt, die diese wichtige städtische Investition vorbereitete. Die beiden Hallen am Ritterplatz/Ecke Sandstraße (pl. Nankiera) und an der Friedrichstraße (ul. Kolejowa) wurden gleichzeitig, am 5. Oktober 1908, eröffnet (Abb. 130–136). Ihre beeindruckenden Innenräume mit einer Eisenbetonkonstruktion aus parabolischen Bogen kündigten in Breslau die Architektur des Funktionalismus an.

Die Tragekonstruktion der Hallen sollte ursprünglich aus Eisen bestehen. Als Vorbild dienten den Entwerfern – Richard Plüddemann und Bauinspektor Friedrich Friese – die nach 1883 erbauten Markthallen Hermann Blankensteins in Berlin, deren tragende Konstruktion aus Gußeisen und Eisen von Ziegelmauern umkleidet war (Abb. 127). Auch die in der Fachpresse ausführlich besprochene Amsterdamer Börse aus dem Jahr 1903 von Hendrik Petrus Berlage (Abb. 128–129), deren Binderform ebenso wie die Fassadengestaltung mit Eckturm und Dreiecksgiebel an die Breslauer Halle am Ritterplatz erinnern, könnte Pate gestanden haben. Nachdem die Kellergeschosse in Eisenbeton ausgeführt worden waren, wurden 1907 entscheidende Veränderungen an den Plänen für beide Hallen vorgenommen. Die Hallenbaukommission entschied sich für

die Verwendung von Eisenbeton anstelle der Eisenstützen für die Tragekonstruktion. Man kann annehmen, daß Plüddemann als Mitglied der Kommission zu den Befürwortern dieser neuen Bautechnik gehörte. Die Weiterführung des Projekts und die Oberaufsicht lagen ab 1905 beim Bauinspektor Heinrich Küster, der in dieser Funktion Friedrich Friese nachfolgte. Er skizzierte das Konstruktionsprinzip, auf dessen Grundlage die Firmen Lolat-Eisenbeton und Carl Brandt die Detailzeichnungen, die statischen Berechnungen und die Kostenvoranschläge erstellten. Die Autoren des Entwurfs ließen sich von dem Bestreben leiten, die unverfälschte Struktur des Eisenbetons und seine statischen Eigenschaften sichtbar zu machen. Die Träger mit einer Spannweite von 19 Metern wurden als parabolische Bogen mit kleineren Entlastungsrahmen, welche die Dachlast auf die Bogen übertrugen, gestaltet. Die parabolische Form des Bogens ermöglichte es, minimale Biegemomente und dadurch einen minimalen Querschnitt zu erzielen. Um die monolithische Wirkung zu unterstreichen, wurden die Verbindungen zwischen den einzelnen Elementen abgeschrägt. Ein Verputzen oder Vergipsen der Konstruktion kam nicht in Frage, an den Bogen aus Eisenbeton blieb die Faktur der hölzernen Verschalungen sichtbar. Die Konstruktion wurde mit Kalkfarbe im Ton des Betons gestrichen und dann mit einer geometrischen Zeichnung aus grellen Linien bedeckt, die ihre parabolische Form betonten. Ökonomische und hygienische Gesichtspunkte führten dazu, daß in Breslau zwei der besten und frühesten Beispiele von Eisenbetonhallen in Deutschland und Europa entstanden. Eine derart gelungene Gestaltung, die die Materialeigenschaften und die statischen Bedingungen widerspiegelte und zugleich durch die Harmonie der Form begeisterte, war eine Rarität. Die Breslauer Hallen waren nach der Lokomotivhalle in Westerholz bei Dortmund die zweite Realisierung einer Halle mit einer Rahmenkonstruktion von mehr als 16 Metern Spannweite (in Dortmund waren eingespannte Rahmen in Form von Tudorbogen mit einer Spannweite von 16,6 m verwendet worden), gleichzeitig waren sie die ersten Eisenbetonhallen mit einer Konstruktion aus parabolischen Bogen in Deutschland. Vergleichbare Hallen entstanden in Europa erst um 1920 (Textilfabrik Esder in Paris von Auguste und Gustave Perret, 1919; Hangars in Paris-Orly von Eugène

Freyssinet, 1921–1923). Die Erfahrungen der Architekten und Konstrukteure aus dem Bau der Markthallen bildeten die Grundlage für die aufsehenerregend moderne Konstruktion der Jahrhunderthalle von Max Berg 1910–1913 (Abb. 137).

An der Architektur der Hallen mag man die fehlende Übereinstimmung zwischen Innenraum und Außenhaut kritisieren, weil historisierende neogotische Wände den davon unabhängigen großartigen Innenraum ummanteln. Wenn man aber die parabolische Form als moderne Interpretation des Spitzbogens in Anpassung an die neue Technologie versteht, zeigt sich, daß im Innenraum die Gotik zwar nicht mehr in wörtlichen zitierten historischen Formen erscheint, aber den Ausgangspunkt für eine freie Umgestaltung bildete.

Die Neogotik bereitete den Boden für die Reformbewegung in der Architektur um 1900. Die Veränderungen erfolgten evolutionär, ohne Bruch mit der Tradition. Die neue Richtung übernahm die Lehre der Neugotiker von der Ehrlichkeit der Architektur in Hinsicht auf Material und Konstruktion und von ihrer Zweckmäßigkeit in Ablehnung historistischer Detailformen. Schäfer, der schon zu Beginn der achtziger Jahre des 19. Jahrhunderts appellierte, zu beachten *was echter Kunst (...) die Heimat bietet* und in der Architektur den *Genius des eigenen Volkstums* sichtbar zu machen, war der Vordenker, seine Schüler (unter anderen Hermann Muthesius und Hans Poelzig) wurden zu Vertretern der Heimatschutz-Bewegung in der Architektur zwischen 1898 und 1904. Sie propagierten unter anderem die Besinnung auf heimische Bautraditionen, auf die Schlichtheit des Bauernhauses und ein Entwerfen in Verbindung mit der Landschaft.

Als frühes Beispiel für eine „einheimische“ Architektur, die Motive ländlichen Bauens noch mit Elementen der Backsteingotik verband, ist der Komplex der Feuerwache an der ehemaligen Leuthenstraße (ul. Litomska, 1902–1904) von Klimm und Plüddemann zu nennen (Abb. 81–82). 1905–1908 entstand in Zusammenarbeit mit Charlot Cabanis und Gustav Oelsner eine Reihe von *Entwürfen von schlichtem, bodenständigem Gepräge*, die sich durch die freie Interpretation historischer Formen, die Vereinfachung der asymmetrischen und malerischen Baukörper und die Verwendung regionaler Bauformen wie hoher Dächer, Erker und Korbbogen auszeichnen. Zu die-

ser Richtung kann man den nicht ausgeführten Entwurf für ein städtisches Säuglingsheim an der Schulgasse (ul. Wrońskiego) aus den Jahren 1905–1907 (Abb. 97–98), die Bauten der Karl-Holtei-Mittelschule an der Leuthenstraße (ul. Litomska, 1907–1909, Abb. 93–94), der Volksschule an der Ofener Straße (ul. Krakowska, 1908–1910, Abb. 102–103) sowie die von Charlot Cabanis unter Leitung des Stadtbaurats geplante Viktoriaschule (1906–1909) zählen. Der an ländliche Bauformen anknüpfende Komplex der Feuerwache an der Danzigerstraße (ul. Gdańska, 1908–1911, Abb. 99–100) besticht durch seine schlichte Anmut und kann als der schönste Feuerwehrbau der Stadt gelten. In diesen letzten Projekten, die bereits nach Plüddemanns Pensionierung vollendet wurden, wird der Einfluß seiner jüngeren Mitarbeiter Cabanis, Oelsner, Nathansohn und Klimm deutlich, dennoch blieb die Breslauer Kommunalarchitektur bis zum Ende einheitlich und den vom Stadtbaurat aufgestellten Prinzipien verpflichtet.

*

Als eine der herausragenden Persönlichkeiten des damaligen Breslauer Kunstlebens und Autorität, auf deren Meinung man hörte, wurde Plüddemann in verschiedene Expertenkommissionen und meinungsbildende Organisationen mit künstlerischem Profil berufen. Dadurch hatte er Einfluß auf die Kulturpolitik der Stadt im Bereich von Kunst, Denkmalpflege und der Gestaltung zeitgenössischer Architektur. Durch seine Position und durch die Wertschätzung, derer er sich erfreute, nahm er im Kulturleben der Stadt einen wichtigen Platz neben Leuten wie dem Bürgermeister Georg Bender und den Architekten Carl Lüdecke (1826–1894), Carl Schmidt (?–1888), Aleksander Kaumann (?–1893) und Hans Poelzig (1869–1936) ein.

Neben der Entwurfsarbeit wirkte Richard Plüddemann in Kommissionen mit und stand technischen Unterkommissionen vor, die für wichtige städtische Investitionen wie die Renovierung des Rathauses (1885–1891), den Bau des Schlachthofs und Viehmarkts (1892–1896), den Hallenbau anlässlich Feiertagen und Festivitäten (1894, 1906), die städtischen Hafenanlagen (1897–1901), die Markthallen (1900–1908) und das Armenpflegehaus (1896–1902) zuständig waren. Aufgrund

seiner Stellung und seiner Kompetenz wurde Plüddemann bei Wettbewerben zu prestigeträchtigen Bauten in Breslau und Schlesien ins Preisgericht berufen. Die Teilnahme an der Jury gab ihm Einfluß auf die Gestaltung der Architektur in der Stadt. Eng umrissene Wettbewerbsbedingungen, die unter Mitarbeit des Stadtbaurats herausgegeben wurden, konnten die Invention der Teilnehmer ebenso in eine Richtung, nämlich in dessen eigene, lenken. Plüddemann verband seine intensive Entwurfsarbeit mit einer ebenso aktiven Teilnahme am öffentlichen Leben. Er war Mitglied und Vorsitzender verschiedener Kommissionen und künstlerischer Vereinigungen, denen die besten Künstler Breslaus und der Provinz Schlesien angehörten.

Bei der Breslauer Abteilung des Architekten- und Ingenieurvereins hielt Richard Plüddemann zahlreiche Vorträge, in denen er über laufende Angelegenheiten der städtischen Bauverwaltung und ihre jüngsten Projekte informierte. Einige Vorträge wurden veröffentlicht, ihre Zusammenfassungen erschienen in der Breslauer Tagespresse. Plüddemann präsentierte auf dem Forum des Vereins seine Visionen einer zukünftigen Architektur für Breslau, die nicht immer verwirklicht werden konnten. Unter anderem stellte er hier seine Vorschläge für ein Denkmal Kaiser Wilhelms I. an der Schweidnitzer Straße (ul. Świdnicka, 1888), für die Markthallen (1891), das neue Rathaus (1896), einer Ausstellungshalle am Museum für Kunstgewerbe und Altertümer (1909) und den Ausbau der Liebichshöhe vor (1892).

Richard Plüddemann ging am 1. Januar 1909 aus Krankheitsgründen in Pension, kurz vor dem Ablauf seiner zweiten, zwölfjährigen Kadenzzeit. Zu seinem Nachfolger als Stadtrat wurde Max Berg (1870–1947) gewählt. Der Architekt blieb jedoch weiterhin für Breslau aktiv. Seine Vorschläge in zwei vordringlichen Angelegenheiten, dem Bau eines neuen Rathauses und einer Ausstellungshalle, erschienen in der Zeitschrift „Schlesien“.

An der Jahreswende 1908/1909 stellte Plüddemann seinen Entwurf für eine Ausstellungshalle zur Erweiterung des bestehenden Museums für Kunstgewerbe und Altertümer zur öffentlichen Diskussion (Abb. 106–107).

Der Architekt sah ein bescheidenes Nutzungskonzept für die Halle vor, da nach seiner Überzeugung größere Ausstel-

lungen der Stadt Breslau angesichts ihrer peripheren Lage in Deutschland lediglich finanzielle Verluste einbringen würden. Er plante daher nur einen kleinen Bau provinziellen Charakters. Den Entwurf für die Halle stellte er am 2. Januar 1909 auf der Versammlung des Architekten- und Ingenieurvereins zur Illustration seines Vortrags *Ein Vorschlag für die Schaffung einer Ausstellungshalle in Verbindung mit einer Erweiterung des Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altertümer in Breslau* vor. Eine Ausstellungshalle von durchaus überregionaler Bedeutung, die Max Berg in einem großen Wurf projektierte, entstand anlässlich der Hundertausstellung 1913 in Scheitnig. Plüddemann, der der Halle nur eine regionale Bedeutung zuweisen wollte, zeigte sich hier nicht als Visionär, sondern als Pragmatiker.

Beachtung verdient dagegen der Vorschlag zum Bau eines neuen Rathauses (Abb. 108–109), den Plüddemann in einem Artikel von 1909 und bereits 13 Jahre früher in einem Vortrag beim Architekten- und Ingenieurverein vorstellte. Die enorme Entwicklung der Stadt um die Jahrhundertwende ließ auch die Aufgaben der Stadtverwaltung anwachsen, die deshalb zusätzlichen Büroraum benötigte. Im Dezember 1896 schlug Plüddemann im Vortrag *Gedanken über den Bau eines neuen Rathauses in Breslau* einen Neubau vor, um zu einer Unterbringung der rathäuslichen Räume in einer Form (zu) gelangen, die den Bedürfnissen der Stadt auf das genaueste Rechnung trägt und der Würde entspricht. Der Entwurf für den Rathausbau auf dem ehemaligen Lessingplatz (pl. Powstańców Warszawy) entstand zu der Zeit, als die städtischen Behörden beschlossen hatten, die alte Gasanstalt auf diesem Gelände abzureißen und die Kaiser-Wilhelm-Brücke zu errichten. Der Komplex des neuen Rathauses sollte das Flußufer in unmittelbarer Nachbarschaft der neuen Brücke urbanisieren und verschönern. Vom rechten Ufer aus gesehen sollte er eine repräsentative architektonische Dominante bilden.

Eine Skizze Plüddemanns von 1902 zeigt das geplanten Rathaus. In dem malerisch gestalteten Bau, dessen Silhouette durch zahlreiche Giebel, Türmchen und steile Dächer bereichert war, sollten sich Elemente der mittelalterlichen Architektur, der Renaissance und des Jugendstils miteinander verbinden. Analogien zu den von Plüddemann verwendeten Formen

lassen sich in der historischen Architektur schlesischer Schlösser und Rathäuser finden. Die Auswahl der Motive ist charakteristisch für Rückbesinnung auf heimische Bautraditionen in der deutschen Architektur am Beginn des 20. Jahrhunderts. Unter den gleichzeitigen Entwürfen neuer deutscher Rathäuser, etwa in Hannover, Frankfurt und Leipzig, dominierte der Stil der deutschen Renaissance. Bemerkenswert ist das enorme Ausmaß des Breslauer Projekts, das von keinem der genannten realisierten Bauten übertroffen wird, und seine exponierte Lage in der Stadtlandschaft. Die Versuche, dieses Baugelände für den Bau eines großen Verwaltungsgebäudes zu nutzen, sollten die Architekten während der folgenden dreißig Jahre beschäftigen. Plüddemann selbst konnte von seiner Konzeption nur die Kaiser-Brücke realisieren, die am 10. Oktober 1910 eröffnet wurde. Die architektonische Gestalt der Brücke geht auf Plüddemanns Entwurf zurück. Sie ist ein hervorragendes Beispiel für den Monumentalstil der Jahrhundertwende in Deutschland – die leichte, effiziente Hängekonstruktion verbindet sich mit den schweren romanisierenden Pylonen der „Triumphbögen“ der Brückentore, die zugleich Jugendstilelemente aufweisen (Abb. 105).

*

Richard Plüddemann starb mit 63 Jahren am 1. Februar 1910. Im Gedächtnis seiner Mitarbeiter und Freunde blieb die

Erinnerung an eine ungewöhnlich farbige und temperamentvolle Persönlichkeit wach, an einen Architekten, der unbeirrt seinen Überzeugungen folgte, mit einer Neigung zu Dogmen, *aber bei feinstem Verständnis für die bildende Kunst, Literatur und Musik (...)*. Als Stadtbaurat, *der fast ein Vierteljahrhundert lang (...) einen entscheidenden Einfluß auf die Entwicklung des Gesamtbildes unserer Stadt gehabt hat*, war er ein hervorragender Organisator, anspruchsvoll und beliebt und von großem Charisma.

Plüddemanns Werk war modern und rational, trotz seiner romantischen Färbung: *Romantik im Blute und dabei klaren, kühlen Verstandes (...)*. Der Architekt blieb den Regeln der „wahren Baukunst“ treu, der malerischen Komposition, der Zweckgerichtetheit der Architektur, der notwendigen Anpassung an die modernen Anforderungen. Er vermochte *mit der Zweckmäßigkeit und Solidität der Bauten eine äußere Wirkung zu verbinden, welche die Nüchternheit des Zweckbaues (...) zurücktreten läßt, Kunst und den Sinn für das Praktische habe er (...) miteinander verbunden*. Die romantische Haltung des Neogotikers, der sich mittelalterlicher Vorbilder bediente, ergänzte sich mit Plüddemanns Ingenieurdenken, seinem hervorragenden handwerklichen Können, der Präzision und der Logik seiner modernen funktionalen und technischen Lösungen ebenso wie mit dem Mut, diese anzuwenden.

Übersetzung Beate Störckuhl

1. Richard Plüddemann (1846–1910). Wg Karla Masnera, *Richard Plüddemann. Ein Nachruf*, Schlesien, III/1909–1910, s. 281.
2. Hanower, dom mieszkalny Hasego, elewacja od strony ulicy, arch. Conrad Wilhelm Hase, 1860. Wg Gustava Schönemarka, *Die Architektur der Hannoverschen Schule*, Hannover 1888–1895, VI/1894, Taf. 1, 2.
3. Lubeka, Katharineum, arch. C. G. A. Schwiening, 1874–1896. Wg Deutsche Bauzeitung, XXVI/1892, s. 529.
4. Berlin, kościół pod wezwaniem Chrystusa (Christuskirche), fasada, arch. Friedrich Adler, 1862–1866. Wg Zeitschrift für Bauwesen, XVI/1866. Atlas, Bl. 159.
5. Berlin, kościół św. Krzyża (Kirche zum Heiligen Kreuz), widok od strony prezbiterium, arch. Johannes Otzen, 1885–1888. Wg Deutsche Bauzeitung, XXIII/1889, s. 384.
6. Berlin-Moabit, koszary IV Regimentu Straży w Fuß, arch. F. Schönlhals, 1891–1893. Wg *Berlin und seine Bauten*, Bd. II. *Der Hochbau*, Berlin 1896, s. 385.
7. Berlin, Stephanstraße 27, zespół szkół gminnych, 1892–1893. Wg *Berlin und seine...*, s. 324.
8. Berlin-Schöneberg, Gimnazjum im. Ks. Henryka (Prinz-Heinrich-Gymnasium), arch. Friedrich Schulze, 1891–1893. Wg *Berlin und seine...*, s. 296.
9. Berlin-Steglitz, ratusz, arch. H. Reinhard, G. Süßenguth, 1896–1898. Wg Zentralblatt der Bauverwaltung, XVIII/1898, s. 327.
10. Berlin, Muzeum Marchijskie, arch. Ludwig Hoffmann, 1901–1907. Wg Zentralblatt der Bauverwaltung, XXVIII/1908, s. 407.
11. Wrocław, Rynek, Nowy Ratusz, arch. Friedrich August Stüler, 1860–1863. Stan obecny, fot. Agnieszka Gryglewska.
12. Wrocław, Dworzec Główny, arch. Wilhelm Grapow, 1855–1857. Stan obecny, fot. Agnieszka Gryglewska.
13. Wrocław, ul. Szpitalna (Reichstraße). Szpital św. Trójcy, arch. Karl Johann Christian Zimmermann. Widok od wschodu. OZGBU, sygn. 1049.
14. Wrocław, ul. Komuny Paryskiej 36–38 (Vorwerkstraße). Szkoła realna, fasada, arch. Robert Mende, (1876–1877). Stan obecny, fot. Agnieszka Gryglewska.
15. Wrocław, pl. Wolności 10 (Schloßplatz). Budynek Banku Rzeszy, fragment fasady, arch. Johann Eduard Jacobstahl, 1876. Stan obecny, fot. Agnieszka Gryglewska.
16. Berlin, kościół św. Tomasza, arch. Friedrich Adler, 1864–1869. Wg *Berlin und seine...*, s. 165.
17. Wrocław, pl. Muzealny 11 (Museumplatz). Projekt budynku Cesarskiej Dyrekcji Telegrafu, elewacja frontowa, arch. Johannes Promnitz, 1873. ABmW, sygn. 3076.
18. Projekt szkoły ludowej według zasad dr. J. D. Georgensa. Elewacja frontowa, przekrój, rzuty piwnic i piętra, arch. Richard Plüddemann, 1874. Wg *Das Volksschulhaus nach den Grundsätzen des Dr J.D. Georgens entworfen von Richard Plüddemann*, Baugewerks-Zeitung, VI/1874, s. 452.
19. Berlin-Spandau, projekt konkursowy cmentarza centralnego. Przekrój podłużny przez teren, skala 1:300, arch. Richard Plüddemann, 1876. Plansammlung TU, Berlin, Schinkelbew., 1876, Bl. IV2–IV4.
20. Berlin-Spandau, projekt konkursowy cmentarza centralnego. Elewacja boczna kaplicy cmentarnej, skala 1:75. Plansammlung TU, Berlin, Schinkelbew., 1876, Bl. VI.
21. Flensburg, więzienie i budynek administracyjny Sądu Ziemskiego i Okręgowego. Elewacja frontowa budynku administracyjnego, arch. Richard Plüddemann, 1879–1882. Wg *Geschäftsgebäude und Gefängnis für das Landgericht und die Amtsgerichte in Flensburg*, Zentralblatt der Bauverwaltung, II/1882, s. 337.
22. Flensburg, więzienie i budynek administracyjny Sądu Ziemskiego i Okręgowego. Rzut parteru, skala 1:800. Wg *Geschäftsgebäude und Gefängnis...*, s. 336.
23. Flensburg, więzienie i budynek administracyjny Sądu Ziemskiego i Okręgowego. Przedsionek budynku administracyjnego, rys. Richard Plüddemann. Wg *Architektonisches Skizzenbuch*, 1884, Taf. 1.
24. Greifswald, projekt konkursowy kaplicy cmentarnej. Elewacja boczna, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, 1883. Plansammlung TU, Berlin, Monats-Konkurrenzen, 1883, Bl. 54.
25. Lüdenscheid, projekt konkursowy willi. Plan parteru, arch. Richard Plüddemann, 1883. Plansammlung TU, Berlin, Monats-Konkurrenzen, 1883, Bl. 89.
26. Lüdenscheid, projekt konkursowy willi. Elewacja południowo-wschodnia. Plansammlung TU, Berlin, Monats-Konkurrenzen, 1883, Bl. 92.
27. Hamburg, willa senatora A. Testdorpfa, rzut parteru, arch. J. H. M. Brekelbaum, 1876. Wg *Hamburg und seine Bauten*, Hamburg 1890, s. 585.
28. Hamburg, willa senatora A. Testdorpfa, widok. Wg *Hamburg's Privatbauten*. Bl. 20.
29. Cochem, projekt konkursowy willi. Widok perspektywiczny, arch. Richard Plüddemann, 1884. Plansammlung TU, Berlin, Monats-Konkurrenzen, 1884, Bl. 49.
30. Cochem, projekt odbudowy zamku, arch. Carl Julius Raschdorff, 1875. Wg *Architektonisches Skizzenbuch*, H. 84, 1875, Taf. 6.
31. Magdeburg, Ritterstraße 3, budynek biurowy Grimm, arch. Carl Schäfer, 1875–1876. Wg Deutsche Bauzeitung, XIII/1879, s. 337.

32. Wrocław, ul. Józefa Haukego-Bosaka 33 (Brüderstraße 3b). Projekt budynku szkoły elementarnej. Elewacja frontowa, arch. H. F. Steinbart, 1884. ABmW, sygn. I-5.
33. Wrocław, ul. Józefa Haukego-Bosaka 33. Fragment elewacji frontowej budynku szkoły elementarnej, arch. H. F. Steinbart, Richard Plüddemann, 1885–1887. Fot. Eduard van Delden. Wg *Breslauer Schulbauten errichtet in den Jahren 1885–1892*, fotografie w zbiorach IHASzIT Politechniki Wrocławskiej, Bd. I, Breslau [...].
34. Wrocław, ul. Jedności Narodowej 117. Królewskie Gimnazjum im. Fryderyka. Rzuty parteru i II piętra. Wg Zentralblatt der Bauverwaltung, XVI/1896, s. 226.
35. Wrocław, ul. Jedności Narodowej 117 (Matthiasstraße). Królewskie Gimnazjum im. Fryderyka (Königliches Friedrichs-Gymnasium), elewacja frontowa, arch. Brinkmann, 1893–1896. Wg Zentralblatt der Bauverwaltung, XVI/1896, s. 227.
36. Wrocław, ul. Swobodna 71–73 (Sadowastraße). Hala gimnastyczna szkoły elementarnej. Widok od południowego wschodu, arch. Richard Plüddemann, Friedrich Kessler, 1887–1888. Wg *Breslauer Schulbauten...*, Bd. I.
37. Wrocław, Wybrzeże Józefa Conrada-Korzeniowskiego 18 (Einbaumstraße 23–25). Projekt szpitala dla nerwowo i umysłowo chorych. Widok z lotu ptaka, arch. Robert Mende, 1881. ABmW, sygn. V-42.
38. Wrocław, Wybrzeże Józefa Conrada-Korzeniowskiego 18. Fragment elewacji frontowej szpitala dla nerwowo i umysłowo chorych ok. 1888 r., arch. Robert Mende, Richard Plüddemann, 1885–1888. Fot. Eduard van Delden. OZGBU, sygn. 1054.
39. Wrocław, pl. Stanisława Staszica (Rossplatz). Projekt budynku administracyjnego i kaplic przytułku dla ubogich. Widok perspektywiczny, arch. Richard Plüddemann, 1885. ABmW, sygn. III-28 a.
40. Wrocław, pl. Stanisława Staszica. Projekt przytułku dla ubogich. Widok perspektywiczny od strony południowej, arch. Richard Plüddemann, 1886. ABmW, sygn. III-28 a.
41. Wrocław, ul. Poznańska 16–20 (Posenerstraße). Projekt budynku I zespołu szkół ludowych. Elewacja frontowa, przekrój poprzeczny, skala 1:200, arch. Richard Plüddemann, 1887. ABmW, sygn. I-2 c.
42. Wrocław, ul. Poznańska 16–20. Widok zespołu szkół ludowych od strony ulicy Poznańskiej ok. 1896 r., arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1890–1896. OZGBU, sygn. 1238.
43. Wrocław, ul. Piotra Skargi 29 (Taschenstraße). Projekt wstępny (VII) Szkoły Ludowej "Kanonenhof". Elewacja frontowa, skala 1:200, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1889. ABmW, sygn. I-12 a.
44. Wrocław, ul. Piotra Skargi 29. Elewacja frontowa Szkoły Ludowej "Kanonenhof" ok. 1893 r., arch. Richard Plüddemann, współpr. Karl Klimm, 1891–1893. Fot. Eduard van Delden. Wg *Breslauer Schulbauten...*, Bd. I.
45. Wrocław, ul. Tęczowa 60 (Siebenhufenerstraße). Projekt budynku szkoły ludowej. Widok perspektywiczny i plan sytuacyjny, arch. Richard Plüddemann, 1888. ABmW, sygn. I-7.
46. Wrocław, ul. Tęczowa 60. Budynek szkoły ludowej. Elewacja frontowa ok. 1893 r., arch. Richard Plüddemann, 1891–1893. Fot. Eduard van Delden. Wg *Breslauer Schulbauten...*, Bd. I.
47. Wrocław, ul. Tadeusza Kościuszki 82 (Tauenzienstraße). Projekt budynku Szkoły Średniej nr 3 "Margarethenschule" dla Dziewcząt. Widok perspektywiczny, plan sytuacyjny, arch. Richard Plüddemann, 1888. ABmW, sygn. I-5.
48. Wrocław, ul. Tadeusza Kościuszki 82. Budynek Szkoły Średniej nr 3 "Margarethenschule" dla Dziewcząt. Elewacja frontowa, arch. Richard Plüddemann, 1891–1892. Fot. Eduard van Delden. OZGBU, sygn. 1196.
49. Wrocław, kościół św. Marii Magdaleny. Projekt odbudowy hełmu północnej wieży, arch. Richard Plüddemann, 1888. Wg Richarda Plüddemanna, *Der Aufbau des durch den Feuer zerstörten Helmes auf dem Nordthurme der Maria Magdalenenkirche in Breslau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, VIII/1888, s. 135.
50. Wrocław, pl. Tadeusza Kościuszki (Tautenzienplatz). Dekoracje z okazji przyjazdu cesarza Wilhelma II w listopadzie 1888 r., arch. Richard Plüddemann. Fot. E. Völker. OZGBU, sygn. 239.
51. Szklarska Poręba, rysunek perspektywiczny kaplicy, arch. Richard Plüddemann, 1888–1891. Wg Richarda Plüddemanna, *Die Marienthaler Capelle in Schreiberhau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XI/1891, s. 245.
52. Szklarska Poręba, plan przyziemia kaplicy. Wg R. Plüddemanna, *Die Marienthaler Capelle...*, s. 245.
53. Wrocław, ul. Eugeniusza Gepperta 4 (Schloßstraße). Projekt Śląskiego Ziemskiego Banku Kredytowego (Schlesische Boden-Credit-Actien Bank). Elewacja frontowa, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, 1889. ABmW, sygn. 3942, 592/89.
54. Wrocław, ul. Eugeniusza Gepperta 4. Fragment elewacji frontowej Śląskiego Ziemskiego Banku Kredytowego, 1889–1891. Stan obecny, fot. Agnieszka Gryglewska.
55. Wrocław, Rynek, Nowy Ratusz. Projekt przebudowy sali posiedzeń Rady Miejskiej, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, 1889. ABmW, sygn. IV-33/1.
56. Wrocław, ul. Ołbińska 32 (Trebnitzerstraße 25). Projekt Przytułku dla Kalek im. Claassena. Elewacje frontowa i boczna, skala 1:200, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1894. ABmW, sygn. V-41.

57. Wrocław, ul. Olbiańska 32. Widok Przytułku dla Kalek im. Claasena od północy, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1896–1898. Wg Ottona F. Probsty, *Breslaus malerische Architecturen*, Breslau 1900, fot. LX.
58. Wrocław, Bastion Sakwowy (Liebichshöhe). Projekt rozbudowy wzgórza od strony ulicy Nowej. Widok wzgórza, rzuty parteru i I piętra, skala 1:200, arch. Richard Plüddemann, maj 1892. ABmW, sygn. IV-8/38.
59. Wrocław, Bastion Sakwowy. Projekt rozbudowy wzgórza od strony ulicy Nowej. Plan sytuacyjny, skala 1:400. ABmW, sygn. IV-8/38.
60. Wrocław, ul. Komandorska 118–120 (Neudorfstraße). Widok kostnicy Szpitala im. Wenzela-Hanckego od strony ulicy Kamiennej (Kräuterweg) na przełomie XIX i XX w., arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1895. Fot. Eduard van Delden. OZGBU, sygn. 1085.
61. Wrocław, ul. Kręta 1–3 (Wörterstraße 1–5). Szpital Jedenastu Tysięcy Dziewic i św. Hieronima, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1893–1894. OZGBU, sygn. 1046.
62. Wrocław, ul. Księcia Witolda 2–4 (Werderstraße). Łaźnia ludowa, widok od zachodu, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1893–1894. Wg O.F. Probsty, *Breslaus malerische...*, fot. LII.
63. Wrocław, ul. Księcia Witolda 2–4. Projekt łaźni ludowej. Widok perspektywiczny, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1892. ABmW, sygn. VI-3/53.
64. Wrocław, pl. Orłąt Lwowskich 7 (Berlinerplatz). Łaźnia miejska, widok od strony południowo-zachodniej, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1898. Wg O.F. Probsty, *Breslaus malerische...*, fot. LX.
65. Wrocław-Pracze Odrzańskie (Herrnprotsch), ul. Stabłowicka 147–149 (Stabelwitzer Straße). Ośrodek opieki społecznej. Budynek gospodarczo-administracyjny około 1902, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, Friedrich Friese, 1900–1902. Fot. Eduard van Delden, Heinrich Götz. OZGBU, sygn. 1108.
66. Wrocław-Pracze Odrzańskie, ul. Stabłowicka 147–149. Projekt ośrodka opieki społecznej. Elewacje pawilonu szpitalnego "C" dla 215 mężczyzn, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, Friedrich Friese, 1898. ABmW, sygn. VI-54/1.
67. Wrocław-Pracze Odrzańskie, ul. Stabłowicka 147–149. Ośrodek opieki społecznej, pawilon szpitalny około 1902. Fot. Eduard van Delden, Heinrich Götz. OZGBU, sygn. 1110.
68. Wrocław-Gajowice, ul. Jemiołowa 57 (Yorckstraße). Projekt budynku I zespołu szkół ludowych. Widok perspektywiczny, elewacja wschodnia, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1897. ABmW, sygn. I-4 a.
69. Wrocław-Gajowice, ul. Jemiołowa 57. Budynek szkoły ludowej i hali gimnastycznej. Widok od północnego wschodu około 1900, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1898–1900. Fot. Eduard van Delden. Wg *Breslauer Schulbauten errichtet in den Jahren 1895–1900/01*, fotografie w zbiorach IHASzIT Politechniki Wrocławskiej, Bd. II, Breslau [...].
70. Wrocław, ul. Nowowiejska 78 (Michaelisstraße 72–74). Budynek I Szkoły Ludowej im. Pestalozziego i dom rektora. Widok od południowego zachodu około 1900, arch. Richard Plüddemann(?), Hermann Froböse(?), 1898–1900. Wg *Breslauer Schulbauten...*, Bd. II.
71. Wrocław, ul. Jana Władysława Dawida 1–3 (Arletiusstraße). Gimnazjum św. Elżbiety, widok elewacji frontowej od północnego wschodu, arch. Karl Klimm, współpr. Richard Plüddemann, 1901–1903. Fot. Eduard van Delden. OZGBU, sygn. 1283.
72. Wrocław, ul. Jana Władysława Dawida 1–3. Projekt budynku Gimnazjum św. Elżbiety i domu rektora. Elewacje północne, skala 1:100, arch. Karl Klimm, Richard Plüddemann, 1898. ABmW, sygn. I-4 c.
73. Wrocław, ul. Kleczkowska 2a, Trzebnicka 42 (Kletschkauerstraße). Budynek zespołu szkół ludowych. Widok od południowego wschodu około 1908, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, Charlot Cabanis, 1900–1908. OZGBU, sygn. 1186.
74. Wrocław, ul. Nowowiejska 78. Budynek II Szkoły Ludowej im. Pestalozziego. Widok od północy około 1904, arch. Richard Plüddemann, Hermann Froböse, 1902–1904. Fot. Eduard van Delden, Heinrich Götz. OZGBU, sygn. 1219.
75. Wrocław-Gajowice, ul. Krucza 49 (Charlottenstraße). Projekt budynku II zespołu szkół ludowych. Elewacja południowa, rzut parteru, skala 1:200, arch. Richard Plüddemann, 1903. ABmW, sygn. I-9.
76. Wrocław-Gajowice, ul. Krucza 49. Budynek II zespołu szkół ludowych. Widok od południowego wschodu po 1907, arch. Richard Plüddemann, 1905–1907. Fot. Eduard van Delden, Heinrich Götz. OZGBU, sygn. 1139.
77. Wrocław, pl. Solny 16 (Blücherplatz 15–16). Projekt przebudowy Starej Giełdy na siedzibę Miejskiej Administracji Budowlanej. Przekrój pionowy, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann(?), Karl Klimm, 1899. ABmW, sygn. VI-56.
78. Wrocław, most Osobowicki (Groschelbrücke), arch. Karl Klimm, współpr. Richard Plüddemann, 1895–1897. Wg O.F. Probsty, *Breslaus malerische...*, fot. LVII, LIV.
79. Wrocław, ul. Bolesława Prusa 53–55 (Lehmdamm). Projekt budynku Szkoły Rzemiosła Budowlanego i Wyższej Szkoły Budowy Maszyn. Widok perspektywiczny, arch. Karl Klimm, 1899. ABmW, sygn. I-6 a.

80. Wrocław, ul. Strzegomska 29 (Striegauer Chaussee). Budynek opłat celnych, widok od południa około 1903, arch. Richard Plüddemann, Friedrich Friese, 1902–1903. Fot. Eduard van Delden. OZGBU, sygn. 800.
81. Wrocław, ul. Litomska 63/65 (Leuthenstraße). Komenda Straży Pożarnej nr 2. Rysunki powykonawcze elewacji budynku remizy, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, Charlot Cabanis, 1905. ABmW, sygn. V-48.
82. Wrocław, ul. Litomska 63–65. Komenda Straży Pożarnej nr 2, budynku stajni i warsztatów około 1905 roku, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1902–1904. W głębi widoczny budynek I szkoły ludowej przy ulicy Młodych Techników 58, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1900–1902. Fot. Eduard van Delden, Heinrich Götz. OZGBU, sygn. 861.
83. Wrocław, ul. Ołbińska 19 (Elbingstraße 17–19). Projekt rozbudowy Komendy Straży Pożarnej nr 3. Widok od ulicy Ołbińskiej, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1902. ABmW, sygn. III-27 b.
84. Wrocław, ul. Kolejowa 43–45 (Friedrichstraße). Projekt Hali Targowej II. Elewacje, przekroje, skala 1:500, arch. Richard Plüddemann, 1901. ABmW, sygn. I-3.
85. Wrocław, ul. Kolejowa 43–45. Projekt Hali Targowej II. Rzut partu, skala 1:500, arch. Richard Plüddemann, 1902. ABmW, sygn. I-3.
86. Wrocław-Popowice, ul. Lisia 3–5 (Krischkestraße). Elewacja frontowa budynku I szkoły ludowej, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1904–1906. Wg *Kalksandsteinbau*, Ostdeutsche Bau-Zeitung, V/1907, s. 291.
87. Wrocław-Popowice, ul. Lisia 3–5. Budynek II zespołu szkół ludowych. Widok od południowego zachodu 6.08.1909, arch. Richard Plüddemann, Hermann Froböse, 1907–1909. Fot. Eduard van Delden. OZGBU, sygn. 1204.
88. Wrocław, ul. Młodych Techników 58 (Anderssenstraße 58–62). Budynek II zespołu szkół ludowych. Elewacja frontowa około 1908, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, Hermann Froböse, 1905–1908. Fot. P. Fischer. OZGBU, sygn. 1207.
89. Wrocław, ul. Młodych Techników 58. Wnętrze klatki schodowej budynku II szkoły ludowej. Fot. P. Fischer. OZGBU, sygn. 1209.
90. Wrocław, ul. Juliana Ursyna Niemcewicza 2 (Rosenstraße). Projekt budynku Szkoły Średniej nr 4 "Katharinenschule" dla Dziewcząt. Elewacje, skala 1:200, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1898. ABmW, sygn. I-2 b.
91. Wrocław, ul. Juliana Ursyna Niemcewicza 2. Budynek Szkoły Średniej nr 4 "Katharinenschule" dla Dziewcząt. Fasada, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, współpr. Hermann Froböse, 1898–1901. Fot. Eduard van Delden. OZGBU, sygn. 1210.
92. Wrocław, most Zwierzyniecki (Passbrücke), arch. Karl Klimm, współpr. Richard Plüddemann, 1895–1897. Wg O.F. Probst, *Breslaus malerische...*, fot. LVII, LIV.
93. Wrocław, ul. Litomska 61. Projekt ewangelickiej Szkoły Średniej im. Karla von Holtei dla Chłopców. Elewacje wschodnia i zachodnia, skala 1:100, arch. Hermann Froböse, 1907. ABmW, sygn. I-9.
94. Wrocław, ul. Litomska 61. Fragment fasady budynku ewangelickiej Szkoły Średniej im. Karla von Holtei dla Chłopców w 1909 r., arch. Richard Plüddemann, Gustav Oelsner, 1907–1909. Fot. Anton Pichler. OZGBU, sygn. 1161.
95. Wrocław, ul. Powstańców Śląskich 125–143 (Kaiser-Wilhelm Straße). Hala festiwalowa VII Niemieckiego Święta Towarzystwa Śpiewaczego w 1907 r. Fragment elewacji hali zaprojektowanej przez Hermana Wahlicha i Dennera, 1906–1907. Wg Richarda Plüddemanna, *Die Festbauten für das siebente deutsche Sängerbundesfest in Breslau 1907*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXVII/1907, s. 671.
96. Wrocław, ul. Powstańców Śląskich 125–143. Hala festiwalowa VII Niemieckiego Święta Towarzystwa Śpiewaczego. Wnętrze hali na podstawie planu i projektu konstrukcji Richarda Plüddemanna. Wg R. Plüddemanna, *Die Festbauten...*, s. 670.
97. Wrocław, ul. Józefa Marii Hoene-Wrońskiego 13c (Schulgasse 13b). Projekt miejskiej ochronki dla niemowląt. Rzut piwnic, przekroje, elewacja frontowa i ogrodowa, skala 1:200, arch. Richard Plüddemann, Charlot Cabanis, 1905. ABmW, sygn. VI-58.
98. Wrocław, ul. Józefa Marii Hoene-Wrońskiego 13c (Schulgasse 13b). Projekt miejskiej ochronki dla niemowląt. Widok perspektywiczny w kierunku ul. Wrońskiego, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1905. ABmW, sygn. VI-58.
99. Wrocław, ul. Gdańska 13–15 (Danzigerstraße). Fragment fasady budynku remizy komendy straży pożarnej na przedmieściu Piaskowym po 1910 r., arch. Richard Plüddemann, Charlot Cabanis, 1908–1911. Fot. Eduard van Delden, Heinrich Götz. OZGBU, sygn. 868.
100. Wrocław, ul. Gdańska 13–15. Komenda straży pożarnej na przedmieściu Piaskowym. Wieża do ćwiczeń oraz budynek stajni i wozowni. Fot. Eduard van Delden, Heinrich Götz. OZGBU, sygn. 870.
101. Wrocław, ul. Ks. Józefa Poniatowskiego 9 (Blücherstraße 9–13). Szkoła Wyższa dla Dziewcząt im. Cesarzowej Wiktorii. Budynek główny od strony zachodniej około 1909, arch. Charlot Cabanis, współpr. Richard Plüddemann, 1906–1909. Fot. Eduard van Delden. OZGBU, sygn. 1230.

102. Wrocław, ul. Krakowska 56–58 (Ohlauer Chaussee). Fragment południowej elewacji budynku szkoły ludowej, 1910, arch. Richard Plüddemann, Gustav Oelsner, 1908–1910. Fot. Anton Pichler. OZGBU, sygn. 1199.
103. Wrocław, ul. Krakowska 56–58. Rysunek pomiarowy budynku szkoły ludowej. Elewacja południowa, arch. Gustav Oelsner, skala 1:100, 1908. ABmW, sygn. I-13.
104. Wrocław, ul. Sucha 1 (Sadowastraße). Dom opieki społecznej. Widok od strony północno-zachodniej, 1909, arch. Karl Klimm, współpr. Richard Plüddemann, 1907–1909. Fot. Eduard van Delden. OZGBU, sygn. 1027.
105. Wrocław, most Grunwaldzki (Kaiserbrücke), widok od południa, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1908–1910. Wg Günthera Trauera, *Die Kaiserbrücke in Breslau*, Der Eisenbau, II/1911, s. 46.
106. Wrocław, ul. Krupnicza (Graupenstraße). Projekt rozbudowy Śląskiego Muzeum Rzemiosła Artystycznego i Starożytności. Widok perspektywiczny od strony fosy, arch. Richard Plüddemann, 1909. Wg Richarda Plüddemanna, *Ein Vorschlag zur Erweiterung des Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altertümer und für eine Ausstellungshalle in Breslau*, Schlesien, II/1908–1909, s. 188.
107. Wrocław, ul. Krupnicza. Projekt rozbudowy Śląskiego Muzeum Rzemiosła Artystycznego i Starożytności. Rzut parteru. Wg R. Plüddemanna, *Ein Vorschlag zur Erweiterung...*, s. 192.
108. Wrocław, pl. Powstańców Warszawy (Lessingplatz). Projekt nowego ratusza. Widok perspektywiczny z prawego brzegu Odry, arch. Richard Plüddemann, 1902. Wg Richarda Plüddemanna, *Das neue Breslauer Rathaus*, Schlesien, III/1909–1910, fot. 3.
109. Wrocław, pl. Powstańców Warszawy. Projekt nowego ratusza. Dwie wersje rzutów przyziemia, skala 1:1000. Wg R. Plüddemanna, *Das neue...*, fot. 2a, 2b, s. 121.
110. Lipsk, ratusz, arch. Hugo Licht, 1897–1905. Wg Deutsche Bauzeitung, XXXIX/1905, s. 33.
111. Wrocław, ul. Swobodna 71–73. Projekt budynku szkoły elementarnej. Elewacja południowa, arch. Robert Mende, 1885. ABmW, sygn. I-15.
112. Wrocław, ul. Swobodna 71–73. Budynek szkoły elementarnej. Fragment elewacji, arch. Robert Mende, Richard Plüddemann, 1885–1887. Fot. Eduard van Delden. Wg *Breslauer Schulbauten...*, Bd. I.
113. Wrocław, ul. Jana Władysława Dawida 5–11. Zespół szkół ludowych. Widok od wschodu, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1901–1909. W głębi budynki Gimnazjum św. Elżbiety. Fot. Eduard van Delden, Heinrich Götz. OZGBU, sygn. 1227.
114. Wrocław, ul. Joannitów 26–28 (Malteserstraße). Ewangelicka Szkoła Średnia nr 1 dla Chłopców im. Gustava Freytaga. Widok od południowego wschodu po 1903, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1901–1903. Fot. Eduard van Delden. OZGBU, sygn. 1280.
115. Wrocław, ul. Władysława Reymonta 13 (Oswitzer Chaussee 1–2). Projekt budynku opłat celnych przy moście Osobowickim. Elewacja frontowa, przekrój poprzeczny, rzuty piwnic i piętra, skala 1:200, arch. Richard Plüddemann, Friedrich Friese, 1897. ABmW, sygn. III-24 b.
116. Wrocław ul. Władysława Reymonta 13 (Oswitzer Chaussee 1–2). Budynek opłat celnych przy moście Osobowickim. Elewacja frontowa po 1898 r., arch. Richard Plüddemann, Friedrich Friese, 1898–1899. Fot. Eduard van Delden. OZGBU, sygn. 802.
117. Wrocław, ul. Trzebnicka 39 (Trebnitzerstraße). Projekt budynku opłat celnych przy moście Trzebnickim. Elewacje frontowa i boczna, rzuty parteru i piętra, przekrój poprzeczny, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, Friedrich Friese, 1898. ABmW, sygn. VIII-1.
118. Wrocław, ul. Trzebnicka 39. Budynek opłat celnych przy moście Trzebnickim, arch. Richard Plüddemann, Friedrich Friese, 1899–1900. Stan z 1994 r. (budynek rozebrany w 1997 r.), fot. Agnieszka Gryglewska.
119. Wrocław-Gajowice, ul. Jemiołowa 57. Hol szkoły około 1900 Wg *Breslauer Schulbauten...*, Bd. II.
120. Wrocław-Pracze Odrzańskie, ul. Stabłowicka 147–149. Ośrodek opieki społecznej. Wnętrze pawilonu szpitalnego około 1912. OZGBU, sygn. 1130.
121. Wrocław, ul. Franklina Delano Roosevelta 15 (Waterloostraße 15–17). Projekt budynku szkoły ludowej. Elewacje frontowa i tylna, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1891. ABmW, sygn. I-14.
122. Wrocław, ul. Jana Władysława Dawida 1–3. Wnętrze auli Gimnazjum św. Elżbiety. Fot. Eduard van Delden, Heinrich Götz. OZGBU, sygn. 1288.
123. Wrocław, ul. Karola Szajnochy 7–9 (Rossmarkt). Miejska Kasa Oszczędności i Biblioteka Miejska. Widok od północnego zachodu, arch. Richard Plüddemann, 1887–1891. Fot. Eduard van Delden. OZGBU, sygn. 766.
124. Wrocław, ul. Karola Szajnochy 7–9. Wnętrze magazynu książek Biblioteki Miejskiej. Wg Michaela Gelenau, *Aus der Breslauer Stadtbibliothek*, Schlesische Monatshefte, X/1933, fot. 423.
125. Wrocław, ul. Karola Szajnochy 7–9. Projekt gmachu Miejskiej Kasy Oszczędności i Biblioteki Miejskiej. Przekrój podłużny, skala 1:75, arch. Richard Plüddemann, 1888. ABmW, sygn. VI-53.

126. Halle, przekrój podłużny przez gmach Biblioteki Uniwersyteckiej, arch. Ludwig von Tiedemann, 1880. Wg *Zeitschrift für Bauwesen*, XXXV/1885, Atlas, Bl. 49.
127. Berlin, Alexanderplatz, wnętrze Centralnej Hali Targowej, arch. Hermann Blankenstein, A. Lindemann, 1883–1886. Wg *Berlin und seine...*, s. 550.
128. Amsterdam, fasada giełdy, arch. Hendrik Petrus Berlage, 1896–1903. Wg *Deutsche Bauzeitung*, XLII/1907, s. 420.
129. Amsterdam, wnętrze giełdy. Wg *Deutsche Bauzeitung*, XLII/1907, s. 420.
130. Wrocław, ul. Piaskowa 17 (Ritterplatz 1). Hala Targowa I około 1909, arch. Richard Plüddemann, Heinrich Küster, 1906–1908. Fot. Anton Pichler. OZGBU, sygn. 910.
131. Wrocław, ul. Piaskowa 17. Projekt stalowej konstrukcji hali targowej. Przekrój podłużny, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, Friedrich Frieze, 1904. ABmW, sygn. IV-36.
132. Wrocław, ul. Piaskowa 17. Rysunek pomiarowy hali targowej. Przekrój podłużny hali żelbetowej, skala 1:100, arch. Heinrich Küster, 1909. ABmW, sygn. IV-36.
133. Wrocław, ul. Piaskowa 17. Wnętrze hali targowej, 1909. Fot. Anton Pichler. OZGBU, sygn. 905.
134. Wrocław, ul. Piaskowa 17. Wnętrze hali targowej, 1909. Na podłuczach widoczne polichromie projektu Georga Heintzego. Fot. Anton Pichler. OZGBU, sygn. 899.
135. Wrocław, ul. Kolejowa 43–45 (Friedrichstraße). Hala Targowa II w 1909, arch. Richard Plüddemann, Heinrich Küster, 1906–1908. Fot. Anton Pichler. OZGBU, sygn. 873.
136. Wrocław, ul. Kolejowa 43–45. Wnętrze hali targowej w stanie surowym, 1907. Fot. Eduard van Delden. OZGBU, sygn. 888.
137. Wrocław, Hala Stulecia, fragment wnętrza, arch. Max Berg, 1911–1913. Wg. Gustava Adolfa Platza, *Die Baukunst der neuesten Zeit*, Berlin 1930, s. 245.
138. Wrocław, ul. Mikołaja Reja 1–3 (Fürstenstraße 23–29). Budynek szkoły elementarnej. Widok od północy około 1892, arch. Richard Plüddemann, 1890–1892. Fot. Eduard van Delden. Wg *Breslauer Schulbauten...*, Bd. I.
139. Wrocław, ul. Mikołaja Reja 1–3. Budynek szkoły elementarnej. Widok dziedzińca około 1892. Fot. Eduard van Delden. Wg *Breslauer Schulbauten...*, Bd. I.
140. Wrocław, ul. Poznańska 16–20. Projekt budynku I zespołu szkół ludowych. Elewacja frontowa, skala 1:200, arch. Richard Plüddemann, 1888. ABmW, sygn. I-2 c.
141. Wrocław, ul. św. Katarzyny 13–14 (Catharinenstraße). Projekt (II) plebanii kościoła św. Wojciecha. Elewacje północna i zachodnia, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, 1888. ABmW, sygn. II-3/13 b (4).
142. Wrocław, ul. Świętokrzyska 17–25 (Kreuzstraße). Budynek szkoły elementarnej. Widok od ulicy Świętokrzyskiej około 1907, arch. Richard Plüddemann, Charlott Cabanis, 1905–1907. Fot. Eduard van Delden, Heinrich Götz. OZGBU, sygn. 1292.
143. Flensburg, dworzec kolejowy, arch. Johannes Otzen, 1883–1885. Wg *Deutsche Bauzeitung*, XIX/1885, s. 580.
144. Wrocław, ul. Karola Szajnochy 7–9. Projekt gmachu Miejskiej Kasy Oszczędności i Biblioteki Miejskiej. Widok perspektywiczny od północno-zachodu, arch. Richard Plüddemann, 1886. ABmW, sygn. IX-1.
145. Wrocław, ul. Poznańska 16–20. Budynek II zespołu szkół ludowych. Wykres warunków oświetlenia izb lekcyjnych, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1893. ABmW, sygn. I-2 a.
146. Wrocław, ul. Teatralna (Zwingerstraße). Śląski Bank Ziemski, arch. Karl Grosser, 1896–1897. Wg *Zentralblatt der Bauverwaltung*, XIX/1899, s. 407.
147. Wrocław, ul. Nowowiejska 78. Budynek II Szkoły Ludowej im. Pestalozziego. Wnętrze izby lekcyjnej w czasie zajęć z gospodarstwa domowego około 1904. Fot. Eduard van Delden, Heinrich Götz. OZGBU, sygn. 1225.
148. Wrocław-Gajowice, ul. Krucza 49. Wnętrze sali gimnastycznej na poddaszu budynku II zespołu szkół ludowych w czasie lekcji gimnastyki po 1907. Fot. Eduard van Delden, Heinrich Götz. OZGBU, sygn. 1146.
149. Wrocław, ul. Karola Szajnochy 7–9. Wnętrze Miejskiej Kasy Oszczędności. Fot. Eduard van Delden. OZGBU, sygn. 770.
150. Wrocław, ul. Karola Szajnochy 7–9. Hol i klatka schodowa na parterze gmachu Miejskiej Kasy Oszczędności i Biblioteki Miejskiej. OZGBU, sygn. 771.
151. Wrocław, ul. Prusa 53–55. Hol gmachu Szkoły Rzemiosła Budowlanego i Wyższej Szkoły Budowy Maszyn, arch. Karl Klimm, współpr. Richard Plüddemann, 1902–1904. Fot. Eduard van Delden, Heinrich Götz. OZGBU, sygn. 1170.
152. Alfred von Scholtz (1850–1934). OZGBU, sygn. 3599.
153. Wrocław, ul. Nowowiejska 78–80. Szkoła Ludowa im. Pestalozziego. Widok od strony parku Nowowiejskiego, stan obecny, fot. Waldemar Borski.
154. Wrocław, ul. Bolesława Prusa 53–55. Fragment fasady gmachu Szkoły Rzemiosła Budowlanego i Wyższej Szkoły Budowy Maszyn. Fot. Eduard van Delden. OZGBU, sygn. 1168.
155. Richard Plüddemann około 1910. Wg *Zentralblatt der Bauverwaltung*, XXX/1910, s. 77.

156. Wrocław, ul. Mikołaja Reja 1–3. Projekt budynku szkoły elementarnej. Widok perspektywiczny od strony północnej, arch. Richard Plüddemann, 1885. ABmW, sygn. I-6.
157. Wrocław, ul. Paulińska 14 (Paulinenstraße). Budynek szkoły elementarnej, widok elewacji zachodniej, arch. Robert Mende, Friedrich Kessler, Richard Plüddemann, 1886–1887. Stan obecny, fot. Waldemar Borski.
158. Wrocław, ul. Gliniana 30 (Lehmgrubenstraße 20–30). Budynek szkoły elementarnej. Widok od południowego wschodu, arch. Richard Plüddemann, 1888–1890. Stan obecny, fot. Waldemar Borski.
159. Wrocław, ul. Piotra Skargi 29. Projekt Szkoły Ludowej „Kanonenhof”. Elewacja frontowa, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1890. ABmW, sygn. I-12 a.
160. Wrocław, ul. Składowa 2–4 (Magazinstraße). Budynek szkoły ludowej. Elewacja frontowa około 1897, arch. Richard Plüddemann(?), 1895–1897. Fot. Eduard van Delden. Wg *Breslauer Schulbauten...*, Bd. I.
161. Wrocław, ul. Nowowiejska 78. Projekt budynku II Szkoły Ludowej im. Pestalozziego. Elewacje wschodnia i południowa, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, Hermann Froböse, 1900. ABmW, sygn. I-6 b.
162. Wrocław, ul. Trzebnicka 42. Projekt budynku II zespołu szkół ludowych. Elewacje, skala 1:200, arch. Richard Plüddemann, Charlot Cabanis, 1902. ABmW, sygn. I-15 b.
163. Wrocław, ul. Młodych Techników 58. Projekt budynku II zespołu szkół ludowych. Elewacja frontowa, skala 1:200, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1901. ABmW, sygn. I-18 c.
164. Wrocław, ul. Joannitów 26–28. Projekt ewangelickiej Szkoły Średniej nr 1 dla Chłopców im. Gustava Freytaga. Elewacje południowa i wschodnia, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1901. ABmW, sygn. I-4 a.
165. Wrocław, ul. Piłsudskiego 27–29 (Gartenstraße). Elewacja frontowa gmachu Szkoły Uzupełniającej, wejście do Hali Targowej II, arch. Richard Plüddemann, Friedrich Friese, Julius Nathansohn, 1906–1908. Wg Heinricha Küstera, *Die städtischen Markthallen in Breslau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXIX/1909, s. 77.
166. Wrocław-Popowice, ul. Lisia 3–5. Projekt budynku II zespołu szkół ludowych. Elewacje, skala 1:200, arch. Richard Plüddemann, 1906. ABmW, sygn. I-1 a.
167. Wrocław, ul. Świętokrzyska 17–25. Projekt wstępny (II) budynku szkoły elementarnej. Widok perspektywiczny od strony skrzyżowania ulic Świętokrzyskiej i Sienkiewicza, arch. Richard Plüddemann, 1903. ABmW, sygn. I-5.
168. Wrocław, ul. Krakowska 56–58. Projekt budynku szkoły ludowej. Elewacja południowa, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, Gustav Oelsner, 1907. ABmW, sygn. I-13.
169. Wrocław, ul. Komandorska 118–120. Projekt kostnicy Szpitala im. Wenzela-Hanckego. Przekroje poprzeczne i podłużny, rzuty piwnic i parteru, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1895. ABmW, sygn. IX-8.
170. Wrocław, pl. 1-go Maja 8 (Königsplatz). Projekt budynku „Am Stadtgraben-Ufer” dla Szpitala Wszystkich Świętych. Elewacja, skala 1:200, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1898. ABmW, sygn. III-25 a.
171. Wrocław, ul. Gajowicka 52–54 (Gabitzstraße). Projekt stajni miejskich i straży pożarnej. Widok perspektywiczny, arch. Richard Plüddemann, Friedrich Friese, 1901. ABmW, sygn. III-27 b.
172. Wrocław, ul. Krakowska 40–42. Komenda Straży Pożarnej nr 5. Elewacja frontowa, arch. Richard Plüddemann, Karl Klimm, 1903–1904. Stan obecny, fot. Waldemar Borski.
173. Wrocław, ul. Litomska 63–65. Fragment fasady budynku remizy Komendy Straży Pożarnej nr 2 około 1905. Fot. Eduard van Delden, Heinrich Götz. OZGBU, sygn. 862.
174. Wrocław, ul. Gdańska 13–15. Projekt budynku remizy komendy straży pożarnej na przedmieściu Piaskowym. Elewacje wschodnia i zachodnia, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, Charlot Cabanis, 1907. ABmW, sygn. V-48/a.
175. Wrocław, ul. Karola Szajnochy 7–9. Projekt gmachu Miejskiej Kasy Oszczędności i Biblioteki Miejskiej. Elewacja południowa, skala 1:75, arch. Richard Plüddemann, 1888. ABmW, sygn. VI-53.
176. Wrocław, ul. Kolejowa 43–45. Projekt Hali Targowej II. Elewacje frontowa i tylna, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, Friedrich Friese, 1904. ABmW, sygn. IV-36.
177. Wrocław, ul. Kolejowa 43–45. Projekt Hali Targowej II. Przekrój poprzeczny przez halę, skala 1:100, arch. Richard Plüddemann, Friedrich Friese, 1904. ABmW, sygn. IV-36.

Indeks nazwisk

A

Adler Friedrich 16, 22, 23, 26, 27, 105, 106, 120, 132, 134, 222, 223
Altmann Hans 117
Andreä August Heinrich 14, 86, 104
Arnim von 106, 132

B

Baumeister Reinhardt 95
Becker L. 108
Behr 29
Behrens Christian 88, 118
Bender Georg 44, 59, 61, 65, 92, 112, 113, 139, 229, 234
Berg Max 8, 10, 58, 61, 63, 64, 79, 132, 135, 186, 194, 203, 210, 212, 234, 235
Berlage Hendrik Petrus 77, 212, 233
Blankenstein Hermann 18, 20, 45, 70, 77, 91, 104, 110, 112, 132, 212, 222, 233
Boetticher Carl 23, 107, 132, 134, 222, 223
Bräuler Felix 64
Breisig 110
Brekelbaum J.H.M. 30, 31
Brinkmann 36
Brugsch 218
Buchwald A. 110
Burgemeister Ludwig 61, 110, 169
Busse Karl Ferdinand 19, 107
Büttner 36

C

Cabanis Charlot 43, 50, 52, 56, 57, 58, 100, 101, 133, 139, 162, 163, 169, 170, 171, 176, 186, 188, 189, 190, 193, 194, 228, 229, 234
Canzler 109

D

Denner 55, 56, 59, 113, 215

Doflein Carl 21, 30, 31, 108

Dybwad Peter 32, 224

E

Ebers Joseph 58, 99, 198
Effenberger Theo 63
Eger Richard 33, 109
Eggert Hermann 64
Egle Joseph von 108
Eisenlohr Friedrich 104
Endell Karl Friedrich 21, 29, 36, 108, 109, 133, 224
Ewerbeck 104, 133

F

Ferstel Heinrich von 108
Fischer Theodor 82, 93
Freyssinet Eug ne 78, 234
Friedensburg Ferdinand Julius Ernst 33, 58
Frieze Friedrich 43, 47, 48, 49, 52, 77, 111, 112, 133, 149, 166, 167, 183, 184, 185, 188, 190, 191, 195, 196, 197, 202, 203, 204, 205, 210, 212, 213, 214, 215, 229, 230, 233
Frobenius 18
Froböse Hermann 43, 49, 50, 53, 54, 55, 57, 111, 133, 139, 148, 149, 152, 154, 156, 157, 160, 162, 164, 165, 167, 168, 169, 172, 181, 190, 228, 229
Frühwirth Alfred 217, 231

G

Gärtner Friedrich von 69, 227
Gaudi Antonio 116
Giersberg Ludwig 135
Grapow Wilhelm 19
Grau Erich 113, 216
Griesbach Hans 104, 109, 133
Gropius Martin 23, 76, 87, 106, 107, 132, 134, 227
Grosser Karl 88

Grossmann 198

Guth Hermann 109

Günthel 59, 218

H

Haertel 216

Hall Stanley & Easton and Robertson 78

Hansen Theodor von 82, 111

Hartel August 14, 108

Hase Conrad Wilhelm 15, 17, 28, 30, 41, 48, 61, 66, 71, 75,
82, 83, 84, 86, 98, 99, 104, 105, 108, 109, 117, 133, 135,
198, 223, 226, 227, 230

Hauers Wilhelm 11, 14, 15, 104, 108, 109, 133

Hausmann Georges Eugène 93, 230

Hehl Christoph 109

Heim Rudolf 167, 214

Heimann F.C. 81, 116

Heimerdinger 85

Heintze Georg 78, 211, 213

Heinze 60

Hendricks 82

Hennicke M. 38, 175, 176, 177

Henrici Karl 93, 96, 231

Herrmann Heinrich 37, 109

Heyden Adolph 19, 21

Hitzig Friedrich 16, 117

Hoffmann 190

Hoffmann Ludwig 10, 18, 43, 54, 59, 61, 62, 100, 105, 107,
109, 110, 133, 188, 204, 223, 224, 232

Hoffstadt Friedrich 13, 32, 69, 79, 82, 226

Hossfeld Oskar 61

Hotzen 104

Hoven Franz von 64

Hübsch Heinrich 69

J

Jacobstahl Johann Eduard 21, 23, 25, 88, 107, 109, 134, 223

K

Kalina Otto 185

Kaumann Aleksander 10, 34, 46, 61, 95, 121, 134, 230, 234

Kerwin Otto 18

Kessler Friedrich 34, 36, 134, 142, 145, 146, 176, 206, 208

Kitschler 110

Kiunka Johann 88, 113, 213

Kleefeld von 82

Klimm Karl 38, 39, 40, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53,
54, 55, 56, 57, 58, 59, 75, 88, 89, 100, 101, 110, 111, 112,
113, 134, 139, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154,
155, 156, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167,
168, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184,
186, 189, 190, 191, 192, 193, 199, 200, 201, 204, 205,
216, 217, 218, 228, 229, 232, 234

Klingenburg Ludwig 108

Koch Friedrich 17

Koerfer Jacob 11

Kolscher B. 26

Konwiarz Richard 67, 171

Küster Heinrich 111, 116, 134, 205, 211, 212, 213, 214, 229,
233

Kyllmann Walther 19, 21

L

Labrouste Henri 79

Langer Alexis 11, 97, 116

Langhans Karl Ferdinand 49, 204, 205

Lassaulx 69

Laugier Marc-Antoine 82

Leins Ch.F. von 109

Licht Hugo 64

Lichtwark Alfred 90, 233

Lindemann A. 77

Lipsius Constantin 108

Lucae Richard 23, 107, 117, 222

Lüdecke Carl 11, 41, 58, 60, 61, 92, 134, 198, 204, 234

Lüer Wilhelm 104, 109, 133

M

Mayer Martin 59, 218

Mehl Ernst 58, 198

Mehs 198

Mende Robert 10, 20, 33, 34, 35, 37, 71, 85, 106, 110, 111,
117, 134, 136, 139, 142, 145, 150, 170, 175, 176, 224,
225

Messel Alfred 107, 223

Meyer Franz Andreas 11, 15, 70, 104, 108, 118, 133

Möller Gustav 37

Moore John 20

Morris William 93, 230

Muthesius Hermann 100, 135, 234

Müller Georg 183

N

Nash Joseph

Nathansohn Julius 43, 92, 96, 101, 111, 135, 158, 163, 166,
167, 176, 178, 180, 182, 190, 192, 195, 196, 199, 200,
201, 229, 234

Neher Ludwig 64

Nitze Philipp 117

O

Oelsner Gustav 11, 43, 55, 57, 58, 100, 101, 111, 135, 172,
173, 228, 229, 234

Oppler Edwin 30, 31, 104, 109, 133, 139

Osthoff Georg 44

Otzen Johannes 8, 11, 15, 16, 17, 28, 29, 36, 83, 84, 85, 86,
91, 98, 99, 104, 105, 108, 113, 133, 135, 206, 223, 226

P

Perret Auguste 78, 233

Perret Gustave 78, 233

Perrey Richard 43, 170, 229

Persius Reinhold 41, 58, 60, 61, 198

Pestalozzi Johann Heinrich 89, 118, 139

Pfundtner Otto 139

Poelzig Hans 8, 61, 100, 107, 135, 223, 234

Promnitz Johannes 24, 222

Pugin August Welby Northmore 31, 68, 69, 71, 79, 82, 226

R

Rapp Theodor 108

Raschdorff Carl Julius 31, 105, 133

Rathey Otto 21

Reichensperger August 13, 69, 71, 79, 82, 116, 226

Reinhard Heinrich 18, 100, 232

Rieth O. 30, 31

Rings J. 78

Ritgen Otto von 25

Rosenbaum Peter 49, 202

Roux Julius von 10, 19

Ruskin John 66, 68, 89, 93, 95, 115, 227, 230

S

Schäfer Carl 8, 11, 17, 27, 28, 31, 71, 73, 76, 82, 83, 84,
85, 86, 98, 99, 100, 105, 108, 117, 135, 224, 226,
234

Schinkel Karl Friedrich 7, 16, 17, 19, 20, 23, 25, 26, 27, 66,
69, 70, 75, 80, 84, 98, 104, 107, 132, 134, 202, 222,
227

Schmidt Carl 19, 61, 110, 200, 234

Schmidt Friedrich von 13, 66

Schmieden Heino 76, 106, 227

Schmitz Franz 14

Scholtz Alfred von 46, 59, 95, 96, 109, 217, 218, 230

Schultze Richard 31

Schulze Friedrich 18

Schumacher Fritz 70, 79, 87, 106, 136

Schuman L. 108

Schütz A. 109

Schwiening Carl Georg Adolf 15, 70

Siebert 109

Sitte Camillo 46, 93, 95, 96, 97, 101, 140, 230

Spielberg Hermann 23, 222

Statz Vincenz 13, 14, 79, 99

Steinbart H.F. 34, 35, 111, 135, 136, 139, 143, 144, 146,
151, 153

Stiehl Otto 70

Stier Gustav 16

Stier Hubert 88

Strack Johann Heinrich 16, 23, 75, 105, 110, 133

Stübben Joseph 95

Stüler Friedrich August 16, 17, 19, 108, 110

Süßenguth Georg 18, 100, 232

T

Trauer Günther 212

Thür Georg 36, 110

Tiedemann Ludwig von 76, 227

U

Ulbrich Carl 211

Ungewitter Georg Gottlob 13, 17, 31, 66, 71, 79, 82, 99, 104,
105, 117, 133, 135, 226

V

Viollet-le-Duc Eugène Emmanuel 14, 69, 79, 82, 99, 109, 115

Vollmers Johannes 108

W

Wahlich Hermann 55, 56, 59, 113, 215, 216

Waldhausen J. 36, 110

Wallot Paul 61, 111

Werdemann Wilhelm 115

Wernich Georg 33

Weyer Hermann 15, 116, 117

Weyrauch E. 59, 218

Wieprecht Otto 43, 180, 229

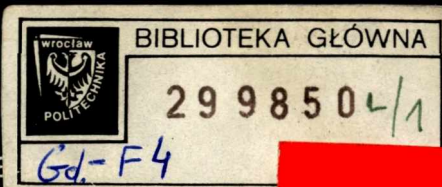
Winck Hermann 110, 201

Wirtz Matthias 52, 109, 136, 188

Z

Zimmermann Karl Johann Christian (Hans) 10, 20, 33, 82, 105,
106, 107, 136, 147, 224

Richard Plüddemann (1846–1910) – architekt i urzędnik – w latach 1885–1908 stanowisko miejskiego radcy budowlanego we Wrocławiu. Projektowane przez niego ceglane, neogotyckie gmachy: szkół, hal targowych, szpitali, przytułków i straży pożarnej, zdominowały na przełomie XIX i XX wieku krajobraz miasta. Plüddemann był romantykiem, korzystającym z repertuaru form średniowiecznej architektury, a jednocześnie tworzącym w sposób nowoczesny i racjonalny, posługującym się najnowszymi rozwiązaniami funkcjonalnymi i technicznymi. Zaprojektował między innymi pierwszą wrocławską szkołę z centralnie usytuowaną wielofunkcyjną salą i nowoczesną bibliotekę, wyposażoną w stalowo-żeliwną konstrukcję szkieletową magazynu książek. Wzniesione przy jego udziale wspaniałe wnętrza hal targowych o żelbetowej konstrukcji z parabolicznymi łukami, stały się we Wrocławiu zapowiedzią epoki architektury funkcjonalizmu.

Książka przybliży jedną z najważniejszych postaci wrocławskiej architektury przełomu XIX i XX wieku, zawiera biografię i charakterystykę twórczości Plüddemanna, ponad 200 fotografii i rysunków oraz obszerny katalog jego dzieł. Przeznaczona dla badaczy architektury, studentów, wszystkich osób interesujących się historią Wrocławia i jego zabytków.

Wydawnictwa Politechniki Wrocławskiej
są do nabycia w następujących księgarniach:
"Politechnika", Wybrzeże Wyspiańskiego 27
50-370 Wrocław (budynek A-1 PWr.)
tel. (0 71) 320 25 34
"Tech", plac Grunwaldzki 13
50-377 Wrocław (budynek D-1 PWr.)
tel. (0 71) 320 32 52
Prowadzimy również sprzedaż wysyłkową

ISBN 83-7085-386-2